

Varga Ágota
Aczél-történetek

Beszélgetések tiltott, túrt és támogatott kortársakkal
Aczél Györgyről és a Kádár-korszakról

ALEXANDRA

Szöveg copyright © Varga Ágota, 2013

Minden jog fenntartva.

Tilos ezen kiadvány bármely részét sokszorosítani, információs rendszerben tárolni vagy sugározni bármely formában vagy módon a kiadóval történt előzetes megállapodás nélkül; tilos továbbá terjeszteni másféle kötésben, borítással és tördelésben, mint amilyen formában kiadásra került.

Kiadja az Alexandra Könyvesház Kft. Alexandra Kiadója, 2013
7630 Pécs, Üszögi-kiserdő utca 1.
Telefon: (72) 777-000
e-mail: info@alexandra.hu
www.alexandra.hu

Felelős kiadó a kft. ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő Kisantal Tamás
A kiadványt Bocz József tördelte
A borítót Müller Péter tervezte

A nyomtatás és kötészeti munkák a debreceni nyomdászati több mint négy
évszázados hagyományait őrző Alföldi Nyomda Zrt. munkája
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató
Megjelent 23,65 (A/5) ív terjedelemben

ISBN 978 963 357 141 5

Tartalom

Előszó.....	7
„Az egész fiatalságunk tele volt meg nem beszélt dolgokkal”	15
Beszélgetés Aczél Annával, Aczél György idősebbik lányával	
„Valamifajta megtisztulásnak kellett volna bekövetkeznie azzal, hogy kimondjuk a dolgokat”	50
Beszélgetés Aczél Ágnessel, Aczél György fiatalabbik lányával	
„Nem hiszem, hogy helyes lett volna egy csomó dolog, amit tettek”	66
Beszélgetés Szócs Mátéval, Aczél György unokájával	
„...érezte, hogy egy egypártrendszerben a kultúrpolitika nagyon személyes dolog”	88
Beszélgetés Agárdi Péterrel	
„...a kommunizmus eszméit vallásként tiszteltük”	125
Beszélgetés Vámos Tiborral	
„Jó viszonyban volt az írókkal, vagy legalábbis ezt hitte”	153
Beszélgetés Tétényi Pállal	
„Voltak, akiket indokolatlanul ölelt a keblére, másokat ugyanígy taszított el”	169
Beszélgetés Popper Péterrel	

„Beszélni akarok magával, hercegem”	208
Beszélgetés Herskó Jánossal	
„A kompromisszum nem látszott meg a filmekben”	225
Beszélgetés Jancsó Miklóssal	
„A magyar értelmiség kicsit mindig összekacsintott a hatalommal”	252
Beszélgetés Heller Ágnessel	
„Aczél volt az úgynevezett liberális magyar kultúrpolitika arca és machiavellistája”	301
Beszélgetés Konrád Györggyel	
„Az embereknek vállalniuk kell a tetteiket”	320
Beszélgetés Koltai Dénessel	
Utószó.....	353
Kronológia.....	363
Névmutató.....	373

Előszó

Közel száz dokumentumfilmmel a hátam mögött, 2005-ben fejeztem be a *Leszármazottak* című filmemet, mely a háborús bűnös Endre László antiszemita politikusról, illetve leszármazottairól szól. A film készítése során azt próbáltam bemutatni, hogy az Endre család különböző nemzedékei milyen kapcsolatban állnak egymással, hogy értelmezik elődjük múltját és a magyar történelem e szakaszát. Ilyen vizsgálatokra volt már példa külföldön is. Németországban a magas rangú vezetők, egykori náci háborús bűnösök gyermekei és unokái közül sokan vállalták, hogy megszólalnak, számot vetnek felmenőjük emlékeivel. A legtöbb háborús bűnös leszármazottja különös viszonyt ápol a múlttal: elődjük tetteit általában elítéli, miközben mégis továbbél bennük az apa vagy a nagyapa szeretete, sőt olykor még a tisztelete is. Magyarországon ez úttörő vállalkozásnak számított, mivel hasonló nyilatkozattal, interjúval eddig nem találkozhattunk, ilyen jellegű dokumentumfilm nem készült még. Endre fiát és unokáit megszólaltatva arra kerestem a választ, hogy az utódok, leszármazottak, hogyan viszonyulnak ahhoz az emberhez, aki 1944-ben a Sztójay-kormány belügyminisztereként, Eichmann-nal szoros együttműködve irányította a magyarországi zsidóság és cigányság gettóba zárását, majd deportálását, s így közvetve-közvetlenül sok ezer ember haláláért felelős.

Endre László Argentínából hazatelepült fia, Zsigmond,

mindent ott folytatna, ahol háborús bűnös apja abbahagyta, nyolcvanon túl is maximálisan egyetért édesapjával. A holokauszttagadó Endre Zsigmond tizenkilenc évesen szemtanúja volt, amikor apját 1945 tavaszán Ausztriában az amerikaiak elfogták, letartóztatták, és átadták a magyar hatóságoknak. 1946-ban Endre Lászlót a Népbíróság háborús bűnökért kötélt általi halálra ítélte. Zsigmond erős érzelmi kötődése apjához további életét is meghatározta, mindvégig gyermeki lélekkel őrizte apja dicső emlékét, gondolatait, cselekedeteit, szinte azonosult vele, egész életében apja múltjának megszüpített, idealizált képét ápolta. Itt értettem meg, hogy a holokauszttagadáshoz milyen tények és lélektani előfeltételek vezethetnek. Az ő középkorú, Argentínában élő értelmiségi gyermekei már egészen máshogy viszonyulnak a múlthoz: tisztán és világosan látnak, elítélik, nagyon károsnak tartják apjuk, illetve nagyapjuk fajgyűlölő, nacionalista világszemléletét. Ám apák és fiúk soha nem beszéltek meg nyíltan álláspontjukat, így a filmkészítés adott apropót arra, hogy Endre Zsigmond életében először szembesüljön az antiszemita meggyőződését elítélő gyermekei véleményével. A film drámai csúcspontja ez, mely készítőként is döbbenetet okozott, és tudom, hogy a nézőket sem hagyta érintetlenül.

A *Leszármazottak* készítése kapcsán bukkant fel bennem egy újabb film ötlete, mely Aczél György kommunista politikus leszármazottait mutatná be. Aczél György – Appel Henrik néven – szegény zsidó család gyermekeként született, és szinte vakon hitt egy másik eszmében, amely felemelte, naggyá tette, királlyá a diktatúrában. Ő is megélte a saját, az imádott eszmetárs – ez esetben Kádár – és a rendszerük bukását, ahogy Endre is Szálasi, Hitler és a fasiszmus vesztét. Ez az a sajátos párhuzam, ami miatt Aczél György leszármazottainak gondolatai, életútja érdekelt, és amiért a film forgatásába belekezdtem, lényegében szintén azt vizsgálva, hogy a gyermekek, unokák milyen módon értelmezik a Kádár-korszak nagy hatalmú kultúrpolitikusának, a pártfőtítkár egyik jobbkezeének életút-

ját, döntéseit és emlékét. Anna, az idősebbik lány érzelmileg közelebb áll az édesapjához, míg Ágnes távolabb, hiszen tíz évvel fiatalabb Annánál; Ágnes huszonéves fia, Máté pedig már egészen messziről szemléli, kritizálja nagyapját, a rendszert, a rendszerváltást és az azt követő éveket. Máté roppant tisztánlátásról tett tanúbizonyságot akkor is, amikor azokról a soha el nem készült „művekről” beszélt, amelyeknek hajdan neki sem álltak a szerzői, tudva, hogy soha nem jelenhetnek meg.

Az interjúk készítése során rájöttem, hogy izgalmasabb lenne a leszármazotti kört kitágítani a baráti és az egykor baráti, majd „kárvallotti” csoportra is, hiszen ezek az emberek most még megszólaltathatók. A lányok javaslatai alapján hívtam fel Aczél György egykori barátait, a hozzá közelállókat és a barátból üldözötté válókat. Közülük néhányan nem akartak interjút adni: a titkárnő, a világhírű filmrendező, a közvetlen munkatársak – az egyik ma nemzetközi hírű milliárdos vállalkozó (ő azzal hárított el: Aczéllal megfogadták egymásnak a rendszerváltáskor, hogy nem mondanak semmit), a másik pedig ma Magyarország egyik legnagyobb nyugdíjpénztárának elnöke. Az egyik egykor mellőzött, aztán később sikeres filmrendező azért nem vállalta a szereplést, mert 2008-ban úgy vélte, hogy még ma is ugyanazok az érdekkörök irányítják a kultúrát, mint Aczél idején, és mivel most éppen jól megy a szekér, vannak lehetőségei, nem szeretne hátrányba kerülni, ugyanis ha őszintén elmondana mindent, maga alatt vágná a fát. Volt olyan is, aki viszont kifejezetten készségesen mesélt: például a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési Karának akkori dékánja, aki még városi párttitkárként szoros baráti kapcsolatot ápolt Aczéllal, mint kiderült, még egy korabeli „káderdoszsiéban” is őrzí Aczél emlékét, levelezéseiket, újságcikkeket, fotókat. Ezután szerettem volna bővíteni az „ellenségek” táborát is, de megkeresésemre, miután felsoroltam, hogy ez idáig kik szerepelnek a filmben, a legtöbb válasz elutasító volt, mondván: majd a következő részben beszélnének szívesebben, azok között, akik íróként, alkotó-

ként, művészként a másik táborba tartoztak a Kádár-kori Magyarországon.

Rengeteg megszólaló szerepelhetett volna már ebben az első két részben is, hiszen azok a művészek, kulturális figurák, értelmiségiek vagy politikusok, akik a Kádár-korban tevékenykedtek, óhatatlanul is valamilyen közvetlen vagy közvetett kapcsolatban voltak Aczéllal. Egyelőre három irányból közelítettem Aczélhoz: egyrészt a családja, lányai, unokái, másrészt egykori ellenfelei, a hatalom által kisebb-nagyobb mértékben üldözött értelmiségiek és művészek felől (ilyen például Heller Ágnes vagy Konrád György). Itt jegyzem meg, hogy az interjúalanyok is tájékoztak rólam: Konrád Györggyel például csak akkor tudtuk elkezdni a tényleges interjú felvételét, miután hosszasan elmondtam az addigi szakmai tevékenységemet, véleményemet különböző dolgokról. Emellett hajdani és mai tisztelőit is megszólaltattam (a kéziratos hagyatékát gondozó szakembereket, az Aczél György Kuratórium tagjait, illetve Koltai Dénes egyetemi oktatót, dékánt), valamint olyanokat is megkerestem, akiket meglehetősen ellentmondásos viszony fűzött az egykori kultúrpolitikai vezetőhöz (ilyen Jancsó Miklós és Herskó János filmrendező vagy Popper Péter pszichológus – az utóbbi két nagyszerű művész és tudós azóta sajnos már nincs közöttünk).

A már megszólalók közül nem mindenki helyeselte a film elkészítését, de végül is szerencsére sikerült őket is meggyőzőm. A lányok úgy gondolták, manapság már ez senkit sem érdekel. A hagyatékot Aczél György 1991-es végrendelete alapján kezelő kuratórium egyik tagjának például a film mint művészeti forma nem tetszett. Szerinte túl sokan láthatják, és téves következtetéseket vonhatnak le belőle Aczél személyére vonatkozóan. Úgy vélte, a készülő interjúk nyersanyagát például az Országos Széchényi Könyvtár archívumában kellene elhelyezni, ahol aztán a történészek dolgozhatnának vele.

Aczél György szenvedélyes kéziratgyűjtő volt, 170 doboznyi hagyatékát a Magyar Tudományos Akadémián őrzik, és a

végrendeletében megnevezett kuratórium tagjai gondozzák. 1999 óta részben kutatható, ám a levelezés csak 2021 után válik teljes körűen hozzáférhetővé, addig is a „zárt anyagnak a katalógusa is zárt”. Pedig abból talán kiderülhetne az is, hogy miképpen működött kulturális fronton a besúgóhálózat. Aczél még életében összeállíttatott egy kötetet *Magyar írók levelei Aczél Györgyhez* címmel, majd úgy döntött, harminc évre titkosítja a dokumentumot. Valószínűleg azt gondolhatta, hogy sok kortársára vetne rossz fényt, ha kiderülne, milyen mézesmázosan hízelegtek a kultuszvezérnek.

Aczél mindent tudott a kultúra katonáiról. A legjelesebb művészek, értelmiségiek is hozzá fordultak az egészségügyi problémáiktól a nőügyeikig szinte mindennel. Műtéseket intézett el, külföldi balesetből szállíttatta haza a sérülteket. Aczél azonban nem csak az elitet tartatta szemmel, hanem az egész frontot.

Szöcs Máté, az unoka szerint ott és akkor – Aczél 1991-ben halt meg – érthetőnek tűnt a titkosítás, de most már ezen változtatni kell. Egyébként a lányai is azt szeretnék, ha a hagyaték levelezési része is szabadon kutatható lenne, bár sokan – a kuratórium tagjainak többségével együtt – attól tartanak, hogy a még ma élő egykori levélfírók, könyveiket neki dedikálók és azok hozzátartozói nem örülnének, ha kiderülne, hogy egykoron egészen másként vélekedtek, mint ahogy manapság magukról állítják. Úgy tűnik, a család véleménye, akarata nincs befolyással a kuratóriumra...

A film bemutatását és sajtóviasszhangját követően többen, jelentős hírességek is, megkerestek azzal, hogy ha folytatom ezt a munkát, ők feltétlen szeretnék Aczélról beszélni. Aztán az is kiderült, hogy rengeteg embernek megvan a saját Aczél-története, még azoknak is, akik szakmai bemutatókon kifogásolták, hogy a film nem teljes, félrevezet. Egyébként a filmtervvel évekig pályáztam reménytelenül, aztán véletlenül megtudtam, hogy egyes döntnökök úgy gondolták: ezt nem támogatják, hiszen a mai magyar társadalom még nem érett

meg egy Aczél György személyével és a korszak kultúrpolitikájával mélyebben foglalkozó dokumentumfilmre. A filmmel kapcsolatban az a vád is ért, hogy meglehetősen egyoldalú, hiszen alapvetően az úgynevezett baloldali-liberális oldal képviselőivel beszélgettem. Így csak az úgymond „urbánus” művészek és kutatók kapnak szót, akiket ugyanúgy utált vagy kézből etetett Aczél, mint az úgynevezett „népi” vonal képviselőit. Hogy egyelőre miért is maradt ki a „népi” szárny, két oka van. Az egyikre jó példa – ahogy már említettem is –, hogy ennek a vonalnak az egyik jeles képviselője azzal hárított el: majd a következő részben szólalna meg szívesebben, olyan emberek között, akik az ő köreihez tartoznak. A másik ok sajnós prózaibb: a következő rész leforgatására finanszírozás híján már nem volt lehetőségem. A megújult pályázati rendszerben mindenestre szeretnék benyújtani egy újabb Aczél-film tervet, amelyben részint a „másik szárny” képviselői kapnának szerepet, részint pedig a politikus kortársak, valamint azok, akik azzal kerestek meg, hogy feltétlen szeretnének beszélni Aczél kapcsán (persze a koncepció még alakulófélben van, reméljük, hamarosan megvalósítható lesz).

A film erős visszhangja, alapvetően kedvező kritikai fogadtatása, valamint az a tény, hogy a másfél-két órás interjúknak valójában csak töredéke került be a dokumentumfilmbe, arra késztetett, hogy interjúkötet formájában is megjelenjen. Legszívesebben a folytatást is e formában – filmben és könyvben – készíteném. Úgy vélem, így mutatható meg a teljeshez közelítő „kép”. Ugyanis a könyvbe igen, de a filmbe nem fér az összes lényeges kimondott szó, itt az arc, a gesztusok a beszédesebbek, a szereplők mondatai logikai láncra épülve a filmkészítés által válnak egésszé, míg a könyvben az interjúalanyok gondolatai egyenként képeznek egységet. A filmben a többirányú megközelítéssel lehetővé vált az eltérő olvasatokat ütköztetni, végigvinni az Aczél politikai szerepéből fakadó morális kérdéseket, és nagy léptekkel végigjárni Aczél életének történéseit is.

A filmnél lehetőség volt arra, hogy gondolati egységek, problémakörök mentén állítsam az egyes interjúkban mondottakat párhuzamba, a nézőt mintegy vezetni tudtam a különböző vélemények, nézőpontok között, az egyes kérdezettek mintegy (számukra nem, de a nézők számára látható) vitát folytathattak. Itt, a könyvben, más szervezőelvet alkalmaztam: az interjúk nem párhuzamosan kerülnek bemutatásra, a szereplők nem veszik ki egymás szájából a szót, nem válaszolnak egymás gondolataira, kérdéseire (ahogy a filmben a vágások révén lehetőség volt rá), hanem a riportokat külön-külön olvashatjuk. Az arcok, a hangsúlyok beszédessége helyett a beszélgetések részletgazdagsága, az elkalandozások, a válaszokba szőtt magántörténetek, az interjúalany személyiségének erőteljesebb megismerhetősége erősítheti a könyvet. Így aztán az olvasóra hárul a feladat, hogy összevesse a különböző Aczél-történeteket, felmérje, hogy ki hogyan gondolkodott a korszakról, véleményt alkosson arról, hogy kinek lehetett igaza, kinek nem, kiben milyen emlékek élnek a múltból. Az interjúalanyok Aczél-történeteibe beleszövődik saját történetük is, és egymás történeteit is különbözőképpen mesélik újra. Így a beszélgetésekből megmutatkozik Magyarország néhány évtizedének története, a Kádár-kor históriája és az emlékezet, a múlt feldolgozásának le nem zárult története is. Nem utolsósorban pedig az olvasó lehetőséget kap arra, hogy a beszélgetéseket végigolvasva megfogalmazza saját Aczél-történetét, véleményét a múlt század második felének egyik legellentmondásosabb magyar történelmi figurájáról.

Hogy még miért is kezdtem bele, és miért is szeretném folytatni az Aczél-történeteket? Mert mélységeiben érdekel az emberi természet maga. De legfőképpen az az oka, hogy meglehetősen az elején járunk még a kádári Magyarország, az '56 utáni évtizedek konszolidált kommunizmusának, a diktatúra bukásáig tartó múlt értékelésének, a máig is ható társadalmi folyamatok utólagos elemzésének, feltárásának. És annak is

híján vagyunk, hogy a nem is annyira régmúlt „szemlélődőbb szemléletéhez” legyen önbizalmunk, bátorságunk.

Ezt az időszakot gyakran emlegetik Aczél–Kádár korszaknak is, hiszen Aczél György pályafutásának legsikeresebb időszaka az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek elejéig közepéig tartott, tehát egybeesett a Kádár-rendszer sikeréveivel. Kádár bukása pedig egyet jelentett Aczél bukásával. Aczél György neve és tevékenysége elválaszthatatlan Kádár Jánostól és a kortól, amelyben éltünk. A film és a könyv is kísérletet tesz arra, hogy segítségével érthetőbb legyen a még lezáratlan múlt.

A kötetben szereplő összes beszélgetés 2007–2008-ban készült, az írott változatot az interjúalanyok (vagy jogutódai) 2012-ben átnézték, közléséhez hozzájárultak.

Varga Ágota
Balázs Béla-díjas, UNESCO-díjas,
Tolerancia-díjas filmrendező

„Az egész fiatalságunk tele volt meg nem beszélt dolgokkal”

Beszélgetés Aczél Annával,
Aczél György idősebbik lányával

– Mesélték a szüleim, hogy a heuréka pillanatában születtem, amikor vége lett a háborúnak, és mindenki úgy érezte, hogy most övék a világ. Nagyon rövid ideig a Pannónia utcában laktunk, ahova aztán a sors furcsaságából Ági húgom költözött, amikor férjhez ment. A háború után rengetegen laktak apáméknál, vendégek, barátok jöttek-mentek, egészen addig, míg egyszer odajött egy nagynéni, és állítólag azt mondta: „Vége van a háborúnak, most mindenki szépen hazamegy, mert ha mindannyian itt tanyáztok, ezeknek a fiataloknak sosem lesz gyerekük.” Rá kilenc hónapra meg is születtem. Apám motorral vitte anyámat szülni, majd fordult egyet, és hozta utána a tankönyveit, azzal, hogy neki tanulnia kell, mert vizsgázik. Anyám mindig emlegette, hogy aznap nagyon finom vacsora lett volna, vendéget vártak, ő meg inkább szülni ment.

Utána elköltöztünk Sátoraljaújhelyre, majd apámat át-helyezték Pécsre. Ez az időszak úgy maradt meg benne, mint egyfajta aranykor, élete legszebb korszaka. Mindig arra vágyott, ha egyszer nyugdíjba megy, visszaköltözhessen Pécsre, mert az valami csodálatos hely. Az a pécsi csoda nem lehe-

tett több, mint két év, ugyanis onnan vitték el 1949 nyarán, amikor letartóztatták. Én erre nem emlékszem, és persze arra sem, hogy néhány nap múlva – amikor már világossá vált, hogy egyhamar nem jön vissza – a nagyapám értünk jött, öszszepakolt, és felhozott minket Pestre. Anyámék szerint nagyon rosszul viselkedtem a vonatúton, mert nekik megvolt a maguk baja, én meg kiborogattam a hamutartókat, végig rendetlenkedtem.

Aztán itt laktunk a nagyanyáméknál, anyai nagyszüleimnél, a Duna-parton, anyámmal, aki egyetemre járt, az ő öcsével, aki akkoriban ment egyetemre, és persze a nagyszüleimmel. A nagyanyám nem dolgozott, ő háztartásbeli volt, a nagyapám ügyvédi fizetéséből éltünk, aki azonban apám miatt nem kaphatott büntetőpereket, hanem csak egyszerű polgári ügyeket.

– *Apádra való tekintettel nem kapott büntetőügyeket?*

– Igen, akinek ilyen megbízhatatlan veje volt, mint az apám, az nem kaphatott jobb pereket, hanem csak gyengébbeket. Nagybátyámat ugyanezért nem vették fel elsőre az egyetemre. Mindezek ellenére életem nagyon szép részeként emlékszem erre az időszakra. Csodálatos gangos házban laktunk, ahol nagyanyám volt a központ, így aztán minden nálunk futott össze. Barátok és rokonok vettek körül, sőt, minden karácsonykor apám „küldte” a legszebb ajándékokat.

Amikor a családi legenda szerint megérkeztünk Pestre, telefonált Losonczy Géza felesége, aki anyám barátnője volt az egyetemen, és a nagyanyám mondta neki, hogy Gyurit elvitték. Erre Marika lecsapta a kagylót. Anyámék néztek egymásra, azt hitték, valaki megint cserbenhagyta őket. Ám az illető tíz perc múlva átjött hozzánk, nem törődve azzal, hogy a férje akkor még pozícióban volt.

– *Később nyilván szó volt arról, hogy miért és hova vitték el az apádat, Aczél Györgyöt.*

– Igazából én ezt is csak a családi történetekből tudom. Előzmény volt, hogy apám meg Losonczy Géza a Rajk-per óta

már nagyon szorongtak, nem értették, mi történik körülötük. Sétáltak valahol az utcán, ahol nem féltek, hogy kihallgatják őket, és hánytak az idegességtől. Érezték, hogy valami nincs rendben, csak nem tudták, mi jön ezután. Igazság szerint apám bebulizta magát a korai letartóztatásba, ő amúgy csak később került volna sorra. A legjobb barátját, Demeter Györgyöt már elvitték, mert Svájcban élt a háború alatt. Amikor hazajött Svájból, úgy tekintették, hogy Nyugatról érkezik, ráadásul mérnök értelmiségi volt, tehát őt hamarabb bebörtönözték a feleségével együtt. Apám elment az érdeklükben szólni, mondta, hogy ez tévedés, ő tűzbe teszi értük a kezét. Ha nem engedik ki őket, legalább szeretné magához venni a két gyereket, ha már mást nem tehet. Ez nem sikerült, de emiatt aztán őt is kicsit hamarabb vitték el.

– *De miért? Mi volt a hivatalos indok?*

– Mivel Pécssett, a jugoszláv határ környékén tartózkodott, a vád szerint összepaktált Titóékkal, hogy eladja az országot. Azt hiszem, apám előbb-utóbb mindenképpen sorra került volna. Egyrészt, mert nagyon erős egyéniségnek számított, rengeteg „gyanús” ismerőssel, igen sok értelmiséggel és polgári „elemmel” ápolt jó kapcsolatokat. Másrészt, szerintem kicsit veszélyes is lehetett, mert sikerei voltak. Miután elment Sátoraljaújhelyre a kommunista párt megyei titkárának, a választásokat a kommunisták ott látványosan megnyerték. Pécssett is mindig rengeteg ember nyüzsgött körülötte. A kommunista párt megyei titkára volt Baranyában is, ráadásul huszonévesen, tehát nagyon úgy nézett ki, hogy még akár lehetne is belőle valami.

– *Bár tudjuk, hogy komoly értelmiségi, színészi ambíciói voltak.*

– Igen, a háború előtt. Ez egy érdekes dolog, és tulajdonképpen nem is értem az indíttatását, hiszen nem olyan családból származott, ami értelmiségi pályára inspirálhatta volna. A rokonságban nem nagyon dédelgetett senki értelmiségi ambíciókat. Zsigmond Ede, a költő is a barátja volt, tőle és sokaktól kért listákat arról, hogy mit kell feltétlenül elolvasni,

ismerni egy művelt embernek. Aztán nekiállt, és elolvasott, megnézett mindent.

Tizenévesen csapódott Radnóti Miklóshoz, aki 1944-ben, amikor apu áttért a katolikus vallásra, a keresztpapja lett. Nem járt ki túl sok iskolát, még a polgárit sem fejezte be, de hihetetlenül sokat olvasott, képzőművészetben is tájékozott és nagyon ambiciózus ember volt, aki nagyon adott arra, hogy olyanokkal, mint Pásztor János, Somogyi Erzsébet, Gobbi Hilda vagy Major Tamás barátkozzon, akiktől lehet tanulni, akik húzzák magukkal. Színész akart lenni, rengeteg verset tudott fejből, nagyon sokat szavalt nekünk otthon is. Egy szerepéről, ahol, azt hiszem, Mózes volt, maradt kép is, de beszélni nem sokat beszélt erről (sem). Emellett tagja lett a zsidó cionista ifjúsági mozgalomnak is. Úgy tűnt, mindenütt igyekezett megkeresni, hogy hol és kikkel lehet jóban lenni, kitől tudna tanulni. De ezek az emberek is láthattak benne valamit, mert elfogadták barátnak.

– Visszatérve a börtönének kezdetére, azt mondtad, az egyik vád szerint el akarja adni ezt a gyönyörű országot...

– Hát igen, hogy összepaktál Titóékkal. A kihallgatás során nagyon-nagyon sokáig tartotta magát, és nem tett valamást senkire. Úgyhogy elég kemény évei voltak ott. A tárgyaláson végül persze ő is beismerő vallomást tett, a kínzások megtették a magukét.

– Ez nem is volt egyébként téma családi berkekben?

– De, persze, hogy szóba került, hogy hol is volt, kik voltak azok, akikkel együtt ült. Meg a különböző történetek... Például az utcán egyszer azt mondta nekem: „Gyere át, fiam, a másik oldalra, mert ez a bácsi, aki itt szembe jön velünk, ez vert meg úgy, hogy nem hallok a fülemre!” Én akkor nagyon felkaptam a vizet, hogy miért áll szóba ilyenekkel, és ráadásul még köszönnék is egymásnak. Az ÁVH-tól elkerült emberek közül sokan dolgoztak a kultúra területén.

– A letartóztatást megelőző valódi indokok mik voltak? Ugye ő Rákosi egyik jobbkezeinek számított?

– Nem, attól nagyon messze volt.

– Rákosi idejében megyei párttitkárnak lenni, és két megyében is elérni, hogy rengetegen lépjenek be a pártba – azért ez nem kis teljesítmény...

– Persze, ez igaz, de ettől még ő nem volt Rákosi közelében. A valódi ok inkább az lehetett, hogy Rákosiék nem szerették, ha valaki kiemelkedik, vagy más, mint a többség. Nem volt a moszkovita társaság tagja, a barátai meg végképp nem, így mindenképpen vissza kellett őt lökni. Az értelmiségi lét magában is gyanút keltett. György Júlia, az apu nagy mentora, gyanús pszichoanalitikus volt, gyakorlatilag ő emelte ki a szegénysorból és a nincstelenségből, nagyon sokat segített neki, és nagyon törődött vele. Mesélte apu, hogy számára az volt a vízválasztó nap, amikor az árvaházi gyerekek hívták, hogy éjszakai meló van. Azt gondolta, lopni fognak menni. Nagy megdöbbenésre azonban vagont kellett kirakniuk, tehát dolgoztak. Ettől kezdve ebbe az irányba ment az élete, szerinte itt dőlt el, hogy belőle nem bűnöző lett. Másik nagy élménye az ifjúsági mozgalom első kirándulásához kötődik. Addig azt szokta meg, hogy amikor kitették az ennivalót, mindenki a lehető leggyorsabban odanyúl, és elveszi a legnagyobb, legjobb falatokat. Nagy döbbenettel látta, hogy itt máshogy működnek a dolgok. Mindenki felajánlja a másiknak, hogy vegyen csak nyugodtan, hiszen marad még egy kicsi neki is. Teljesen elképedt, hogy ilyen is van, az emberek nem azonnal maguknak akarnak mindent. Innen egyenes útja volt a mozgalomhoz. Sokakat mentett a háború alatt, nagyon hitt abban, hogy tényleg új világ jön.

A börtönévekről eleinte nem tudtam, aztán amikor az apu hazajött, nem sokkal később letartóztatták Beriját. Erre a vasárnapra például kristálytisztán emlékszem, süttött a nap, és apu odahívott magához, megmutatta az újságicikket, amelyikben a hír szerepelt, majd elmondta, hogy valójában nem szanatóriumban volt, meg nem is vidéken dolgozott, hanem börtönben ült. Nekem ugyanis egészen addig azt mondták,

hogyan vidéken dolgozik, szanatóriumban van, ezért nem tud hazajönni. Elmondta azt is, hogy erről nem lehet beszélni. Ezt mi tudjuk, ez a család dolga, más nem tudhat róla. Én ehhez tartottam magam, jóformán felnőttkoromig. Később, amikor már enyhültek a dolgok, az emberek elkezdtek beszélni a témáról, és apuék is elmondták társaságban, hogy mi volt a börtönben. Emlékszem, akkor belül nagyon fel voltam háborodva, mert azt gondoltam, hogy ez nem tartozik senki másra, ez családi titok.

Mivel én kíváncsi voltam, és mindig mindenbe beleolvastam, apu szerint valójában tudtam, hol van ő, de nem akartam foglalkozni vele, nem akartam tudni, amit nem tudhattam. Így aztán elfogadtam, hogy valahol vidéken dolgozik, ahonnan nem lehet hazajönni, de szép ajándékokat lehet küldeni. Karácsonyra, születésnapomra mindig a nagyanyámék kezéből kaptam az ő ajándékát.

– *Az a téma felmerült-e a családban, hogy valójában miért tartóztatták le?*

– Nem, csak annyi, hogy benne volt a sodrásban. Akkor is lecsukták volna, ha nincs a barátja, Demeter György. Aztán, amikor mind kijöttek a börtönből, nagyon szép időszak volt, 1954-től 1956-ig, mi mindig együtt voltunk velük, mindenhol közösen mentünk. Megszületett a húgom, igazi családként éltünk, moziba jártunk, kirándultunk. 1956-ban Demeterék azt mondták, hogy na, még egyszer nem akarják átélni azt, amin már keresztülmentek, és elmentek az országból. Méghozzá arra a helyre, ahova az apu mehetett volna.

A szülemnek ugyanis kétszer volt helyük külföldön. Egyszer 1939-ben amerikai rokonoknál – hogy akkor miért is nem mentek el, nem tudom. Másodszor pedig 1956-ban. Apám egyik unokaöccse Brazíliában élt, oda mehettek volna, lakás is várta őket. Akkor neki is készültek, csak a húgom megbetegedett. Azt mondták, egy beteg, lázas gyerekkel nem indulnak neki a határnak. Viszont Demeterék elmentek, övék lett az a lakás, amibe aput várták.

– *Erre emlékszel is?*

– Azt nem tudtam, hogy el akarunk menni, csak hogy a húgom nagyon beteg. Akkor én már tízéves voltam, de a disszidálásról egyáltalán nem beszéltek nekem. Gondolom, féltek, hogy ellocsognám. Vagy nem tudom. Azt hiszem, apu igazából nem is akart elmenni. Ezen a húgommal mindig össze szoktunk vitatkozni, szerintem ott nem találta volna meg önmagát. Nem tudott nyelveket. Anyám igen, ő azonban nem volt nagyon beszédes. Apám biztosan megtanult volna társalkodási szinten portugálul, spanyolul vagy angolul, de nem olyan árnyaltan, ahogy ő szerette kifejezni magát. Minden idekötötte. Minden. Ahogy öregkorában nem bírta elviselni, hogy esetleg kiszolgáltatott legyen nekünk, megbolondult volna, kizártnak tartotta, hogy bárkire, akárcsak rövid időre is, rászoruljon.

– *És azt vajon tudta, hogy itthon képes lesz alkalmazkodni a politikai helyzethez?*

– Én tízéves voltam, nem osztották meg velem, hogy valójában mi történik. De akkor nagyon felbuzdultak mind, és azt gondolták: most minden másképp lesz. Apám nagyon hitt a többpártrendszerben, és tényleg azt gondolta: itt az idő. Egyszer például hazahozott egy papagájt, mert reggelig vitatkozott valahol, és annyira kiborult, hogy hazafelé jövet megvette a papagájt, amit az utcán árultak. Csak utána mesélte el, hogy mindez azért történt, mert egész éjjel ették egymást valakivel azon, hogy hogyan is lenne jó.

– *Nagy Imre is hitt a többpártrendszerben.*

– Igen, csak hát... Nem tudom. Azt sem tudom, hogyan is történt az egész, tényleg fogalmam sincs. A harcok kezdetén nem volt itthon apu, életében először külföldön tartózkodott. 1956. október 21-én ment anyámmal Bécsbe, hajóval. 24-én egy osztrák újságban meglátták egy fényképen, hogy a ház, ahol mi a nagyszüleimmel vagyunk, nyíllal lett megjelölve, mivel itt a harcok központja. Ez az épület ugyanis pontosan az ÁVO-val szemben állt. Ott toporzékolnak Bécsben, és csak

nagy nehezen sikerült rávenni a hajótársaságot, hogy jöjjenek vissza. Volt, aki kint maradt, de aki akart, hazajött. Emiatt egy picit megcsúszva került haza, tehát a legelejét nem láthatta.

Ott dekkoltunk a nagyanyáméknál, apám rohángált, hogy kivel lehet beszélni, tudni akarta, mi történik. Aztán elindultunk haza, hozzánk, Budára. A házmaster kijött elénk, és azt mondta apámnak, hogy keresik mint kommunistát, ne menjünk haza. Mi rokonokhoz mentünk a II. kerületbe, ő meg anyámmal Pásztor János színészhez. Nem tudom, miért nem Losonczy Gézáékkal találkozott, talán mindenki kevergett, kereste a kapcsolatokat, az összeköttetést. A habitusából kiindulva nehéz lenne elképzelni, hogy elment volna a követségre. Meg ő bízott Kádárban, mivel ismerték egymást még régebbről.

– *Amikor ő a Rákosi-érában megyei titkárként tevékenykedett, akkor Kádár János belügyminiszter volt...*

– Korábbi is ismerték egymást, a háború alatti időkből. Az aput küldték el, amikor a letartóztatott Kádárt gyalogmenetben Ausztriába akarták vinni. Azt a feladatot kapta, hogy hamis papírokkal hozza ki. Ám mire utolérte volna, Kádár már megszökött.

– *Visszatérve, miért mentek ők Bécsbe hajóval éppen 21-én?*

– Valahonnan összejött egy csomó ember, és befizettek egy hajóutat. Apám még az életben nem tette ki a lábát az országból, nagyon boldog volt; hogy mehet. Előtte, október 6-án volt Rajkék újratemetése, és akkor már jöttek-mentek, többen voltak emberek között. Említettem már, hogy október 23-án a húgommal együtt a nagyanyáméknál laktunk. Jött egy házbeli gyerek, és azt mondta: azonnal menjek vele az utcára, mert most bosszút állnak apámon. A nagymamám meg azt válaszolta, hogy nem mehetek sehová, mert haját kell mosnom. Hát így maradtam ki a forradalomból, mert nekem haját kellett mosni, aztán meg a húgomra vigyázni, úgyhogy szépen otthon dekkoltam, és nem értettem semmit. 24-én

vagy 25-én lezárták a házat, mivel szemben volt az ÁVO, és kerestek itt valakit.

A lakásunkban valamikor novemberben újra együtt volt a család. Az apu egy darabig maradt a 23-as Építőipari Vállalatnál, ott dolgozott 1957-ben, valameddig. Ők építették fel a tévétornyot. Akkor is külföldön volt, amikor kulturális miniszterhelyettes lett. Én tízéves koromtól veztettem naplót, emlékszem, azt írtam: „Valami lett az apu, hogy mi, azt nem tudom pontosan, de valami most lett belőle.”

Nagyon kibuktam, hogy mi lesz. Egyszer meg felajánlottak az apunak egy pécsi állást – hogy ez akkor vagy később volt-e, nem emlékszem pontosan. Elvitt sétálni, és kérdezte tőlem, hogy van-e kedvem odaköltözni. Én azt válaszoltam, ha lehet, inkább maradjunk Pesten, mert nekem minden barátom itt van. Tehát ő nagyon felnőttként kezelte engem. Lengyelországi állást is kaphatott volna egyszer, de azt végképp nem értettem, hogy miért kéne nekünk Lengyelországba menni. Ha jól emlékszem, a követségre hívták dolgozni. Ennél nagyobb butaságot biztos nem lehetett volna tenni vele. Mit is csinálhatott volna egy konzulátuson nyelvtudás nélkül?

– *Ez mikor történt?*

– Mielőtt miniszterhelyettes lett. Szerintem ez nem is jutott el a konkrétumig. Csak egyszer valamilyen beszélgetésben szóba került, és megkérdezte, mit szólnék hozzá. Azt mondtam neki: „Hová mennék én innen?” Bár talán nem lett volna baj, ha Pécsre megyünk, ugyanis egész életében arra vágyott, hogy visszakerülhessen ebbe a városba.

– *Akkor nem lett volna belőle...*

– Lehet, hogy nem lett volna, de ez furcsa dolog. Lehet szidni, meg biztos sok mindent nagyon eltolt, ezt én nem tudom megítélni. Egy dologban azonban biztos vagyok: ha utcaseprőnek megy, akkor ott vette volna körül társaság. Amikor elment a kulturális minisztériumból, és 1974-ben miniszterelnök-helyettes lett, akkor is odajártak hozzá az emberek. De 1985-ben, a Társadalomtudományi Intézet élén, amikor

tulajdonképpen egy nagy semmi volt – mert mi más –, akkor meg oda járogatott mindenki.

– *Az építőiparban miért nem maradt meg? Az eredeti szakmája kőműves, ugye?*

– Igen.

– *Mégis, aztán a Kádár-korszakban a kulturális élet legfőbb ideológusává, irányítójává vált.*

– Boldog volt, hogy a kultúra közelébe kerül. Nem hinném, hogy nagyon kedvelte, amikor a 23-as Számú Építőipari Vállalat igazgatójaként kellett dolgoznia. Csinálta, meg hát jártunk építők napjára. Azt is csak azért tudom, hogy a tévétornyot ők építették, mert viszonylag hamar lett tévénk, abban az időszakban, amikor még kevesen kaphattak. Arra is emlékszem, hogy nem nézhettük, ha otthon voltak. Különösen a nagypám rendszabályozott: ha például csókolóztak a képernyőn, nekem ki kellett mennem a szobából. Amikor nem voltak otthon, akkor meg persze örült módon néztem. Például Bárány Tamás *Csigalépcsőjét* vetítették a tévében, végre nézhettem, mert nem voltak otthon anyámék. Azonban állandóan kísérleti adást sugároztak, így folyton rossz volt a kép. Emlékszem, mennyire mérgelődtem, hogy most végre nézhetnék tévét, de nem hagyja a kísérleti adás.

– *Gondolom, sokan örültek volna, ha egy ilyen felelős munkakört kapnak. Igazgatónak lenni egy fontos vállalat élén... Ő mégis kénysernek élte meg?*

– A börtön után ezt ajánlották fel neki. De hát őt a kultúra izgatta. Azt hiszem, életének legszebb éveit a minisztériumban voltak.

– *Úgy tudom, ha nem is olvasott egy adott regényt, vagy bármit, hanem csak belenézett, a beszélgetésekben mégis úgy tudta előadni, mintha valóban ismerné.*

– Nem hiszem, hogy így lett volna. Nagyon jól tudott viszont beszélni. Ha az ember lecsupaszította az előadásait, a jegyzeten nem véletlenül kellett sokat dolgozni az írott változat elkészítése érdekében, mert számtalan befejezetlen mon-

dat volt a szövegében. Megörültek, akik idegen nyelvre fordították, ám amikor előadott, mégis olyan dinamikusan, olyan jól hangzott, hogy nem lehetett észrevenni a csapongásokat, annyira áthatotta a mimikája. Nagyon jó előadó volt.

– *Örököltétek?*

– Fura módon anyu is meggyőzően adott elő a maga egész más, visszafogott stílusában. Néha leültetett minket, és elmondta például a csonttumorról szóló előadását, hogy rajtunk tesztelje. Fogalmunk sem volt a szakmai részéről, de olyan jól és közérthetően tudott fogalmazni, hogy mindig érdekesnek találtuk. Én sem vagyok rossz szónok, tanításban egy-másfél órára vagyok hitelesítve, azt végig tudom beszélni, szintén tele befejezetlen mondattal, de meg sem közelítem apám előadásmódját. Ági is jó előadó lett: ő inkább anyám stílusában, sokkal visszafogottabban, sokkal csendesebben, de nagyon jól beszél.

– *Visszatérve: mondtad, hogy apád biztosan sok mindent elolt.*

– Egyet nem lehet elvitatni: nagyformátumú ember volt. Látom, hogy emberek, akik akkor elfogadták, később, amikor a fények kialudtak, azt mondták: „Miért is mentem utána?” Most nem azokra gondolok, akik hízelegtek, mert persze ilyenek is voltak. Hanem akik tényleg közel álltak hozzá akkor, és most próbálják megmagyarázni, hogy valójában nem is. Meg ezek a legendák, hogy micsoda vacsorák voltak nálunk! De ez nem így történt, vagy csak nagyon ritkán fordult elő, mert anyám nagyon rossz háziasszony volt, és nem is szerette a vendégeskedést, tehát nagyjából mi készítettük az ételt, vagy valami készlet vásároltunk. Nagyon ritkán esett meg, hogy amolyan igazi, formális, társasági vacsorát rendeztek nálunk. Persze más, ha egy külföldi vendég jött, de általában ez úgy zajlott, hogy apám hazatelefonált, és megmondta, kivel érkezik haza. Akkor mi elővettünk kolbászt, meg ami éppen volt otthon, például virslit. Sosem az evésre helyeződött a hangsúly, hanem a beszélgetésre. Ha a húgommal nem figyeltünk oda, akkor kicsapott az asztalra egy vekni kenyeret, felvágot-

tat, és az lett a nagy vacsora. Azért, ha mi otthon voltunk, próbáltunk a formákra is figyelni. Apu bent volt a munkahelyén este 8-9-ig, nagyon ritkán jött előbb haza. Mondom, anyám, mivel nem számított jó háziasszonynak, nem is ambicionálta, hogy nálunk nagy vacsorák legyenek. Meg tudod, az is olyan szép, amikor olvasom, hogy valaki így „emlékezik”: „Hívott, de nem mentem vacsorázni.” Adná isten, hogy ilyen bátrak lettek volna az emberek – erről csak ezt tudom mondani. Apu nem tette volna ki magát annak, hogy az invitálására valaki azt mondja: „Dehogy megyek én magához vacsorázni!” Ezt el sem tudom képzelni.

– *Ha jól tudom, ugyanakkor sokszor jártatok, vagy jártak a születek vendégségbe?*

– Nem, annyira nem. Az anyu nagyon fáradékony volt, és nem is szeretett ilyen helyekre járni. Rengeteget mentünk színházba, mivel apu szenvedélyesen rajongott érte. A társági dolgait elintézte bent a munkahelyén. Mi még hagyományos családnak számítottunk, én húszéves koromban is ott-hon éltem, azt hiszem, ez ma már elképzelhetetlen. Amikor apu este 8-kor hazaszólt: „Indulok”, akkor mi otthon terített asztallal vártuk. Nem nagyon fért bele az időbe, hogy akkor még elszaladgáltak volna valahova.

– *Az emberi kapcsolatokat fontosnak tartotta, ugyanakkor sok ember életébe beleszólt, lehet azt mondani, hogy sorsokba avatkozott.*

– Sokan megkérték, tehát ő alapvetően erre állt be. Időnként mondtam is neki: „Érdekes, hogy nem azért mesélnek el neked valamit, mert egyszerűen el akarják mesélni, hanem mert szívességet akarnak kérni.” Sokszor azért mondtak el neki dolgokat, hogy akkor történjen is valami. Néha ez bántott is, mert csak el akartam valamit mesélni, ő meg arra figyelt, hogy neki mi dolga lehet a történetemmel. A világ, illetve a rendszer is így rendezkedett be, ezt nem tagadom. Nagyon sok minden tényleg így intéződött el.

Elmondok egy történetet. X. művész, mindegy, hogy kicso-

da, karambolozott külföldön. Y., aki tudta, telefonált apunak, és emlékszem, egy hosszú szombat telt el azzal, hogy ki telefonál kinek, kit kell mozgósítani, ki hozza haza, mi történik. Mert el kellett intézni, mert baleset történt, mert magyar művész, persze. Apu közbenjárásával délután, vagy legkésőbb este 8-ra elintéződött, ami kellett. Ráadásul még melegében, amint minden úton volt, apu felhívta azt, aki eredetileg szólt, mert el akarta neki mondani, hogy elrendeződtek a dolgok. Erre az illető így reagált: „Ne haragudj, de én ilyenkor aludni szoktam!” Olyasmiért is telefonáltak emberek, amiért nem kellett volna, meg olyanért is, amit nem neki kellett volna elintézni. Csak hát apu úgy gondolta, hogy egy ilyen művésznek jár az a kiváltság, hogy ne nekik kelljen ilyenekkel foglalkozni. Tehát ez a kettő összefolyt. Igen, ő szeretett belefolyni a történetekbe. A rendszer természetéből adódott, hogy egyszerű dolgokat is így kellett elintézni. Jogos a kérdés, hogy miért kellett egy vacak útlevéért neki telefonálni. Mindenért, sok olyasmiért is, ami állampolgári, emberi jogon járt volna. De ha már ilyen volt a rendszer, akkor meg mégsem baj, ha elintézte.

– *Azon elgondolkodtál, hogy igazából nem is így kéne, hogy hívjanak téged? Hogy eredetileg Appel a nevetek?*

– Persze, annak idején azt mondta, azért kellett a névváltoztatás, mert jöttek a zsidóüldözések, meg a név is szebb. Tetszett nekem is, például, hogy velem kezdődött a névsor. De miután mi lányok vagyunk, ezzel be is fejeződött a családban az Aczél név.

– *Az „appel” sorakozót jelent németül. Az „acélt” pedig oroszul úgy mondják: „sztálin”.*

– Sztálin. Igen, alsó tagozatban nagyon büszke voltam, hogy az én nevem tulajdonképpen Sztálin. Aztán már persze kevésbé... Később állítólagos rokonok is jelentkeztek, de én nem mondtam senkinek: teljesen lehetetlen, hogy Aczél nevű hozzátartozóm legyen. Előbukkant egyszer egy nagyon furcsa ember, akit Appelnak hívnak, gazdag vállalkozó, időn-

ként előhozta ezt a rokonságot, holott nem volt rokon. Buta történetekben egyszer csak előkerült a vele való esetleges családi kapcsolat, úgyhogy rákerestem a nevére az interneten, mindenféle sumák dolgokat csinált. Akkor leírták, hogy ő lenne apám öccse, meg nem tudom kije, de hát apámnak csak egy nővére volt, és a kevés rokonát ismertem. Volt egy valódi unokabátyám, Appel André, apám unokaöccse, aki sokáig Brazíliában élt, az ő családja 1947-ben vándorolt ki.

Hogy miért változtatott nevet? Nem igazán tudom, de apám sokadmagával ahhoz a generációhoz tartozott, akik szerint a háború arra volt jó, hogy másképp éljenek utána. Az antiszemitizmus egyetlen ellenszere – gondolta – az asszimiláció, ha itt akar élni az ember, akkor magyarnak kell lenni. Nálunk nem is volt téma a zsidóság. Szerintem a nevét is azért változtatta meg, és ezért nem is beszélt róla, mert azt gondolta, a mi boldogulásunk a beilleszkedésen múlik. Az egész fiatalságunk, gyerekkorunk tele volt ilyen meg nem beszélt dolgokkal. Azt hitte, hitték, hogy jó, ha ezzel nem foglalkozik az ember. Ők 1946-ban azt gondolták: mindjárt megnyitják a határokat, nem számít, hogy hol vannak a határok, úgyis hamarosan egységes ország lesz Európa, és a zsidóügy is megoldódik azzal, hogy összeházasodnak az emberek, hogy nem téma, ki kicsoda. Eltűnik, nem lesz érdekes többé.

Amikor Révész Sándor 1996-ban a könyvét írta, a kérésére kutatgatni kezdtem. Akkor találtam meg a keresztlevelet is. Először csak az Appel vezetéknévét változtatta Aczélna, az én születésem előtt, 1946-ban. Henrikből csak később lett hivatalosan György. Ezekről sosem beszélt, az ide vonatkozó dokumentumokat is a halála után találtam meg.

– *A könyv születése előtt ez nem is érdekelt? Nem is tudtál róla?*

– Egyrészt nagyon kíváncsi természetű vagyok, másrészt meg valahogy ezeket mégis annyiban hagytam. Igen. Valószínűleg még tovább is annyiban hagytam volna.

Ugyanígy, például erről az egész zsidó dologról nem beszélünk soha. A lányom 1990-ben Izraelbe ment egy kibucba, és

ehhez papírokat kellett keresnem. Akkor mondta apu, hogy ezt sose gondolta volna. Eddig mindig arra kellett papírokat szerezni, hogy nem zsidó az ember, most meg azért hajtom föl az egész lakást, hogy a zsidó származást bizonyító papírokat találjak. Apu egyik cionista mozgalombeli barátját, Júdát, Zsoldos Imrét egyébként megkerestük már apa halála után. Végre elkezdett izgatni, hogy mit lehetne megtudni apámról. 1986-ban, anyám halálát követően, nekiálltam kutakodni, és akkor rengeteg olyasmit megtudtam, amit bár hamarabb megismerhettem volna. Ugyanígy, amikor apám meghalt, akkor kezdtem utánamenni, hogy mi és hogyan történt, milyen volt az a cionista mozgalom, amelyben részt vett, meg ki és milyen volt a Júda.

– *Amikor kutatni kezdted, jobban megértetted apádat, vagy eltávolodtál tőle?*

– Csak sokkal többet tudtam meg róla, és sok mindent megértettem. Anyámmal kapcsolatban sokkal drámaibb, megrázóbb felismerésekre jutottam. Ugyanis anyám nagyon távolságtartó és igen-igen zárkózott természetű volt. Mi akkor kerültünk közelebb egymáshoz, amikor már én is asszony lettem, és gyerekeim születtek. Igazán én az apámhoz álltam közel, az ő elismeréséért pedáloztam mindig. És néha apu meg is engedett dolgokat: általában rajta múltott, hogy mit lehet és mit nem – anyu pedig mindig a háttérben maradt. Amikor a barátait megkerestem, és beszélünk, akkor azért kiderült, hogy szándékosan engedett át apunak. Először, amikor a nagyszüleimnél laktunk, anyám úgy gondolta, és ebben igazat adok neki, inkább csak a nagyanyám neveljen, mert nem lehet, hogy ketten neveljenek. Úgy is éltem meg, hogy én a nagyanyám mellett növekszem, velem kapcsolatban ő tud mindent. Anyám, az egyetemista, néha jött és ment, aztán fiatal orvosként sokat ügyelt, alig láttuk otthon, neki nagyon kellett hajtania a munkahelyén, hogy apu miatt elfogadják. Úgyhogy csak négy-öt emlékem van róla abból az öt évből, mert engem a nagyanyám nevelt. Apu kedvéért meg akkor

vonult háttérbe, amikor ő hazajött a börtönből. Apu be akarta pótolni az elvesztett öt évet, és nagyon fontosnak tartotta, hogy ő is tudjon nekem nyújtani valamit. Addigra már jártam a nagypámmal állatkertben, bábszínházban, operában, megkaptam már mindent, amit csak adni lehet. És akkor apu nagyon akarta, hogy ő is nyújthasson nekem élményeket, és anyu ebben is háttérbe szorult. Nagyon bánt, hogy csak a halála után mentem utána, hogy ő milyen sok dologban nem a saját érdeke szerint cselekedett.

– *Ezt levelezésből tudta meg, vagy esetleg máshonnan?*

– Megkerestem a régi barátait. De találtam egy levelet is, az meg is jelent az Eszter-társaság gondozásában – oda egyszer kétszer elmentem –, a könyv címe: *Elmeséletlen női történetek*.¹ Ezt a levelet a nagymamám táskájában találtam, és mindig azt hittem róla, mert csak ránéztem, hogy a nagyanyámé. Egyszer csak elkezdtem azt is komolyabban megnézni, és kiderült, hogy anyám írta 1946 májusában amerikai nagybácsiknak az itteni helyzetről. Valamiért nem küldte el. Nagyon aprólékosan végigvette az egész családot, hogy ki hova került, kivel mi lett, és hihetetlen, de a levél végén azt írta: most már soha többet nem történhet ilyesmi velünk, innen kezdve minden rendben lesz. Hát nem így lett, három év múlva elvitték a férjét, az apámat. Nagyon lelkes fiatal nő volt, akit apu ösztönzött arra, hogy egyetemre kell járnia, és nagyon klasszul indult az életük.

– *Gyakorlatilag azért, hogy kvázi helyette is tanuljon? Hogy többre vigye, mint ő?*

– Igen. Nagyon fontos volt ez neki. Anyu mielőtt meghalt, letette nemcsak a kandidátusit, de beadás előtt állt a nagydoktori is. Nagyon jó gyógyító orvos volt, kiváló és figyelmes. Eredetileg nem hordozott magában tudományos ambíciókat, de apu kedvéért megcsinálta, aztán pedig nagyon megtetszett neki a tudományos munka.

¹ Aczél Anna: Talált levél. In: Pécsi Katalin szerk.: *Sós kávé. Elmeséletlen női történetek*. Novella Könyvkiadó, Budapest, 2007, 117–123. o.

– *Milyen orvos volt ő?*

– Eredetileg ortopédorvos. Egy kórházban, ahol szinte mindenki elfogadott pénzt, ő egyrészt elvből nem tett zsebre semmit, meg apu miatt sem, ezért inkább röntgenesnek tanult. Kiválasztotta azt a területet, amiben tényleg az első lett az országban: csontdaganatokkal foglalkozott. Volt egy úgynevezett regisztere, amelyben az ország összes csontdaganatos betegét feldolgozta. Egy nagyon szűk körű orvosi társasághoz tartozott Európában, akik a Duna menti országokból verbuválódtak össze, mind csonttumorokkal foglalkoztak. Minden évben találkoztak Heidelbergben egy hétvégére, ahol megbeszélték az aktuális dolgokat. 1986-ban azt javasolta neki apu, hogy ha megint elmegy, maradjon már ott pár napra körülnézni, hiszen minden évben odament, de mégsem látta a környéket. Ebben az esztendőben, 1986-ban halt meg anyám, és már nem jutott el Heidelbergbe. Jó volt a szakmájában, de nem számított harsány embernek. Végtelenül fegyelmezett és zárkózott volt, még velünk is. Egy csomó mindent csak a halála után tudtam meg arról, hogy mit és miért érzett.

– *Apád tehát ambicionálta a feleségét. És titeket?*

– Engem is, de én nem lettem tudós. Abszolút nem. Én nagyon gyakorlatorientált vagyok. Végül is elmentem aspirantúrára, de úgy alakult, hogy csak akkor adtam be a kandidátusit, amikor ő ezt már nem érte meg. Tehát megcsináltam, de sokáig azzal háritottam, hogy minek, nem fontos, én így is tudok tanítani. Hogy beadtam, ezzel eleget tettem egy kicsit az ő meg Illyés Flóra néni és Illyés Sándor – ők voltak a főnökeim – elvárásának. Apám és Flóra néni addigra már sajnos meghaltak. Úgy gondoltam, tartozom nekik ennyivel. A húgom is inkább gyakorlatorientált. Nagyszerű szakember.

– *A nevelés területén dolgoztok mindketten?*

– Szociális szférában. Ez is olyan érdekes: a húgom, amikor végzett, és állást keresett, egy hirdetésben az állt – erről a kutya sem fogja elhinni, hogy nem szándékosan történt –, hogy a Csepeli Nevelési Tanácsadóba keresnek valakit szoci-

ológiai végzettséggel. Ági az utcáról jelentkezett oda, és föl-vették. Akkor nagy potentátnak számított Mezei Gyula, és az ő lánya volt a vezető. Úgyhogy ő Csepelen kezdett. Én meg Oroszlányban.

– *Mint?*

– Nevelő. Amikor elkezdtem az egyetemre járni, néhány hónap múlva bejött egy fiú azzal, hogy önkéntest keresnek gyerekotthonba, kinek lenne kedve hozzá. Én meg mondtam, hogy nekem. Nem tudtam pontosan, mi az, de aputól sokat hallottam az árvaházról, és akkor Békés Zoltán, aki azóta – már több mint negyven éve – a férjem, elvitt egy fővárosi gyermekotthonba. Nagyon megkínzott gyerekek érkeztek ide egy vidéki nevelőotthonból. Mi elkezdtünk ezzel foglalkozni. Elmentünk a Művelődési Minisztérium Gyermekvédelmi Osztályára, és elmondtuk, hogy ezeket a gyerekeket megkínnozták, a vidéki gyerekotthonban ajtóhoz kötötték ki őket. Később behívtak bennünket a Fővárosi Tanács illetékeseihez is.

Szóval ezek a gyerekek egy fővároshoz tartozó vidéki nevelőotthonból kerültek hozzánk. Akkor még úgy nézett ki a fővárosi hálózat, hogy az óvodásotthonból mentek alsó tagozatosba, majd onnét a felső tagozatos otthonba. Mi itt találkoztunk velük. A nevelőjüknek elmondták, hogyan kínozták őket. Úgy éreztük, e mellett nem lehet csak úgy elmenni. Azt a nevelőt, aki a vidéki otthonban felelt a gyerekekért, bíróság elé is vitték. Számomra máig is döbbenetes a dolog: ott állt a vádlott, vele az összes nagy ember a fővárostól, a másik oldalon meg ott feszítettünk mi, egyetemisták, és vártuk, mi lesz. Dési Huber István felesége volt az ülnök, aki nem beszélgethetett velünk, csak elsétált arra, és mondta: „Én nektek drukkolok, gyerekek.” Akkor, ott a bíróságon, a gyerekeket is megkérdezték, ők is tanúvallomást tettek.

Később láttuk azt a vidéki, Balaton menti otthont. Harminc gyereket zsúfoltak össze egy teremben, az egyik fele volt a hálójuk, a másik az osztályterem, a nevelő meg egy pici szobában lakott mellettük évekig. Tehát ez a harminc-egyné-

hány éves nő harminc kamaszon keresztül ment fürdőszobába. Tele túlkoros gyerekekkel, és azt találta megoldásnak, hogy a túlkorosok segítsenek a nevelőnek megrendszabályozni a kisebbeket. Szörnyű dolgok történtek ott: ha például lopás történt, és a gyerekeket gyanúsították, akkor kikötötték őket, vagy papírt gyújtottak meg a talpuk alatt.

Végül nem csak ez, de sok minden közrejátszott abban, hogy akkor, 1968-ban elindult valami; alaposabban megvizsgálták az illetékesek, hogy milyen körülmények vannak a gyerekotthonokban, és mik történnek ott. Mi rápörögtünk erre a dologra. Azt mondták: „Na, akkor most mutassátok meg, ha ilyen nagy szátok van, mit tudtok ti csinálni! Elmehektek Oroszlányba dolgozni, egy új otthonba.” Persze lebögtünk, hát hogyne bögtünk volna le, semmi tapasztalatunk nem volt, csak lendületünk. De azért dolgoztunk, és próbálkoztunk eredményesen foglalkozni a gyerekekkel.

– *Oroszlányban is ilyen körülmények voltak?*

– Nem. Ott új nevelőotthon nyílt. Az egyetemről többen mentünk együtt, sok mindent nem tudtunk. Fogalmunk sem volt, hogy mit lehetne csinálni. Nagyon sokat tanultam ott, azt most kamatoztatom...

– *Hány évig tartott ez?*

– Nekem egy, Zolinak kettő, aztán György Júlia nénihez kerültem egy gyerekpszichológiai szakrendelőbe. Ő is nyilván ismeretsegből vett föl, de én nyughatatlanabb vagyok, nem nekem való a pszichoanalitikus munka. Valaki elhívott, hogy tanítsam a védőnőket, és rájöttem, hogy ez az, ezt nekem találták ki. Még az egyetemen tanított engem Illyés Gyuláné, ő sokszor mondta: „Gyere hozzánk a Gyógypedagógiai Főiskolára tanulni, mert majd indul egy neked való képzés, a nehezen nevelhető gyerekek szakja.” De mire ez beindult, én már kinőttem abból, hogy ott tanuljak, és tanítani kezdtem. 1973-tól majd két évtizeden keresztül tanítottam a főiskolán. Közben a pszichopedagógia szakról átmentem az 1990-ben induló szociális munkás képzésre tanítani. 1994–1995-ben

gondoltam, hogy valami mást kéne csinálni. Elkezdtem terápiák iránt érdeklődni, mert féltem, hogy végül én leszek az az Anna néni, aki száz éve tanítja a gyerekvédelmet. Kezdtem körülnézni munkaügyben. Nekem időnként volt egy másodállásom is a Rákospalotai Javító Intézetben. 1995-ben meghalt az intézmény vezetője, és a fiam javasolta, hogy pályázzam meg, csináljak valami igazi dolgot is. Hiába mondtam, hogy én nem csináltam soha ilyet, addig-addig beszélt a húgom és a fiam is, hogy megpályáztam. Azt hiszem, életem legjobb döntése volt. Úgyhogy 1995 óta ott dolgozom.

– *Kimaradt a minisztérium.*

– Hát az egy hároméves kaland volt. Biztosan nem történt hiába, mert nagyon érdekes belülről látni a mechanizmust, de kiderült, hogy nem az én világom. Nagyon kevésbé vagyok jó hivatalnok. Tehát ha 1990-ben nem váltanak, nem rúgnak ki, akkor még két-három évet maradtam volna, mert azt hittem, hogy ennyi idő alatt meglesz a gyerekvédelmi törvény, ami olyan jól haladt, ám végül is csak '97-ben született meg.

– *Milyen állásod volt a minisztériumban?*

– 1987 és 1990 között főosztályvezető voltam a Gyermekvédelmi Főosztályon.

– *Ezt az állást pályázni kellett?*

– Azt hiszem, nem. Akkor még nem. Gázsó Ferenc, az akkori művelődési miniszterhelyettes behívott, és megkérdezte, hogy lenne-e kedvem az osztályvezetéshez. Egy darabig vívódtam: igaz, hogy úri dolgom volt ott a főiskolán, de aztán gondoltam, mégis jó lenne valami más. Nem csak emiatt, hanem azért is, mert 1983-ban belevágtam egy nappali aspirantúrába. Ez is nagyon hasznos volt, mert tanultam kutatni. Megtanultam – ha ezt mondom, nagyképűen hangzik. Kutattam, életemben először. Az én témám pont egybeesett a társadalmi beilleszkedési zavarok (TBZ) kutatásával. A témám a zárt, javító- és fél zárt intézetekben élő fiatalok életútjának vizsgálata volt. Az összes akkor ilyen intézetben élő gyerek anyagát megnéztük, aztán pedagógusokkal és gyere-

kekkel készítettünk interjúkat. Nagyon-nagyon érdekes és jó munka volt, és igazán jól jött ez a tapasztalat a minisztériumi munkához.

Tulajdonképpen szerencsém volt az életemnek ebben a szakaszában, mert amikor az aspirantúra, a tudományos továbbképzés ideje alatt haldoklott anyám, volt időm, sokat tudtam vele lenni. Amikor meg a minisztériumból kirúgtak, akkor meg apám haldoklott, vele is tudtam törődni.

– *Ennek a kirúgásnak köze volt a rendszerváltáshoz?*

– Persze, abszolút. Ez egy szép történet. Lehetett tudni, hogy itt most már minden változik, és más lesz. A közvetlen főnököm behívatott, hogy másnap reggel nála kezdjek. Úgy indultam el itthonról, hogy egészen a kapuig mondtam magamnak: „Ma ki fognak téged rúgni, ma ki fognak téged rúgni.” Bementem, a főnököm elmondta, hogy milyen aktuális munkák vannak, sőt, adott is konkrét feladatokat. De meghagyta, hogy azért menjek vissza délben, mert az államtitkár is akar velem beszélni. Vissza is mentem, az államtitkár pedig közölte: a holnapi nappal ki vagyok rúgva. Tudomásul vettem, visszaballagtam a helyemre, és amilyen az ember, elkezdtem dolgozni, amíg nem mondta a barátnőm, kolléganőm, hogy „Te mit csinálsz? Ki vagy rúgva.” „Hát akkor hazamegyek” – mondtam, és hazamentem.

Másnap hívatott Surján László, az akkori népjóléti miniszter. Becsületére legyen mondván, tényleg nem fogom neki elfelejtetni, hogy először arra kért: maradjak ott pár órák munkában. Mondtam, hogy már összepakoltam. Aztán pedig azt mondta: értsem meg, nem bírja el ezt a nevet ez a most alakuló rendszer. Ő tudja, hogy mit jelent ez, mert az ő papája meg főcserkész volt a háború előtt, és neki is kellett küszködni emiatt. De ő nem adná oda azt a nekem szánt papírt. Kérdeztem, hogy miért? Mert az van odaírva, hogy alkalmatlanság miatt rúgtak ki. Hát azt tényleg nem szeretném, mert nem lenne egyszerű aztán elhelyezkedni, meg nem is gondolom, hogy erről lenne szó. Végül közös megegyezéssel küldtek el, és tulaj-

donképpen jól jöttem ki a dologból, mert én voltam az első és utolsó, akinek még végkielégítést is adtak.

Mivel a főiskolán a minisztériumi munka mellett óraadóként is tevékenykedtem, a főigazgató azonnal egész állásba visszavett. A sors iróniája, hogy az a főnököm, aki a kirúgásom után nagyon rendes módon rögtön felvett, néhány év múlva azért vonta vissza a tanszékvezetői megbízásomat, mert ez a név, az Aczél név, neki is túl nagy terhet jelentett.

– *Apád mit szólt ehhez?*

– Akkor már nem élt, de 1990-ben, a kirúgásomnál nagyon büszke volt. „Miattam, lányom?”, kérdezte. Akkor az foglalkoztatta, hogy minden héten megjelent valami róla, és lám-lám, még a lánya is!

– *Mikor az apád már nagyon beteg volt, nem beszéltek arról, mintegy összegzésül, hogy miről is szólt az ő élete?*

– De. Nagyon keserű összegzés volt ez. Úgy érezte, hogy minden, minden a visszájára fordult. Hogy miért is nem élt normális családi életet, miért is nem inkább anyáinkkal törődött, ahelyett – mert ezt mindig nagyon fontosnak tartotta –, hogy ennyit vállalt. Sok keserűség, nagyon sok keserűség volt benne.

– *Tudott őszinte lenni? Azért kérdezem ezt, mert például ez az Appel-dolog sem jött elő családi körben.*

– Nem azért, mert nem volt őszinte, hanem nagyon hitt abban, hogy ezeket a dolgokat el kell felejteni, el kell nyomni. Nem kell ilyenekről beszélni, akkor fogad be minket ez a társadalom, ha mi nem különbözünk. Aztán már ezt se így gondolta. Na, ebben például nagyon őszinte volt, és azt mondta, hogy ezt nem jól tette.

– *Valóban úgy éltetek, abban a tudatban, hogy nem különböztek?*

– Hát nézd, a származásunk miatt, vagy a zsidóság miatt biztos. Én ezzel az egésszel nem foglalkoztam. Persze egy idő után tisztában voltam vele. Mikor megkérdezték tőlem a külföldiek Magyarországon – egyszer valaki itt is rákérdezett –,

akkor azt mondtam: „Hát nézd, ha a nomenklatúrát vagy a hitleri szempontokat nézzük, igen, persze zsidó vagyok. De én első-, másod- és harmadsorban is magyarnak érzem magam”. Ma is ezt mondom, nekem az a meghatározó, hogy itt éltem, itt nőttem fel, ide köt minden. Nem mondhatnám, hogy valaha is bántottak. Egyszer a trolin mondta valaki: „Itt csak a zsidók laknak.” Kérdeztem: „Honnét veszi ezt?” Belebonyolódtunk egy beszélgetésbe, aminck az lett a vége, hogy az illető kijelentette: menjek haza. Erre én: „De azt mondja meg, hogy hova haza, a dédszüleim is itt születtek, hova mennék én máshova haza?”

– *Ez mikor történt?*

– Valamikor a kilencvenes években. De ugyanígy igaz fordítva is, amikor azt kérdezi valaki: „Ha megérkezel Izraelbe, nem érzed úgy, hogy hazamentél?” Nem, azt érzem, hogy eljöttem meglátogatni a lányomat, unokáimat, barátaimat, eszem ágában sincs azt gondolni, hogy hazatértem. Mert én itt vagyok itthon, magyar költőket ismerek, nekem Magyarország az első meg a második.

– *Ugyanakkor édesapád csatlakozott a cionista mozgalomhoz, ezzel támogatva a zsidó állam létrejöttét, azonban mégsem élt ott.*

– Mert az a háború előtt volt, és azt gondolták, hogy így lehet megoldani a zsidóügyet. Aztán meg azt hitte, hogy majd itt befogadnak minket. De ezt most ne úgy tekintsd, mintha úgy érezném, hogy nem fogadnak be. Semmi ilyet nem érzek, sohasem számított ez problémának. Apu nagyon is őszinte volt magához ebben, amikor elmondta nekem, hogy nem kellett volna eltitkolnia a zsidóságát. Talán többet kellett volna erről beszélni, és másképp gondolkozni.

– *Visszatérve az összegzésre...*

– Meg akarta írni a számvetést. Nekiült, és évekig írta a könyvét, aminek a hatvanoldalmi kézírata bent van a levéltárban. Azért nem sikerülhetett rendesen megírni, mert a lehetetlent akarta, amire ő nem volt képes. Ugyanis egy objektív könyvet szeretett volna készíteni, úgy akart számot vetni,

hogy tárgyyszerűen, elfogultságmentesen elemzi ezt a kort és különösen Kádár szerepét. Pont attól lett volna életszerű meg jó, ha szubjektíven, a saját élményeivel, a saját gondolataival töltötte volna meg. Ő azt hitte, hogy képes lesz egy objektív összegzésre, de nem. Nem volt képes.

– *Őszintén tudatok beszélgetni ezekről a kérdésekről? Mindig is közel álltatok egymáshoz?*

– Igen, de mire idáig eljutott, volt idő, 1987–1988 körül, anyu halála után, amikor nagyon eltávolodott tőlem is. Vagy én tőle, nem tudom. Rossz néven vett tőlem dolgokat, ez nem volt egy jó időszak. Nagyon másfajta életet akart élni, és nekem sok minden nem tetszett ebből. Tehát amikor anyám meghalt, apám nagyon elvadult tőlünk. Addig erőteljesen családcentrikus volt, és akkor nagy döbbenetemre azért, hogy ne legyen kiszolgáltatott nekünk, azt akarta, hogy majd ő önállóan, egyedül élje az életét. Egy ideig irántunk is nagyon sok harag volt benne, csak közvetlenül a halála előtti időszakban békélt meg velünk.

– *De miért haragudott?*

– Indulatos volt, hogy körülötte is rossz lett és elveszett minden, másrészt, úgy érezte, atyáskodni vagy anyáskodni akarunk fölötte, bele akarunk szólni az életébe. Hirtelen úgy gondolta, most már nyűg neki a mi gondoskodásunk – meg valahogy tetszelgett is a szegény özvegyember szerepében.

– *Képes volt magányosan, illetve egyedül élni?*

– Nem, erre képtelen volt, mindig kellett, hogy legyen körülötte valaki. Egy fantasztikus nőnek udvarolt, de a gyerekei nem nézték jó szemmel a kapcsolatukat, éppen azért, mert ők meg nagy zsidók voltak. Mindegy, tehát nem fogadták el aput. Ezt rettenetes csapásként élte meg, mert nagyon szeretett volna új életet. Meg hát akkor rengeteg nő volt körülötte, új barátok és olyan emberek, mint Heller Ágnes és a férje, Fehér Ferenc. Közös múltjuk volt valamikor a háború alatt, előtte és utána, később meg a hírhedt filozófusper-ügy elválasztotta őket. Egy házban laktunk Hellerékkal, és meg kell mondjam,

amikor apu már nagyon gyengélkedett, jóformán ők voltak az elsők, akik sérelmeiket félretéve feljöttek, és a beszélgetés során egy csomó minden előjött a régműltből. Olyan emberek is látogatták, akik esetleg korábban, amikor hatalmon volt, egyenesen kerültek. Megvannak azok a határidőnaplói, amelyeknek a bejegyzéseiből kiderül, hogy ki mindenki járt hozzá. Pataki Ferencsel nagyon szoros barátság alakult ki, összekötötte őket az is, hogy nagyjából egy időben lettek özvegyek. Popper Péterrel, Vámos Tiborral úgyszintén az utolsó években vált szorossá a barátságuk. Már kedvére tudott beszélgetni. Letisztultabb lett ez a dolog is.

– *Ez a határidőnapló nincs a hagyatékban?*

– Nincs, azt mi őrizzük.

– *Említetted a nőket, akik megkörmötyézték apádat, amikor megözvegyült. Ők sokat köszönhettek Aczél Györgynek a szakmai előmenetelükben?*

– Nem. Pont nem azok jöttek. Nem, nem, nem. Igyekszem úgy beszélni, nehogy aztán valami bántó legyen. Egy külföldi asszonnyal, aki művészféle volt, egyszer elkezdtek beszélgetni, és odatelefonált nekem az apám, hogy „Gyere már, elég volt.” Olyanok is keresték, akikkel nem is tartott fenn soha kapcsolatot. Nagy barátságok és szerelmek kerültek elő. De mondom, neki csak egyetlen nagy szerelme volt anyu után, nagyon fájt, hogy ebből nem lett semmi. Apu bánta már, hogy anyunak nem adhatta meg azokat a dolgokat, amiket nagyon szeretett volna: például egy nyugodt nyaralást, utazást.

– *Érthető is, hogy miért távolodtatok el egymástól, Lehet, hogy titkon azt gondolta: te nem örülnél az ő új boldogságának.*

– Tudod, van ilyen, és ezt most nem mint pszichológus mondom. Apu is bánatos özvegyként élte meg ezt az időszakot. Nem fért össze ezzel az általa elképzelt képpel, hogy van valaki, aki tud nevetni vagy utazni, élni az életet, az új érzésekkel, és az egyszerűség kedvéért engem távolított el magától. Valahogy úgy viszonyult ehhez, hogy rám csak annyi tartozik, hogy ő egy bánatos özvegyember, és az emberi gyengéit

legszívesebben eltakarta volna. Igen, valószínűleg azt is gondolta, hogy én nem lennék ettől túl boldog. Pedig ez nem igaz, vagy nem is tudom. Lehet, hogy igaz lett volna. Nem tudom. Én nagyon szerettem volna, ha jól érzi magát a bőrében, de ő nem tudta elképzelni, hogy egyszerre velem is, velünk is, meg az új kapcsolatával is minden rendben legyen. Fészkelődött, új életet keresett magának. Egyszer ott ültünk nála, valaki telefonált, beszélgettek, és egyszer csak azt mondta a telefonálónak: „Hát meg kell szoknom a magányt, itt ülök egyedül.” Ekkor a férjem belekiabált a telefonba: „Szervusz!” Nem akarta, hogy közösen karácsonyozzunk, mert neki meg kell szoknia az egyedüllétet. Nehogy már sajnálatból jöjjünk föl hozzá, nehogy már azt gondoljuk, hogy ő ránk szorul! Aztán megbékélt, és el tudta engedni a haragot, de csak akkor, amikor már nagyon beteg lett.

A betegség, ami végül elvitte, már több mint tíz éve lappangott benne, csak erről nem lehetett tudni, ő se tudta. Senki sem tudta, csak anyám. Ismét csak el kell mondanom: ezt az egész családi életet titkok hálózta be. Ő az orvosi titoktartás meg egyébek miatt nem beszélt róla, talán ha tudjuk, akkor más lett volna minden. Amikor anyu után ez a másik kapcsolata is felbomlott, akkor szinte gejzíryszerűen tört fel belőle a betegség.

– *Miért lett volna más, ha ezt hamarabb tudjátok?*

– Az orvos, aki őt kezelte tudta, de én nem. Láttam, hogy iszonyúan szenved, és arra gondoltam, hogy a kezelőorvosa nem a megfelelő gyógyszert adja, hiszen a fájdalmai egyre csak erősödtek. Felháborodtam: „Miért nem mész el egy szakorvoshoz, egyszerűen nem értem, hogy miért ezzel kezelik a hátfájásodat!” Ha a kezelőorvosa vette volna a fáradságot, vagy akár anyám, hogy elmondják nekem az igazságot, akkor én meg sem szólalok. Azzal egyetértettem, hogy apunak nem mondták meg, mert ő nagy hipochonder volt, és akkor biztos állandóan figyelte volna magát. Ez még rendben, de hogy én sem tudtam, meg Ági sem, az egyáltalán nincs rendjén.

Aztán elment egy orvoshoz, akiről kiderült, hogy nem ked-

velte apámat. Miután vért vett tőle meg kivizsgálta, képes volt telefonon közölni vele a diagnózist. Apu így mondta el: „Vérrákom van.” Nem vérrák volt, hanem valami olyan vérképzési betegség, amitől a fehérvérsejtek nem fehérvérsejtek. Ági tudja pontosan a nevét, én képtelen vagyok megjegyezni. Olyan betegség, amitől a csontok összetörnek. Nem esett el, nem ütötte meg, hanem egyszer csak egyszerűen eltört a kulcscsontja, és ez borzasztó nagy fájdalmakkal járt.

Egy másik doktortól tudta meg, mi is a betegsége valójában. Ettől egyrészt elvesztette bizalmát a korábbi orvosában, másrészt a diagnózis és közlésének körülménye miatt nagyon összezavarodott, és szörnyű lelkiállapotba került. Mindez nem lett volna, ha a kezelőorvosa elmondja nekünk. Amikor pedig a kezelőorvosa elutazott valahova, én kértem, hogy legalább mondja meg, kihez forduljunk, ha valami baj van. Nem mondta meg, akkor itt kapkodtunk összevissza. Egyedül István Lajos professzor vállalta fel Szombathelyen, úgyhogy akkor levittük oda.

– *Nagyon érdekes és különös fintora a sorsnak, hogy Kádár és ő is pont a rendszerváltás környékén omlottak össze...*

– Hát, tudod, ezek nagyon szép történetek voltak akkori-ban. Én ugyanis éppen akkor látogattam meg egyszer aput, amikor Kádárhoz ment be a felesége a kórházba. Azért azt el tudod képzelni, milyen fogadtatás járt volna neki, mondjuk egy évvel azelőtt! Persze teljesen rendben van, hogy akkor már nem ugyanez történt. Na, de egy öregasszonynak, aki bottal botorkál, nem mondta senki: „Jöjjön már, segíték a liftig elmenni” – ez a másik véglet.

Szerintem a betegségek kirobbanásában óriási szerepe van a lelkiállapotnak. Nyilván apu is a veszteségei miatt szenvedett. Előbb-utóbb biztosan kilábalt volna, de mivel ez így összesűrűsödött, reményvesztetté vált.

Most temettük el nemrég az egyik legjobb barátnőmet, aki nek szintén mindenféle baja volt. A barátja halála után egy év múlva robbant ki nála is a halálos kór. Ezek tényleg összefüg-

gésben állnak egymással. Ha valaki nem beszél, fegyelmezett, nyeli, ha nem tud üvölni, bögni, éppen az szokott kiborulni, legrosszabb esetben végzetesen összeomlani.

– *Apád halála után nem féltetek, hogy mi lesz veletek?*

– Attól nem, de amúgy elég hisztérikus hangulat volt, amikor apu meghalt. Akkor kezdtünk el félni, amikor az emberek elkezdtek telefonálgatni: ilyen dedikációt keressek meg, olyan kéziratot adjak oda. Attól igenis féltünk, hogy egyszer csak be fognak törni. Legendák születtek arról is, hogy ki mindenkinek van ott kézírata, aláírása vagy levele. X. telefonált azért a levélért, akkor azt adjam oda neki, Y. egy másikfajta levélért, a harmadikat a sajátja izgatta. Tényleg nagyon megijedtem, hogy be fognak törni, csak azért, hogy megkeressék az óhajtott irományt. Akkor nagyon gyorsan bevittünk mindent a levéltárba, publikussá is tettük. Itt már egy darab papír sincs.

– *Volt, aki bizalmasan arra is kért, hogy tüntesd el valamelyik szöveget?*

– Azt nem, de azt igen, hogy adjam oda. Nem az övét, hanem valaki másét. Meg hogy nézzem már meg, van-e X-től valami. Tudod, ezt nem lehet mazsoláztatni, nem mondhatod, hogy ennek egy kicsit, annak meg semmit.

– *Tudtad, hogy mi minden van a hagyatékban?*

– Á, nem. Olyan iszonyú sok volt. A kéziratok egy részét ismertem, mert egy darabig próbáltam rendezni, de aztán túlnőtt rajtam. A kilencven százaléka teljesen érdektelen szerintem, mármint politikai szempontból. Az én kezemben is megfordultak mindenféle levelek meg képeslapok. Például az egyiknek az írója már meghalt, tehát mondhatom, hogy hazánk egyik nagy művésze volt, aki egész másképpen mutatkozott a rendszerváltás után. Ő egy külföldi újtjáról azt írta apunak: „Most már érzem, közeledünk egymáshoz.” Vagy megint egy másik lap küldője egész más színben tünteti föl magát most, mint akkor. Róla azt gondolom, hogy neki aztán nem kellett volna hízelegnie. Ha így gondolkodik most, akkor mért is írt olyanokat, hogy „Itt is magára gondolunk”? Most

ezek biztosan nem publikusak. Valamelyik pletykalapban meg lehetett volna jelentetni, de ezt inkább nem akartuk. Az tűnt a legjobb megoldásnak, hogy menjen be minden a levéltárba.

– *Örült édesapád az ilyen hízogó mondatoknak?*

– Nem foglalkozott ő ezzel.

– *De megőrizte.*

– Mert mindent megőrzött, amire rá volt írva egy név, egy szó, valami. Nagy kéziratgyűjtő volt, és mindig azt remélte, hogy majd egyszer rendezzük az egészet. Meghagyta a végrendeletében, hogy a személyesen neki írtakat nem lehet elővenni, kiadni.

– *Miért volt szüksége ezekre szerinted?*

– Imádta a kéziratokat, mindent dokumentumnak tartott. Kosztolányitól Kossuthig, barátoktól a hivatalos levelekig mindent gyűjtött. De azt nem akarta, hogy ebből bárkinek baja essen, egy levél, személyes üzenet miatt legyen baja.

– *Imádta, hogy a kortársai imádják?*

– Nem. Ez volt a mániája, remélte, hogy elsősorban az aláírásokból egyszer kordokumentum lesz.

– *Ti, a lányai, nem ijedtetek meg a helyzettől, amikor láttátok azt a nagy zűrzavart, és hogy ő is összeomlott egészségileg, mert úgy érezte, minden elveszett, amiért addig élt?*

– Az elején megrémültünk, amikor még nem lehetett tudni, hogy ez milyen helyzet lesz. Végül is sokkal békésebben zajlott az egész, mint amire számítottunk. Azért voltak percek, amikor elbizonytalanodtunk, és konkrétan megbeszéltük a férjem egyik barátjával, hogy levihetjük-e hozzájuk vidékre a gyerekeket, ha úgy adódik. Tudod, furcsán rendesek is az emberek. Van olyan ismerősünk, aki politikailag a tőlünk legeslegtávolabbi elveket képviseli, de nagyon helyes, és főleg rendes ember. Ő magától felajánlotta, hogy ha kell, vigyünk oda hozzá papírt vagy bármit, nyugodtan, megőrzi nekünk. Szerintem akkor mindenki egy kicsit ijedt volt, ki ezért, ki azért. Én a gyerekek miatt aggódtam, de végül is békésen zaj-

lott ez a dolog. Mondom, én jól jöttem ki az egészből azzal, hogy kiváló munkahelyem lett, taníthattam.

Igazán talán akkor nyugodtam meg, amikor apu meghalt: többé már nem kell aggódnom, hogy vele mi történik. Én csak kis pont voltam. Itt is vacakoltak, hogy az a javítóintézeti állás nem gond-e, de arra gondoltam, az meg nem olyasmi, amire nagyon ácsingóznának emberek. Ezt már rendesen pályázni kellett, és csak ketten pályáztuk meg.

– *Van azért Európának olyan országa, ahol a rendszerváltás-kor minden kicserélődött, akik az előző rendszer hívei voltak, azok nem kerültek semmilyen funkcióba.*

– Lehet, hogy az lett volna a jobb. Most már azt gondolom, tabula rasa lehetett volna. Én a szélsőségektől félek, és tulajdonképpen most is ettől tartok.

– *Miért lett volna jobb a tabula rasa? Akkor veled most mi lenne?*

– Tanítanék a főiskolán. Odáig már nem nyúlik le a politika. Akkor nem így gondoltam, félreértés ne essék. De tudod, senki nem konzekvens ebben, mert szerintem, ha én lennék mondjuk a Fidesz, akkor biztos nem kérnék se Csintalan Sándorból, se Szűrös Mátyásból. Nem tudom, hol lehetne egy ilyen rendszerváltást kezdeni, de biztos, hogy nem egy minisztériumi osztályvezetőnél vagy főosztályvezetőnél. Szűrös Mátyásnak én egyáltalán nem adtam volna pozíciót, annak a garnitúrának tényleg el kellett volna menni. Beleértve apát is.

– *Ha élne történetesen Aczél György, és még nem lenne nyugdíjas, szerinted mit csinálna?*

– Nem tudom, mert egészen fiatalokora óta vezető volt. Biztos boldogtalan lenne, de egy kulturális kapcsolatok intézetében jól érezné magát. El tudnám képzelni. Vagy írna. Nyelveket nem beszélt, de ennek ellenére hihetetlen nagy nemzetközi kulturális ismeretekkel rendelkezett. Az is igaz, hogy azok meg már kiöregedtek, akikkel kapcsolatban állt. Nem tudom, hogy biztosan talált volna-e valami állást. Mit

tudom én, például a hajdani miniszterelnök-helyettes, Marjai József is tudott boldogulni az új rendszerben.

– *Ő mi lett?*

– Saját cége van, de nem tudom, mivel foglalkozik. Nem kell neki vezető pozícióban lenni, ő így is tud dolgozni. Biztosan vannak még ilyenek, én nem tartom senkivel sem a kapcsolatot, úgyhogy nem tudom. Soha nem is tartottam... Vagy ott van Gyurkó László. Ő összepakolt, elment vidékre, hihetetlen, ahogy ott kialakított maga körül egy társaságot. Nem konkrétan közvetlenül magának, hanem szélesebb körben: „Én bevásárolok a doktor úrnak, a doktor úr megnézi a lábamat, a Mariska főz nekem...” Tehát létrehozott egy kisközösséget. Gyurkót is úgy tartották számon, mint aki megírta az *Arcképvázlat történelmi háttérrel* című Kádár-könyvet. Egyszer csak azt gondolta, hogy ez a város így élhetetlen, a továbbiakban ő úgysem tudna itt meglenni. Elvonult vidékre, fontos ember lett a saját kis környezetében, mert elérte, hogy ne vigyenek oda, abba a csendes utcába vízi cirkuszt, összeszedte az utcabelieket, és összefogtak – szóval létrehozott magának valamit.

Azt gondolom, aki akart, lehet, hogy sajnálgatta meg nyalogatta a sebeit, de tudott és tud mit csinálni. Kétféle ember nem tud. Az egyik olyan, mint Szűrös vagy hasonlók, akik nem tudják elképzelni, hogy hatalom nélkül is lehet létezni, a másik meg az, aki eleresztette fülét-farkát, depressziós lett, ivott. Nem csak pozícióban lehet dolgozni és élni.

– *Arról nem beszéltél édesapáddal, hogy például van olyan író, filmrendező, aki fennén hirdeti, hirdette, hogy ő neki hogy tett be Aczél annak idején?*

– De, beszéltünk róla. Nagyon sokat segített apu Gyöngyössy Imrének, aki barátunk is lett. Gyöngyössyék elmentek Németországba, aztán egyszer csak a rendszerváltás után visszajöttek, és Imre szegény már nem, de a többiek fennén hirdették, hogy milyen sok bántalom érte mindnyájukat, kiüldözték őket az országból, emigrációba kényszerültek. Biztos nem esett volna jól apunak, ha hallja.

Vagy arra is emlékszem, amikor Krencsey Marianne ki- ment. Akkor nagyon sokat beszélgettek róla otthon, anyám ismerte a férjét, aki orvos, és valójában őt érte nagyon sok tá- madás. Anyám nagyon fel is volt háborodva, hogy egy ilyen jó orvosnak miért kell elmennie. Én úgy tudom, nem azért disz- szidáltak, mert Krencsey Marianne nem hajbókolt az apám- nak. Ennek a történetnek nem volt köze sajnos Krencseyhez, hanem a férjét tényleg kikészítették. Most visszajött, és mesé- li nekem a tévéből Krencsey Marianne, hogy őt az Aczél kicsi- nálta. Én meg biztos nem fogok nyilvánosan reagálni. Tehát ha valakit úgy „csináltak ki”, hogy évi őt filmben játszott, akkor nem tudom, mi volt azzal, akit tényleg üldöztek. Vagy akit szerettek. Most ezek jól hangzó történetek, csak nem így igazak.

Biztos van olyan is, akit apu tett lehetetlenné, nem taga- dom. Lehet, hogy azok a legcsendesebbek. Mert nem kell kiabálni, úgyis lehet tudni, hogy bizony-bizony, ezt apu ron- totta el. A barátai közül is van, aki rosszallóan emlegeti, hogy Bálint Endrét nagyon szerette apu, de a képeit nem. Lehetett tudni, hogy ő nem tett semmit a Bálint-képek külföldre kerü- lése érdekében.

– *A későbbiek során kerültél valamilyen kapcsolatba az általam említettekkel, vagy kezdeményezted-e a beszélgetést, hogy feloldd a vélt félreértést, ha úgy tetszik, apád helyett?*

– Nem. Nem, én akkor sem kerestem senkit, amikor apu mellett megtehettem volna. Mindig is úgy gondoltam, hogy nekem megvan a magam baráti köre, nem akartam az övébe kerülni. Sokakra felnéztem, büszke voltam, hogy ismerhe- tem őket, de nem is képzeltem, hogy ők velem lennének jó- ban. Van, akivel persze beszéltem ilyenekről. Már apu halála után Makk Károllyal egyszer szóba került a téma. Más példa: Markó Ivánékat tudom, hogy szerette, segítette. Nagyon te- hetséges, igenis zseni a Markó, és járt neki, hogy megcsinál- hassa a színházát. Sajnos akkor kellett hozzá az, hogy valaki segítse és szóljon az érdekében. Most Markó is egypárszor

úgy adta elő a történetét, mint akit mennyi bánatalom ért. Menjek el hozzá, és mondjam azt: „Mester, de hát együtt ül- tünk itt meg ott!”? Vagy miről lehet ilyen esetben beszélgetni? Mit tisztázzak vele? Egyszer gondoltam, hogy felhívom Bacsó Pétert, mert ő aztán pontosan tudhatja, hogy nem apu miatt nem vetítették *A tanút*, hanem Rajk Júliáék miatt, aki joggal tiltakozott, amikor azt mondta, hogy nem lehet kacagni azon, ami történt. Ezt egészen pontosan tudta Bacsó. Most akkor miről lehet beszélgetni, ha ő is tudja, én is tudom?!

Vannak emberek, akiknek tényleg okuk lenne apu elma- rasztalására, ám ezek általában nagyon-nagyon rendesek, nem jönnek elő ezzel most, amikor ő már nem él.

– *És tudod is, hogy kik ezek...*

– Hát egypárról, persze.

– *Apukáddal is beszélgettél arról, hogy neki van-e esetleg emiatt lelkiismeret-furdalása, vagy ilyesmi?*

– Hát igen, persze. Ő akkor sokukat kereste is, próbálta megbeszélni, lerendezni a dolgokat. Volt, akinek elmondta, hogy nem így csinálná most, de akkoriban, amikor történt, nagyon kellett taktikázni, hogy erre lehet lépni egyet, arra meg nem.

– *A Porrajmos – Cigány holokauszt című dokumentumfil- mben a gyerek kért bocsánatot az apja tetteiért, mivel egyér- telmű volt számára, és elismerte, hogy ezek bűnök vagy tévedések voltak. Vagy olyasfajta bűnök, amelyek a funkcióban lévők bűnei, a kiszolgáltatott ember életét negatívan befolyásoló döntések, csele- kedetek. Szerinted az édesapád esetében is életbevágó történetekről van szó? Mondtad, hogy akik hallgatnak és csendesek, valójában azoknak lenne rá okuk, hogy lázongjanak vagy berzenkedjenek...*

– Én azt hiszem, hogy inkább nem. Nem tudom, nem hi- szem. Szerintem inkább olyanokról van szó, akik nem tudtak eljutni oda, ahova...

– *Ahova a tehetségük miatt megérdemelték volna? Vagy mi mi- att?*

– Nem, nem tartom feladatomnak, hogy apám helyett,

miatta bocsánatot kérjek. Biztosan van a saját életemben bocsánatot kérni való, de nem gondolnám, hogy bárki helyett ezt meg kellene tennem. Másrészt, én nem hiszem, hogy apu bárkinek ártani akart. Az lehet, hogy bizonyos döntéseinek ez lett a következménye, de hogy szándékosan ártott volna, abban nem hiszek. Én még azt sem gondolnám, hogy egy háborús bűnös gyerekének kéne az apja cselekedeteiért bocsánatot kérni. Az más kérdés, hogy fel kell dolgoznia magában – meg hát vannak összebékítő, beszélgetőhelyek is. De nem hiszem, hogy nekem bocsánatot kéne kérnem bármiért is, amit nem én tettem, és azt sem, hogy az én gyerekemnek valaha is bocsánatot kell kérnie azért, amit én követtem el.

– *A gyerekek nem felelősek az apák tetteiért, ez egyértelmű. Akik visszafogottak meg nem berzenkednek, pedig szerinted is joguk lenne rá, azok meg nem kezdeményeznek összebékítő beszélgetést sem, gondolom.*

– De nem azért, mert félnek, hanem mert más dimenziókban élnek. Mára már nem azon rágódnak, hogy „Ha akkor Aczél azt mondja, legyek a cirkusz igazgatója, akkor most milyen boldog ember lennék.” Inkább azt gondolják: „Igaz ugyan, hogy ez a szemét Aczél eltolta ezt, de én meg itt meg itt, meg itt megittam, amit lehetett.” Hát nem tudom...

– *Bacsó Pétert miért akartad felhívni?*

– Mert több helyen is nyilatkozta, hogy Aczél György vágta el A tanú útját, miatta volt dobozban tíz évig a filmje. Én is jártam azon az első vetítésen, ahol a fél város ott volt, mint az örültek rohantunk megnézni. Amikor hallottam, hogy nem megy a film a mozikban, akkor én is rohantam apuhoz: „Miért? Már minden barátomnak mondtam, hogy ezt meg kéne nézni.” Akkor ő azt mondta: „Júlia, Rajk Júlia kérte, hogy vegyék le.”

– *Aztán mégse hívtad fel Bacsót.*

– Dehogya, persze, hogy nem.

– *Ő se akar veled erről beszélni, vagy nincs is miért?*

– Nincs, meg hát én nem is forogtam azokban a körökben.

Persze akadt azért néhány kivétel. Nagyon boldog vagyok, hogy járhattam Illyés Gyuláéknál, és Flóra néni nekem csodálatos főnököm és tanárom is volt. Nagyon sokszor jártunk Németh Lászlóéknál, ennek is örülök, de én nem voltam bennfentes, nem mentem, mehettem be a színházi hátsó szobákba, tehát ma sincs rá okom, hogy kapcsolatam legyen velük. Nem is barátkoztam soha külön ezekkel az emberekkel. Sokkal jobban tiszteltem őket, vagy nem tudom, de fel se merült, hogy ott kellene sertepertélnem a hírességek körül. Meg hát apu nagyon abba az irányba ment: ezek a dolgok, ezeknek az embereknek a barátsága nem nekünk szólt, tehát úgy kell felfogni, ez egy isteni szerencse, hogy eljutottunk ide-oda. Apám szándékosan elvitt minket ilyen emberekhez, hogy ismerjük meg hazánk nagyjait. Ez nagyon jó volt, meg nagyon büszke is voltam, vagyok, de sose jutott volna eszembe külön kapcsolatot tartani bárkivel is. Mert ki vagyok én, hogy barátkozzon velem egy színész, egy művész?

– *És az ő gyerekeikkel, leszármazottaikkal sem?*

– Esetlegesen volt baráti kapcsolatunk a Németh lányokkal, illetve Illyés Ilkával. De én nem barátkoztam – ez nagyon nagyképpen hangzik –, nem volt közöm a funkci-gyerekekhez sem. Nem oda jártam nyaralni, ahova ők, nem kaptam meg azokat, amiket ők, de nem is akartam. Egyáltalán nem kötődtem hozzájuk. Úgyhogy ezért nem is nyafogtunk együtt a rendszerváltás után. Az én férjem nagyon más körből való, semmi affinitása nem volt az ilyen dolgokhoz. Gyerekkoromban sem barátkoztunk velük, apu nem is akarta. Azt mondta: „Ezek a dolgok, Őszöd, meg ilyesmi, amik most vannak, úgyse járnának felnőttkorodban, akkor nem is kell, hogy ezekhez hozzá szokjál.” Ági pedig szélsőségesen irtózott mindentől, ami egy kicsit is a funkcióhoz volt csak köthető.

„Valamifajta megtisztulásnak kellett volna bekövetkeznie azzal, hogy kimondjuk a dolgokat”

Beszélgetés Aczél Ágnessel,
Aczél György fiatalabbik lányával

– *Mesélnél röviden arról, hogyan alakult az életed, mit dolgozol?*

– 1979-ben végeztem az egyetemen, történelem szakon, aztán 1982-ben szociológián. Az egyetem elvégzése után közvetlenül és aztán több év szünet után, szociális területen dolgoztam. Ez úgy alakult, hogy a szociológiatörténetet a zse-niális tanár, Somlai Péter tanította. Engem a „nagy” társadal-mi kérdések foglalkoztattak, a világforradalom és leginkább az esélyegyenlőség. A családszociológia nem érdekelt, de Somlai Péter éppen ezt a specializációt indította, úgy gon-doltam, hogy ő az a tanár, akitől nagyon sokat lehet tanulni, ezért ezt választottam. Családmonográfiákat készítettünk, eljártunk családokhoz interjúzni. Ennek kapcsán kerültem kapcsolatba a harmadik kerületi Nevelési Tanácsadóval, az-előtt azt sem tudtam, hogy van ilyen. Amikor befejeztem az egyetemet, tanítani akartam, de tanári állás nem volt, így el-mentem a Csepeli Nevelési Tanácsadóba dolgozni mint csa-ládgondozó. Sokat tanultam az akkori főnökömtől, Mezei

Annától és a kollégáktól. Fantasztikus stáb volt ott, tényleg nagyon jól ment a közös munka. Hamarosan megszületett a második gyermekem, a fiam, és amikor gyesről visszamentem, azt a feladatot kaptam, hogy készítsek anyagot a kerületben nyilvántartott veszélyeztetett gyerekekről. Szociológusként nekem evidens volt, hogy szociológiai vizsgálati módszerrel kell megcsinálni, de ma már tudom, hogy ezt rajtam kívül sen-ki se gondolta, mert a tanács oktatási osztálya biztos nem ezt várta el. Azt hiszem, rajtunk kívül egyik kerületben sem ké-szült ilyen kutatás. Persze pénzt nem kaptunk rá a tanácstól, számítógépről szerintem még nem is hallottunk, tehát kézzel dolgoztuk fel a kérdőíveket. A kollégákkal együtt fél éjjeleken keresztül kódoltunk, táblázatokat és diagramokat készítet-tünk. Gyakorlatilag az összes kerületi veszélyeztetett gyere-ket felmértük. Ennek a kutatásnak köszönhetően kerültem kapcsolatba az akkor induló társadalmi beilleszkedési zava-rok, TBZ becenévre hallgató kutatási főiránnyal. Az egyetemi tanárom, H. Balázs Éva mondta a fiának, Hunyady György pszichológusnak, hogy ilyen területek érdekelnek. Így kerültem az ELTE Pszichológia Tanszékére, ahol devianciakutatás-sal foglalkoztunk. 1996-tól a Rákoskeresztúri, 2001-től pedig a Csepeli Családsegítő Szolgálatnál dolgoztam.

– *Hatott az érdeklődési körötökre az a tény, hogy az édesapátok-nak milyen hányattatott gyermekkorra volt? Mesélt róla?*

– Valószínűleg inkább ahhoz volt köze, amilyen né ő vált a gyerekkora miatt. Az átlagnál jóval nagyobb szociális érzé-kenység volt benne, a munka megbecsülése.

Viszont biztosan köze volt a múltjának, az árvaháznak és a börtönnek abban, hogy mennyire komolyan vette az apai szerepet. Mindenhová vitt minket magával, mindig része vol-tunk az életének, ugyanakkor a munkahelyi, azaz pártügyek-ről nem beszélt otthon. Meg akarta adni nekünk, amit ő nem kapott meg gyerekkorában.

Nem szeretett beszélni a gyerekkoráról, ifjúságáról, ar-ról sem, hogy börtönben volt, mint általában azok, akiknek

tényleg nagyon nehéz az életük. Tizenhárom éves koromban egyszer anyukámmal elutaztunk néhány napra Dobogókőre. Nem túl gyakran fordult elő, hogy kettesben mentünk volna el, talán akkor történt először. Itt mesélte el anyu, hogy valójában nem szanatóriumban volt évekig apu, hanem börtönben. Apám erről mélyen hallgatott.

A Szent István parknál, a Balzac utcában éltünk egy három és fél szobás lakásban. Ebben a házban jó kapcsolatban álltak egymással a lakók, mi gyerekek egy csomó helyre bejártunk. Emberi légkörre volt a háznak. Semmiképpen sem akarta, hogy úgynevezett funkci-gyerekek legyünk, ezért nem is ott laktunk, nem is olyan iskolába jártunk, mint a többi pártvezető gyereke.

– *Miért nem akarta édesapád, hogy más minőségű iskolába járjatok, más körökkel barátkozzatok? Hiszen őneki ez nem adatott meg...*

– Mert úgy gondolta, hogy normális életet kell élni, és szerintem igaza volt. Nagyon ritkán utaztunk el egy-egy hétvégre pártüdülőbe. Nem kaptunk másmilyen ruhákat, ugyanabban a Centrum Áruházban vásároltunk, mint mindenki. Napközibe jártam, mert dolgoztak a szüleim, és apu iszonyúan féltett. Ez egyébként biztosan összefüggött a gyerekkorával meg a börtönnel, bár én jóval a börtönévei után születtem. Szóval minden reggel elkísértek az iskolába. Feledékeny gyerek voltam, rendszeresen otthon hagytam valamit, és amikor észrevettem, egyedül mentem vissza. A szüleimen kívül szerintem ezt mindenki tudta. Borzasztónak tartom, hogy ma is mennyire elkülönülten élnek és szegregált iskolákba járnak gyerekek. A mi osztályunkba jártak értelmiségi szülők gyermekei és nagyon szegény, a társadalom peremén élők is. Megtanultuk, hogy azon kívül, ahogy mi élünk, még másképpen is lehet élni.

Amikor apu a munkája miatt estefelé jött meg, mielőtt elindult, hazatelefonált, és akkor mi odasétáltunk elé, együtt jöttünk haza, közben bevásároltunk. Nagyon szeretett vásárolni, külön élményt jelentett neki... Itt találkozott emberek-

kel, beszélgetett az eladóval, része volt az életének. Azért járt piacra is, mert élvezte, és szeretett beszélgetni a kofákkal.

Általában a bevásárlás után elkészítettük a vacsorát. Gyakorlatilag minden este, ha nem kellett elmennie valahova, közösen vacsoráztunk, és minden hétvégének kialakult a maga programja. Vasárnap délelőtt kirándulni vagy múzeumba mentünk. Ebéd után a felnőttek lefeküdtek, mi felolvastunk. Tehát volt egy rendje az életnek, amit azóta is nagyon fontosnak tartok. Az esti hazasétálás közben mindent el lehetett mondani, meg lehetett beszélni.

Hozzáteszem, én semmi feltűnőt nem láttam abban, hogy hétköznapi életet élünk. Olyannyira, hogy nem is értettem, mitől olyan nagy szám apukám foglalkozása. Nekem sokkal fontosabbnak tűnt az, hogy anyukám orvos.

– *Te valamikor nehezményezted, hogy veled így bántak?*

– Hogy nem funkci-gyerekeknek neveltek? Nem, soha. Nagyon nagy áldás volt, hogy nekünk kellett a háztartást vezetni, bevásárolni, vacsorát készíteni, vendégeket kiszolgálni, ezt persze csak felnőttként láttam így.

Apu borzasztóan féltett minket attól az életstílustól, amit a funkcionárius életforma jelentett. Jártunk például olyan táborban, ahol a legtöbben, ha vásárolni mentek, egyszerűen felírták, amit vettek. Apu azt mondta: „Erről szó sem lehet! Odajössz, és elkéred tőlem a pénzt a fagylaltra, mert most a fagylaltot íratod föl, aztán majd a whisky! Lásd, hogy egy gombóc fagylalt ötven fillérbe kerül, fizess ki, és tudjad, most te vettél valamit!” Nyaranként dolgoztam, és amikor felnőttem, igyekeztem minél hamarabb a saját lábamra állni. Egyszer, még nagyon régen, Popper Péter mondta: az a baja ma a fiataloknak, hogy felnőtt jogaik és gyermeki kötelezettségeik vannak. Teljesen egyetértek ezzel.

– *Azt mondtad az előbb, hogy a te szemedben nem volt semmi jelentősége édesapád munkájának. Mégis, ő nagymértékben befolyásolni tudott sorsokat, és a rendszerváltás után sokan állították, hogy rosszat tett velük.*

- Nyilván nem arról van szó, hogy nem volt jelentősége, hanem, hogy amennyire lehet, a hétköznapiakat hétköznapi-an éltük. Az, hogy ez nem hatott rám, a kisgyermekkorra vonatkozik, kamaszkoromban már másképpen gondoltam. Én sohasem beszéltem apuról mint politikusról. Ízléstelennek tartom, amikor gyerekek elemzik, megítélik nyilvánosan a szüleiket. Elég bizarr a „kultúrdiktátor állatkertbe viszi gyermekeit” kép, engem az apám vitt. A racionális elemzés nem a hozzátartozók dolga, annak ellenére, hogy ebben az országban élve nekünk is volt véleményünk. Beszélgettünk, vitakoztunk oktatás- és kultúrpolitikáról is.

Az alapprobléma az volt, hogy a politika olyan kérdésekbe szólt bele, amibe nem lehetett volna, tudományos, művészeti területen is. Ettől kezdve rengeteg embernek volt és lehetett sérelme. Nem lehet jól dönteni, ha bárki – legyen az politikus vagy pénzember – dönti el, hogy mi a jó irodalom, képzőművészet stb. Ilyen módon az a rendszer és benne az édesapám is, hogy téged idézzelek, sok embernek ártott, és persze ugyanez a döntésmechanizmus másoknak jó és előnyös volt.

- Politikusként szerinted volt benne hatalomvágy vagy ilyesmi?

- Persze. Egyébként elmondta, hogy igazából színész vagy orvos szeretett volna lenni, csak nem volt rá lehetősége. Azért is ambicionálta annyira, hogy az anyu orvos legyen, de rettenetesen szerette volna, ha én is ezt a szakmát választom. Meglehet, azért sem lettem orvos, mert annyira akarták.

- Azt tudtad, hogy egyetlen iskolát sem fejezett be?

- Persze, erről mindig beszélt is, nem volt titok. Fontosnak tartotta, hogy jól tanuljunk. Azt nem mondom, hogy kikaptam, mert ez nem igaz. Sose kaptunk ki, de elszomorodott, ha nem úgy teljesítettünk. Tudtam, hogy nem sokat járt iskolába, és ott nem tanult túl jól. A múltkor meg is lepődtem: a kezembe került ugyanis egy régi bizonyítványa, és egész jók voltak a jegyei. Nagyon-nagyon rossz gyerek volt – mesélte magáról –, és ma már látja, milyen nehéz lehetett vele a nevelőapjának és a mamájának. Büntudatot érzett az anyukája

miatt. Amikor börtönben ült, eldöntötte, hogy rendezi a kapcsolatát az édesanyjával, de mire kiszabadult, az anyja meghalt. Ő azt vallotta egyébként, hogy csak véletlen, hogy így alakult a sorsa, amilyen körülmények közt élt, akár bűnöző is lehetett volna.

A munkám során is látom, hogy az emberek általában mély lenézéssel kezelik azokat, akikkel mi, szociális munkások foglalkozunk, mert selejtnek tekintik őket. Pontosan tudom, hogy nagyon változó minőségű az a fonal, amin az ember függ. Ha vékony, és könnyen elszakad, akkor bárki lecsúszhat. Én is lehetek holnap munkanélküli, ám ha olyan a környezetem, a kapcsolataim, a barátaim, a családom, akkor fenntartanak, és nem fogok lecsúszni. Egyikünk sincs védve, mindenkivel megtörténhet, hogy kicsúszik a lába alól a talaj. Ezt apu is így vallotta. Egy éjjel elhívták dolgozni, hólapátolás volt, de mindig azt mondta, ha betörni hívták volna, oda is elmegy, és akkor egy bűnözői karrier indul el.

- Változott-e később az édesapádról alkotott képed?

- Persze, a gyerekkori rajongás kamaszkoromban alapvetően megváltozott. Ebben annak is szerepe volt, hogy nagyon rosszul viseltem a „hatalom gyereke” szerepet. Miközben ott-hon úgy kezeltek, ahogy, természetesen, a barátaim és a közvetlen környezetem is, a világ részéről mindig érzékelt lehetett, hogy úgy néztek rám, mint a kétfejű borjúra. Néha meg azt mondták: „Nem is látszik rajtad, egész normális vagy”.

A rendszerváltás megváltásként jött. Sok szempontból örültem neki, nem pont így gondoltam, ahogyan történtek a dolgok, de mintha egy köszikla gördült volna le akkor a mellkasomról. Mostantól kezdve önmagam lehetek.

- A rendszerváltás után változott a köztetek lévő kapcsolat minősége?

- Láttam, hogy apunak borzasztóan nehéz. Nem csak a rendszerváltás, már a korábbi évek is, amikor már pontosan látta, hogy egy csomó minden nem olyan lett, mint amilyen-nek elképzelték. Jobb lett a kapcsolatunk, „lement” róla a ha-

talom, és ráadásul már öreg és beteg volt. Halála előtt nem sokkal mentem másodszor férjhez, és akkor visszavettem a nevét, mert addig az első férjem nevét használtam. Könnyebb egy „bukott” ember gyerekének lenni, mint egy hatalmon lévőnek – legalábbis számomra.

– *Mikor tudta meg, hogy nem „Aczél” az eredeti nevetek?*

– Erre nem emlékszem pontosan, az biztos, hogy már gimnazista voltam, amikor rájöttem a származásunkra. Összeraktam a különböző történeteket, aztán rákérdeztem, és mondták, hogy igen, zsidó családból származom. Bevallom őszintén, ez semmilyen traumát nem jelentett nekem. Nem is haragudtam érte a szüleimre. Ők úgy gondolták a holokauszt után, hogy az asszimiláció akkor lehetséges, ha nem tartják meg a zsidó gyökereket, szerintük mindenki az, aminek magát tartja. Ez sok kommunista családban volt így, az egyik identitást egy másikra cserélték. Bár én nem így neveltem a gyerekeimet, de értettem, hogy ők hittek – a háború után – az asszimilációban.

– *Végül is sikerült az asszimiláció?*

– Nekem nem volt soha problémám ebből, és nem is halottam az iskolámban senkit sem zsidózni. Ez a saját személyes tapasztalatom, makroszinten ez másképp volt, de ez nem tárgya ennek az interjúnak. Ma már tudjuk, apu is tudta élete végén, hogy az elhallgatás nem segített. Ezzel együtt én magyarnak vallom magam. Ez az anyanyelvem, ezt a történelmet és irodalmat tartom a magaménak, ezt az országot érzem sajátomnak.

– *Mégis a nagylányod és a nővéred egyik gyereke is Izraelben él, ott alapítottak családot.*

– Kint élnek, igen. Igen, de nálunk ez másból ered. A lányom 1996-ban ment ki, abszolút beilleszkedett ott... A gimnázium után, hogy megtanuljon angolul, azt találtam ki, menjen el egy kibucba dolgozni, ott ugyan ivrit nyelvtanfolyamra járt, de csak angolul tud kommunikálni. Olcsóbb volt, mint Anglia. Valóban jól megtanult angolul, egy kicsit hébe-

rül is, aztán hazajött, dolgozott fél évig, majd újra kiment Izraelbe egy előkészítő tanfolyamra. Megismerkedett ott egy fiúval, aki vallásos volt, aztán ő is betért. Úgyhogy a nagylányom most ortodox, olyan életet is él. Teljesen beilleszkedett a kinti kultúrába, kiegyensúlyozott, harmonikus, tehát ilyen értelemben ott találta meg a boldogságát. A két kisebbik gyerekek itthon él, ők itt vannak jól.

– *Annától is kérdeztem, hogy volt-e valamilyen összegzési igény közöttetek, amikor a rendszerváltás közeledett. Beszélgettetek arról, hogy az édesapád élete miről is szólt?*

– Igen. Én hősiesen bevallom, nem nagyon akartam ezt. Talán gyávaság volt, mert úgy gondoltam, hogy ő nagyon sok mindent látott már a rendszerváltás előtt, meg valószínűleg jóval korábban is, csak nem beszélt ezekről. Az ő fegyelmezett generációjának tagjai tényleg nem beszéltek olyan dolgokról, amikről úgy gondolták, hogy nem lehet. Ha beszélgettünk, inkább azok az elvi dolgok kerültek szóba, amik engem izgatnak. Rengeteg problémát láttam: mennyire nincs esélyegyenlőség ebben az országban, mennyi szegény ember van. Akkor még persze nem tudtam, hogy milyen mértékű lesz később az egyenlőtlenség... Arról azonban nem nagyon beszélgettünk, hogy sikerült-e egy nagyobb egyenlőségre építő társadalmat elérniük – hiszen, nagyon leegyszerűsítve, ez volt az eszme lényege, amiért harcolt. Élete vége felé már ő is tudta, hogy nem valósult meg, hiszen megélte annak a rendszernek az összeomlását, amiért élt, és amiben sokáig hitt.

– *Vontad őt valaha felelősségre?*

– Amíg hatalmon volt, néha elmondtam, amit problémának láttam, és volt, amiben egyetértett. Voltak vitáink. Úgy gondolta, van még esély, és szerette volna látni, hogy ebből lesz még valami jó. Az 1956 utáni megtorlásokról nem beszélt, nem tudom, mit tudott. Azt már a fiam mondta, aki történész, hogy a Budapesti Intézőbizottság ülésének jegyzőkönyvei alapján többször kiállt Nagy Imréék mellett. De tény, hogy tagja és fontos szereplője lett és maradt ennek a

hatalomnak. Ugyanakkor ő tényleg hitt abban, hogy Kádár a biztosítéka annak, hogy se a fasizmus, se a Rákosi-rendszer ne térjen vissza.

Sokáig nem értettem, a börtön után hogyan tudott ismét hinni a kommunista eszmében. De hát ők úgy gondolták, lehet ebből valami jobb, a bűnök személyeken múltak.

– Voltál párttag?

– Nem, soha.

– Nem is akarták, hogy párttag legyél?

– Nem. A rendszerváltás után egyszer mondta apu és Popper Péter is, egymástól függetlenül, néhány hónap eltéréssel, viccesen: „Olyan rosszul megy a pártnak, hogy te is beléphetnél.” Mondtam, hogy nem, mert hátha újra hatalomra kerülnek, akkor mit fogok kezdeni egy hatalomban lévő pártban.

Anyu egyszer felvetette, hogy azért van tele a párt karrieristákkal, mert az ilyenek, mint én, nem lépnek be. Mondtam, hogy szerintem ha én is belépek, attól még eggyel sem lesz kevesebb. Ő is belépett a pártba, sőt, az orvosi egyetemen párttitkár lett. De távol állt tőle ez a szerep, hiszen igazából nagyon zárkózott, magának való ember volt.

– Szerették egymást?

– Nagyon. Apu nem is tudott igazán talpra állni anyu halála után. Nagyon erősen összetartoztak, mély kapcsolat volt közöttük, azzal együtt, hogy apu minket azért mindig anyu elé helyezett, mindig nekünk adott igazat. Csak felnőttkoromban jöttem rá, milyen szörnyű érzés lehetett ez anyunak. Mindig mi voltunk az elsők, utána persze rögtön anyu, vele minden problémáját megoszthatta.

– Ezért akart új életet édesanyád halála után.

– Szeretett volna, de már nem tudott. Összeismerkedett egy özvegyasszonnyal, akit nagyon szerettem, jó fejnek tartottam, örültem volna, ha sikerül. Anyu tizenhat éves volt, amikor összekerültek, apu azt a kapcsolatot szerette volna újra, de persze ez már lehetetlen volt.

– Aczél György 1991-ben halt meg. A halálának időpontja nyilván összefüggött a rendszerváltás körüli lelkiállapotával. Gondolom, ezt az időt nem hurraoptimizmussal élte meg, ugyanakkor számodra, ahogy mondtad, megváltás volt.

– Más helyzetben éltünk, persze. Csak a saját szempontomból éreztem így, hiszen apámat meg a nővéremet sem érintette jól a dolog. Annát például kifejezetten apu miatt bocsátották el a munkahelyéről, a sógorom is munkanélküli lett.

Végül is akkor, a rendszerváltozással, lett teljesen világos és nyilvánvaló apu számára, hogy mindaz, amiért harcoltak, tönkrement, semmi sem úgy alakult, ahogy szerették volna. Őt személyesen is nagyon sok támadás érte, így a betegségének is biztosan köze volt ehhez, bár az korábban kezdődött, de akkor hatalmasodott el rajta. Egyébként, ha nincs a rendszerváltás, csak folyamatosan szétmállik mindaz, amit jónak hitt, talán azt sem viseli jobban. Nehéz volt, persze. Nyilván nekem is nagyon nehéz lenne, ha apránként kiderül, hogy amiben hiszek, nem működik, nem olyan, amilyennek szeretném. Hosszú előzménye volt ennek az új gazdasági mechanizmus után, amikor abból visszakoztak, onnantól neki már többé semmi sem úgy működött.

– Szerinted jó az, ahogy a rendszerváltás lezajlott?

– Nem tudom... A demokrácia, a többpártrendszer, a szólasszabadság, hogy sok minden felszabadult és sok mindent lehet, nagyon jó. Kinyílt a világ, a mai gyerekek utazhatnak, jöhetnek-mehetnek tanulni, dolgozni – ezek nagyon jó dolgok. De van negatív oldala is: a hangnem, ahogy beszélnek, a köpködés, nekem nagyon idegen.

– Az, hogy nem volt igazi tabula rasa?

– Szerintem az is rossz. Tudni kell tisztázni – különösen a politikában. „Néven kell nevezni a bűnt” – mondta Ancsel Éva. Szerintem is ez a fontos, nem felnégyelni vagy akasztani kell, hanem kimondani: ez rossz, ez meg jó. Ez fekete, ez fehér, ez szürke, ez rózsaszín – de mondjuk ki! Lehessen róla

beszélni! Borzasztóan rossz, hogy ezek még nem tisztultak le. Például ügynöközünk, de nincs tisztázva, hogy ki mit tett, ki az, aki másnak kárt okozott, és milyen okból tette, vagy ki az, aki egyszerűen az utazásáról írt egy, amúgy ártatlan, jelentést.

– Gondolsz arra időnként, hogy jó néhányan az édesapádnak is írtak, neki is jelentettek?

– Amennyire én tudom, neki nem voltak BM-es kapcsolatai, de biztos kapott jelentéseket.

– Anyukád egyetértett azzal, mit és hogyan tesz az édesapád?

– Ő is látott egy csomó problémát, ezekről beszéltünk is. Olyan feleség volt, aki szerint az a dolga, hogy mellette álljon, függetlenül attól, hogy egyetért-e dolgokkal vagy sem. Meg is beszéltek ezeket a vitás kérdéseket.

– Keresett téged valaha is valaki, aki kapcsolatban állt valamilyen szempontból édesapáddal, és tisztázni akart valamit?

– Nem.

– Szerinted kinek kellett volna ezt megtenni?

– Mindannyiunknak, akik itt éltünk. Mindenkinnek kezdeményező szerepet kellett volna vállalnia, aki akkorra már felnőtt, aki bármilyen szinten szerepet vállalt. Minden szinten, fent, lent és középen is. Nyilván a politika nagy szerepet játszhatna ebben, de nem csak a politika dolga ez. Nem ítélni kellene, hanem megérteni valamit abból, ami történt. Ez vonatkozhat akár az 1956 vagy az 1945 utáni időszakra is. Szerintem ez a mai napig nem történik meg.

Valamifajta megtisztulásnak kellett volna bekövetkeznie azzal, hogy kimondjuk a dolgokat. Nem felnégyelésre és bűnbakkeresésre lenne szükség. Nem történt meg a tisztázás, hanem mindenki igyekezett valahova állni, ahol úgy gondolta, jó lesz neki. Igenis nyilvánosságra kellett volna hozni sok mindent, meg kellene hallgatni az embereket. Ugyanis ha azt kérdezik tőlem: mit gondolok arról, hogy ebben és ebben bűnös vagyok, erre nyilván nem lehet válaszolni. De ha azt mondják: „Engem érdekel, hogy miért így élsz...” – így már jóval könnyebben kaphatunk választ. Ugyanezt élem meg a

saját munkámban, mert mi nem azt kérdezzük az emberektől: „Hogyan élsz?” vagy „Hogyan neveled a gyerekedet?” Inkább így fogalmazunk: „Nézzük meg, miért tehetsz arról, hogy ezzel a gyerekekkel probléma van!” Pontosan ugyanezt érzem minden szinten: nem érdeklődés van, hanem számonkérés. Ilyen hozzáállásra pedig csak védekezés, ellenséges magatartás lehet a válasz.

– Ő mit mondott neked, például A tanú című filmmel kapcsolatban?

– Sajnos már nem emlékszem, tőle származott-e, vagy aztán Révész Sándor derítette ki később, hogy a film betiltásával Rajk Júlia kérését teljesítették, aki fel volt háborodva rajta.

– Bacsó Péter, a film rendezője, mégsem így adja elő.

– Hát persze, de nem tudom megmondani, kinek van igaza. Az alapprobléma a rendszerben volt: attól kezdve, ahogy a politika, a politikus, a hatalom mondja meg, hogy ki jó festő, író, tudós, mi jelenhet meg, mit szabad megnézni, az csak rossz lehet. Lehet jobb és rosszabb ízléssel, autoriterebb és demokratikusabb módon dönteni, de biztos, hogy rossz döntés lesz.

– Anna említette, hogy határidőnaplót vezetett.

– Igen. Fennmaradtak emlékirat-töredékei. Például van egy hosszú leírása arról, amikor 1962-ben meglátogatták Rákosit a Szovjetunióban. A Tudományos Akadémián megtalálható, nagyon érdekes.

– Miért vállaltad ezt a beszélgetést? Egyetértesz azzal, hogy filmet és könyvet készítenek elemző szándékkal az édesapádról?

– Szerintem fontos, hogy maradjon valami a korszakról és a hétköznapi oldalairól is. Azt is szeretném persze, ha maradjon róla valami a gyerekeimnek is, akik kicsik voltak, amikor ő meghalt. De nagyon fontosnak tartom, hogy a magánember különválasszódjon a politikustól, mert ő ugyanolyan apa volt, mint bárki más.

– Ha jól érzekelem, amennyiben elég széles körben tudunk kutakodni, számotokra is előjöhetnek fontos információk.

– Persze, mint mondtam, híve vagyok annak, hogy minél több minden tisztázódjon, és olyan szakemberek elemezzék, akik nem érintettek. Apunak voltak nagyon jó tulajdonságai és nyilván nagyon rosszak is, mint mindannyiunknak. Akadtak erényei és hibái, mint mindenkinek. Tehát nem volt szent, de ördög sem, hanem ember, különféle képességekkel és hiányosságokkal. Nyilván ugyanazok a képességek, amik bizonyos dolgokban pozitívnak számítottak, máshol negatívak voltak. Sok minden megmaradt az angyal földi proli kölyök személyiségvonásaiból, és annak a vagány kölyöknek, aki az élete kockáztatásával sok ember életét mentette meg, később, a hatalomban negatív következményei is voltak.

– *Sosem gondolta, hogy inkább nem kellene hatalomban lennie?*

– Dehogynem. Erről sokat beszélgettünk a nyolcvanas évektől. Ők azért valahol tényleg hittek abban, hogy majd egyszer ebből egy igazságosabb rendszer lesz. Azt nem gondolták, hogy már most is az. Majd egyszer...

Pontosan tudta, hogy nem jó a diktatúra. A többpártrendszer jobb lenne, de ők szerintem hittek az elveik helyességében. Emellett pedig szorongtak attól, hogy itt újra személyi kultusz vagy fasizmus jöhet. Reménykedtek benne, hogy majd egyszer igazi szocializmus lesz ebből. Nem most, mert azt azért ők is látták, hogy ez a közeljövőben nem valósulhat meg. Tehát eljön egyszer egy olyan társadalom, ami igazságos, ahol valódi demokrácia lesz, szabad választás, esélyegyenlőség, a szegénység pedig eltűnik. Mint ahogy ma is sokan valami ellen szavaznak egy pártra, és nem azért, mert azt a programot jónak tartják.

– *Aztán, amikor ez tényleg bekövetkezett, abba édesapád és Kádár is belehalt, mindketten tragédiának élték meg.*

– Ő nem a többpártrendszert élte meg tragédiának. Ez szerintem egy régebbi történet. Számára az lett tragikus, amikor már teljesen világossá vált, hogy ebből így nem az lesz, amit ők elképzeltek.

– *De mégis csinálta tovább.*

– Nagyon nehéz váltani egy hatvan felett járó embernek. Ebben élt. Egy idő után van egyfajta önmozgása is a dolognak, tehát az ember tudja ugyan, hogy már nem kéne folytatni, de nem képes váltani.

– *Erre szokták azt mondani, hogy egy országot nem lehet leváltani.*

– Ez így van, de nem mindig szeretjük, amit látunk, tapasztalunk. Ami a politizálást illeti, nagyon-nagyon régen, még amikor elkezdtem dolgozni, eldöntöttem, hogy semminek sem leszek a tagja, semmiben nem veszek részt, ami politika. Inkább igyekszem azokért az emberekért tenni, akik nehezebb helyzetben vannak, és nem olyan körülmények között nőttek fel, mint én.

– *Mit gondolsz arról, ahogy ez más kelet-európai országokban végbement?*

– Nem tudom a részleteit, azt viszont igen, hogy Csehországban, meg Németországban is, történt valamifajta tisztulási folyamat. Kimondódtak dolgok. Mint ahogy egyébként Németországban a fasizmussal kapcsolatban is sokkal tisztább lapról indultak. Szerintem kevésbé lett volna megrázó, mint ez az eltaknyolódás.

– *Mit gondolsz, nálunk miért nem történt tisztulás? Miért nem bocsátották el azokat az embereket, akik benne voltak?*

– Nyilván mindenkinek ez volt az érdeke. Időnként valakit meghurcolnak, ezt egyébként nagyon rossz történetnek tartom például az ügynökök esetében. Valakiről esetleg kiderül a múltja, valószínűleg nem véletlenül. Egyszer csak előhúznak egy csontvázat a szekrényből, közben meg mindannyian tudjuk, hogy csomóan vannak még.

– *Sok emberről tudjuk, milyen funkciót töltött be – például az édesapádról is. Azonban többen úgy voltak az elmúlt rendszer katonái, hogy ez nem került nyilvánosságra. Többen közülük ma is fontos posztokat töltenek be.*

– Biztosan így van, de ez engem nem ezért zavar, hanem a jelenlegi társadalmi helyzet miatt. Koszosak maradtunk,

mocskos maradt a politikai közélet. Nem is csak a politikai, hanem az egész társadalmi közéletünk piszkos. Sohasem merült fel bennem például az, amit a dedikációkkal kapcsolatban szoktak kérdezni, hogy nem akarom nyilvánosságra hozni, ki dedikált apunak, miközben most úgy csinál, mintha semmi köze nem lett volna a rendszerhez, sőt ellenálló volt – ez ugyanis nem kis mértékben a rendszer bűne. Ancsel Éva ezt preventív gyávaságnak hívta.

– *Anna elmondta: rengetegen telefonáltak a rendszerváltáskor, hogy bizonyos leveleket, dedikációkat adjon vissza. A sajátját, mert már nem vállalja, vagy a másét, bizonyítékkul.*

– Mi is elolvastunk persze sok mindent. De nem akartuk, hogy valakiről, aki most épp érdekes valamiért, egyszer csak kivehessenek egy levelet, és hirtelen bűnbakot csináljanak belőle.

– *Nem segíthetné a tisztázásokat azzal, ha ezeket nyilvánosságra hoznád?*

– Nem. Nincs jogom, hogy bárki helyett tisztázzam a múltját. Mindenkinek magának kéne a saját történetével elszámolnia.

– *Miért döntöttetek úgy, hogy az édesapátok által összegyűjtött kéziratokat, leveleket, dedikációkat egy kuratórium gondozza? Miért nem semmisítettétek meg?*

– Mert azt gondolom, ennek jelentősége lesz. Bárkinek az anyagához hozzá lehet férni, ha az, akiről szó van, hozzájárul – vagy ha már nem él, a hozzátartozói. Volt olyan is, aki nem engedte, sőt előfordult, hogy a hozzátartozók tiltották meg az apuval folytatott levelezése nyilvánosságra hozatalát.

– *Hol vannak ezek a levelek?*

– A Magyar Tudományos Akadémián, mindent beadtunk. Majd egyszer kutatható lesz, illetve a nagy része ma is az. Tiszteletben tartjuk a végrendeletét. Soha egyetlen percig sem akarta, hogy nyilvánosságra kerüljenek. A végrendeletében felkért egy kuratóriumot, és rájuk bízta a kéziratokról

való gondoskodást. Az is az ő kérése volt, hogy az Akadémiára kerüljön.

– *El tudod képzelni, hogy egy gyerek elhatárolódjon a szüleitől?*

– Igen. Én általában nem értek egyet azzal, ha ez nyilvánosan történik, de biztos, hogy ebben is vannak kivételek. De nem ítélnék a fölött, aki ilyet tesz.

– *Szerinted ez most divat nálunk?*

– Igen, már a nyolcvanas években divat volt funkci-gyerekként ellenzékiné lenni, de úgy, hogy azért a családi viszonyból adódó előnyöket kiélvezték. Jól jött a lakás, az autó, az egyetemi felvételi, esetleg a külföldi ösztöndíj, közben pedig látványosan elhatárolódtak szüleiktől. Azt el tudom fogadni, ha valaki akkor utasítja vissza az előnyöket, amikor még apuka vagy anyuka hatalmon van. Az becsülendő dolog. Nem szimpatikus, ha valaki úgy határolódik el, hogy közben az előnyöket élvezi. Ahogy a mondás tartja, nem lehet baszni, és közben mégis szűznek maradni. Persze az embernek meg is változhat a véleménye, csak akkor hangsúlyozni kell, hogy mit gondolt korábban, és ehhez képest hogyan látja most a dolgokat. Nem pedig úgy csinálni, mintha mindig is így gondolta volna, és főleg nem lehet mindig szélirányban változni. Ezt Poppertől lopom: egy pap, ha ateista lesz, ne menjen át marxista oktatónak, hanem legyen inkább latintanár. Mondja azt az ember, hogy én eddig hithű kommunista voltam, de kiábrándultam, és ettől kezdve...

Nem szeretném az édesapámmal való viszonyomat a nyilvánosság előtt megtárgyalni, ez az én magánügyem. Amikor élt, vitatkoztunk, most már meghalt, és nyilván ez a mi dolgunk, nem tartozik senki másra. Nekem ő az apukám volt, és én természetesen így fogadom el. Ami nem jelenti, hogy mindent elfogadok, amit tett. Szóval nem tartom ezt etikai alapnak. Fontos, hogy mások tisztázzák a szerepét. El is olvasom, és van, amivel egyetértek, akad, amivel nem. Kritikus dolgokkal is, de nem az én feladatom, hogy az ő politikai szerepét elemezzem.

„Nem hiszem, hogy helyes lett volna egy csomó dolog, amit tettek”

Beszélgetés Szőcs Mátéval, Aczél György unokájával

– *El tudnád mesélni a nagyapád élettörténetét? Mit tudsz róla?*

– Zsidó és proletár családból származott, az anyja nagyon szegény volt, róla nem sokat tudok. Azt a keveset is Keresztes Tibi bácsitól, a nagyapám legjobb barátjától tudom, aki nem messze tőlük lakott. Nemrég halt meg, nagyon sokat mesélt nekem az életéről. Még a cionista mozgalomban találkoztak kamaszgyerekeként, az unokája pedig az én legjobb barátom lett. Nagyapámék szegények voltak, az egyik öccse halva született, mert az anyja a fáradtságtól állandóan a mosóteknőnek dőlt, és valahogy benyomódott a feje. Tehát olyan irtózatosszegénységben éltek, ami számunkra már szinte felfoghatatlan. Mesélte nekünk, hogy luxusnak számított, ha valakinek több ruhája is volt – el se tudtak képzelni ilyet. Úgy ment megkérni a feleségét, hogy a térdén tartotta a kezét, mert az egyetlen nadrágján is lyuk tátongott.

Az édesapja, az én dédapám, nagyon korán meghalt. Hentessegéd volt, azt hiszem, nyáron bement hűsölni a hűtőkamrába, ahol véletlenül magára zárta az ajtót, megfázott, és belehalt. Ezután nagyapám a húgával együtt árvaházba került, mert az édesanyjuk nem tudott róluk gondoskodni. Az árvaházi lét nagyon rosszul érintette, nem bírta a katonás

fegyelmet. Sokszor mesélte, hogy milyen rossz élmény volt, amikor sorba állították őket, mert valamelyik Habsburg főherceg meglátogatta az árvaházat. Farkastörvények uralkodtak ott, csak az erősebbnek és a gyorsabbnak jutott élelem. Később, amikor az édesanyja újra megházasodott, hazakerültek, de aztán hamarosan ismét visszaadták az árvaházba, mert nem jött ki a nevelőapjával.

A zsidósághoz való kötődés a családukban – amennyire én tudom – egyáltalán nem volt vallásos eredetű. Azzal kezdődött az egész, hogy tipikus árvaházból kijött kamaszgyerekként kereste a helyét a világban. Maga mesélte, hogy bármilyen balhéban benne lett volna, hiszen egy ilyen gyereknek alapvetően közösségre van szüksége. Ha banditák közé kerül, bandita lesz. Ő azonban szerencsére egy György Júlia nevű pszichológus javaslatára cionista közösségbe került. Végül mégis másik úton indult el. Művelt, nagy tudású ember akart lenni, nagyon sok művésszel ismerkedett meg, színésznek készült. Nem tudom, hogy tehetséges volt-e, erről sokan sokfélét mondanak. Egyetemen eleve nem mehetett, azt sem tudom, hogy végül meglelt-e az érettségije. Szegénységben élt, közművessegédként dolgozott, és közben nagyon sokat olvasott. Van egy ide illő történet: egyszer odament Szerb Antalhoz, aki tanított az egyetemen, és megkérdezte, hogy mely könyveket kell ismernie egy művelt fiatalembernek. Szerb adott is neki egy nagyon hosszú listát, amit ő aztán végigolvasott. Iszonyúan sok verset tudott fejből, és ismerte a világirodalom minden fontosabb művét. Felolvasóesteket szerveztek neki, amikre azonban néha el sem ment. Amennyire Tibi bácsitól tudom, a nagyapám kicsit svihák természettel rendelkezett.

Tibi bácsi szerint nagyapám tulajdonképpen a háború idején kapta össze magát. Nem a vallás miatt kötődött a zsidósághoz, inkább politikai téren, mivel a cionizmus maga is politikai mozgalom volt, és valahogy az egészből a kommunizmust szűrte ki magának. Azok a cionisták, akik elmentek Izraelbe, nagyon sok kommunisztikus elvet vallottak, az egész

kibucrendszer erre épült. Legalábbis amennyire én tudom. Nem olvastam túl sokat ezekről, csupán két-három forrásom van: a családi történetek, Révész Sándor könyve, az *Aczél és korunk*, meg Kövér Györgynek a *Losonczy Géza 1917-1957* című kötete, ami nagyon részletesen bemutatja az 1945 utáni világot.

– *Amúgy mennyit mesélt neked a nagyapád a gyerekkoráról?*

– Nagyon keveset. Gyermekkoromban ő már nagyon idős volt, s én mindig csak a háborúról kérdeztem meg a börtönről, de ezekről nem szeretett beszélni. Nem is nagyon emlékszem, hogy beszélgettünk volna. Tizenkét éves voltam, amikor meghalt. Volt egy játéka, mindig neki kellett szaladnom az öklének. Egyszer, 1984 körül, fogadtunk száz forintban, hogy nem tudok megenni egy egész erős paprikát. De lenyeltem egyben, nem is csipett, így aztán megnyertem a fogadást.

– *Ez a játék mire volt jó?*

– Semmire. Gyermekded lélek volt, imádott ilyesmiket csinálni, viccelődni. Visszatérve a történetére: nem tudom, a háború idején mi játszódhatott le a fejükben. Amikor megkérdeztük, hogy nem féltek-e, azt mondta: tudták, így is, úgy is meghalnak. Vagonban, táborban vagy munkaszolgálatban is megdögölhetnek, de harc közben is meghalhatnak. A harc mellett döntöttek.

A cionista mozgalomban és az illegális kommunista pártban szerintem körülbelül ötvenen lehettek, akik hamis papírokat csináltak: svéd menleveleket, vöröskeresztes meg mindenféle dokumentumokat. Embereket is mentettek. Itt jól jöttek a nagyapám színészi képességei: a legenda szerint állítólag német egyenruhában bement a Margit körúti fogházba, és azzal a mesével hozta ki az embereket, hogy lelövetni viszik őket a Dunához. Nem tudom, hogyan játszotta ezt el, hiszen egy szót sem beszélt németül, de biztosan kellett hozzá a határozott fellépése. Végül is ő mentette meg a saját és a felesége családját is. A végén még – ezt is Tibi bácsi mesélte – egy német állást is felrobbantottak az Oktogonnál.

1945 után hittek benne, hogy többé már nem kerül szóba, ki a zsidó és ki nem az. Hittek egy olyan világban, ahol megszűnik a származás jelentősége. Tibi bácsi felesége ezt így fogalmazta meg: úgy gondolták, most jön az a világ, ahol mindenki csak a tehetsége és a szorgalma szerint részesül mindenben, és mindenki egyenlő lesz. Azt is ő mesélte, hogy milyen sokszerű élmény volt az első nagy pártrendezvény, ahol Rákosiék felültek egy tribünre, és összekeverte Kádárt Rákosival. Ez természetes volt, mert az elején annyira nem számított, ki kicsoda. Akkoriban nagyon hittek az eszmében.

Apóka először Zemplénben lett párttitkár. Ott készült róla az egyetlen olyan fotó, ahol Rákosival van együtt, soha többet sehol. Később Baranyában az lett a feladata, hogy tagokat toborozzon. Itt sikert aratott, elég jó munkát végzett. Aztán nem derült ki, hogy meddig ment volna el, mert hamarosan lecsukták. Az úgynevezett svájci perbe került be tizenkettedrendű vádlottként, mely a Rajk-per egyik mellékeseményc volt. Nem is lehetett tudni, hogy hány évre börtönözték be. A barátai mesélték, hogy a börtönben nagyon érdekes folyamat játszódott le bennük. Amikor bekerültek, még hittek az ügyben. Demeter Györgyné mesélte, hogy csak egyszer sírt a börtönben, még hozzá 1953-ban, amikor Sztálin meghalt. Ennyire hittek benne... Tehát amikor bementek, azt hitték, valami tévedés. Aztán meg úgy gondolták, nyilván nem lehet hiba, a pártnak igaza van. Alapvetés: ha a pártnak mindig igaza van, akkor ők bűnösök. Aztán, amikor '53-ban megkezdődtek az első rehabilitációk, hirtelen leesett nekik, hogy maga a párt ismerte el a tévedését – tehát mégsem tévedhetetlen. Ekkor iszonyatosan rossz folyamat indult el bennük. A legérdekesebb, hogy akit kérdeztem, alig bírt erről a kiábrándulásról beszélni. Olyan ez, mintha az ember vallásos lenne. Jób is csak a végén kérdőjelezi meg, hogy igazságos-e, ami történik, mert Isten bármit megtehet vele. Istennek mindig igaza van, ahogy a pártnak is. Sztálin számukra egy szent volt. Könnyű elképzelni, hogy amikor 1956 elején a XX. kongresszuson

Hruscsov vezetése alatt végre kimondták a sztálini bűnök, akkor ezen emberek közül nagyon sokan összeomlottak. Egyszerűen nem tudták, hogy most mit csináljanak, hiszen hittek Sztálinban és a kommunizmusban. A második világháborúban egy addig elképzelhetetlen poklot éltek végig. Senki sem akadályozza meg, hogy elviszik az embereket, mint az állatokat, bevagonírozzák őket, bármit megtehetnek, kiírhatják őket. Végigélték az emberi lealjasodás végső poklát.

Több helyen is olvastam, hogy elhitték – nemcsak kommunisták, mások is –, jön egy új világ, mert egy ilyen pokol után csak valami jó jöhet. Aztán nem hogy nem jó jött, hanem építettek, vagy hagytak felépülni, egy olyan rendszert, ami ugyanazt tette, mint a korábbi – tehát megismételték a hajdani poklot. Szóval nagyon sokan hittek benne, hogy az a szocializmus és a kommunizmus igaz ügy. Ha emberi mulasztás eredményeképpen történtek rosszul a dolgok, még minden jóvátehető.

1954-ben engedték ki nagyapámat a börtönből. Iszonyúan lefogyott: 86 kilót nyomott, amikor bement, és 36 kilósan jött haza. '54 és '56 között kapott valamilyen fal állást, az építőipari vállalatnak lett az igazgatója. Nem sok minden maradt meg erről az időről, nem nagyon találta a helyét.

– Volt szakmája? Végzett valamilyen iskolát?

– Kőművessegéd volt, és a polgáriból elvégzett talán négy osztályt. De egy autodidakta óriási tudásával rendelkezett. Később vált jelentőssé, hogy a tudását magánúton szerezte, és nem formális képzésen keresztül. 1956-ban kitört a forradalom, anyukám akkor született...

– A névváltoztatásáról mit tudsz?

– Ha jól emlékszem, amiatt történt, hogy a mozgalomban a lebukás elkerülése miatt mindenkinek kellett egy másik név. A papírokon nyilván nem szerepelhet az eredeti neve: Appel Henrik. A mozgalomban választotta ki magának az Aczél Henriket, később az Aczél Györgyöt, gondolom azért, mert hasonlóan hangzik.

– Talán Sztálin miatt választotta ezt a nevet, mivel a „sztálin” magyarul „acélt” jelent.

– Ezt nem is tudtam. Még sosem gondolkodtam rajta, hogy miért Aczél lett a neve. Nem túl ritka, nem túl gyakori, semmi gyanús hangzás nincs benne.

– Talán ezzel is azt fejezte ki, hogy hisz Sztálinban?

– Igen, azt mindenki tudja, hogy ők fanatikusan hittek ebben a rendszerben, meg magában Sztálinban, mint idolban. Ha az ember meg akarja ezt az egészet érteni, el kell olvasni Arthur Koestler *Sötétség délben* című regényét. Addig én sem értettem, nagyon sokszor kérdezgettem az öregeket, de nem tudták soha elmagyarázni, hogy lehet ez. A *Sötétség délben* azért kivételes regény, mert olyasmit tud megfogalmazni, amit mi nem vagyunk képesek kifejezni hétköznapi szavakkal.

– Fanatikusan, vallásként hittek a pártban. Valami ilyesmiről lehetett szó?

– Igen, és ha jön egy rossz pápa, akkor nem azt mondjuk, hogy az Isten rossz, hanem az adott pápa hibázott, mert ember. Vagy egy gépezet hibázik, például az egyház. Pedig az egyház a szentségek közé tartozik, de akkor is azt mondja az ember, hogy a gépezet hibázik, ám az ügy attól még ugyanúgy igaz. Ők is azt gondolták, hogy létre kell hozni azt az igazságos világot, ahol nincs többé szegény és gazdag, nincsenek származásbeli különbségek, csak a képesség és a szorgalom számít. Ez az ügy, még ha bemocskolják is, igaz marad.

– A kommunizmusban mint új vallásban hittek?

– Nem vallásként gondoltak rá szerintem, de kívülről ugyanúgy működik, mint a szervezett vallások, vagy legalábbis nagyon hasonlít hozzájuk. Van a dogma, a megkérdőjelezhetetlen hitelv. Itt a párt döntését nem lehet kérdőre vonni, olyan nincs, hogy az tévedés vagy rossz.

– Neked ez tanulság? Van valami tanulság a nagyapád sorsában?

– Váratlan kérdés. Nem tudom, biztos van. Nálunk a családban ez elég fontos dolog, tehát sokat gondolkodunk rajta,

és beszélünk róla. Egyetlen családi ünnep sem múlt úgy el, hogy legalább egy történet ne hangozna el vele kapcsolatban. A nagyapám nagyhatású ember volt, akinek nagyon élénken él a családban az emléke. Miután magunk is politizálunk, ráadásul újra és újra előkerülnek az akkori politikai kérdések. De röviden összefoglalható tanulság biztosan nincs.

Nem dönthetem el helyette, hogy helyesen tette-e a dolgait vagy nem. Tudom, amikor már vezető volt, hitt benne, hogy az adott viszonyok között a lehető legjobban cselekszik. Valamilyen demokratikus dolgot akartak, nem véletlenül népi demokráciának hívták a rendszert. Azt gondolták, itt igazi demokrácia épül, nem olyan képmutató, mint a választásos képviseleti demokrácia. Mindig azt hitte, hogy addig megy el, amíg a fal van, mely a szovjeteket jelenti. Mindenképpen el kellett kerülni, hogy Rákosi visszatérjen. Ettől nagyon félték, mert akkor folytatódik az őrjöngés, a vérengzés. Ki kellett mindenáron kerülni ezt, és közben mégis a lehető legmeszebb elmenni.

Nem tudom, helyesen tette-e, hogy vezető szerepet vállalt. Tehetséges volt, nagyon nagy hatással bírt. Visszaemlékezésekből, például Örkényéből tudjuk, hogy regényekbe íratott bele, húzatott ki, szavanként.

– *Miért? Mi volt ezzel a célja?*

– Mikor mi. Mészáros Márta *Napló gyermekeimnek* című filmjében van egy jelenet, amikor a nevelt kislányát megpofozza a nevelőanyja, egy ÁVH-s kommunista nő. Azt mondta apóka, hogy ez nem más, mint a szovjet nép szimbolikus pofonja a magyarnak, így politikailag helytelen. Tehát két cél van: egyrészt a magas kultúrát el kellett juttatni az emberekhez. Ezt szolgálta az Olcsó Könyvtár sorozat, hihetetlen magas példányszámban adták ki a szépirodalmat. Ponyva alig volt, az is Agatha Christie, meg hasonlók. Tehát a magas kultúra terjesztését, a helyes embernevelést tűzték ki célul.

Száma a művészek félistenek voltak, egy Illyés Gyula, Németh László vagy Déry Tibor hihetetlen figuráknak szá-

mítottak, valószínűleg világeletében a hajdani kamaszgyerek szemével nézett rájuk, aki Szerb Antalhoz ment, hogy olvasmánylistát kérjen. Azért vált olyan műveltté, hogy közéjük tartozhasson. Az írókkal, költőkkel, művészekkel való kapcsolatai jelentős része még '45 előttről származik.

A magas művészetet mindenáron előtérbe akarta helyezni, de ezzel Kádár nem értett egyet. Van erről egy híres anekdota. Kádár egyszer állítólag kifakadt, és azt mondta: „Engem egyáltalán nem érdekel, hogy mit szól ehhez Kodály!” Nagyapámat pedig más sem érdekelte jobban, mint hogy mit szól egy Kodály Zoltán valamihez. Tehát Kádárnak valószínűleg sokkal inkább politikai céljai voltak, nagyapám pedig a magas művészetet akarta privilegizálni. Sokszor inkább kritikusként, nem pedig mint politikus szólt bele művekbe.

– *Jó kritikus volt szerinted?*

– Ezt sohasem tudjuk meg. A legnagyobb tragédia, hogy sosem fog már kiderülni, milyen regényeket nem írtak meg. Kiadatlan regény nem sok került elő, például Hamvas Béla művei, amelyeket szerintem tényleg meg kellett volna jelentetni, de a *Karnevált* csak 1985-ben adták ki, akkor is csonkított változatban. Nem tudunk hihetetlen mennyiségű, '89 után robbanást okozó magas irodalomról, amiről kiderült volna, hogy ott bujkált az asztalfiókokban. De azt sosem tudjuk meg, hogy mit nem írtak meg ezek az emberek, mert eleve tudták, hogy úgysem adhatnák ki. Nem tudjuk, mit írt volna, mondjuk, Déry Tibor. Nem hiszem, hogy ezek az egy-egy mondatok vagy jelenetek olyan nagy változást hoztak, de az igen, amit nem írtak meg.

– *Mi történt volna, ha nem veszik figyelembe az orosz nyomást?*

– Itt mindenkin szovjet nyomás volt, tehát a szovjetek elvileg bármikor elmozdíthatták a politikai vezetést. Amikor '68-ban elkezdődtek a reformok, elindult egy pedagógusok által kidolgozott oktatási reform is, amelynek előkészítése a nagyapámhoz kötődik. Ő volt a vezetője és politikai felelőse, ő fogta össze a terveket. Meg is van az a '72-es pártkiadás az

oktatásról, amely mindazt tartalmazza, amit ma kritikaként mondanak el a témáról, amin változtatni kéne. Már akkor pontosan felismerték ezt. A '68-as reformoknak '72-ben lett vége, amikor a szovjetek leszóltak – mert megtehették –, hogy ezeket a reformokat azonnal le kell állítani. Akkor mindent leállítottak, a kezdeményezőket nem rúgták ugyan ki a pártból, de elmozdították őket pozícióikból. Nem tudom, volt-e olyan, akit kizártak; szerintem nem.

Így például 1972 után a nagyapámnak is évekre jelentősen csökkent a politikai befolyása. Ő azonban valahogy más volt, mint a többiek, mert nélkülözhetetlennek számított a maga szakterületén. Nyers Rezsőt ki lehetett cserélni más gazdaságpolitikusra, de őt nem. Kádár nem szeretett az értelmiséggel foglalkozni, állítólag frusztrálódott tőlük, nem bírta őket. Ezt a hozzáállását még a két háború közötti időből, fiatalkorából hozta magával. Ahogy megfogalmazta valaki: utálta az értelmiségieket, akik olcsóbb cigarettát szívtak, mint ő.

Egyébként szerintem barátságuk arra alapozódott, hogy nagyapám szerint Kádár zseni, és az országnak addig jó, amíg egy ilyen hatalmas politikai talentum vezeti. Az is összekötötte őket még, hogy mindketten megjárta Rákosi börtönét. Politikailag pedig Kádár szemében az tette őt tökéletesé, hogy semmivel nem sárosódott be. Tehát egyik oldalon sem vett részt az '56-os eseményekben, nem csinált semmit a Rákosi-rendszer alatt, mert idejekorán lecsukták, és a II. világháborúban is együttműködött Kádárral az illegális pártban. Tökéletes volt, egyetlen baja a zsidó származása, ezzel pedig csínján kellett bánni, mert Rákosiék után problémát okozott.

Elbizonytalanodott, amikor később kiment Izraelbe, és látta a kibucokat, amelyek az őskommunális elveket a gyakorlatban valósítják meg. Ekkor azt gondolta, lehet, hogy ki kellett volna költöznie Izraelbe, és ott politizálni. De a valláshoz sosem tért vissza, mert nem is gyakorolta sohasem. Ki akarták ugyanis tépni magukból ezt a zsidó identitást. Proligyerek volt, a család nem gyakorolta a vallást, egyetlen módon éltek

meg zsidóságukat, hogy meg akarják őket ezért ölni. Nem tudtak mibe kapaszkodni, ez nem az a vallásos, kultúráját tartó zsidó család volt. A legmélyebb nyomorban éltek, úgy, mint mondjuk József Attila, aki gyerekként egy ideig a közeliükben lévő moziban dolgozott jegyzetőként.

– *Mi volt az oka szerinted, hogy nagyapád ennyire kézben tartotta a kultúrát, és az egész rendszer ilyen erősen ellenőrizte a területet?*

– Azt gondolták, hogy a kultúrának óriási hatása van az emberekre, és a társadalom nem elég érett. Az embereket még nevelni kell, éretté kell tenni őket, hogy majd általuk megvalósulhasson az ideális társadalom. Addig pedig biztosítani kell a fejlődés feltételeit. Talán ez lehetett mögötte. Egyébként társadalomtörténeti tény, hogy Közép-Kelet-Európában az értelmiséget nagyon-nagyon fontosnak tartják, nagy jelentősége van. A nevelőapám szokta mesélni ezt az anekdotát: 1848 után egy magyar író találkozik Párizsban egy francia kollégájával. Kérdezi a francia: „Hogy vagy?” Erre a magyar: „Képzeld, lecsuktak a forradalom után, mert írtam valami cikket.” Mire a francia: „Titeket legalább lecsuknak!” Itt nálunk mindig óriási jelentősége volt a kultúrának, az értelmiségnek, és azt gondolták, hogy valami hihetetlenül fontos dolog, hogy az ember mit lát és mit olvas.

Kinek jut eszébe Mészáros Márta filmje alatt, hogy az a pofon a szovjet nép szimbolikus cselekedete? Talán, ha ötszáz ember gondol erre – és egyáltalán, kit érdekel? Annyiban meg igaza volt, hogy ami történik, mindig az értelmiség vezeti. A rendszerváltozást ugyanúgy az értelmiség hajtotta végre, ezért nem volt tömegbázisuk se hozzá, semmi. Ötven ember kitalálta, hogy mi legyen. '56 úgy indult, hogy az egyetemisták kezdték, meg az írók.

– *És most? Szerinted most is így kéne, vagy jó, hogy nem így van?*

– Nem, nem mondtam, hogy így kéne. Miután ezek a hatalmi berendezkedések erőszakkal nem engedték a bírálatokat felszínre kerülni, nem derült ki, hogy a rendszer kibírta volna-e a kritikát. Nem volt terhelési tesztje. De ez irreális ötlet,

hiszen a szovjetek miatt nem is történhetett volna meg. Ma már elképzelhetetlen lenne, hogy mondjuk a kínaiak számon kérjék a magyar politikai vezetésen, ha bemutatnak egy számukra nem kívánatos filmet. Más világ van, ma ki foglalkozik ezzel? De akkor nem csak mi törődtünk vele, a szovjetek is fontosnak tartották.

Szerintem inkább két lényeges kérdés merül fel. Az egyik: miért lehetett az, hogy '56 után az írók és a művészek beálltak e mögé a rendszer mögé? Gyakorlatilag majdnem mindenki, még Németh László is, akit a Rákosi-rendszerben mellőztek. A másik kérdés pedig, hogy van-e ennek összefüggése az a színvonallal, amit ekkor produkáltak? Ez a körülmény mintha hihetetlen plusszal járt volna: kiadták a regényeket, rang volt művésznek lenni, biztosították a megélhetésüket. Rövid időre olyan világ lett, ahol államilag fizetett művészek vannak. Méghozzá nem is rosszul fizetettek, például Csurka István volt az egyik legjobban kereső író.

– *Vajon a film miért kapott ekkora hangsúlyt?*

– Mert az jut el a legtöbb emberhez. Már az is hihetetlen, hogy akkor mennyien olvastak szépirodalmat, és mekkora példányszámban vették a könyveket – de a filmeket sokkal többen látják. A képi világot jóval többen értik, mint a szövegvilágot, és a filmnek nagyobb hatása van. A tömegpártok számára a film megjelenése propagandaszempontból is nagyon fontos.

– *De ahhoz, hogy véghez tudják vinni az elképzeléseiket, nagyon sok művészt maguk mellé kellett állítaniuk, az információs háló csak így működhetett...*

– A művészek jó részét nem kellett maguk mellé állítani, mert eleve hittek abban, hogy a Rákosi-rendszer után csak jobb jöhet.

– *Közben meg működött a besúgó hálózat...*

– Ezzel kapcsolatban csak annyit tudok, hogy most már elindultak a kutatások. Csomó minden kiderül majd: kit hogyan figyeltek meg, mi volt a tétje. Amit én látok: a régi generációt – Illyés Gyulát, Déryt, Némethet, akik nagyon

nagy súlyt képviseltek – nem az ügynökhálózat segítségével vették rá, hogy beálljanak a rendszer mögé. Örökény még le is írta, miért döntött így. Nem azért, mert megfigyelték vagy fenyegették. Évekig nem kapott állást, aztán bement a nagyapámhoz, és kérte tőle, hogy adjon neki valamilyen munkát. Először gyógyszergyárban használati utasításokat fordított, mert több nyelvet beszélt, aztán egyszerűen elege lett abból, hogy ezt kell csinálnia. Úgy értem, ezekkel az emberekkel nagyapám meg tudta találni a közös hangot.

– *Olyanok is voltak azonban, akinél a kényszerítés módszerei működtek...*

– Nem tudom, ennyire nem ástam bele magam soha. Ha megnézzük ezeket az írókat, már a két világháború között is gondolkodtak azon: hogyan lehetne Magyarországot igazságosabbá tenni. Illyés, Németh, Déry – mindannyian jobb világot akartak. Ez a kulcs, és nagyapám megtalálta velük a közös hangot, elhitette velük, hogy ugyanarra vágynak, egy jobb, élhetőbb világra. Szerintem ők elsősorban ezért álltak be, nem a kényszer miatt. Németh László sokkal nagyobb nyomorban, félelemben és fenyegetettségben élte végig a Rákosi-rendszert, azt hiszem, egy padlásszobában lakott. Sokukat nem kellett megtörni, mert eleve hittek abban, hogy valami jobb világot kell építeni. Valószínűleg utálták ezt a politikai vezetést, de amikor elhitték, hogy lehetőséget kaptak a világ jobbá formálására, úgy döntöttek: inkább csináljuk, mint ne. Mert ha mi nem csináljuk, majd csinálja más – nálunk rosszabbul.

– *Térjünk vissza ahhoz az időszakhoz, amikor nagyapád Kádár mögé állt!*

– Igen, ott '56-ban volt egy nagyon érdekes pont, erről se fogunk már sokat megtudni. Nemrég kiadták az '57–58-as MSZMP fővárosi Ideiglenes Intézőbizottsága levéltári anyagát,² abból kiderült, hogy bizonyos barátai (például Losonczy

² Koltai Gábor – Rác Attila szerk.: *A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I–II. kötet. Budapesti Főváros Levéltára, Budapest, 2008

Géza vagy Újhelyi Szilárd) benne voltak az '56-os dolgokban. Ő egy darabig kiállt a barátaikért, majd, azt hiszem, Kádár azt mondta neki: „Most már dönts el, benne akarsz-e lenni, hogy együtt menjünk tovább, vagy nem! Ha benne vagy, akkor kussolj!”

– *Már hogyhogy kussolj?*

– Akkor hallgass, akkor ne állj föl. Többször szólt az ülésen a barátaik érdekében, és számos '56-os eszme sem állt tőle messze. Ekkor úgy döntött, hogy részt akar venni a jobb rendszer építésében, és inkább hallgat. Egyszer azt mondta: ő igazából nagyon szégyelli, hogy akkor nem állt ki. Ezt valamikor a nyolcvanas években írta le, gyávaságnak állította be az akkori magatartását. Tehát beállt Kádár mögé, és valamikor '58-tól kapott igazán szerepet. Akkortól nagyon sokáig egyedül az ő kezébe került a kultúra, és elérte, hogy a kulcsfontosságú értelmiségiek is támogassák a rendszert. Nem tudom, pontosan kit és hogyan győzött meg erről, de végül is ő érte el, hogy mindannyian a rendszer mögé álltak.

1968 volt a következő ilyen kulcspont. A csehekkel nagyjából egyszerre indítottunk mi is reformokat, csak Kádár nem vállalkozott olyan politikai változtatásokra, mint a sajtószabadság meg a többpártrendszer – hasonló ötletek természetesen meg sem fordultak a fejében. Majd '72-ben leállították a reformokat, a nagyapámat pedig kirakták talán a Politikai Bizottságból is. Még Gyurkó László fogalmazta meg egyszer, hogy a rendszer a következőképpen működött: fönt volt Kádár, majd hosszú szakadék, csak utána mindenki más. Ha Kádár valakire neheztelt vagy helytelenítette, amit csinált, ennek komoly politikai következményei lettek.

A következő pont a hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek eleje. Ekkorra nőtt fel egy új generáció, művészek, jöttek az alternatív zenekarok is, és ezzel a fiatal nemzedékkel nagyapám már nem találkozott. Ők már nem álltak szóba vele, nem beszéltek egy nyelven, nem tudott mit kezdeni velük. Ráadásul Kádárral egyre többet vitatkoztak azon, hogy

tulajdonképpen jól vagy rosszul mennek-e a dolgok. Szerinte minden egyre rosszabb, tehát egyre többet kritizálta Kádárt. Természetesen nem nyilvánosan, hanem négy szemközt.

Nagyapám hatalma egyébként valószínűleg azon is alapult, hogy összejártak Kádárral, mindig együtt szilvesztereztek, összejöttek ultizni, vadászni. Tehát informális rendszer volt, ahol sokkal nagyobb szerepet kaptak az informális viszonyok. Amikor 1972-ben nagyapám elvileg kegyvesztett lett, született egy mondás: igazából mindegy, mi a titulusa, mert ha portás lenne, akkor is ő irányítaná a magyar kultúrát.

Végül teljesen kiszorult a politikából. Ráadásul megjelent a színen Pozsgay Imre, akit ő nevelt ki, és utódjául szánt. Pozsgay már hangot talált ezzel az új művészgenerációval, és aztán nem túl hálás módon kezelte a helyzetet. '89 után pedig Pozsgay azt hirdette magáról, hogy ő a nemzet megmentője, akinek semmi köze sem volt a rendszerhez, végig csak bomlasztotta.

1985-től a nagyapám már teljesen kiszorult a politikai irányításból. Akárcsak korábban, ismét egy számára nem túl otthonos pozíciót kapott: a Társadalomtudományi Intézetbe helyezték igazgatónak. Nem értett hozzá, de pár évig ő lett a főnök.

A felesége, tehát a nagyanyám, '86-ban meghalt. Nagyapám ekkor már beteg volt, és furcsa módon '89 után hirtelen súlyosbodott, nagyon gyorsan romlott az állapota, és másfél, két és fél éven belül elvitte. Gyurkó Laci fogalmazta meg – ő sokkal tovább élt –, hogy ők tulajdonképpen az egész életüket feltették valamire, ami itt ment szét a szemük láttára. Valószínűleg ezt már nem lehetett túlélni. Talán fiatalon átvészelte volna, abban a hitben, hogy az elképzelt jobb világot mégis meg lehet csinálni, de hetvenhárom évesen már nem tudott mit kezdeni a helyzettel.

– *A családotokat hogy érintette a rendszerváltás? Anyukád mondta, hogy őt már a név is nyomasztotta, hát még a hatalomnak a családhoz való viszonya...*

– Engem már sehogy sem érintett. Egyetlen történetre emlékszem csak: mentünk az Ajtósiba úszni, és ott volt Farkas Bertalan. Akkor én oviba jártam. Teljesen odavoltam, meg vissza, hogy én láttam Farkas Bercit. Ekkor anyu így szólt: „Az oviban el ne mondd!” Nem értettem, miért, csak annyit fogtam fel, hogy ilyenekkel nem dicsekszünk, és akkor nem dicsekedtem. Arra emlékszem még, hogy 1986-ban odajött hozzám egy helyettesítő napközis nevelő, és meleg hangon részvétét nyilvánította, hogy meghalt a nagyanyám. Furcsa volt, életemben akkor láttam a nénit másodszor. Nem értettem, honnan tudja, de később rájöttem, hogy bemondták a híradóban.

Nekem annyi hátrányom van az egészből – ha ez hátrány egyáltalán –, hogy amikor társaságokban beszélgetünk és vitatkozunk, nem könnyű elérnem, hogy odafigyeljenek a véleményemre. Amikor a Kádár- vagy a Rákosi-rendszerről, esetleg a holokausztról vagy hasonló dolgokról beszélgetünk, nagyon sokan csak legyintenek: „Jó, persze, hogy ez a véleményed! Nem is releváns, amit mondasz, hiszen azért gondolsz, mert Aczél György unokája vagy.” Néha zavaró, de hát ennek semmi köze az öreghez.

– *Őrzöd is a hagyatékát, illetve a szellemiségét?*

– Melyik részére gondolsz? Nem hiszem, hogy helyes lett volna egy csomó dolog, amit tettek. Ezt mindenkinek magának kell az élete végén megválaszolnia, ez már a Lukács György vezette Vasárnapi Kör alapkérdése is volt. Az 1910-es években azon rágódtak sokan, hogy a Dosztojevszkijnél szereplő mondat bibliai alapú-e: keresztül lehet-e rágni magunkat hazugsággal az igazsághoz? Lukács *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című cikkében felvetette azt a kérdést, hogy lehet-e akár egyetlen ember élete árán, tehát bűnös eszközökkel jobb világot építeni? El lehet akár a legkisebb bűnt is követni egy jobb világért? Lukács azt válaszolta 1918-ban, hogy nem, de '19-ben, a Tanácsköztársaság után, már azt mondta, hogy igen.

Szerintem is ez az alapkérdés: elkövethető-e a legkisebb bűn is, hogy egy jobb világot építsünk. Nagypámék azt választák maguknak, hogy igen, meg lehet tenni.

– *Szerinted?*

– Hál' istennek, még nem kerültem olyan pozícióba, hogy döntenem kéne. Felelőtlenség lenne erre tét nélkül válaszolnom. Könnyű azt mondani, hogy helytelen dolog embert ölni, de vajon az ember akkor is meg meri-e tenni, hogy nem gyilkol, ha katonaként be kell vonulnia a hazája védelmére? Az is emberölés... Most mondhatom innen a fotelból: szerintem nem szabad embert ölni, de ki tudja, 1914-ben nem másíroztam volna-e lelkesen, hogy most visszavesszük Boszniát? Itt és most nem szeretnék egy ilyen kérdést eldönteni, nem tudom, adott helyzetben hogy viselkednék.

– *Visszatérve a korábbi témára: azt mondtad, hogy társaságban legyintenek a véleményedre. Mire, milyen típusú véleményedre legyintenek?*

– Bármire. Nagyon nehéz úgy véleményt alkotni, hogy az ember érintett benne. Ez olyan, mintha valaki nőként vitatkozik a nőkérdésről. Akkor csak legyintenek: persze, hiszen nő, naná, hogy azt mondja. Vagy pont fordítva, azt mondják: de jó, nő, és mégis azt mondja... Nem azzal foglalkoznak, amit mond, hanem azzal, hogy miért mondja. A Kádár-rendszer kulturális életéről már több szemináriumi vitába bonyolódtam, és az a legjobb, ha nem mondom meg, ki vagyok, ne legyintgessenek.

Ilyen vitás pont például a színvonal kérdése: magas volt-e az a nívó egyáltalán, vagy csak most érezzük úgy? Azt gondolom, magas színvonal volt, bár én azt tanultam a szüleimtől, hogy Déry Tibor jó író. Elolvastam, Déry tényleg jó. De nem tudom, hogy a fiam is ugyanezt gondolja-e majd, akkor is, ha én nem mondom neki.

– *És Márai, Hamvas?*

– Máraitól csak *A gyertyák csonkig égnek*et olvastam, az nagyon tetszett, meg beleolvastam az *Egy polgár vallomásaiba*, de

az nagyon nem tetszett. Hamvas a személyes kedvencem, a *Karnevál* című regényét nagyra tartom.

– A vitákon nem kérdezik meg, hogy ők hol voltak a Kádár-rendszerben? Ugyanis Márai és Hamvas is vitathatatlanul a „magas kultúra” kategóriájához tartoznak.

– Tudjuk, hogy Hamvas raktári kisegítőként dolgozott. Ő volt az egyetlen, aki semmilyen szinten sem állt szóba a hatalommal. Nem tudom, miért nem jelenhetett meg, mert az a húsz ember, aki értette volna, az a húsz ember, annak épenséggel mindegy, hogy mit ír a *Karnevál*-ban. Most erről a regényről beszélek, nem a filozófiai meg egyéb értekezéseiről. A *Karnevál* szerintem a magyar irodalom csúcsa. Ha kiadják, a kutya sem olvasta volna el, akkor senki sem érti. Valószínűleg azért nem jöhetett be, mert olyan misztikus dolog. Azért is érthetetlen, mert durvábbakat kiadtak. Ha az ember alaposan elolvas egy Csurka-drámát, vagy amiket akkor szociográfusok leírtak, sokkal radikálisabb dolgokat mondanak benne. És Csurka volt az egyik legünnepelebb szerző...

– Mennyire érted akkor ezt az egész folyamatot?

– Azt hiszem, ez így nem érthető meg. Igazából nem belső szempontok alapján nem adtak ki valamit, hanem például azért, mert az illető nem állt szóba a hatalommal. Ez ennek a hatalomnak a logikája. Amikor ezeket a szemináriumi vitákon elmondom, nem azért legyintenek, mert legyinteniük kéne, hanem mivel így egyszerűbb. Kényelmesebb úgy vitatkozni, hogy az ember csak azzal foglalkozik, ezt vajon miért mondja a másik. A politikában is így van. Könnyebb az egyik párt képviselőinek azzal foglalkozni, hogy ezt miért mondja az ellenfél, mint azzal, amit mond. Mert utóbbi esetben még a végén együtt kellene gondolkodnunk, az meg elég fárasztó. Az ember nem erre van beállítva.

– Szerinted fel lehet azt a kérdést tenni, hogy a hajdani rendszer jó volt-e vagy rossz?

– Nem. Ha belegondolunk... Beszélgettem idős nénikkel, amikor egy szociológiai kutatás során interjút készítet-

tem Csepelen. Aki megélte, hogy akkoriban volt munkája, megbecsülték mint gyári munkásnőt, és biztos lehetett benne, mindig lesz munka, tudott félrerakni, és tervezhetett, hogy mennyi lesz a nyugdíja, a gyerekeknek mikor vesznek Trabantot, meg mikor utaznak... Idős nénik, akiknek ma esélyük sem lenne, hogy ugyanebből a fizetésből bárhova eljussanak. Például neki ez a rendszer – ezt ő mondta – jó volt. Akkor volt fiatal, és szerette. Akkor biztonságban volt, most nincs. Egy másik, 60 körüli férfi ellenben úgy nőtt fel, és egész életében úgy érezte, hogy ez a rendszer szörnyű. Neki is volt munkája, tudott miből élni, csak úgy gondolta, hogy ez nem a mi rendszerünk, ez egy ellenséges világ. Vallásos és jobboldali családban mérnökként dolgozott, és szenvedett attól, hogy egy szakmunkásnak miért nagyobb a fizetése, mint neki.

– És te jól érzed magad?

– Ebben a mostani rendszerben? Hát nem. Nem tudom jól érezni magam egy olyan rendszerben, ahol dobálnak az utcán, ahol ilyen nyomor van. Ahol olyan végigmenni este tizenegy után a városon, mintha egy második világháború utáni olasz neorealista filmben szerepelnék. Hihetetlen. A politikai rendszer, amit mi itt csinálunk, nem működik, az emberek nem vesznek részt benne. A korábbiakban sem vettek részt, de a mostaniban sem.

Az elmúlt rendszer számomra csak a rajzfilmekben jelenik meg, a Márka üdítőben meg a zenegépben, amiben benne volt a *Micimackó*-dal, mert gyerekként így éltem meg.

Ezt a rendszert nem szeretem, de nem gondolom, hogy rosszabb lenne, mint a világ számos más helyén. De hogy az ember elmegy tüntetni, és félni kell, az nem jó.

– Arról mi a véleményed, hogy anyukád és Anna nagynénéd is szociális területen dolgoznak, és nem a politikában?

– Éppen Bencének, Anna fiának, a barátnője mondta egyszer, milyen érdekes, hogy apóka állami gondozott volt, és mindkét lánya ilyen típusú problémákkal foglalkozik. Mintha rejtetten átadta volna, amit magával hozott,

és a lányai most azért dolgoznak, hogy a kisgyerekek vagy kamaszok, akik ma állami nevelőotthonba kerülnek, már ne úgy nőjenek fel. Egy időben én is nevelőtanárként tevékenykedtem, most meg problémás gyerekeket tanítok. Anna már elég régóta egy javítóintézet igazgatója, a férje pedig a területi gyermekvédelmi szakszolgálatnál tevékenykedik. Édesanyám Csepelen volt a szociális szolgálat vezetője, most meg a Módszertani Intézetben fog dolgozni. A politika szerintem eszükbe sem jutott.

– És neked?

– Még nekem sem. Valamilyen civil politikában szívesen részt vennék egyszer, később. De nem hiszem, hogy fiatalon politizálnom kéne. Azért ahhoz kell valami munkatapasztalat.

– *Valamilyen vezeklés lehet, hogy szinte az egész család a gyermekvédelemben dolgozik?*

– Nem hiszem, de csak saját magamról tudok beszélni. Anyagilag és kulturálisan is nagyon szerencsés helyzetbe kerültünk mindannyian. Könyvek közé nőttünk fel, mindig jól éltünk, sosem találkoztunk megélhetési problémákkal. Bár a válás után nem volt túl sok pénzünk, akkor is könyvektől roskádozott a lakás. Amikor egyetemre mentem, a világ legtermészetesebb dolgának hittem, hogy az ember művész-filmeket néz, jó könyveket olvas. Aztán kiderült, hogy ezzel nincs mindenki így. Nagyon sok barátom a fejemhez vágta: „Te könnyen ugrálsz, de én egy ötszáz fős faluból jöttem, nálunk nincs Odeon mozi a sarkon, ahol az összes művészfilmet meg lehet nézni.” Egy másik meg azt mondta: „Nekem asztalos az apám, nem kötetek estek a fejemre gyerekkoromban, úgyhogy ne kérkedj, hogy miket olvastál!” Nem kérkedtem, csak amikor vitatkoztunk, mindig kérdeztem, hogy látták-e, olvasták-e ezt és ezt.

Bűntudatom lett, de nem politikai okból, hanem amiatt, hogy miért vagyok én ilyen szerencsés, míg mások nem azok. Ez valahol nagyon igazságtalan. Mi közöm nekem ahhoz, hogy ebbe születtem, nem pedig olyan nyomorba, mint a gye-

rekek, akikkel foglalkozom. Egy tanárom mondta, hogy kár ezen emésztetni magam, cselekednem kell. Vagyis adjak vissza valamit a világnak abból a sok szerencséből, amit kaptam. Egyelőre ezért vagyok itt.

Azt hiszem, sikerült érzékeltetnem, hogy nem felelünk a felmenőink cselekedeteiért. Nekem ő a nagyapám volt, akármit csinált. Úgy értem, nem az én dolgom megítélni a cselekedeteit, senki sem várhatja el tőlem. Szerettem a nagyapámat, akiről a családi történetek szólnak. Nem a politikust ismertem, hanem azt a melegszívű, kedves és érzelmes embert, aki nagyon gyerekes poénokat sütött el, és a családon belül is hajlíthatatlan akaratú, uralkodó személyiség volt. Mi erről az emberről mesélünk történeteket. Nem azon vitatkozunk, hogy mondjuk helyes volt-e betiltani egy adott könyvet – ez nem a mi dolgunk.

Eleve úgy gondolom, hogy nincs egyetlen igazság, hanem csak igazságok vannak. Amikor 1956-os dokumentumokat olvastam, láttam, milyen hihetetlen mennyiségű különböző igazság és történet szerepel bennük. Miért akarnám én megkérdőjelezni bárki történetét a Kádár-rendszer kulturális életéről? Óriási irodalma van annak, hogy ki hogyan élte meg, és mi alapján, hogyan emlékszik vissza a történetekre. Kiderült számomra az is, hogy az emlékezet hogyan működik, egyáltalán, hogyan szerkeszti történeté az emlékeit az ember. Nem érzem felhatalmazva magam, hogy bárkinek az igazságát elvitathassam.

Gondolhatom azt, hogy nem értem Csurka Istvánt, miért szidta annyira a kulturális rendszert, amelynek ünnepelt sztárja volt, de nem vitathatom, hogy ő így élte meg. Ha elolvassa az ember a darabjait, látszik, hogy valószínűleg nehéz belső úton ment keresztül abban a rendszerben.

Egyébként nagyon érdekes, anyu mesélte, hogy '89 után, amikor tabu lett a személye, többen eljöttek nagyapámhoz, akiknek kifejezetten ártott – például Heller Ágnes. Olyanok meg, akiket végig támogatott, hirtelen lázadók lettek.

– *Ismered a nagyapád hagyatékát?*
 – Nem voltam még bent a levéltárban, tehát nem néztem még meg.
 – *Titkos.*
 – Igen, a kuratórium engedélye kell hozzá.
 – *De nem is nézheted meg.*
 – Nem lehet kutatói engedéllyel sem megnézni?
 – *Nem.*
 – Én az egészet nyilvánossá tenném. Föl az internetre mindent, amit lehet. Beszélnek összevissza, de ha nyilvános lenne, legalább nem lehetne egy csomó dologról nyíltan hazudni. Tehát ennyi előnye volna, úgyis összevissza kitalálnak mindent, vagy a mi szempontunkból rosszindulatúan használnak föl dolgokat.

– *A kuratórium tagjait a nagyapád választotta még életében, közel húsz éve, és ő akarta, hogy ne legyen minden nyilvános egy jó ideig.*

– Olyan embereket választott, akikben megbízott. Csakhogy '89-ben nagyon félt. Ma már irreálisnak tűnik e félelem, de valaki, aki átment a holokauszton, a Rákosi-börtönön és '56-on, jogosan retteghetett. Valószínűleg mi nem ítélnénk el, hogy még '89-ben is attól félt, hogy itt valami fehérterrorszerű fordulat is elképzelhető, majd megint elkezdődik az antiszemitizmus és hasonlók. Akkoriban ráadásul jöttek is emberek, Annáékat keresték, és politikai célból akarták felhasználni a dedikációkat, meg csomó mindent. Tehát abban a helyzetben számára teljesen érthetőnek tartom, hogy azt mondta: az egészet kezelje egy tudományos kuratórium. Nagyon sokra tartotta a tudományokat.

Sosem beszélgettem a kuratórium tagjaival erről, de tulajdonképpen nekem más a véleményem, és talán ezen még lehet változtatni.

– *Van egy része a hagyatéknek, a régebbi eredetű kéziratok – például József Attila, Arany János, Kossuth stb. –, amik kutathatóak. A neki írt levelek és dedikációk egyelőre titkosak, nem lehet kutatni sem.*

– Hogy lehet ez? Most a történészek vizsgálják az állambiz-

tonsági ügyeket, és mindenhez hozzáférhetnek. Nem tudom elképzelni, hogy történész ehhez ne juthatna hozzá, csak nem publikálhatja, gondolom. Ha hozzáfér valaki, hogy az 1970-es években mit jelenthettek emberekről, akkor elvileg azt is megnézheti, hogy milyen levelezést folytatott Aczél György, csak legfeljebb névvel nem publikálhatja. Tehát azt már nem jelentetheti meg, hogy mondjuk Csurka István ezt és ezt írta.

– *Jó, de ez akkor sem az a nyilvánosság, amiről beszélsz.*

– Persze, nem. Viszont úgy tudom, van egy egyezmény: eddig még nem utasítottak el senkit, aki kutatni akarta. Mindig megadták az engedélyt.

„...érezte, hogy egy egypártrendszerben a kultúrpolitika nagyon személyes dolog”

Beszélgetés Agárdi Péterrel

(1946–) irodalom- és művelődéstörténész, az Aczél György hagyatékát felügyelő kuratórium tagja. Az egyetem elvégzése után az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgozott, majd 1975-től tíz évig az MSZMP KB Közoktatási és Kulturális Osztályának munkatársa, később alosztályvezetője lett. Ezután a Magyar Rádióban tevékenykedett, majd a rendszerváltás után a Lukács Archívumban főmunkatárs 2010-ig. Az ezredforduló után a Lukács György Alapítvány kuratóriumának elnöke, illetve előbb óraadóként, majd egyetemi tanárként a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karán oktat. Legfőbb kutatási témája a 20. század első felének esztétikája. Több mint fél század tudományos közlemény, könyvek, tanulmányok, recenziók, szerzője.

A beszélgetés helyszíne a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára.

– Mutatok néhány szöveget az Aczél-hagyatékból: ezek például régi iratok, ezek pedig eredeti József Attila-kéziratok. Sokkal több vizsgálható, de hát idehozhatatlan mennyiségű. Ha jól számolok, huszonöt-harmincezer iratanyag, a levelektől az önálló kéziratok kiadványokig, ezekből áll az Aczél

György-kézirathagyaték. Egy jelentős hányada kutatható, és van egy része, amelyik egyelőre még nem. Itt van például a legrégebbi darab egy 1422-ből származó oklevél Zsigmond király korából, függő viaszpecséttel. De a birtokában volt két, I. Rákóczi György korából való, muzeális értékű oklevél is. Ezek természetesen kutathatók.

– *Hogyan kerültek ezek Aczélhoz?*

– Ennek az Aczél-hagyatékknak szép története van. Aczél György a harmincas években, kétkezi munkásként kapcsolatba került fiatal írókkal, költőkkel, festőművészekkel. Egy hihetetlen érdekes pálya, amennyire tudjuk tőle meg a kutatóktól: kétkezi munkásként dolgozott, akiben roppant erős volt a tanulási vágy. A tanulás azt jelentette számára, hogy olvasni, olvasni és színházba járni. Megfogta őt a némafilm is, tehát nagyon érdeklődött, vonzódott a kultúra iránt, ha már nem állt módjában érettségizni és egyetemre járni. Nagyon szegény családból származott, félárvaságra jutott, és kockázatos kamaszkora volt, ahogy ezt ő maga is megírta. Egy csodálatos pszichiáter, György Júlia, segítségével tudott kivergődni válságos helyzetéből, az egész további élete ennek a nagy váltásnak a következménye. Ő egy, a legjobb értelemben vett autodidakta értelmiségi akart lenni. Olyannyira, hogy egy időre színészi pályára is lépett, elvégzett egy színészképző iskolát...

– *De hogyan kerültek hozzá ezek az anyagok?*

– A baráti köre már nagyon korán elsősorban fővárosi és vidéki értelmiségiekből verbuválódott. Képzőművészek: például Bálint Endre, költők, írók: Radnóti Miklós, Bálint György és mások. Amennyire tudjuk, a Ferenczy családdal, Ferenczy Bénivel is kapcsolatba került, tehát nagyon sok író, művész barátja volt, és eleinte tőlük kapott ajándékba kéziratokat. Aztán, ahogy fizikai munkásként nagyon keményen dolgozott, és lett egy picit megtakarított pénze, ebből kezdte gyűjteni a kéziratokat, még a harmincas években. Később barátaitól, akik szintén kéziratgyűjtők, kaphatott József Attila-, Babits-, Ady-kéziratokat. A hatvanas években pedig, amikor már igen

széles értelmiségi kapcsolatrendszere alakult ki, hiszen akkor már hivatásos politikus volt, ajándékként kapott és vett is ilyeneket. A hatvanas években Magyarországon fennállt egy korlátozott, de mégis legális műtárgy-, kézirat- és archív könyvpiac, ezekből is gyűjtött, majd már a hetvenes években elkezdte rendezni is őket. Alkalmazott levéltárosokat, kéziratárokat, akik valamennyire szakszerűen rendezték, és így alakult ki a kéziratgyűjteményének a régi darabokat tartalmazó része, amelynek talán a legértékesebb darabjai az I. Rákóczi György korából való két oklevél. Kerültek hozzá Kossuth-levelek is, tehát a 19. századból is van jó néhány muzeális értékű irat, amelyek a magángyűjtemény legális darabjai.

A gyűjtemény másik része a kortársak levelei. Aczél György, hiszen hivatásos politikus volt, számos hivatalos levelet kapott. Ezek nem tartoznak a magánkéziratok körébe, hiszen hivatalos iratok: közokiratnak minősülnek, így az állami levéltárakban férhetők hozzá.

Az itteni kéziratgyűjteményben, a kézírathagyatékban olyan levelek ezrei találhatók, amelyeket Aczél Györgynek (aki persze egyszerre volt magánember és politikus) íróársai s más külföldi és hazai levélírók írtak, ma élők és már elhunytak – tehát igen széles levelezőkör alakult ki. A neki írt leveleket mind megőrizte, így az évek során egy hallatlan izgalmas anyag formálódott.

A leveleket elolvasta, általában válaszolt rájuk, bár jóval ritkábban reagált írásban, mint amennyi levelet kapott, jobban szerette a telefonos vagy személyes választ. Tulajdonképpen ezekből alakult ki az úgynevezett kortárs kézírathagyaték.

– *Ezek a levelek kutathatók?*

– Egészében most nem. Aczél György a rendszerváltozás táján elgondolkodott azon, hogy mi lesz ennek a kéziratgyűjteménynek a sorsa. A nyolcvanas évek legvégén vagy 1990-ben – ezt nem tudom pontosan, utána kellene nézni – végrendelkezett, hiszen '90-ben már súlyos beteg volt. Még egészséges korában tárgyalt az Akadémia akkori elnökével,

Berend T. Ivánnal és az akkori könyvtári főigazgatóval, Rózsa Györggyel, hogy szeretné, ha ez a művelődéstörténeti értékű gyűjtemény a halála után méltó, szakszerű kezekbe kerülne. Az Akadémiai Könyvtárban látta a megfelelő helyet. Annak idején, tehát a nyolcvanas évek végén kapott is rá pozitív biztatást, sőt megindult az anyag mikrofilmezése is, amikor a kéziratok még nagyrészt nála voltak. 1990 végén vagy '91-ben végrendelkezett, amely szerint egyrészt természetesen az örökösei, a két lánya rendelkeznek a szerzői jogokkal, másrészt pedig felkért egy volt kollégáiból, tudós barátaiból álló kuratóriumot, hogy az ő végrendelező szempontjai alapján majd ez döntse el, hogy a kézírathagyaték melyik része nyilvános és melyik kutatható.

– *Kik voltak ezek a barátok?*

– A kuratórium első elnökeként Berend T. Ivánt nevezte meg. A tagok között ott van Pataki Ferenc akadémikus, szociálpszichológus, Tétényi Pál akadémikus, vegyész, nemzetközileg is ismert tudós, az ügyvédnő, dr. Röder Edit, aki előkészítette a hagyatéki végzést, valamint Vámos Tibor mérnök, akadémikus, a magyar számítástechnika egyik legnagyobb egyénisége. De ott van a kuratóriumban két egykori fiatalabb munkatárs, Bánfalvi István, akit Aczél Berend T. Iván helyettesének is felkért, illetve jómagam, aki hosszú ideig ugyan nem voltam közvetlen munkatársa, de főleg a nyugdíjba vonulása után elég közel kerülhettem hozzá.

– *Ez minek köszönhető?*

– Ez egy hosszabb történet. Tíz éven át, 1975 és 1985 között, az akkori „egypárt” tudományos-kulturális osztályán dolgoztam, és természetesen kapcsolatba kerültem a kultúrpolitika akkori vezetőjével, Aczél Györggyel, függetlenül attól, hogy formálisan éppen milyen pozícióban tartózkodott. Mert volt ő miniszterelnök-helyettes is, a Központi Bizottság titkára is, tehát különböző tisztségeket látott el, de úgy látszik, igényelte a kapcsolattartást fiatal pártközpontos munkatársakkal, akkor is, amikor nem ott dolgozott (tehát

éppen nem volt főnököm). Nem utolsósorban azért – ezt be is vallotta, de nem kellett különösebben töredelmes vallomást tennie –, mert azzal a nemzedékkel, amelynek én is tagja vagyok, a fiatal értelmiségiekkel is intenzívebb személyes kapcsolat kialakítására törekedett. Külön tiszteltem benne, hogy nem azokat kedvelte meg, akik mindig egyetértettek vele, és szolgáian teljesítették a kívánságait, hanem ellenkezőleg, akik mertek vitatkozni. Az első személyes találkozásunk is egy éles vitahelyzetben történt.

– *Mi volt a vita tárgya?*

– Ha jól emlékszem, egy tervezett József Attila-díj. Annak idején a ma is ismert művészeti díjakat az Írószövetség meg a különböző szervezetek, intézmények javasolták, de az akkori szabályok szerint véleményt mondhattak róla különféle pártszervek, valamint a minisztérium is, és számos előzetes konzultáció, politikai egyeztetés zajlott a jutalmazandó személyekről. Én egy korábban megfogalmazott írásos javaslatomban támogattam egy ismert irodalomkritikus, Czine Mihály József Attila-díját, és erről vita kerekedett. Aczél legorombított, amire bizonyos értelemben ma is büszke vagyok. Ő, azt hiszem, becsülte, hogy nem estem hasra attól, hogy a Politikai Bizottság tagja, bár nem voltam sem különösebben vakmerő, sem tiszteletlen. De ezt el is várták, többek között azért dolgoztam a pártközpontban, hogy elmondhassam a véleményemet...

– *Kinek lett igaz a végül is? Illetve melyik valósult meg?*

– Akkor nem kapta meg Czine a József Attila-díjat, de később odaítélték neki. Ezt követően több olyan beszélgetés, vita is zajlott, ahova Aczél György, részben Bánfalvi István közvetítésével, meghívott. Ezeken, másokkal együtt, azt várta, hogy az előterjesztésekről, javaslatokról mondjunk őszinte, akár éles véleményt. Aczél sok reformban gondolkodott, nem csak kulturális természetűekben. Nemcsak a művészeti, a tudományos, az oktatási életet akarta fokozatosan átalakítani, természetesen az egypárt keretei között, hanem nagyon

érzékeny volt a gazdasági reformok társadalompolitikai következményei iránt is. Sőt, azt kell monddam, hogy a gazdasági, társadalmi, sőt a korlátozott politikai reformok ügyében ő bátrabb, vakmerőbb volt, mint a kulturális reformok terén. Számos olyan előadást tartott, több olyan tanulmányra készült, amelyek révén ezeken a hosszabb távú, a szocializmusnak egy demokratikusabb, nyitottabb változatát megcélzó reformon dolgozott.

– *Őn irodalomtörténész létére miért lett politikus?*

– Nem lettem politikus. Ezt nagyon nehéz ma, különösen a fiataloknak megérteni: azért, mert valaki munkát vállal egy politikai intézményben, még nem politikus. Politikusnak azt tekintem, aki döntésekben illetékes, és az életformájára alapvetően az jellemző, amiről Max Weber írt 1919-ben, *A politika mint hivatás* című kitűnő könyvében.

– *De miért vállalt munkát politikai intézményben?*

– Ez egyrészt a kultúra ügyei és irányítása iránti fiatalos érdeklődés volt részemről, másrészt világnézeti elkötelezettség.

– *Ez ma is megvan?*

– Lényegében igen, de természetesen változom. Van, amit most másképp gondolok, mint harminc-negyven évvel ezelőtt, de a lényegi baloldali elkötelezettségem, sőt nem tagadom, annak reménye, hogy lehetséges egy, a megtörténtnél és a lezártnál jobb szocialista társadalmi formáció, nos, ez megmaradt bennem.

– *Ma is politikai intézménynél dolgozik?*

– Nem, nem. A Pécsi Tudományegyetemen művelődéstörténetet, médiaismereteket tanítok, illetve az ott létrejött Könyvtártudományi Intézetet vezethetem, tudniillik magyar nyelv- és irodalom szakos tanári, valamint könyvtárosi diplomát szereztem. Tulajdonképpen volt mindig bennem egy harmadik ambíció is: a népművelés. Ezt a szót ma nem nagyon használják, pedig a magyar reformkor óta érvényes, releváns kifejezés. Eötvös József és Klebelsberg Kuno is használta, a baloldaliak és konzervatívok is, és természetesen egy

ideig Aczél György is. Mindig megvolt bennem ez a kettősség: kutatni, írni, és közben a közművelődés, a kultúra területén részt venni fontos ügyek intézésében.

Amikor igent mondtam a pártközpontba való meghívásra (előtte öt évig kutatóintézeti munkám volt, a Ménesi úton az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgoztam), akkor azal a feltétellel vállaltam el, hogy a főnökeim, a pártközpont vezetői nemcsak tudomásul veszik, hogy én kutató ember vagyok, hanem biztosítják is a további kutatások lehetőségét. Tehát mindvégig kaptam heti egy kutatónapot, írhattam, publikálhattam. Még hozzá elég pikáns dolgokat: az akkor még tilalmi listán lévő Fejtő Ferencnek az 1930-as évekbeli irodalomkritikai munkásságát vizsgáltam. Ebből szereztem kandidátusi fokozatot is még a nyolcvanas évek legelején.

Ugyanakkor nagyon izgatott a közművelődés, a tömegkultúra. A pártközponttal akkor kerültem kapcsolatba, amikor 1972-ben megindult egy széles körű, a magyar értelmiség jelentős, korántsem csak szocialista vagy marxista gondolkodású egyéniségeit összefogó kutatás a népművelés, illetve a közművelődés helyzetéről és új szervezeti formáiról, arról, hogy milyen új értékeket lehetne megfogalmazni. Tehát napirendre került az iskolán kívüli művelődési rendszer átalakítása. Megindult az úgynevezett közművelődési párthatározat szakmai előkészítése. Ez még 1972 és 1975 között történt, akkor én még csak külső tanácsadó, bedolgozó lehettem. Főleg olvasáskutatással, irodalommal és ilyesmivel foglalkozott az a munkabizottság, amelyben részt vehettem. 1974-ben elkészült a közművelődési párthatározat, 1976-ban egy viszonylag korszerű törvény is született, és engem 1975-ben vettek oda a pártközpontba.

– *Tízéves pártközponti tevékenység után hova ment?*

– 1985-ben visszakérültem a Magyar Rádióba – de ezt az igeekötőt meg kell magyaráznom. Tudniillik 1970 és 1975 között külsősként már rádióztam, közművelődési, könyvtári, kultúrpolitikai témájú riportokat készítettem, interjúkat

vettem fel, műsorokat szerkesztettem, sőt két nívódíjat is kaptam, miközben a Ménesi úton kutatóként tevékenykedtem. Tehát a tömegkommunikáció is nagyon foglalkoztatott, izgatott a rádiózás.

– *Akkor ki volt a Magyar Rádió vezetője?*

– Hárs István volt az elnök. Később is emlékezett rám, ami nagyon megtisztelő, a nyolcvanas évek elején pedig hívott, hogy menjek dolgozni főállásban a Rádióba. Tervezte az elkövetkező éveket, mivel nyugdíjba készült az akkori kulturális elnökhelyettes, dr. Kiss Kálmán, Hárs pedig azt szeretne volna, hogy az elnökhelyettes utódként engem bízhasson meg a kulturális ügyekkel, a nemzetközi kapcsolatokkal, illetve a műsorpolitika irányításával. Végül is ez 1985-ben valósult meg, és öt évig, tehát a rendszerváltozásig elnökhelytesként dolgoztam ott. Nagyon élveztem, nagyon izgalmas volt. A rendszerváltozás időszakában a Magyar Rádió a legnagyobb presztízsű közintézménynek számított, a korabeli szociológiai felmérések is tanúsítják ezt. A Rádió munkatársainak bátorságából adódóan – és itt most nem magamról beszélek, hanem valóban a legbátrabb, legvakmerőbb, legtehetségesebb riporterekről, szerkesztőkről – kétségtelen, hogy az intézmény maga is jelentős előkészítő szerepet vállalt a rendszerváltozásban.

– *1990 után hova ment?*

– 1990 augusztusában Antall József miniszterelnök felmentett, illetve ő kezdeményezte a felmentésemet. Akkor volt egy pár hónapos időszak, amikor különböző okokból nem kaptam állást. Sokan féltek attól, hogy egy állítólag befeketedett, kompromittált egykori embert – még ha kandidátus volt is jó néhány könyvvel a háta mögött –, azaz engem, odavegyenek. Aztán nagyon rövid ideig egy könyvkereskedelmi vállalatnál dolgoztam beosztott szerkesztőként, majd az MTA Könyvtárának egy külön részlegéhez, a Lukács György Archívumhoz kerültem kutatói és részben kéziratvárosi funkcióban. Aztán egy-két évvel később Koltai Dénes jóvoltából

Pécsett, először óraadóként, majd félállásban, végül teljes állásban, egyetemi tanárként tudtam elhelyezkedni. Egyetemi előadásaim alapvetően művelődéstörténeti jellegűek, mellette pedig 2010-ig félállásban a Tudományos Akadémia Lukács György-archívumában kutattam, szerkesztettem. De hát itt nem én vagyok a téma, hanem Aczél György.

– Igen, csak érdekel az is, hogy ön hogyan és miért került kapcsolatba vele. Ezenkívül az is izgat, hogy a kuratóriumi tagok közül miért csak ön vállalta, hogy beszél a kézírathagyatékról.

– Ezt kinek-kinek magának van joga eldönteni. Én azért beszélek szívesen róla, mert egyrészt, talán elég jól ismerem, másrészt, úgy érzem, hogy tanárként kötelességem is minél több tényrt elmondani. A tanári vagy a népművelési hivatásból is adódik nálam, hogy amit tudok, igyekszem másoknak is átadni.

– A kéziratoknak egy része nem kutatható. Ezek a levelek kortárs íróktól, illetve a kultúra különböző területein tevékenykedő személyektől, művészekről származnak?

– A legkülönbözőbb személyektől.

– Ezek miért nem kutathatóak?

– Elmondtam már, hogy Aczél György a halála előtt végrendeletet készített. A hagyaték fölött természetesen a lányai rendelkeznek. Aczél Anna és Ágnes, édesapjuk halála után írtak egy levelet a Magyar Tudományos Akadémia elnökének, Kosáry Domokosnak, és közcélú adományként följánlották az Akadémiai Könyvtárnak ezt a kézírt hagyatékot. De Aczél végrendeletében az is szerepelt, hogy a kuratórium egyik legfőbb feladata a lányok döntéseiben való segítség, illetve ki kell alakítaniuk valamilyen álláspontot arról, hogy a hagyaték mely része kutatható és melyik nem. A legfontosabb szempont, hogy maga Aczél György miként végrendeletet készített. Ő úgy döntött, hogy a kuratórium maximálisan tartsa tiszteletben a levelezőpartnerei személyiségi jogait, védje őket. Sokszor elmondta szóban, hogy nagyon sok ellenféllel, vitapartnerrel rendelkezett, még ha ő is volt hatalmi helyzetben,

de a vitapartnereit sem akarja kiszolgáltatni. Például könyvdedikációkkal. Mert a vitapartnerei, netán ellenfelei, főleg olyanok, akik aztán később kigyót-békát kiabáltak rá, annak idején dedikációk tucatjával próbálták nemcsak megtisztelni Aczél Györgyöt, hanem olykor vélt előnyöket is reméltek kicsikarni tőle.

Tehát Aczél úgy rendelkezett: a kuratórium döntse el, hogy a kortársak hozzá írt leveleit, illetve az ő nekik írt válaszait huszonöt vagy ötven évre zárolják-e. Ez volt az ő eredeti végrendeletében. Ezt a szándékot kellett nekünk, a kuratóriumnak összekapcsolnunk a kéziratokra, a hagyatékokra, a levéltárakra vonatkozó törvényekkel, jogszabályokkal és természetesen a közokiratokra irányuló szabályokkal. Emellett van egy harmadik szempont is, az adatvédelmi szabályok betartása. Ennek alapján alakult ki a kuratóriumnak az a javaslat, amit elfogadott Aczél két leánya is, hogy az élő vagy a közelmúltban elhunyt levelezőpartnereknél elvileg a haláluk után harminc évvel nyitják meg a levelezésgyűjteményt. A jogszabályok szerint természetesen Aczél levelezőpartnerei, illetve jogutódai is hozzá kell járuljanak, ha valaki az ő dokumentumaikat kutatni vagy netalán publikálni akarja. Ugyanez a harminc év vonatkozik általában más, ilyen típusú hagyatékokra is. Tehát nem huszonöt és ötven, hanem általában harminc év, ilyen értelemben ez a kortársi levelezésgyűjtemény leghamarabb 2021-ben nyílik meg, ugyanis Aczél György 1991-ben hunyt el.

– Az nem fordult elő, hogy valaki levelet írt egykor Aczél Györgynek, vagy dedikált, és vissza akarta kérni?

– Volt ilyen. Aczél Györgyhez még életében sokan fordultak ilyen kéréssel, és ő olykor adott is vissza kéziratokat. Neki joga volt rá, de a halála után nekünk nincs. De megnyugtattuk a hozzánk fordulókat, hogy kortárs leveleik nem fognak túl korán nyilvánosságra kerülni, jó időre nem lesznek kutathatók, és különösen nem kerülnek méltatlan kezekbe. Sőt, tudok én cifrább dolgokat is mesélni: többen vásárolni is

akartak tőlem kicsempészendő leveleket. De nem illetékesek, nem antikváriusok, hanem némelyek bulvár vagy politikai célokból, a leleplezés, a csemegézés igényével. Aczél György halála után néhányan megkeresték a kuratóriumot a szellemi alvilágból is, hogy ők jó pénzért vennének Aczél-leveleket, kéziratokat, illetve neki szóló dedikációkat. Ez bizonyos értelemben természetes, de mi maximálisan tiszteletben tartottuk Aczél György már idézett szándékát. Ugyanakkor azt kell mondjam, hogy valójában sokkal kevesebb a leleplező erejű, a botrányleltő dokumentum ebben a levelezésgyűjteményben, mint amire ki van éhezve a bulvár vagy éppen a politikai hisztéria. Nagyon megrendítő, szép levélváltások is vannak a gyűjteményben. Aczél György még életében gondolkodott azon, hogy kiadja a kortársi levelezés egy részét, hogy hozzáférhető legyen. Engem fel is kért rá, hogy szerkesszek egy ilyen összeállítást, s ez az előválogatás 1990 novemberében el is készült kézirat formájában.

– *De aztán mégsem lett belőle...*

– Aztán végül ő azt mondta, hogy „mégse”. Nagyon éles támadások indultak ellene a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején. Vissza próbálták például hívni pécsi képviselőségéből, és akkor azt mondta, azt írta: nem akar egy ilyen típusú védekezést, hogy tudniillik az ország tekintélyes íróinak levelei mögé bújva védje meg az egzisztenciáját. Tehát leállította a munkát. Nagyon gazdag, érzelmileg, intellektuálisan tartalmas barátságok is voltak a kapcsolatai között, amelyekben persze, az eltérő helyzetből adódóan, az író és a politikus, a festőművész és a pártvezető közötti kapcsolatnak nagyon sokféle érzelmi hulláma, alkuja, baráti veszekedése is benne van. Önérzetes, dacos, haragos érzelmek is: egy igazi, gazdag, felnőtt levelezés folyt Aczél György és a kortársai között. Ha nyilvánosságra kerül majd, több mint kultúrtörténeti érték: emberi tanulság is lehet.

– *Az ön számára – miután már ismeri az egész anyagot – mi az emberi tanulsága?*

– Az egész anyagot nem ismerem, bár sokat olvastam, hiszen elkészíthettem az előválogatást.

– *Ki ismeri az egészet?*

– Csak Aczél György, hiszen ő az, aki ezeket mind olvasta. Nézze, én ezzel a kéziratost hagyatékkal a nyolcvanas évek vége felé találkoztam először. Korábban kérdezte tőlem, kedves Ágota, hogy honnét volt Aczél Györgyben a bizalom irántam. Nos, ez talán arra vezethető vissza, hogy amikor őt 1985-ben leváltották, én ugyanebben az évben elkerültem a pártközpontból...

– *Honnét váltották le?*

– Aczél akkor az MSZMP Központi Bizottság titkára volt, tehát gyakorlatilag a kulturális élet vezetője, és kapott ugyan egy posztot, a Társadalomtudományi Intézetnek lett a főigazgatója, de a napi politikai irányításból kikerült. Én pedig a pártközpontból elkerültem a Rádióba.

– *És ön kitől kapta ezt a posztot?*

– A miniszterelnök kinevezési hatásköréből kaptam, de előtte a pártközpont vezetőinek kellett eldönteni: elengednek-e, illetve, hogy engedélyezik-e, hogy a Magyar Rádió elnöke előterjesztést tegyen rám. Ugyanis létezett az a bizonyos hatásköri lista, amit nomenklátúra-listának neveznek, ez természetesen az egypártrendszerben így működött.

– *Aczél György hogyan került a Társadalomtudományi Intézet főigazgatói székébe?*

– Ha jól tudom, azt is a Politikai Bizottság, tehát a szűk vezető testület javasolta előzetesen, és a Központi Bizottság szavazta meg, hiszen ez egy pártintézmény volt.

– *Tehát politikai funkció volt, de mégis, ha az értesülesem jók, akkor ő ott meglehetősen kellemetlenül érezte magát a sok tudós között, hogy szinte nem is tud hozzászólni a dolgokhoz.*

– Erről az ottani munkatársait kéne megkérdezni. Én mindenesetre nem így tudom, vagy nem csak ezt tudom. Voltak éles vitái, de megvolt benne az a rugalmasság, hogy minden egyéni helyzetéből, munkaköréből igyekezett társadalmilag

pozitív és számára egyénileg is vonzó dolgokat kihozni. Aczél ott számos olyan társadalmi reformkutatást ösztönzött, indított, amelyet korábban politikailag hirdetett. És azért 1985 és 1990 között eleve nem volt esélytelen az egypártrendszer demokratizálása, és nem számított eleve eldöntöttnek, hogy többpártrendszer és kapitalizmus lesz. Nagyon sok olyan gazdasági, társadalompolitikai, kulturális reformkoncepció dolgozott a Társadalomtudományi Intézet, amely esetleg a gyakorlatban is alkalmazható lett volna Magyarországon. De hát akárhogy is, a rendszerváltozás nem itt belül dőlt el elsősorban, hanem nemzetközi alkuk, megállapodások nyomán.

Visszatérve a kérdésére, csak azért, hogy ne tűnjek udvariatlannak, mert még nem válaszoltam rá: azok közé tartoztam, akik Aczél György leváltása után nem hogy nem fordítottak hátat neki, hanem tulajdonképpen ekkor kezdtem el egy privátabb kapcsolatot kiépíteni vele – ami persze számomra volt megtisztelő. Akkor jó néhányan akadtunk olyanok, idősebbek és fiatalabbak is, akik nem tagadtuk meg őt, amikor pedig már ez számított trendinek. Szembefordulni, megtagadni, hogy azt ne mondjam, elárulni: nos, ez nem a mi stílusunk volt. Elég sokszor fordultam meg nála, tudta rólam, hogy irodalmár érdeklődésű vagyok, kezdett mutogatni néhány érdekes levelet, például Babits- és József Attila-leveleket a gyűjteményéből, és tulajdonképpen így alakult ki benne '88 vagy '89 körül az a szándék, hogy talán én összeállíthatnék egy válogatást az írópartnerei levelezéséből. Talán ez a bizalom magyarázza, hogy engem is felkért a kuratórium tagjai közé.

– *Tudna egy kicsit beszélni az ön által ismert hagyatékról, a szövegek tanulságairól?*

– Név nélkül mondom: jó néhány kortárs, nagy tekintélyű íróra gondolok, akik nagyjából vele egyidősek, akik közül sokakat már a harmincas évekből ismert, amikor Aczél egy csóró, autodidakta, az irodalom és a színház iránt érdeklődő munkásember volt, de fogékony minden érték, minden új iránt, és fiatalon barátság alakult ki mondjuk egy szépíró és

Aczél György között. Ez a barátság megedződött 1944-ben, amikor Aczél, hát ezt már többször megírták, vakmerő módon, a nyilas rémuralom alatt zsidókat mentett. Följegyezték róla: előfordult, hogy nyilas egyenruhába bújt, és zsidó származású létére így tudott kimenteni zsidókat – többen neki köszönhetik az életüket. 1945 után politikus lett, és mint ilyen, mint a kommunista párt egyik megyei vezetője, részt vett azokban az éles politikai küzdelmekben, amelyek akkor még nem mutattak törvényszerűen a Rákosi-féle diktatúra irányába, bár kétségtelen, hogy valamiféle politikai centralizálás felé mentek. Aztán letartóztatták, halálra ítélték, megszervezte a Rákosi-börtön poklait. Amikor kiszabadult és közel került Kádár Jánoshoz, akkor is megtartotta kapcsolatait értelmiségi barátaival. 1956 után számos íróval szemben is érvényesültek retorziók, de akkor is megmaradt a kapcsolata egyik-másik megvádolt íróbarátjával, és amikor ez vagy az kiszabadult a börtönből, egyrészt segített nekik az egzisztenciájuk helyreállításában, másrészt képviselte irányukban a párt politikáját. Tehát a régi barátságok megterhelődtek a politika kínjaival, kényszereivel, amelyek nemcsak az írók korlátozták, hanem a politikust is, de az igazán nagy és mély barátságok olykor ezt is túl tudták élni – ez a megrendítő.

Nagyon nagy formátumú írókkal alakult ki egy ilyen vitakozó-veszekedő barátság. Számos új tervéhez és írásához vagy előadásához kért véleményt tőlük: kezdeményezzenek-e egy ilyen vagy olyan akciót, vagy sem; megfelel-e ez a megfogalmazás, vagy sem. Tehát partnerként vitatkoztak egymással, de a bulvár megint csak mit lát ebből? Azt, hogy „fehér asztal” mellett politizált. Természetes, a baráti kapcsolatokba beletartozott a „fehér asztal” is, segített egyik-másik politikai kezdeményezése megvalósításában, de korántsem elsősorban erről volt szó. A fiatalokkal pedig azért is igyekezett kialakítani új kapcsolatokat, mert érezte, hogy egy egypártrendszerben, egy tekintélyelvű struktúrában a kultúrpolitika nagyon személyes dolog, s ezt a metódust az új nemzedékre is ki akarta

terjeszteni. Aczél nagyon sok tekintetben elfogult, szubjektív volt, ez némelyeknek súlyosan ártott, ugyanakkor azáltal, hogy egyszemélyes kultúrpolitikát képviselt, némileg enyhíteni is lehetett az egypártrendszer diktatórikus vonásain. Ehhez is kellett a személyes kapcsolatok, amelyek egyúttal azt is jelentették, hogy fiatalokat is barátságába fogadott, vagy legalábbis közel kerülhettek hozzá.

A levelezőpartnerei között tiszteletre méltóan kemény vitapartnerek is akadtak, akikkel sosem ápolt barátságot, a nyilvánosság előtt is vitatkozott velük, olykor kiprédikálta őket, de ezek a kapcsolatok is felnőtt emberek nagyon tanulságos, erkölcsileg is tanulságos levelezését mutatták. Sokat okultam ebből erkölcsileg is, nem beszélve arról az intellektuális élményről, hogy megismerhettem: az ország 30-40-50 tekintélyes értelmiségije milyen levelezőkapcsolatot alakított ki Aczél Györggyel. Persze ő mindig egy kicsit színész is volt. A politikához hozzátartozik valamilyen szerepkényszer is, Aczél egyébként kitűnő szónoknak, nagyszerű debatternek is számított. Az írók egy része a levelezésben sérelmekről is beszélt (nem csak politikaiakról), kért, „udvarolt” is, persze, utólag egyik-másik esetleg bánná a leveleit. Erre vonatkozott Aczélnak az a rendelkezése, hogy ne dobjuk oda a bulvárnyilvánosság vagy a politikai hisztéria számára a kortársak vele folytatott levelezéseit, mert esendő emberek írtak neki, akik közül néhányan valóban tartottak Aczél Györgytől mint a hatalom emberétől, és esetleg most attól félnek, ha ez ma nyilvánosságra kerül, akkor rájuk rossz fényt vet. Ezt a helyzetet is átlátta Aczél György, és nekünk, a kuratóriumnak kötelességünk tiszteletben tartani az ellenfelek vagy az esendő emberek védelmét is.

– *Azt nyilván tudja, hogy sok embert nagyon sok sérelem ért.*

– Nagyon sok sérelem. Voltak méltatlan sérelmek is, de nem akarom én mindet Aczél Györgyre hárítani. Egyrészt: én ugyan nem voltam politikus, de a politikai mechanizmus részét alkottam. Nekem is voltak tévedéseim, vannak dolgok,

amiket szégyellek, tehát nem akarom, hogy az „én nem voltam politikus” mondat egyfajta önfelmentésnek tűnjön.

– *Mit szégyell? Vagy erről akar-e egyáltalán beszélni?*

– Nézze, sok mindent lehetne mondanom, ez majd egy olyan beszélgetésben, ami esetleg rólam szól, talán szóba kerülhet. Szégyellek számos olyasmit, amikor például értelmiségi létemre nem jártam a végére a dolgoknak, nem ástam mélyre. Megrendített például az, amit 1956-ról a nyolcvanas évek második felében megtudtam, pedig ha nagyon érdekel, akkor kutathattam volna a már akkor legalisan vagy illegálisan hozzáférhető forrásokban, esetleg jobban figyelhettem volna mások emlékeire, értékeléseire. Továbbá bizonyos kultúrpolitikai küzdelmekben, ma úgy érzem, hibás volt az álláspontom. Azonban olyanok is akadtak, amelyek, bár drámák voltak számomra is, ma is úgy érzem, hogy indokoltan képviseltem akkori álláspontomat. Például a *Mozgó Világ* című folyóirat körüli vitában, melynek eredményeként Kulin Ferencet, egykori barátomat, leváltotta a miniszter a főszerkesztőségről. A *Mozgó Világ*-ügy a reformok és a szerveződő ellenzékiiség konfliktusáról szólt, és ma is azt mondom, hogy bármennyire fájdalmas volt és sok érték pusztult is el, abban a helyzetben, abban az egypártrendszeri szituációban a kisebbik rossz volt leváltani egy főszerkesztőt és újjászervezni a folyóiratot, mintsem az egész *Mozgó Világ*-ot megsemmisíteni. Tudniillik ez lett volna a másik megoldás, sokan a vezetésből ezt követelték: betiltani, és nem adni lehetőséget egy megújult, értékcentrikus, reformer szellemű folyóirat számára. Ez a folyóirat ma is működik, a *Mozgó Világ* ma is liberális, baloldali orientációjú, gazdag termésű szellemi műhely, amelynek alapjait akkor, 1982–1983 között egy kétségtelenül fájdalmas döntés vetette meg. Tudom, akkor én a hatalom oldalán álltam, s ez a döntés fájdalmasan érintett, nekem lelkiismeret-furdalást is okozott, hiszen a leváltott főszerkesztő meg a szerkesztőség több tagja is valamikor barátaim voltak,

de racionálisan ma sem csinálnék mást az egypártrendszer kezei között.

– *A film miért kapott akkora hangsúlyt Aczélnál?*

– Amennyire tudom, bár én a filmpolitikában nem nagyon voltam jártas, azért, és ez pofonegyszerű dolog, mert ez volt a legpopulárisabb művészeti ág. A filmművészet kezdeményezői, értékei vagy éppen a benne felszínre jövő tények, elhallgatások, konfliktusok sokkal szélesebb hatásúak, mint a szépirodalom vagy a színház. Amellett Aczél szerette is a mozit. Ha jól tudom, csekélyebb fogékonyságot érzett a zeneművészet iránt, és, jöllehet színészi pályára vágyott, viszonylag keveset járt színházba. A film közelebb állt hozzá, abból a felismerésből kiindulva is, hogy tudta: óriási hatása van.

Az akkori filmművészetben jól tetten érhető az aczéli kultúrpolitika kettőssége. Egyrészt jó szeme volt, és azt hiszem, többnyire ráértett a tehetségekre is. Ugyanakkor tudta, hogy a filmművészet – a maga metaforikus nyelvével, azzal, hogy nem kell mindent kimondani, szimbólumok, nagytotálók, kistotálók, áthallások révén – nagyon veszélyes is lehet a politika számára. Ezért is érdeklődött nagyon erőteljesen, és emiatt alakított ki egy olyan sajátos viszonyt a kor tekintélyes filmszeivel, amiben ott volt az összekacsintás is – amit ma kicsit ironikusan emlegetnek. A veszekedések mellett az összekacsintás. Hogy te érted, hogy én értem, hogy te érted, hogy tudom...

– *Kivel tudott a legjobban összekacsintani?*

– Hogy személy szerint a filmesek közül kik álltak hozzá legközelebb, azt pontosan nem tudom. Sejttem, hogy egy ideig nagyon intenzív vitatkozó kapcsolatban volt Jancsó Miklóssal, talán szeretetteli kapcsolatban Szabó Istvánnal, küzdő viszonyban Bacsó Péterrel is. Hadd meséljem el, amit én tudok a Bacsó-történetről, bár már sokan megírták, hogy mi is volt a helyzet *A tanú* bemutatása körül. Létezett egy hallgatólágos kategóriarendszer, irányítási elv a kortárs művészeti alkotások nyilvánosságát illetően: egyes műveket tá-

mogat a kultúrpolitika, másokat megtúr, a harmadik típus volt a tiltás.

– *Ezt ő találta ki?*

– Hogy pontosan ki találta ki ezt a betűszót, a három T-t, nem tudom, de kétségtelen, hogy már az 1958-as közművelődési párthatározatban, ha nem is ezzel a megfogalmazással, de ott volt ez a hármasság. Ezt ma nagyon nehéz megérteni, hiszen túl bürokratikusnak tűnik. Csakhogy ez óriási fordulatnak számított a Rákosi-korszakhoz képest, amikor csak két kategória volt: valamit támogattak vagy – többnyire – tiltottak. És a tiltottak között még szocialista művek is előfordultak. Ehhez képest a tolerancia, a tűrés tág kategóriája mindenképpen kultúrpolitikai nyitásnak, előrelépésnek számított. Ez szellemében, gyakorlatában, igaz, sok-sok melléfogással, szubjektívizmussal és indokolatlan tiltással járt, de mégiscsak Aczél nevéhez fűződik. Nos, *A tanú* nem minősült szocialistaellenesnek. Ezt soha nem mondták.

– *Hát milyen ellenesnek bizonyult?*

– Részben a Rajk család tiltakozhatott, túl friss volt még a Rajk-per traumája ahhoz – 1968-as a film –, hogy ezeken a tragédiákon egy szatirikus-ironikus filmben viccelődni lehessen.

– *Sokan azt mondják, ez csak ürügy, nem ez a lényeg...*

– Lehetséges, de valami igazság volt benne. Az igazi ok valószínűleg '68 általános európai légköre lehetett... Akkoriban még nem voltam a pártközpontban, egyetemi hallgatóként nem éltem át ezt a helyzetet, csak utólag hallottam különböző magyarázatokat, de arra emlékszem, hogy már '69-ben egy KISZ-táborban láttam a filmet. Ugyan betiltották a vetítést a mozikban, de kicsit szociálpszichológiai kísérletként is elkezdtek zártabb körökben játszani. Nemcsak a felső politikai vezetés szűk miliójében, hanem különböző célcsoportoknál, például KISZ-táborokban.

– *Amikor ön látta a filmet a KISZ-táborban, értette, hogy miért nem akarják bemutatni?*

– Azt tudtam, hogy nem akarják bemutatni, de nem em-

lékszem rá, hogy volt-e valami magyarázat. Nekem nagyon tetszett a film.

– *De ha nincs a cannes-i meghívás, akkor maga szerint meddig lett volna dobozban ez a mozi?*

– Szerintem a hetvenes évek közepén mindenképpen nyilvánosságra kerül – egyszerűen a légkör oldódása miatt. Bár a hetvenes évek elején is volt egy keményedés, többek között akkor, amikor Aczél Györgyöt is leváltották, 1974-ben. Akkor kikerült a pártközpontból, és úgy tűnt, hogy fölfelé buktatják – miniszterelnök-helyettes lett –, de mégis meg tudta őrizni az informális vezető szerepét a kultúrpolitikában. Mondok egy másik példát, amit viszont átéltem, ami közelebb állt hozzám. Ez Kósa Ferenc *Küldetés* című filmje. Kósa Aczél olyan kapcsolatai közé tartozott, akik nagyon őszintén és keményen vitatkoztak vele. Nyilvánosan és diszkréten is. Ez a film – fel tudom idézni, bár régen láttam – Balczó András életét bemutatva tulajdonképpen egy, a hazugnak minősülő államosított közösségi eszményekkel szemben a vallás és az áldozathozatal iránt elkötelezett ember portréja. Egy hallatlan izgalmas, vonzó személyiség képe jelenik meg Balczó figurájában, aki azonban az akkor uralkodó hivatalos közösségi értékrendtől gyökeresen eltérő, más életideált fogalmazott meg. Ebben a helyzetben ez ütközött a kor ideológiájával, életforma-doktrínáival és a korszak sugallta szocialista nevelési előírásokkal. De azt azért mindenki érezte, hogy Balczó esetében itt egy hihetetlenül erős egyéniségről van szó. Egy ateistát is meg tud fogni, engem legalábbis megfogott, az a fajta küldetésstudat, amely Istenre hivatkozva Balczóban megfogalmazódott. És akkor, feltételezem, felmerült, hogy mi legyen ezzel a filmmel, be lehet-e mutatni... A háttérben történeteket nem ismerem, csak azt tudom, hogy többen követelték a film betiltását, illetve, hogy ne engedélyezzék a vetítését.

Magyarországon akkor egy helyen, a filmgyártás területén volt formalizált, intézményesített cenzúra: egy úgynevezett

filmátvételi bizottság döntött a filmek engedélyezéséről vagy tiltásáról.

– *A kultúra más területén?*

– Külső cenzúra nem volt. Működött cenzúra, de nem ilyen típusú, nem intézményesített. A filmgyártás drágasága és a filinterjesztés politikai érzékenysége miatt volt erre szükség. De hát Olaszországban is volt filmcenzúra, ott elsősorban a pápai államra való tekintettel.

Nos, tehát vita bontakozott ki arról, hogy a *Küldetést* engedélyezzék-e vagy sem. Feltételezem, hogy Aczél köthetett egy alkut a film bemutatását ellenzőkkel: engedik a filmet, de éles kritikai vitával kísérve. Ez volt egyébként a hatvanas-hetvenes évek egyik ideológiai játéka, én is részt vettem benne: „Tágítjuk a nyilvánosság kereteit, de tessék a marxista kritikának vitatkozni vele.” Azt kell mondjam, ez még mindig jobb – még ha a kritikákban voltak igazságtalanságok is –, mint ha nem engedünk valamit publikálni, bemutatni. Aczél kiharcolta, hogy ahol a filmet előzetesen vetítik, egyúttal rendezzenek kemény értelmiségi vitát is. Az egyiken részt vettem, ahol igen nagy, több száz fős értelmiségi közönség előtt – nem tudom már pontosan visszaidézni – ott volt Kósa Ferenc és Aczél György is. Többen fölszóltak, vitatták, bíralták a filmet, nagyon kemény szavak hangzottak el Kósáról és a filmről. Bántóak is, de Kósa okosan védekezett, és emlékeim szerint talán mások is védtek, illetve mentegették. Azt kell mondjam, hogy ha ez volt az ára a film bemutatásának, akkor bár az ember sérült, a film mégis csak bemutatott. Ezt nagyon nehéz ma egy többpártrendszerben megértetni, de sose felejtjük el: egypártrendszer volt, ahol, ha egy film bemutatásául azt a feltételt szabták, hogy egy nyilvános vitában ugyan kap politikai pofonokat a szerző, de a film mégis nyilvánosság elé kerül, akkor talán „megérte”. Ez a mechanizmus bizonyos értelemben Aczél érdeme volt.

– *A könyvkiadásban, az irodalomban is hasonló a helyzet?*

– A kiadók olykor annak alapján mondtak igent vagy

nemet, hogy egy-két külső, nem kiadói ember véleményét megkérdezték, köztük politikusét is. Tehát ilyen értelemben egy-egy problematikusabbnak minősített könyv esetében működött valamiféle informális cenzúra a könyvkiadásban, ezt nem kell letagadni. Egy-egy politikai vagy közízlésbeli, avagy egyéb szempontból kényes kéziratot Aczél Györggyel is elolvastattott a Kiadó Főigazgatóság vezetője. A tíz év során, amíg a pártközpontban dolgoztam, én is olvastam néhány könyvkéziratot, amiről a véleményemet kérték. Volt, amire azt mondtam, hogy meg lehet, sőt meg kell jelentetni, siker esetén kaptam is ezért egy-két utólagos dedikációt, és az is előfordult, hogy inkább úgy döntöttem: én – különböző okokból – nem javasolom publikálni.

– *Őn is gyűjti a kéziratokat, illetve a dedikált könyveket?*

– A dedikált könyveket igen. Kéziratokat nem nagyon. Azok a kéziratok, amelyekről nekem véleményt kellett mondani, nem is maradhattak nálam, hiszen a kiadónak vissza kellett adnom. Ez az informális cenzúra persze nem feltétlenül jobb, puhább, mint a formális, jogilag szabályozott változat, hiszen a cenzor nem vállal érte felelősséget, míg mondjuk egy polgári demokráciában, ha van intézményesített cenzúra, ott az adott hivatalnok felelősséget vállal érte. Ez is nagyon érdekes kérdés, vagyis azt nem tartom feltétlenül pozitívumnak, hogy nem volt formalizált cenzúra. Igen figyelemreméltó, hogy 1986-ban az Írószövetség közgyűlésén Eörsi István fel is szólalt, és követelte a cenzúra bevezetését, a formalizált cenzúráét, hogy ez a – szubjektívizmussal átszótt döntési mechanizmus – kerüljön jogállami keretek közé. Csak hát ehhez jogállam is kellett volna, és ha egyszer nincs többpártrendszeres jogállam, akkor nincs realitása annak, amit Eörsi egyébként a saját szempontjából érthetően és persze jó poénként is követelt.

– *Elmondta az előbb, hogy Olaszországban a pápai állam miatt volt szükség cenzúrára. És itt?*

– Mert mi egy szocialista egypártrendszeres államcsoport,

a Varsói Szerződés tagja voltunk, bizonyos autonómiával, de alapvetően egységes irányítási elvekkel. A filmgyártásunk sokkal bátrabbnak számított, mint mondjuk a szovjet, de nem azt mondom, hogy a térség egyértelműen legtehetségesebb országa lettünk, hiszen például a cseh vagy a lengyel filmkészítők is briliáns tehetségek voltak. Azonban sok olyan politikai téma merült fel a magyar filmekben, ha metaforikusan is (azt kell mondjam, hál' istennek), amelyek „érintették az egész Varsói Szerződést” – ezt annak idején így szokták mondani. Tehát Magyarország a külpolitikai kényszerek hatása miatt sem tudta kivonni magát a nyilvánosság bizonyos normái alól.

– *Maga szerint jól képviselte Aczél György ezeket az érdekeket?*

– Aczél György, amennyire meg tudom ítélni, elment a lehetőségek határáig a szovjet funkcionáriusokkal való konfliktusokban, vitákban. Nem véletlen, hogy csak élete legvégén kapta meg azt a magas szovjet kitüntetést, amely minden vezető magyar politikusnak „járt”. Ez indirekt módon is azt sejteti (sok egyéb tény mellett), hogy ilyen értelemben jól képviselte a magyar érdekeket, de hozzáteszem, ezzel együtt ezt súlyos és védhetetlen „emberáldozatokkal” és felesleges szubjektívizmussal tette. Némelyik a mára is kihat: a magyar társadalomtudományt igen nagy veszteség érte például azzal, hogy 1973-tól Lukács György néhány tanítványát, Heller Ágneszt, Fehér Ferencet, Márkus Györgyöt, Vajda Mihályt először kiprédikálták, majd részben elüldözték Magyarországról. Erre nincs mentség. De látva az NDK-beli, a csehszlovákiai vagy akár a szovjetunióbeli eseményeket: azzal, hogy Aczél György részben eltanácsolta, elüldözte őket, s például Konrád Györgyöt is megpróbálta – születésnapja kapcsán maga Konrád emlékezett erre vissza – rábírni, hogy maradjon néhány évig vagy akár hosszabb időre az NSZK-ban, nos, ezzel Aczél feltételezhetően mégiscsak elkerülte a rosszabbat, a letartóztatásukat, a bírósági ügyet. Persze tudjuk, hogy a történelemben a „mi lett volna, ha” jogtalan, sőt veszélyes kérdés is lehet.

– *Aczél helyében ön mit tett volna?*

– Nézze, nincs olyan, hogy „Aczél helyében”. Én nem voltam politikus, és szerencsére nem is rendelkeztem azzal az agyszerkezettel, hogy így tudjak mérlegelni. Előfordultak olyan döntései – és ezek nem ilyen óriási horderejűek, mint amilyeneket az előbb említettem, hanem napi, „kisebbségi” személyekre vonatkozó döntések –, amelyeket nem tudtam belsőleg elfogadni tőle. Volt, amiben lehetett módosítást elérni, akadt, amit nem értettem, de azért egész más a helyzete egy munkatársnak, mint egy döntéshozó politikusnak. Én többek között azért sem akartam sose hivatásos politikus lenni, bár sokszor biztattak, csábítottak vagy próbáltak noszogatni, mert egyszerűen nem olyan vagyok. Egy politikus más alkatú és más szempontrendszerekkel is dolgozik, mint egy időlegesen a politikai apparátusban dolgozó értelmiségi. Az utóbbi is felelős a saját tetteiért, én is felelős vagyok a saját tévedéseimért, miközben van, amit ma sem bánok. Egy politikus viszont más dimenziókban dolgozik. Fontos azonban, hogy ezt ne úgy értesse, hogy a politikai hivatást cleve erkölcstelenségnek tartom. Túlzott volt az ellenőrzés, tele szubjektívizmussal, de ennél sokkal rosszabb lett volna, ha a hagyományos pártapparátus bürokráciája intézi a kultúrát. Szóval itt sajnos, némi leegyszerűsítéssel, az volt az alternatíva: Kádár János átengedi a kultúra irányítását egy színes, a minőség iránt érzékeny, erős egyéniségnek, ez volt Aczél György, vagy pedig hagyja, hogy a hagyományos és Aczélnál sokkal konzervatívabb pártapparátus bedarálja a területet. Akkor az lett volna belőle, mint Csehszlovákiában.

– *A kultúra területén is működtek ügynökök, gondolom.*

– Feltételezem, hogy voltak ügynökök, utólag erről sok minden nyilvánosságra is került.

– *Ezt ki tartotta kézben? Ki olvasta a jelentéseiket, vagy ki tudott róla?*

– Megvolt ennek a szigorúan szabályozott rendje, a titkosszolgálatokat az egyik központi bizottsági titkár felügyelte.

De ez hozzánk, munkatársakhoz nem jutott el, azt kell mondanom, hála istennek.

– *Beszélgessen valaha Aczéllal arról, hogy ez hogyan működött?*

– Nem, nem nagyon érdekelt. Egyszer-egyszer szóba került egymás közt „privátim” az osztályon, azt is tudtuk, hogy Aczél György az egyik-másik belügyi vezetővel feszültebb vagy jobb viszonyban van, de ez a témakör olyan tabunak számított a pártközpontban is, hogy nem sokat diskuráltunk róla.

– *Az utólag, mostanság tudomására jutottakhoz mit szól?*

– Nézze, ahány eset, annyiféle. Sokszor nem tudjuk a teljes igazságot, mert többnyire a hisztéria, a leleplezési vágy vagy a bulvár dominál, nagyon ritkán látjuk meg a másik oldalt.

– *De miért nem?*

– Mert az érintett különböző okokból nem nyilatkozik, vagy már nem tud nyilatkozni.

– *De aki tudna, az miért nem nyilatkozik?*

– Azt ő tudja eldönteni...

– *Ön is utána tudna nézni a levéltárban, hogy tényleg írta-e az illető azt a jelentést.*

– Igen, de önmagában a jelentésírást nem tudom se pró, se kontra minősíteni. Mindig az a kérdés, hogy hogyan szerveztek be egy embert, és ténylegesen mit tett. Itt nagyon sok megrendítő dolog derülhetett ki utólag, például az, hogy megzsarolták...

– *Ez a szocializmus módszere?*

– Azt hiszem, minden titkosszolgálatot működtető államhatalom módszere, a feudalizmusban is, a kapitalizmusban is, az államszocializmusban és a posztkapitalizmusban is. Kétségtelen tény, hogy az egypártrendszeres államszocializmusban – feltételezem – nagyobb volt a titkosszolgálatok szerepe, mint mondjuk egy jól működő többpártrendszeres kapitalizmusban, de ez utóbbiak közé nem számítom az akkori Chilét, az egykori Spanyolországot vagy Portugáliát. Tehát ezt a módszert az ember erkölcsileg elutasítja, a gyomra nem bírja: részben áldozatnak kell tekintenem azt, akit beszervez-

tek. Nagyon lényeges a megítélésnél, amikor nyilvánosságra kerülnek ezek a szövegek, hogy vajon az illető ártott-e vagy sem. Ugyanakkor tudomásul kell venni, hogy amikor a világ kettészakadt, akkor a saját hatalma érdekében mindkét államcsoport használta a titkosszolgálati módszereket.

– Kik voltak például a tartótisztek a kulturális élet területén?

– Fogalmam sincs.

– Az ügynökök esetében áldozatokról is beszélünk. A tartótisztek fölött ki állt?

– A tartótisztek fölött a belügyminisztérium megfelelő részlege, osztálya állt.

– És a kultúra területén?

– Valószínű, hogy a belügyminisztérium eme apparátusának voltak a kultúrára specializált munkatársai, de az egészet a belügyi apparátus tartotta kézben. Arról tudok, hogy előfordult jó néhány eset, amikor a belügyminisztérium egyik-másik vezetője egy-egy váratlan letartóztatással keresztbe akart tenni Aczél György kultúrpolitikájának. Tehát a hatalmon belül is megfigyelhetők „játékok” és csaták; számos esetben az erőszak-apparátus igyekezett a túlzottan liberálisnak minősülő kultúrpolitikát nehéz helyzetbe hozni. Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy Aczél Györgyhez nem jutottak el a titkosszolgálat jelentései, vagy hogy nem élt volna ezekkel.

– Ezt ön konkrétan Aczél Györgytől tudja?

– Nem, nem, csak feltételezem, hiszen végül is azért működött a titkosszolgálat jól, rosszul, hogy fontos eseményekről a politikai vezetők tájékoztatást kapjanak. Az azóta nyilvánosságra került levéltári iratokból tudjuk, volt egy szigorú információszétosztási rend; a különböző titkosszolgálati jelentéseket, illetve az ezekről készült összefoglalókat megkapták a Politikai Bizottság tagjai.

– A Kádár-korban élő emberek számára ez természetesnek tűnt?

– Nem hiszem, hogy természetes volt. A titkosszolgálatok létét tudják az emberek, de az, hogy a saját barátnőjük, haver-

juk, tanítványuk vagy főnökük esetleg ilyen formában együttműködik vele – ez aligha lett volna elfogadható, ha tudnak róla. A titkosszolgálatnak – feltételezem – az a természete, hogy váratlan helyen és olyanokkal dolgozik, akikről nem tudnak.

– Érte önt a hajdani ügynökökkel kapcsolatban mostanság vagy a rendszerváltás után meglepetés?

– Egy-két esetben előfordult, de nem akarok, nincs jogom ítélni. Ismerni kell a helyzetet, és azt kell mondjam, az egyéni sorsok ezerfélék. Megrendített egy-egy tragédia, egy-egy öngyilkosság például, ami – talán ezekkel is összefüggésben – bekövetkezett.

– Amikor kiderült mondjuk egy költőről vagy íróról...

– Az mindenképpen. Vagy amikor megszarolták. De legalább annyira megrendít az, hogy a leleplezéseket némelyek sunyi napi érdekeknek szolgáltatják ki. Tehát nem alakult ki a titkosszolgálati múlt kezelésének egy olyan kulturált és demokratikus formája, ami a nyilvánosság fokozatos tágitásával valamennyire földolgozhatóvá tenné. Ez összefügg azzal a politikai kultúrával vagy inkább kulturátlansággal, ami a rendszerváltozás óta eltelt másfél évtizedre jellemző.

– Ön szerint hogyan kellene, vagy kellett volna ezt megvalósítani?

– Nem tudom, megmondom őszintén, nem értek ehhez. Biztos, hogy kellett volna egy pontosabb jogi szabályozás, egy egyértelműbb, fokozatos nyilvánosság, ahol a kutathatóság és a nyilvánosság talán nem ugyanaz – de mondom, nem értek ehhez. Az érzékelhető, hogy egyik politikai erőnek sem volt igazából érdeke ennek a kérdésnek a fokozatos, korrekt kezelése, hanem revolverezésre, leleplezésre, hisztériakeltésre használták X. vagy Y. aktáit. Számomra méltatlan politikai eszköz ez, ami elkezdődött 1991-ben az akkori kormányzat részéről, és emberek fölösleges meghurcolásához vezetett.

– Mégsem volt tabula rasa, mint más országokban.

– Nem, bár nem tudom, mit jelent a tabula rasa ilyen értelemben, amikor emberi sorsokról van szó. Természetesen

elsődlegesen a titkosszolgálatok által megfigyelteket kell áldozatnak tekintenünk, de az sem igaz, hogy mindig az ő érdeket szolgálja az a tabula rasa, amelyik bedobja a nyilvánosságba a vélt vagy valódi titkosszolgálati dossziékat. Másrészt, bármennyire furcsa, az áldozatok közé tartozik a beszervezetteknek legalább egy része is.

– Persze, de a beszervezők hol vannak?

– Hát azok is vagy élnek, vagy meghaltak. Ez már kevésbé izgatta a nyilvánosságot, pedig azok névvel, lakcímmel elérhetők.

– És ön nem akart ezért tenni?

– Mondom, engem ez a szféra nem érdekelt, én is a hatalom részese voltam, csak hogy nyilvánosan. Épp elég tépelődéssel, belső konfliktussal járt ez is, épp elég feldolgoznivalóm volt az elmúlt húsz évben, mintsem hogy a titkosszolgálati kérdéskörrel foglalkoztam volna. Ez elsősorban a törvényhozás, másrészt a törvénykezés, tehát a jogalkalmazás területe.

– Miért nem történik ebben változás, maga szerint? Törvényileg például.

– Hát, mert nem tudtak megegyezni. A politikai erők nagy nekirugaszkodással, ellenzékéből mindig a pillanatnyi kormányzat ellen érvelnek. Vélhetően, mert érdekük, hogy ne történjen semmi.

– Milyen érdekük? Mindenhol ott vannak azok az emberek, akiknek ez az érdekük?

– Mondom, nem tudom rá az átfogó, általánosító választ. Arra vár, hogy valami rendkívüli dolgot tudjak mondani, de – ismétlem – erről a kérdéskörrel nem tudok többet, mint egy átlagos olvasó értelmiségi. Megmondom őszintén, nem is követem a titkosszolgálati vitákat, mert képtelenség minden leleplezést, minden napvilágra kerülő sokoldalú dokumentumot feldolgoznom.

– Diákjai érdeklődnek öntől az aczéli korszak iránt?

– Igen, a kultúra és a kultúrpolitika iránt is. Tanítom is ezt a periódust, és igyekszem tárgyilagosan bemutatni. Elmondom

nekik, hogy „ki és mi voltam” a Kádár-korszak utolsó másfél évtizedében, tehát tisztában vannak a múltammal, ugyanakkor többnyire azt a visszajelzést kapom tőlük, hogy objektivitásra törekvőnek tartják az előadásaim jelentős részét. Ez tanárként és kutatóként kötelességem is. Amit tudni akarnak, azt elmondom nyilvános előadásban, avagy esti sörözés közben azoknak, akik ténylegesen érdeklődnek. Azt tudom: Aczél személyisége egy furcsa tömeglélektani szindróma a magyar értelmiségben, gyűlölet, bűnbakképzés tárgya, nagyon nehéz róla nyíltan, őszintén beszélni, több a megbélyegzés körülötte, mint a tárgyilagos ítélet.

A magyar társadalom egyik baja az, hogy nem hajlandó szembenézni dolgokkal. Ha kilépek az emlékező szerepéből, vagy abból a szerepből, hogy valami közöm van ehhez a kéziratok hagyatékhoz, és egy nagyobb történelmi távlatból alkotok véleményt Aczél Györgyről, illetve erről a kultúrpolitikáról, akkor el szoktam mondani a hallgatóimnak (sőt, némi meghökkenést keltve időnként tudományos konferenciákon is), hogy szerintem az elmúlt kétszáz évben három nagy formátumú művelődéspolitikus volt a magyar kultúra történetében: Eötvös József, Klebelsberg Kuno és Aczél György. Három háromféle értékrend képviselői: Eötvös József alapvetően a nemzeti liberalizmusa, Klebelsberg Kuno egy reformkonzervatív keresztény-nemzeti ideológia kultúrpolitikusa, Aczél György pedig az egypártrendszeres, de demokratizálni akaró szocializmusa. E három eszme látszólag három külön világ. De történelmi távlatból, ha azt nézzük meg, hogy ez a három kultúrpolitikusa a gyakorlatban mit tett a nemzeti művelődés erősödéséért, az emancipációért, az értékek mentéséért, teremtettek-e új intézményt, politikájuk révén gazdagodott, javult-e a nemzet művelődése, akkor azt kell mondjam: mindhárom egyéniség a tettei révén mégiscsak egy progresszív kultúrpolitikai hagyatékot képez. Miközben Eötvös József is tévedett néha, nagyon vitatható volt Klebelsberg Kuno kultúrfölényre vonatkozó elképzelése, és természetesen sok

kárt is okozott az egypártrendszer Aczél György által is képviselt centralizált kultúrpolitikája. De a művelődéstörténet mégiscsak a maradandó értékekre figyel, és ilyen értelemben ők hárman folytatják azt a művelődéstörténeti vonulatot, amelyben például korábban Pázmány Péter és Apáczai Csere János – az egymással élesen ütköző katolicizmus és protestantizmus nagy formátumú egyéniségei – ma mégiscsak közös értéktárat képviselnek. Tehát el kellene jutnunk oda, hogy Aczél György értékeit úgy méltassuk, hogy ne a kádárizmus iránti nosztalgiának tűnjön, hanem ki lehessen mutatni a tévedéseit a saját logikáján, az egypártrendszer keretein belül is, és közben lehessen Klebelsberg Kunónak is elismerni az intézményteremtő tetteit, miközben látni kell, hogy ő – Eötvös Józseftől eltérően – az elitképzésre, és nem a mobilitást ösztönző demokratikus közoktatásra helyezte a hangsúlyt.

– *Tanítványai megkérdézik öntől, hogy még ma is baloldalként gondolkodik?*

– Igen, magánbeszélgetésekben megkérdézik.

– *Ez a baloldaliság mennyiben ugyanaz?*

– Mint a hetvenes években? Ez hosszú, árnyalt választ igényelne. Úgy tudnám röviden megfogalmazni: a magyar szocializmusnak volt egy álma, ami arról szólt, hogy a század eleji és a két világháború közötti nagyon torz módon fejlett feudálkapitalista társadalomból kiemelkedjen egy olyan berendezkedés, ahol a legszegényebbek is bejuthatnak a középiskolába és az egyetemre, ahol végre fölosztják a nagybirtokokat, mert előtte nem lehetett. Tehát a szocializmus célja egy nagy történelmi igazságtétel volt az ország szegényebb többsége számára – nagyon leegyszerűsítve ez volt az alapvető baloldali ideál, ami összekapcsolódott a szocializmusnak a 19. századi emancipációs és elméleti törekvéseivel. Ez az ideál 1945-től egy demokratikus többpártrendszerben kezdett megvalósulni, miközben Európát és a világot a nagyhatalmak kettévágták. Amikor pedig elkezdődött a szocializmus tényleges megszerzése, az már a sztálini diktatórikus eszközökkel, iszonyatos

véráldozatokkal történt. Azt el kell azonban ismerni, hogy bizonyos baloldali ideálok, például a tankötelezettség felemelése, szegények millióinak továbbtanulási esélye, a társadalmi mobilitás ennek a véres diktatúrának a keretei között is előbbre jutott. Tehát azt nem mondanám, hogy minden, ami történt, a szocializmus eszményei ellen volt, de a szocializmus eredeti ideáljának egy nagyon torz változata valósult meg. Igaz, az 1960-as évektől egyre „finomodva”. 1989 után lezárult ez a korszak, visszahozhatatlan. Kétségtelen, hogy sokak számára, sokak szemében ez magának a szocializmusnak az eredeti értékeit is kompromittálta. Számomra azonban nem.

„Könnyű nekem” mint művelődéstörténésznek, de a hallgatóim előtt is analógiaként idézem vissza a kereszténység történetét. Hogyan indult a kereszténység? Milyen iszonyatos tragédiákkal, önmegtagadásokkal, belső harcokkal, skizmákkal, üldözéssel és üldözöttséggel, inkvizíciókkal működött a kereszténység az elmúlt kétezer évben? Hogyan tagadta meg önmagát, és hogyan volt képes megújulni a katolicizmus? De hát ugyancsak a helyzet a liberalizmussal és minden nagy európai gondolatrendszerrel is, csak hát kétezer évben gondolkodni már könnyű, a szocializmus megvalósult és vitatott formája viszont itt van a közelmúltban. Emberek százazrei, milliói számára jelentett felemelkedést, míg mások számára pusztulást, nélkülözést vagy megaláztatást. Nagyon nehéz a közelmúltról történetfilozófiai magasságokban gondolkodni.

Én úgy fogom föl, hogy a szocializmus egyike azon nagy koncepcióknak, a kereszténységgel, a szabadságra épülő liberalizmussal vagy akár a konzervativizmussal és a nemzeteszmével együtt, amelyek pozitív értékeket fogalmaznak meg, de rendszerszerűen nagyon nehezen tudnak credményesen megvalósulni. Ám ha megbuknak is a konkrét rendszerek, az értékek egy része talán túléli. Ugyan nem fogom már megérni, de bízom benne, nevezzen akár utópistának vagy naivnak, hogy lesz azért valaha egy olyan típusú demokratikus s

egyben szocialisztikus rendszer – hogy magántulajdonnal, többpártrendszerrel-e, ez ebből a szempontból másodlagos –, amelyik megvalósítja az emancipáció alapértékeit. Persze csak akkor, ha az emberiség nem pusztítja el önmagát ökológiai vagy atomkatasztrófával. Nekem szükségem van egy ilyen típusú hitre, miközben azt gondolom, hogy a földön járok. Ma teljesen természetlennek tartanék egy vad antikapitalista ellenállást, mert ez egyetlen országon belül, s a nemzetközi piactól ennyire függve képtelenség lenne. Magyarországnak modernizálnia kell, meg kell erősödnie, törekednie kell a kapitalizmuson belül is az emancipáció lehetséges eszközeire az oktatásban, szociális gondoskodásban, egészségügyben. Tudomásul veszem, hogy a szocializmusnak ama formája megbukott, és most egy kapitalista világrendszerben kell egyénileg, másokkal együtt képviselnem ezt a baloldaliságot, ha hagyják képviselni.

– *Visszatérve az Aczél-levelezésre...*

– Egyelőre a kortársakkal folytatott levelezés – mondom – zárt. De ami legalább ilyen fontos a kutatások számára: nyilvánosak az Aczél politikai működésével kapcsolatos dokumentumok, feljegyzések, például a *Mozgó Világ*, a fiatal írók és a József Attila Kör körüli vitákról szólók, tehát azok a politikai funkciójával összefüggő dokumentumok, amelyek nem érintenek személyiségi jogokat. Ezek közérdekű dokumentumok – lehet őket kutatni, megnézhetők. Aztán hozzáférhetők azok az emlékirat-töredékek is, amelyeket ő fogalmazott vagy diktált. Hiszen az élete végén, valamiféle összegzés szándékával, autodidakta értelmiségiként, de nyugdíjas politikusként igyekezett reflektálni a saját múltjára is. Megmagyarázni a Kádár-rendszert, Magyarország helyzetét a szocialista világban. Nagyon izgalmas dolgokat próbált megfogalmazni, nem született egy kész és egész könyv, de van sok érdekes, bár nyers, azaz nem autorizált, így nem publikálásra szánt, de ma kutatható fejezet. Egyébként e töredékek nagy része már meg

is jelent nyomtatásban, különböző folyóiratokban. Kádár-portré is található ezek között.

– *A kortárs levelezések, dedikációk egyöntetűen titkosítva vannak 2021-ig. Ha valakit megkérdeznének a most élők közül, aki levelezett Aczél Györggyel, vagy akár csak egy levelet írt, hogy hozzájárulna-e az általa írt levélnek a nyilvánosságra hozatalához, vagy hogy kutatható-e...*

– Ilyen már előfordult. A kuratórium alapvetően 2021-ig zárolta a levelezést, de különleges esetben, indokolt kérésnél, ha a levelezőpartner vagy jogutódja hozzájárul, akkor ezek kutathatóak. Mondok egy példát. Németh Lászlónak megjelent a gyűjteményes levelezéskötete. A Németh László és Aczél György közötti levelezésnek van a Németh László-hagyatékban is egy szövegkorpusza. Németh László örökösei hozzájárultak ennek közreadásához, és ha jól emlékszem, a kiadó megkérdezte az Aczél-kuratóriumot is, és természetesen mi is beleegyeztünk. Vagy a készülő Lukács György-levelezéskötet része lesz az Aczél Györggyel folytatott levelezés is. Tehát ez nem kizárt, mint ahogy a Déry-életműsorozat teljes kiadása kapcsán is, hiszen Déry Tibor levelezésének megjelentetése is folyamatban van. Kutatási célból az Aczél és Déry közötti levelezés hozzá is férhető, természetesen a kuratórium, illetve az Aczél lányok engedélyével.

– *Ennek mi a menete?*

– Minden zárt vagy félig zárt hagyaték kutatásának megvannak a könyvtárakban, a kéziratárakban rendszeresített szabályai, lényegében ezt követjük. Vannak ugyanakkor egy ilyen magánjellegű kéziratgyűjtemény használatához kapcsolható sajátos formulák is. Meg kell fogalmazni a kutatási célt, továbbá egy ismert szakembernek vagy a megbízó intézménynek igazolnia kell, hogy tudományos kutatási célú kezdeményezésről van szó, mivel bulvárújságírók kezébe nem szívesen adunk olyasmit, ami tudományos kutatásra méltó. Természetesen itt is különbséget teszünk a hagyaték nyilvános és zárt részei között.

– A lányoktól tudom, hogy apjuk szenvedélyesen gyűjtötte a kéziratokat, a számára dedikált könyveket, a megjelent művek íróinak többsége dedikált példányt küldött Aczél Györgynek, vagy személyesen adta át neki.

– Igen, hát ezekre céloztam is...

– Igen, csak gyakorlatilag a könyvek első lapja ki van tépve.

– Pontosan, a könyvek első lapja ki van tépve, de megőriztük.

– Ez kutatható?

– Nem, ez ugyanolyan kategória, mint a kortárs levelezés.

– Mert annyira bizalmas?

– Egy dedikáció nagyon intim tud lenni, és ugyanazt a célt szolgálja, mint egy levél: a barátkozást, a figyelmet, az évődést, adott esetben valamilyen kívánság teljesítését vagy egy remélt pozíció elnyerését. De hangsúlyozom, túl nagy köd és misztérium fogja közre ezeket a dedikációkat...

– Nyilván azért, mert titkosítva van.

– Tudomásul kell vennünk, hogy vannak személyiségi jogok.

– Kinek az ötlete volt, hogy a lapokat tépjék ki, és úgy tárolják?

– Maga a már súlyosan beteg Aczél György kérte ezt. Egy nagy, személyi tulajdont képező könyvtárról van szó. A könyvek nagy részét – úgy tudom – a lányai értékesítették, és a könyvkereskedő is belátta, hogy ha szakszerűen emeli ki azt az oldalt, tehát nem egy otromba kitépésről van szó, a könyv értékesíthető és a dedikáció is megmenthető. Az antikváriusi forgalomban ugyan sok a dedikált könyv – én is elég gyakran találkozom ilyennel, mert elég szenvedélyes antikvárium-búvár vagyok –, de tiszteletben kell tartani, hogy a dedikációk magánlevélnek minősülnek. Tehát ki kellett emelni belőlük. Az antikváriumokban megvehető könyvek jelentős részénél is ki van tépve a dedikáció a 19. század második felétől kezdve. Aztán előfordul, hogy egy könyvet éppen az tesz értékesé, hogy kinek van s miként dedikálva. Ez természetes. Úgyhogy a dedikációtól való megfosztottságot tekintve Aczél György egykori könyvtára nem unikum.

– Nézzük meg a kutatható listát, amit a kezembe adott – van egyszer a Konrád György-kézirat...

– Igen, ez a Konrád György – amire korábban utaltam – külföldön maradásával kapcsolatos részben hivatalos levelezés, amiről Konrád írt is. Köztudott, hogyan próbálta Konrádot védeni is Aczél György. Örkény Istvánnak volt ebben egyfajta közvetítő szerepe, ha jól emlékszem. De végül is Konrád nem maradt kint tartósan.

– A Németh László-kézirat is ismert.

– Ez meg is jelent. 1961-ben Németh Lászlót Aczél György – akkor miniszterhelyettes volt – fölkerlte, hogy vizionálja: mit tenne ő mint kultuszminiszter. Németh László írt egy kb. száz-százhusz oldalas gépelt iratot *Ha én miniszter lennék* címmel. Nagyon izgalmas, én ezt ma tanítom is művelődéstörténetből. Egyrészt számos pontban bírálja a '61-es magyar kultúrpolitikát, több kérdésben azonban nemcsak hogy támogatja, hanem ösztönzi is a minőségi nyitás felé, amely aztán részben ebbe az irányba is ment. Ugyanakkor ezt az írást annak idején sem Aczél, sem Németh László nem akarta publikálni. Ha jól tudom, 1986-ban jelent meg ez a szöveg először a *Valóság* című folyóiratban, és azóta a Németh László-kötetekben is benne van. Nagyon izgalmas.³

– És a Zalatnay Sarolta-kézirat?

– Hát a Zalatnay Sarolta-kéziraton inkább mosolygok, bár nem ismerem a könyv kiadásának történetét. Tudja, ez a kor egyik legpikánsabb, legszabadszajúbb szövege volt, az akkori táncdalénekesnő magánéletéről szólt, feltételezem, kultúrhistóriai csemegeként őrizte Aczél.

– De ez milyen kézirat?

– Egy regény. Azóta megjelent *Nem vagyok én apáca* címmel 1985-ben, szerzői magánkiadásban, és ennek a kézírata ott volt Aczél Györgynél.

– Akkor ezt Zalatnay küldte személyesen Aczél Györgynek?

³ Első megjelenés: *Valóság*, 1986. június, 1–45. Kötetben: *Életmű szilánkokban*. II. kötet. Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1989, 199–281. o.

– Nem tudom.

– *Mi nem ismert ebből az önök által adott listából? Mi az, amiről azt mondhatjuk, hogy kuriózum, tehát még nem találkoztunk vele sehol?*

– Amennyire meg tudom ítélni, a Demény Pál-kéziratok zöme is megjelent már. Van egy nagyon érdekes német szöveg, egy Klaus Bölling nevű német politikus, az NSZK hajdani kormányszóvivőjének visszaemlékezése, talán Helmut Schmidt kancellár utolsó időszakáról, hirtelen nem tudom, hogy megjelent-e magyarul nyomtatásban. Általában nem az a pikáns kérdés, hogy ezek utólag megjelentek-e vagy sem, hanem az, hogy Aczél Györgyöt ezek a témák, ügyek foglalkoztatták, és megtartott magának egy példányt – olykor mint előolvasó vagy cenzor. Kétségtelen, volt, aminck a megjelenésébe beleszólt. Nem tudom, nem emlékszem, hogy Konrád Kerti mulatságának megjelenése körül pontosan mi zajlott, de azt tudom, hogy jó ideig nem látott napvilágot a regény. Ennek kézirata is megvan az Aczél-hagyatékban, és ha jobban megnézzük, dedikálva van: „Aczél György úrnak”, majd egy évszám: „'84”. Ezek szerint még megjelenése előtt küldte el Aczélnek.

Nagyon érdekesek még az Írószövetséggel kapcsolatos feljegyzések, hogy mi minden történt az írók tanácskozásain, részben Aczél ellen. Egy időszakban a különböző irodalmi, írószövetségi fórumokon a reformellenes hullámra ráülve kifejtésre került egy elég otromba antiszemita kampány is, részben Aczél, részben mások ellen. Ez összekapcsolódott egy munkásdemagógiára hajló, szovjetbarát antiszemita kampánnyal, ebben sajnos olykor egy-egy írónak is része volt. Ennek dokumentumai is itt találhatók.

Aztán nagyon izgalmasak a Fiatal Írók József Attila Körével kapcsolatos dokumentumok. Feltételezem, talán egy-két feljegyzés tőlem is szerepel, hiszen a pártközpont munkatársaként részt vettem ezeken az összejöveteleken, véleményt mondtam, felszólaltam, és köztudomású volt, hogy össze is

foglaltam a pártvezetők számára mindazt, ami ott zajlott, hogy milyen álláspontok voltak, és én mit képviseltem.

Tehát jóval kevesebb ezekben a dokumentumokban a titok, mint felületes közelítéssel gondolnánk. A hagyaték kezelésével kapcsolatban mindig arra kellett vigyáznunk, mint ahogy ma is, hogy élő személyek vagy a közelmúltban elhunytak személyiségi jogait tiszteletben tartsuk. Ez a kéziratári gyűjtemények rendezésének és nyilvánosságának egyik alapelve, és ez vezette Aczél Györgyöt is, még egyszer mondom, még az ellenfeleivel szemben is.

– *Amikor értékelt, véleményt mondott, összegzett, akkor az ön számára is szempont volt igazodni a szovjet elvárásokhoz?*

– Adott helyzetnek számított, hogy a szovjet csapatok itt vannak Magyarországon, hogy azonos politikai rendszerben és Moszkvától függő viszonyban vagyunk, de ezen belül azért mégis kaphattunk némi mozgásteret. A magyar gazdaságpolitika, a kül- és a kultúrpolitika nem koppintotta egy az egyben a Szovjetuniót. Mi a Szovjetunió morgása ellenére is belépünk a Nemzetközi Valutaalapba, gazdasági szerződéseket kötöttünk, nyugati hiteleket vettünk fel, a kultúrpolitikában pedig sokkal nyitottabbak voltunk, mint ők. Tehát ez nem jelentette, hogy minden véleményemet, gondolatomat, gesztusomat, leírt mondatomat Moszkvában vezették. Ez nem így volt. Van egy világtörténelmi adottság, de ezen belül azért a nemzeti politikáknak és az egyes embereknek volt cselekvési terük.

De a hagyatéknál tartottunk, még egyszer mondom, ennek nagyobbik része magától értetődően hozzáférhető az elemi kutatási engedélyek beszerzése után. Egyelőre zárt a személyiségi jogokat érintő levelezés, ez még nem nyilvános, de előbb-utóbb ennek időpontja is el fog érkezni, mint ahogy a Füst Milán- és Kosztolányi-hagyaték megnyílásának is. Egyébként, érthető módon, más fontos írói hagyatékoknak is van zárt részük.

– *Ha most kíváncsi lennék konkrétan valakinek az Aczél*

Györggyel folytatott levelezésére, akkor az illetőt fel kéne hívnom, megkérdezni tőle, hogy hozzájárul-e?

– Egy kicsit bonyolultabb a dolog, de tulajdonképpen el lehet kezdeni így is, ám az Aczél-örökösöknek is bele kell egyezni, tehát két jogi tényező van.

– *Tehát ha Anna vagy Ágnes hozzájárul, hogy valakinek a levelezésébe betekintsünk, az illetőt is megkérdezzük...*

– Természetes, vagy annak az örökösét, igen.

– *Akkor lehet?*

– Elvileg lehet.

– *2021 előtt is?*

– Elvileg igen, volt is, mondom, egy-egy ilyen kivételes példa, de tulajdonképpen azt nem lehet tudni, hogy kiknek a levelezése van meg a hagyatékban. Őszinte vagyok: a zárt anyagnak a katalógusa is zárt.

– *Tehát azt se nézhetem meg, hogy kikkel folytatott levelezést?*

– Nem, nem.

– *De ha én a hasamra ütök, és valakire kíváncsi vagyok, akkor azt megkérdezhetem?*

– Mármint kitől?

– *Mondjuk öntől...*

– Megkérdezheti, csak nem mondhatom meg. És a levéltáros se mondhatja meg.

– *De az Aczél-örökösöktől megkérdezhetem.*

– Ők sem mondhatják meg. Ha egyszer tiszteletben tartjuk az örökhatározó végrendeletét, aki azt kérte, hogy a személyes kortársi levelezést huszonöt, illetve ötven – mondom, ebből harminc lett végül –, tehát harminc évre zároljuk, akkor ebbe az is beletartozik, bármennyire fájdalmas, hogy erről információt sem adhatunk.

– *Az ötven miért, és mikor rövidült le harmincra?*

– Mert hazánkban általában a többi személyi hagyatéknál is ez lett a bevett gyakorlat, a levéltári törvény is általában harminc évet jelöl meg. És ez egy emberileg belátható idő.

„...a kommunizmus eszméit vallásként tiszteltük”

Beszélgetés Vámos Tiborral

(1926–) villamosmérnök, kutató. A Budapesti Műszaki Egyetemen diplomázott 1949-ben. Az 1950-es évek első felében erőműépítésekben vett részt, majd 1954 és 1958 között a Villamosenergetikai Kutatóintézet aspiránsa lett. A kandidátusi fokozat megszerzése után 1964-ig az Automatizálási Osztály vezetője, majd megalapította az MTA Automatizálási Kutató Intézetét, mely 1974-ben egyesült az MTA Számítástechnikai Központjával, így jött létre az MTA Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézete (SZTAKI), melynek hosszú ideig az igazgatójaként, később elnökeként tevékenykedett. A hazai adatkommunikáció, számítógépes fejlesztések és mesterséges intelligencia-kutatások egyik kezdeményezője, vezető tudósa. 1973-tól az MTA levelező, 1979-től pedig rendes tagja. Több száz itthoni és külföldi publikáció szerzője, munkásságát pedig számos hazai és nemzetközi díjjal kitüntették.

– Először az ismeretségünkről beszélnék Aczél György kapcsán, mely fokozatosan fejlődött, és mély, emberi barátsággá vált. Most is büszkén vallom ezt, és örülök, hogy elmondhatom. Kapcsolatunk akkor kezdődött, amikor Aczél hatalomban volt, és a tudományos életben – így a matematikában is – olyan anomáliákat tapasztaltam, melyek a jobb- és baloldal közötti feszültségekre vezethetők vissza (e kategóriák akkor is működtek). A hetvenes években azzal fordultam hozzá, hogy

kiket, milyen csoportokat kellene megvédeni, és szerintem kik az igazi tudományos kvalitások. Így annak idején Lovász Lászlóval is összehoztam őt.

– *Ön akkor milyen pozíciót töltött be?*

– 1964-ben alapítottam az MTA Automatizálási Kutató Intézetét, a későbbi SZTAKI-t, melynek 1985-ig igazgatója voltam. Akkor átadtam a következő nemzedéknek a helyemet, és azóta az Intézeti Tanács elnöke vagyok. Párt- és állami funkciót nem, csak tanácsadó szerepet töltöttem be. Az alapképzettségem mérnök.

– *Fontos szerepet játszott az inotai és a dunaújvárosi erőművek építésénél is.*

– Közvetlenül a diplomám megszerzése után az Erőmű Beruházási Vállalatnál dolgoztam, ennek keretében nagyjából kilenc hónapot töltöttem Csehszlovákiában. A gépátvitellekkel, gépi szállításokkal kapcsolatban kaptam feladatokat két másik tapasztaltabb mérnökkel együtt. Dunaújvárosban – pontosabban Sztálinvárosban, hiszen akkor így hívták – én lettem az építésvezető, a beruházó vállalat helyszíni megbízottja. Ez koordinációs feladatot jelentett: nálam sokkal kitűnőbb és tapasztaltabb szakemberek között kellett megteremtennem az összhangot, intéznem a technikai és időbeli összehangolást. 1954-ben abbahagytam ezt a munkát, melynek az volt a feltétele, hogy átadjunk két működő turbógépegységet és hat kazánt, csak akkor engedtek el aspirantúrára. Attól kezdve már tudományos munkát igyekeztem végezni.

– *A Rákosi-érában mennyiben befolyásolta a politikai helyzet a tanulmányait, illetve a munkáját?*

– Nem igazán. Egyrészt 1945-től 1948-ig erős mozgalmi ember voltam, a Műegyetemi Kommunista Ifjúság, majd a Műegyetemi Technikus Kör – a helyi ifjúsági tömegszervezetek – szervezésében vezető szerepet játszottam. Nagy szerencsémre 1948 körül kisöpörtek a mozgalmából.

– *Miért söpörték ki?*

– Egyrészt, mert a sztálini rendszer észrevette azokat,

akiknek valamilyen mozgalmi múltjuk volt, és úgy tűnt, önállóbb gondolatokat táplálnak. Másrészt, konkrét eseményhez is köthető. Ugyanis a Rajk-perrel kapcsolatban az első körben tartóztatták le az első feleségem akkori barátját, egy kiváló, nagy mozgalmi múlttal rendelkező építészt, Perczel Károlyt. Mi ketten versengtünk az első feleségem kegyeiért, az ő oldalán a súlyos múlt és a szakmai erő, az enyémen pedig a fiatalság és az azzal járó dinamika állt. Amikor Perczelt letartóztatták, utána Tevan Zsófiát – tehát az első feleségemet – is kidobták az állásából, közölték velem, hogy egy trockistának volt a szeretője, és elküldték romeltakarításra. Ezek után házasodtunk össze, a kapcsolatot legalizálandó. Ez az én pályámra is kihatott, de nagyon pozitív módon, mert mi nem számítottunk olyan fontosnak, hogy lecsukjanak, kivégezzenek. Ugyanakkor, részben kényszerből, lehetőségem támadt, hogy 1949-ben jeles eredménnyel fejezzem be műegyetemi tanulmányaimat, majd szakmai munkát végezzek. Tudniillik ebben az évben zajlottak az első nagy koncepciók, de a mi területünket ezek kevésbé érintették. Például akikkel az Erőmű Beruházási Vállalatnál együtt dolgoztam, többségük a pártba sem lépett be, mégis szinte mindegyikük a Gerő-rezsim régi szakembereként vezető állásban is dolgozott. Azért Gerő-rezsimnek nevezem, mert a tervgazdálkodás műszaki fejlődési része Gerő Ernő területéhez tartozott. Itt is előfordultak perek, de azért, részben szovjet tapasztalatok alapján is, igyekeztek a régi műszaki értelmiséget támogatni. Akadtak olyan kommunista vezetők is, akik ezt erőteljesen patronálták: például Zentai Béla, a mérnök szakszervezet akkori főtitkára. Ebben és a következő időszakban a mérnöktársadalom egyre lelkesebben vett részt az újjáépítésben, a hároméves, majd az első ötéves tervben. Mindezen politikai körülmények miatt egyre jobban kikerültem a mozgalmi tevékenységből, inkább szakember lettem.

– *És 1956-ban?*

– Jártam a Petőfi Körbe, nagyon lelkesek voltunk. Október

23-án részt vettem a Műegyetemről induló, a Bem-szoborig és utána a Parlamentig tartó menetben. Ott már kezdett valahogy kevésbé szimpatikussá válni az ügy, másrészt, sikerült telefonon beszélni a feleségemmel, és mivel a fiam akkor még csecsemő volt, ő nagyon bölcsen, hazaparancsolt engem. Úgyhogy ennyiből állt az akkori részvételem.

– *Valahol azt nyilatkozta, hogy a fiatalkori énjét kevésbé tudja mostani önmagához hasonlítani, sőt, idegen az ön számára.*

– Mindenkit alakít az életút és a történelmi kor. 1945 után nyilván egy igencsak jogos lendület akart új világot teremteni a romokon és az alapvetően romokban álló társadalmon. Ebben persze az ellenségkeresés és sok tekintetben még a bosszú is szerepet játszott. Én akkor tizenkilenc éves voltam, még elég távol az igazán érett kortól. Nem akarom mentegetni magam: gondoljuk csak meg, hogy milyen volt az ifjúság 1848-ban Magyarországon. Ma már erről is őszintén lehet beszélni: a nagyon józan és szélesebb társadalmi háttérre támaszkodó reformmozgalom mögött egy olyan túlzó irányzat is húzódott – ez jellemezte például Petőfit és az úgynevezett márciusi ifjakat –, mely egyrészt az akkori világban érthetőnek számított, és a történelemben állandóan visszatért, de ugyanakkor végső eredményében inkább a fejlődés ellen dolgozott.

– *Értsem ezt úgy, hogy azért lépett be a Petőfi Körbe, azért vonult a menetben '56-ban, mert nem értett egyet azzal, hogy orosz befolyás alá került az ország?*

– A folyamat fordítottan működött. 1945-ig a Szovjetunió valamiféle megvalósult mennyországnak számított, nem csak nekünk, majdnem a teljes európai értelmiség számára is. Az európai entellektüelek legjobbjai mind lelkes hívei voltak a Szovjetuniónak. Nem imperialista terjeszkedő birodalomként tekintettek rá, hanem mint a világnak arra a sarkára, ahol már kezdett megvalósulni a nagy kommunista álom. Nyilvánvaló, hogy számomra később ez már a történelmi valóság kritikájában jelent meg, nemcsak ma, hanem életem

középkorú szakaszának és akár még a harmincas éveimnek a szemléletében is. Tehát mi akkor még nem voltunk igazán kritikusak, nagy messianisztikus lelkesedés hajtott bennünket. Egyébként azért, szerencsémre, különösebb bűnöket nem követtem el. Lehet persze, hogy nemcsak szerencse volt ebben, hanem valamilyen módon az egyéni helyzetemből, a világhoz való viszonyulásomból is adódott.

Fiatalon mereven elutasítottam minden polgári életformával kapcsolatos dolgot. Ez olyan magatartást jelentett, hogy a családom polgári részével szakítottam, akik pedig egyébként, utólag visszatekintve, igen tiszteletreméltó emberek voltak. Mindez a világnak azt a megosztottságát is magába foglalta, amit akkor reálisan éreztünk, de ugyanakkor provokáltunk is.

– *Ma már el tudja fogadni a polgári értékeket?*

– Abban élek, sok tekintetben, önmagamot kell tehát elfogadnom: az akkorit és a mostani valómat is. Azt hiszem, mindenkire igaz ez, aki egyrészt valamennyire végiggondolja a saját pályáját, másrészt pedig olyan szituációkban volt vagy van, amikben ez valahogy manifesztálódik.

– *Mikor döbbsen rá erre?*

– Ez nem azonnal történt, hanem egy folyamat során következett be. Mérnökként kezdtem érezni a rendszer diszfunkcionalitását. Dunaúj/Sztálinvárosban a különböző nagy ünnepi eseményekre álságos módon, tudatosan hamisítva készültek fel. Például a tűzálló téglagyár – ahol a feleségem építésvezetőként dolgozott – 1952. november 7-i ünnepélyes megnyitására a tűzálló téglát, ha jól emlékszem, Diósgyőrből hozták bemutatni, és persze azt hazudták, hogy ez már ott készült. A kiásott kábelárkokat visszatemetették, mert a kábelek még nem érkeztek meg. Egy csomó más példát is mondhatnék még, de ez akkor jellegzetes eseménynek számított.

Tehát fokozatosan észleltem, milyen álságos itt minden. Nagyon lelkesedtünk Nagy Imréért, és reméltük, hogy visszatérünk az eredeti eszmékhez. Megrázott bennünket, hogy egyre inkább azt tapasztaltuk, a perek ártatlan embereket

érintettek, és a döbbenetes vizsgálati módszereikkel mindenkit becsaptak. Perczel Károly, az építész is akkor jött ki a börtönből, de ekkor engedték ki Aczélt is. Egyébként Aczél és Perczel elég hosszú ideig együtt ültek, végig jó barátságban. Más barátaink is szabadultak, és egyszerre szembesültünk a megrendítő valósággal. Azt reméltük, hogy a szovjet változások, a XX. kongresszus, illetve Nagy Imre megjelenése valami újat, az eredeti eszméhez való visszakanyarodást hoz. Azért hangsúlyozom a visszatérést, mert mi itt szép eszmékben hittünk.

Ahhoz tudnám ezt a folyamatot hasonlítani, mint amikor a keresztény hit szolgálja számára már végleg elkésérítővé vált az egyház korruptsága, erkölcsi romlottsága, a protestantizmus azzal lépett föl, hogy visszatér a vallás eredeti eszméihez. Ezért van az, hogy a protestantizmus sokkal erősebben ragaszkodik a Bibliához, ezen belül is az Ószövetséghez, mint a katolikus egyház valaha is tette. Ugyanilyen egyház elleni és mégis érte aggódó érzelmek mozgattak akkor bennünket, mert a kommunizmus eszméit vallásként tiszteltük.

Számomra legeslegutoljára 1968 cáfolta meg azokat az elképzeléseket, hogy az eredeti kommunista ideákból bármi lehet. Tehát a cseh demokratizálódás legázolása drámaibb erővel hatott rám, mint az '56-os forradalom és leverése.

– Ön egyébként vallásos?

– Nem, sosem voltam. Mindig is ateista zsidónak tartottam magam. Tizenhárom éves koromig olvasmányaimban és gondolkodásaim során addig jutottam, hogy közöltém a környezetemmel és a barátaimmal: az egész problémakör meg van oldva. Gyerekes magabiztossággal Spinoza-szerű eszméket adtam elő, tehát szerintem általában a teremtésig nyúl vissza a vallásos hitek, vagyis magát a valóságot tekintjük megteremtettnek, létrejöttnek. Felnőttként egy vallásom lett: a kommunizmus. Annyira vallásként funkcionált ez az eszmerendszer – a Szovjetunióban még sokkal erőteljesebben és számomra kicsit idegenül is –, hogy igyekeztek a vallási kül-

sőségeket is lemásolni, például a vallási körmenetszerű felvonulások nagy táblás arcképeivel. Létrehozták az oltárszerű vörös sarkokat is. Legfőképp Sztálint, de más szovjet vezetőket és Rákosit is istenítették. Emlékszik például a *Berlin eleste* című filmre? Tudatos tendencia volt, hogy a nép számára vallássá tegyék a kommunizmust. Én nem szerettem a felvonulásokat, valahogy mindig is távol állt tőlem, még 1945. május elsején sem vettem részt benne. Talán '47 körül, éppen egy május elsejei előkészület idején mondtam egy hajdani, azóta már elhunyt filozófus barátomnak: „Milyen bizantin dolog ez!” Mire ő: „Rohadt kispolgár vagy, értsd meg, a nép ebben akar hinni, neked is ebben kell hinned!”

Ezek az erős hitek aztán az ötvenes évek elején teljesen megrendültek. Ezután fokozatosan alakult ki bennem a remény, hogy Nagy Imre személyében lehetséges a racionális visszatérés. Ezt, úgy érzem, ma is vallani tudom: létezik egy súlyos és erős kompromisszum, ami felé az emberiség elindulhat, méghozzá a szociáldemokrácia útja.

Egyébként igencsak jellegzetes, hogy például Soros György milyen határozott kapitalizmuskritikát fejt ki, miközben ő aztán igazán erős kapitalista. Nagyon érdekes, régebben, amikor közelebb álltunk egymáshoz, mondtam is neki, hogy szerintem ő egyre inkább szociáldemokrata nézeteket vall.

Szerintem ez az a racionális kompromisszum, ami az emberi természethez, a társadalmi mozgás viszonyaihoz valamenynyire alkalmazkodva próbál egy humánus eszmevilágot érvényesíteni. Ez hosszú átmenet a gondolkodásban. Ugyanez az átmenet megfigyelhető a szociáldemokrata mozgásban is, ugyanis a szociáldemokrácia az első világháborúig, de még utána is bizonyos mértékig dogmatikus volt. Nagyon elkanarodtunk azonban Aczéltól...

– Még fejezzük be ezt a történetet! Tehát '68-ban teljes egészében összedőlt magában...

– Végleg, persze. Egy demokratikus országban... Magyarországi gyökerei sohasem voltak demokratikusak, és ez na-

gyon meghatározta az ambivalens viszonyainkat '56-hoz. De '68 tiszta, reményteljes képletnek számított. Jól ismertem a cseh viszonyokat, mivel, ahogy mondtam is, háromnegyed évet éltem kint. A szovjet birodalmon belül Csehszlovákia rendelkezett egyedül demokratikus múlttal, szemben akár Lengyelországgal, akár Magyarországgal, itt valóban demokratikus, emberarcú társadalmat szerettek volna létrehozni.

– *Nem akart esetleg elmenni az országból, amikor ennyi csalódás érte?*

– Nem volt nekem rossz dolgom itt, sok lehetőséget kaptam, ami bizonyos erkölcsi kötődést is jelentett. Nem tudtam egyetérteni azokkal, akik Magyarországon különböző vezető pozíciókat töltöttek be, élvezték a rendszer előnyeit, majd egyszer csak háttat fordítottak neki. Úgy éreztem, jobb itt maradni, és megpróbálni belülről jobbra tenni a rendszert. Ez az egyik. A másik lényeges motivációm édesanyám volt, alapvetően neki köszönhetem, hogy tanulni tudtam. Iszonyú sokat kínlódott, hogy egyáltalán eljuthassak addig, míg a saját lábamra állhatok. Úgy gondoltam, időskorában ő már nem telepíthető át egy másik világba.

– *Az önök családját üldözték a háború alatt a származásuk miatt?*

– Persze. Apámat megölték, a családom nagyobb részét kiirtották.

– *Hol éltek akkor, 1944-ben?*

– Budapesten, ám a rokonság vidéki, apám családja szatmári volt. Nagyvárad környéki, érmihályfalvai, mely részben Romániához tartozott, a hitleri bécsi döntés után Magyarországhoz visszacsatolt terület. Őket a legszörnyűbb kegyetlenséggel vitték el. Tudomásom szerint az egyik unokatestvérem babát várt, és a csendőrök kitaposták belőle a gyereket. Ez elég sokszor előfordult egyébként, ma meg a csendőrség rehabilitáció előtt áll. A nálam három héttel idősebb unokatestvéremmel szinte testvérként szerettük egymást. Őt Kiskunhalason vasutasok és SS-legények menekülés közben,

félíg élve temették el. Egy egész munkaszolgálatos századot gyilkoltak le. Ebből nyilvános per is lett, ahol az elkövetők maguk is elismerték bűnösségüket.

Szóval részemről a gyűlöletnek, a megtorlás vágyának is voltak persze indítékai, de legfőképpen annak, hogy új világot kell teremteni.

– *Nyilván tudta, hogy Aczél György is zsidó.*

– Ez eléggé köztudomásúnak számított. Igyekezett ezt nem hangsúlyozni, ám élete végén mégis újra előjött, amikor Izraelbe látogatott. Őt tulajdonképpen a cionista mozgalom hőségnek tartották, aki közvetített a cionizmus és a kommunista párt között. Még anyagi segítséget is szerzett, hogy utanjárhasson Kádárnak, amikor 1944-ben elvitték. A cionista mozgalomban erős szocialista áramlat volt kibucokkal és egy sor más szocialisztikus kezdeményezéssel, Aczél pedig ennek a harcos kommunista ágazatában tevékenykedett.

Mint mondtam, ekkoriban még nem ismertem őt, közelebből csak a hetvenes évektől ismerkedtünk meg. Igazi barátsággá akkor fejlődött a kapcsolatunk, amikor ő, a második feleségem halála után, nagyon mély részvétellel viseltetett irántam. Én akkor elkeseredésemben már az öngyilkosságot fontolgattam, mire ő bevont különböző munkákba a Társadalomtudományi Intézetnél. Hamarosan viszont az ő felesége, Csátó Zsuzsa lett rákos, és ez a két halállal végződő rákbetegség, feleségeink közös sorsa, hozott bennünket össze, már 1985 után. „Hogyan lehet ezt kibírni?” – kérdezte tőlem, amikor Zsuzsa már a végét járta. Előtte pedig ő segített nekem, hogy kibírjam. Akkor láthattam meg benne, hogy mennyire őszintén és mélyen érző személyiség. E tulajdonsága egy sor más esetben is megmutatkozott.

A nyolcvanas, sőt már a hetvenes években is többször felhívott engem. Különböző politikai ügyekben évente kétszer-háromszor én is fordultam hozzá, ő pedig többször keresett azzal, hogy bizonyos embereket, akiket fel kellett adniuk, helyezzem el itt, az intézményemben.

– Mit jelent az, hogy fel kellett valakit adniuk?

– Például Bródy Ferencet, aki a *Magyar Filozófiai Szemle* szerkesztője volt, amikor elkezdődött a Márkus és Heller Ági elleni kampány. Felhívott Aczél, hogy el tudom-e helyezni az intézetben Bródyt, akinek az alapképzettsége matematikus, és mindannyian tudtuk, milyen tehetséges fiú. Vagy hasonló történt Vészi Endre, a szocialista költő esetében is. Őt is megtaposta a sztálinista rendszer. A lánya 1956 után Franciaországba távozott, aztán hazajött – sokszor előfordult ilyen –, és nem tudott elhelyezkedni, mert a balpárt megakadályozta. Az egypártrendszerben ugyanúgy kialakultak a pártok, és a maguk, sok tekintetben rejtetten zajló csatáikat még keményebb módszerekkel folytatták, mint ahogy a demokratikus körülmények között megy. Akik nem tetszettek nekik, azokat általában kivégezték, vagy évtizedekre elküldték a gulagokra. Nos, tehát Vészi Ági hazajött, és nem talált állást. Gyanús embernek számított. Felhívott Aczél, hogy nem tudnék-e valami munkát adni neki. Nagyon jó, hasznos munkatársunk lett, most is él, nemrég találkoztunk egy koncerten.

Az akadémiai intézeteknek általában feladatuk is volt, hogy embermentést végezzenek. Az ellenzék jelentős része például a Közgazdasági és a Történettudományi Intézetben lett elhelyezve. Meg kellett vívnunk azt a csatát, amiről Kosáry Domokos is megemlékezett, amit Szabad György ellen folytattunk. Szabadnak Nemes Dezső és Andics Erzsébet voltak a támogatói, ők nyomták az Akadémiára, és nem akarták engedni, hogy Kosáryt is felvegyük. Ez ennyire megosztottn működött akkor.

Végig az volt a kérdés, hogy meddig mehetünk el a másságban, vagyis mennyire különbözhethünk a szovjet modelltól. Aczélnek pedig tudnia kellett, hogy hol az a határ, ameddig el lehet menni. Az ő munkásságának az egyik legnehezebb tényezője, hogy fel kellett mérnie: ha valamilyen változásra igény támad, azt mennyire lehet elősegíteni, közben pedig mennyire kell visszafogni azokat a törekvéseket, amelyek

mintegy provokálják a szovjet beavatkozást, illetve a magyarországi szovjet párt tevékenységet.

– Ha jól értem, az önök megismerkedésétől kezdve fokozatosan alakult ki, hogy Aczél György tanácsadójává vált?

– Annyira, hogy Aczélnek az volt a szokása, ha beszédet mondott, előtte vázlatot készített és sokakat megkért, szóljanak hozzá, adjanak anyagot. A végén persze ő maga állította össze a szöveget. Elég sokszor szerepeltem én is ezeknek az előkészítésében.

– Az ön tanácsai milyen területekre vonatkoztak?

– Elsősorban arra, és ebben valamennyire együtt dolgoztunk, hogy a huszadik század második felének modern világa megköveteli azokat a társadalmi és politikai strukturális változásokat, amelyek valójában részben bekövetkeztek, részben a szociáldemokrácia nyugat-európai útját mutatták, és amiben úgy éreztük, hogy Magyarországnak lépnie kell, illetve lépési lehetősége van. Ennek egyik, számomra legjelentősebb eseménye volt az 1981-es akadémiai közgyűlési beszédem. Az ilyen rendezvények akkor nagyon kiemelt szerepet kaptak, ott volt a miniszterelnök, Lázár György, és a politikai bizottságnak számos befolyásos tagja. Aczél gondoskodott arról, hogy visszhangja is legyen az eseménynek, gyakorlatilag a teljes szöveg megjelent a *Népszabadságban* és máshol is. Nos, a beszédemben elmondtam, hogy a technológiai változások nem a Szovjetunióban, hanem Nyugat-Európában és Amerikában következtek be. Ezek alapvetően alakították át a társadalmi struktúrákat, beleértve a munkásosztály és az értelmiség szerepét és sok minden mást is. Mindennek pedig lényeges következménye kell, hogy legyen egy olyan társadalomban, amelyik a maga akkori létében előre akar lépni. Ezt a beszédet persze előre meg kellett írnom, kétszer is odaadtam Aczélnek megnézésre. Amikor beszéltünk róla, azt mondta, legyen bátor, mert olyan politikai helyzetben vagyunk, hogy megethetem.

Az is nagyon érdekes szituáció volt, amikor később közöl-

tem Aczéllal: úgy néz ki, a rendszer az összeomlás felé tart. Társadalmi és technológiai hatékonysága teljesen világossá tette, hogy diszfunkcionális. Amikor belekezdtem a mondkámba, így szólt (és ez is jellemző Aczél világnézetére): lehet, hogy ez összeomlik, de az is előfordulhat, hogy két-háromszáz év múlva újra kísérletet tesznek egy ilyen berendezkedés létrehozására, és akkor majd sokat tanulhatnak a mostani rendszer gyarlóságaiából.

– *Mikor zajlott le ez a beszélgetésük?*

– Akkor, amikor 1985–1986 körül bekapcsolódtam a Társadalomtudományi Intézet munkájába: a feleségem meghalt, és Aczél adott egy feladatot. Ahogy megfogalmazta: technikai és társadalmi tényekkel próbáljuk bebizonyítani, hogy ez az egész helyzet zsákutca, melyből ki kell lépnünk. Ahogy ezt egyébként közös barátunk, Nyers Rezső, itt az Intézetben, az egyik politikai gyűlésen nyíltan ki is mondta: ki kell csúszni, mint ahogy kicsúsztak a jugoszlávok, és akkor éppen úgy nézett ki, lehet, hogy a lengyelek is kibújnak ebből a szovjet vasmarokból. Kádárt is meg kellett győzni a dologról.

Aczélnak nagyon furcsa viszonya volt Kádárral. Egyfelől tényleg Kádár tartotta meg őt a nagyon erős szovjet nyomással szemben. Kádár nagyon kevés emberrel volt tegező viszonyban, Aczéllal igen, a régi barátságuk és a börtönben való kapcsolatuk miatt is. Ugyanakkor Aczél nekem többször hangsúlyozta, hogy Kádár a magántalálkozásuk során nem beszélt politikáról. Kihallgatást kellett kérnie tőle, hogy ilyen kérdések szóba kerülhessenek, pedig akkoriban Aczél a Politikai Bizottság tagja volt.

– *Tudjuk, Aczél különböző írókat, filmeseket sakkban tartott, és akár be is tiltatott olyan műveket, melyek nyíltan vagy burkoltan szovjetellenesek.*

– Erről a taktikai megfontolásról volt már szó, de akkor még visszatérek a témára. Kádár neki olyasféle idolként számított, ami majdnem valamennyiünkben megfigyelhető, ha egy eszmét próbálunk – mintegy emberi formában – építeni

magunkban. Ilyenkor megkeressük azt az embert, akit idealizálni lehet. Ez lett Kádár Aczél számára, a munkásosztálybeli vezető szerepe, lehetősége és elhivatottsága miatt.

– *Önnek volt kapcsolata Kádárral?*

– Nem. Egyszer-kétszer előfordult, hogy találkoztunk, de engem Kádár kifejezetten nem kedvelt. Egyfelől elismerem, hogy Kádár történelmi jelentősége tagadhatatlan, mivel Magyarországon a többi birodalmi országénál eltérő helyzetet alakított ki. Sok mindenért tudtam becsülni, de nem szimpatizáltam vele. Aczél és Kádár kapcsolata azonban egyoldalúan működött. A nyolcvanas években hosszú ideig Aczél számára mintegy bizonyítanom kellett, hogy Kádár szklerotizálódik, mert nem akarta elhinni. Még akkor sem, amikor már egészen világosan látszott. Egyre jobban bezárkózott, egyre kevésbé osztott meg bármit másokkal, egyre kevésbé értette az eseményeket. Mindinkább arra számított, hogy újra bekövetkezik a Szovjetunióban egy restauráció, mint ahogy annak idején Hruscsov alatt történt – ennek egyébként meg is volt a maga esélye.

– *Aczélnak és Kádárnak szükségük volt egymásra.*

– Így igaz. Ahogy Aczél értelmiségi politikájával kapcsolatban említettük, lényegében véve két dolog befolyásolta: mindig szabad elmenni, és hol válik olyan provokatívvá, hogy már szovjet beavatkozást igényel. Az egyik közeli munkatársunk mondta nekem akkoriban többször is: ma is megvan a veszélye, hogy megjelenik egy katonai autó a pártközpont előtt, lehívják Kádár Jánost, és elviszik. Ennyire féltek, és ilyen szinten nem látszott világosan, hogy mennyi még a Szovjetunió cselekvési szabadsága.

Számomra is Csehszlovákia letaposása volt a legdrámaibb fordulat. Bevonultak egy olyan országba, amelyik a II. világháborúban szövetségesüknek számított, tehát győztes hatalomnak, nem úgy, mint Magyarország. Csehszlovákiában fennállt egy tradicionális baloldali mozgalom, és ők gondol-

kodás nélkül a legszörnyűbb módon letaposták. A retorzió majdnem rosszabb lett, mint nálunk, 1956 után.

– *Ezután maga miben hitt?*

– Abban, hogy ki tudunk csúszni, és létrehozunk egy szociáldemokrata – azaz demokratikus, és nagyjából a nyugat-európai szociáldemokrácia akkori gondolkodásmódjának megfelelő – rendszert. Ez nem sikerült, de azért az emberiség valahol mégiscsak erre tart. Lényeges mozgatóerő ez, mely ma már nem dogmákból áll, hanem egy szociális gondolkodású reálpolitikából. Ennek az erejét mutatja, hogy a tisztességes, úgynevezett jobboldali pártoknak is lényegében véve ugyanez az ideológiájuk.

– *Ön szerint ma van ilyen politikai vonal az országban?*

– Megfigyelhetőek bizonyos elemei, de nem igazán tud érvényesülni, mert a mai magyar politikai helyzetet olyan mértékig a pillanatnyi viszályok határozzák meg, hogy egy normális és a mai gazdasági szituációhoz valamennyire is alkalmazkodó megoldás rettentő távol van. Németország azonban jó példával szolgált.

– *Per pillanat ön ad valamilyen politikai vonalnak tanácsot?*

– Próbálkoztam, de sehol sem hallgattak meg. A Széchenyi-díjat 2008-ban tulajdonképpen fájdalomdíjként kaptam. Nem vagyok párttag sem, végleg kimaradtam, amikor Horn Gyula kirugdalta Nyers Rezsőt az MSZP-ből, azt a Nyers Rezsőt, aki végig szociáldemokrata volt. Akkor nekem végleg elegendő lett, nem is óhajtok többé semmiféle pártba lépni.

Itt említeném meg még azt is, hogy nagyon közeli jó barátom volt Vásárhelyi Miklós, én hoztam össze újra Aczéllal. A történet apróságnak tűnik, de jellegzetes, hogy ilyen időkben milyen pillanatok is meghatározhatnak lényeges viszonyokat. Ők jól ismerték egymást, amikor Aczél börtönben ült, akkor a felesége egyszer ment az utcán, és Vásárhelyi újságíróként egy nagy autóval ment el mellette. Az asszony azt hitte, észre sem vette őt, ezért aztán a továbbiakban nem akart vele beszélni. Így a következő két évtizedben elég feszült lett

Aczél és Vásárhelyi viszonya, aztán persze csak nevettek rajta. Egyszer részt vettem egy vacsorán Aczélnál, ő főzött. Ott volt még Nyers Rezső és Újhelyi Szilárd. Azzal játszadoztunk, hogy ki ült a legtöbbet börtönben. Újhelyi minden rendszerben, ja és Vásárhelyi Miklós, persze. Mondták Nyersre és rám, hogy mi voltunk a legkevesebbet, így most biztosan rajtunk a sor. Ez 1989-ben történt, amikor Nyers Rezsőt rábeszéljük, hogy vállalja el az MSZP vezetését. Azt mondta: „Én gyenge és alkalmatlan vagyok.” Aztán mégis vállalta, de aztán egy év után Horn kipenderítette.

– *A rendszerváltás után nem próbálkozott a Szociáldemokrata Párt megalakulása körül?*

– Nem. Akkor először úgy nézett ki, hogy a Magyar Szocialista Párt megy el ilyen irányba, ezért is lett Nyers az első ember. Akkor még azt is vállaltam, hogy az első választáson Huszár Tiborral és Ormos Máriával együtt szerepelek a pártlistán. Be is jutottam volna. Abban állapodtam meg, ha bejutok, átadom a helyemet valakinek, mert nem óhajtok a parlamentben részt venni. A többiek egy kicsit vártak még, aztán később ők is érezték, hogy nincs ott helyük. Úgy gondolom, meggyőződéseimhez hűen független akarok maradni.

– *Más európai országban is megtörtént, hogy egy hajdani kommunista párt szociáldemokrata párttá alakult?*

– Nem nagyon tudok ilyet... Jellemző, hogy Olaszországban hogyan esett szét a kommunista párt és a szociáldemokrácia. Csak Ausztriában, Németországban tudtak valami hasonlót csinálni. Az angol példa megint más, és a skandinávoknál is máshogy működik, ahol nagyon nagy tradíciója volt a szociáldemokráciának.

– *Bízott abban, hogy ez Magyarországon sikerülni fog?*

– Igen. Ha megnézem a józan kereszténydemokrata pártok programját, nem állnak nagyon messze tőle. Erre utal, hogy Angela Merkel vezetésével működhet, és jól funkcionálhat egy kormány. Ha Magyarországon lehetne Merkelre szavazni, én őrá adnám a voksomat.

– Ön szerint az átalakulás melyik kelet-európai országban valósult meg legharmonikusabban, legcélszerűbben?

– Mindegyik a maga történelmi útját járja végig. Úgy tűnik, Csehország visszanyeri valamennyire azt a pozíciót, ha nem is teljesen, amit a harmincas évek Európájában betöltött. De ez sem biztos. Szlovénia, a maga osztrák múltjával viszonylag sikeres lett, Lengyelország vajúdását látjuk, ismerjük, a balti államok történelme megint más. Bizonyos dolgokat lehet tanulni akár az észtektől is, de teljes sémát nem vehetnénk át.

– Akik azt mondják, *tabula rasa* kellett volna itt is, maga szerint mire gondolnak? Hol volt *tabula rasa*?

– Igazi *tabula rasa* nem volt, és nem is lehet. A Fidesz tele van olyan úgynevezett szakértőkkel, akik az előző rendszerben miniszterhelyettesek, miniszterek voltak. A rendszerváltás idején felhangzott egy jelszó, miszerint a régi egyetemi diplomák nem érnek semmit, mert az előző rendszerben születtek. Én büszkén mondtam: jó dolgom van, mert még a József Nádor Műegyetemre jártam. Akik itt nőttek fel, itt szocializálódtak, itt dolgoztak, azoknak vagy ki kellene irtani az agyát, meg kellene szüntetni az élettörténetét – ezt sokan meg is próbálják –, vagy inkább józanul elgondolkodni, hogy mit lehet a történelmünkben tanulságként felhasználni, és mit nem. Mert akadt azért egy csomó olyan elem, amit igenis folytatni lehetne. Spanyolországban tudtak egy okos, ma is működő kompromisszumot létrehozni, annak ellenére, hogy máig is folyik a küzdelem a haladó és a történelmi példakon keresztül visszafelé húzó társaság között. Magyarországon ez hiányzott.

Visszatérve az Aczél-problémára. Szoktam idézni azt a goethei mondatot, miszerint az emberek felett csak a kortársaik mondhatnak ítéletet. A szovjetek és legpiszkosabb kutyáik, a német – úgynevezett – demokraták Magyarországon a legkisebb vidéki lapot is végigböngészték, hogy hol van olyan, ami nem tetszik nekik. A húgom Váci utcai antikváriumába kéthetenként elmentek az áldemokratikus követség

titkosszolgái, és végignézték, hogy van-e ott olyan német antikvár könyv, ami az ő listáik szerint nem megfelelő. Tehát a legsötétebb inkvizíciós hagyományokat követték. A listákat elküldték Berlinbe, onnan pedig Moszkvába, ahonnan aztán jött a figyelmeztetés, hogy rossz irányba haladunk.

Magyarországon Aczélnek köszönhető, hogy Anna Ahmatova, az orosz irodalom egyik legnagyobb költőnője, kötetét előbb adták ki nálunk, mint a Szovjetunióban. Jurij Ljubimov világhírű orosz színész, rendező – és nem csak ő – itt tudott dolgozni. Két dolog miatt tekintik Aczél munkásságát ma ambivalensnek. Az egyik, hogy ebben a szituációban igyekezett egy, a maga ítélete szerint fenntartható balanszot létrehozni. Ez nagyon nehéz és tiszteletre méltó feladat volt. Másik oldalról viszont kétségkívül erősen érvényesült a saját szubjektivitása. Nem is nagyon támaszkodhatott másra, mint ami a saját élettörténetéből és műveltségi háttéréből fakadt. Ezért aztán az irodalomban és a filmben otthonosan mozgott, képzőművészetben viszont nem. A magyar film csodás korszaka következett akkor, a hetvenes évek termését azóta sem sikerült felülmúlni.

– Nem lehet, hogy kicsit elfogult Aczéllal? Azért emberi, művészi sorsok mentek tönkre miatta...

– Igen, lehetséges, azt hiszem, tényleg elfogult vagyok. Én a jó oldalát ismertem meg, a késői oldalát, főleg a kínlásait, amikor már nem volt hatalomban. Olyan gyötrődéseit például, mint amikor már jóval Kádár halála után a kezébe került az az irat, amelyben az 1958-as igazságügy-miniszter jelentette a kivégzéseket. A listát Kádár láttamozta. Ettől Aczél teljesen összeomlott. Mindig azt gondolta magában, hogy Kádár nem tudta, valójában mi történik. Nemcsak az oroszok, de a németek és a kínaiak is nagyon nagy nyomást gyakoroltak, amikor Nagy Imrét kivégezték, Kádár, véleményem szerint, azonban ki tudott volna bújni ebből a helyzetből. Azt mondtam Aczélnek, szerintem talán Kádár félt attól, hogy mégis előjön majd Nagy Imre mint ellenfél.

– 1989 drámai lett Aczélnek?

– Nagyon.

– És magának?

– Nekem nem, mert elkezdődött a Demokratikus Charta szervezése. Azt éltem meg drámaian, amikor úgy nézett ki, hogy megindul a Csurka és mások képviselte restaurációs folyamat.

Nézz, nehéz visszamenőleg ítéletet mondani arról a világról, ahol lényegében itt állomásozott a hadseregével egy gátlástalan imperialista hatalom, a Szovjetunió. Biztosan sok hibát követett el Aczél, de sok embernek segíteni is próbált. Nagyon sok mindent kennek rá, ami valójában nem az ő bűne volt.

– A filozófusper?

– Nézz, ezek a filozófusok igen közeli ismerőseim. Heller Ágival ma is gyakran találkozom, Bence Györggyel is jóban voltam, a halála előtti években szorosabban együttműködünk. Az ő nézetrendszerüket megértettem, egyet is értettem velük. De én nem írtam volna alá a korcukai nyilatkozatot. Nem mintha magamat félténém, mert nekem más helyzetem volt. Teljesen igazat adtam nekik, inkább az a kérdés merült fel, hogy mit csinál Magyarországgal a Szovjetunió. Aczél a filozófus társaság minden hazatérő tagjával felvette a kapcsolatot, és a háttérből segíteni is igyekezett. Nézz csak meg, milyen sok filmrendezőt támogatott abban, hogy megcsinálja a művét. Jancsótól kezdve Szabóig, mindegyik kapott lehetőséget.

– És akik panaszkodnak, vajon miért teszik?

– Nézz, épp múltkor olvastam Rózsa Gyulának egy megjegyzését, miszerint manapság, ha valaki jutni akar valamire, el kell sorolnia, milyen módon üldözte őt Aczél.

– Gondolja, hogy Bacsó akar valamire jutni? Vagy Herskó, aki nem is él itt?

– Olyan szörnyűségeket mondtak Aczélról? Azért Bacsónak kijött a filmje, bár titkosan. Több helyen vetítették

A tanút, de nyilvánosan nem lehetett. Pontosan amiatt nem, amire már korábban céloztam: egy szörnyeteg nagyhatalom ellenőrzött minket, és mindig az volt a fő kérdés, hogy meddig mehetünk el az adott helyzetben. A másik tét – amittől különböző módon szakadtunk el – már hitbéli dolognak számított. Tehát azok az emberek, akik valamilyen módon az életüket tették egy hitelvre, úgy jöttek ki a börtönökből, hogy napon-ta bizonyították, nemcsak a világnak, hanem önmaguknak is: hithű kommunisták maradtak. Aczél is ilyen volt, de az említett Percecz Károly még inkább. Sok olyan esetet tudunk mondani, hogy akik kijöttek a fogságból, vagy bármilyen módon meghurcoltattak, és esetleg még inkább balra mentek, mint szükséges lett volna számukra. De az egyház esetében is így működött: hányan akadtak olyanok, akiket az inkvizíció meggyötört, és utána még határozottabban igyekeztek a maguk Krisztus-hitét önmaguk és a világ számára is erősíteni. Aczél egy köztes eset volt. Persze az egész életét a kommunista hitnek szentelte. Az utolsó percig ki kellett tartania, még akkor is, ha nyugtalanította az összeomlás gondolata.

Könnyű nekem, aki a hetvenes évek elején már egy nemzetközi tudományos szervezet elnöke lehettem, és ha olyan helyzet adódik, bármikor kimehettem volna külföldre. Munkatársaim jelentős része magas beosztású professzorok lettek kint, pedig nem voltak sokkal jobbak nálam. Nagyon jó ajánlatokat kaptam én is, szóval egész más a helyzetem. Itt nemcsak arról van szó, hogy mit játszik meg az ember és milyen kockázatokat vállal, hanem önmagával is meg kell tudni békélnie abban, hogy részt vesz valamiben, vagy nem. Aczél én így nézem. Persze meg kellett tagadnia a cionista múltját is. Végül aztán visszatért hozzá, de csak élete végén.

– Miért és mikor ment Izraelbe?

– Halála előtt talán egy-két évvel. Rengeteg barátja volt, kint a cionista mozgalom hőseként ünnepelték. Igazi tehetséges autodidakta volt. Például a börtönben döbbsent rá, hogy majd' ezer magyar verset tud fejből. Amikor már kicsit eny-

hébb körülmények lettek a börtönben, ünnepi eseményeknek számítottak azok az alkalmak, amikor a hétvégén verseket szavallhatott. Még egyszer mondom: embereket, korokat, eseményeket a saját kontextusukban kell tudni megítélni.

– *Őn is részt vesz az Aczél-hagyaték kuratóriumában.*

– Ez tulajdonképpen nem is hagyaték, hanem dokumentumok. Nekem mindig az az álláspontom, hogy a nyilvánosság elé kellene tárni mindent. Szóval ne hagyjunk titkokat, még Aczéllal szemben sem. Ő úgy érezte, hogy életveszélyben van a rendszerváltás idején, ezért arra az álláspontra jutott: se barátot, se ellenséget nem lehet kellemetlen helyzetbe hozni a nála lévő dokumentumokkal. Gyönyörű hálalevelek, dedikációk és egyéb szövegek ezek, melyeket olyanok írtak, akik később leköpködték őt.

– *Ezt ő leírta?*

– Szóban sokszor elmondta, tanúsíthatom, de nem tudom, leírta-e. Azóta sok víz lefolyt a Dunán, és szerintem ezeket a dokumentumokat hozzáférhetővé kell tenni – ez a kuratórium véleménye is.

– *Azért nem mindenki képviseli ugyanezt az álláspontot. Szoktak önök tanácskozni?*

– Nagyon régóta nem. Egyébként az Aczél-dokumentum-film ügyében tartottunk egy beszélgetést, ahol elmondtam az álláspontomat, nem lelkesedtem a filmért. Mondtam, hogy én vállalom a barátságunkat, beszélek róla szívesen, de nem szerencsés Aczélt éppen most, egy ilyen köpködős világban elővenni. Másrészt a lányai a politikai dolgokban egyáltalán nem vettek részt, legfeljebb azt tudják elmondani, hogy jó apukájuk volt.

Ha egy olyan dokumentum születik, ami az archívum számára készül, az más. Még egyszer mondom, nem arról van szó, hogy én nem beszélek. De kavargatni nem jó, épp azért, mert még sokan meg szeretnének élni a hajdani „hősiességükből”. Ha elkészül egy ilyen beszélgetéssorozat, esetleg felkavarja a közvéleményt – és nem feltétlenül jó módon. Mindenki, aki

kulturális területen megszólal, és valamilyen valós vagy vélt sérelmet őriz, a gyilkos Aczél-korszakról beszél. Ezt nem szeretem. Még egyszer mondom, az egész életpályát meg kell érteni. Nem tudom, szó volt-e a gyerek- és fiatalkoráról?

– *Hogyne, Aczél lányai is beszéltek róla.*

– Aczél többször mondta nekem, hogy ha György Júlia nincs, akkor ő ugyanolyan bűnöző utcagyerekké válhatott volna, mint amilyenek most is vannak, és minden történelmi korban voltak.

– *1997-ben jelent már meg egy könyv Aczélról, Révész Sándor: Aczél és korunk című műve.*

– Igen, kitűnő munka.

– *Pedig ott is elég sok minden van, pró és kontra.*

– Több pró, mint kontra, mivel Révész nagyon érdekesen, nagy empátiával írta meg. Egy könyv szerintem árnyaltabb, teljesebb tud lenni, szűkebb közönségnek szól. Persze lehetséges, hogy jó lesz a film is. Láthatja, voltak, akik egyenesen megtagadták, hogy nyilatkozzanak.

– *Igen, például Bánfalvi István. De az nem derült ki, hogy miért nem hajlandó beszélni.*

– Én sem tudom. Lehet, ha mondana valamit, az csak öngazolás lenne, elsősorban önmaga számára. Nekik más volt a viszonyuk, mert ő Aczél közvetlen munkatársaként dolgozott, így konkrétan részt vett a dolgokban. Én azért elsősorban csak megfigyelő szerepet kaptam. Hangsúlyozom, a mi barátságunk akkor lett igazi, amikor már Aczél semmiféle funkciót nem töltött be. Bánfalvival pedig még akkor dolgoztak együtt, amikor Aczél hatalomban volt.

– *Érdekes ellentmondás, hogy ön azt mondja, nyilvánosságra kell hozni az összes Aczél-dokumentumot, a filmért, az interjúkért viszont nem lelkesedik. Lehet, hogy nem lesz teljes, talán nem lesz olyan, mintha tíz év múlva készülné, de önök, akik közvetlen kapcsolatban álltak Aczéllal, most élnek. Most még sok mindent el tudnak mondani, tíz év múlva már nem biztos. Egyfajta visszatekintés*

lehet ez az elmúlt időszakra, és segíthet abban, hogy megértsük, és a következő generáció is megérthesse azt a kort.

– Igen, dokumentációnak jó lenne, egy archívumban. Gondolja meg, beszélgettünk Aczélról mint zsidóról, és arról, hogy én ehhez hogyan viszonyulok. Hát, a kuruc.info világában...

– Szerintem szembe kell nézni a dolgokkal.

– Én elmentem a Hollán Ernő utcába, 2008-ban, amikor a tüntetés zajlott. Korábban mondtam, hogy sosem voltam vallásos zsidó. Ennek ellenére, amikor vállalni kellett, vállaltam a zsidó közéleti szereplést. Tehát nem arról van szó, hogy helyezkednék. Nyolcvan felett járok, mit kellene már helyezkednem?

Aczéllal kapcsolatban is többször előjött: mérlegelni kellett, mit lehet és mit nem, mi az, ami hasznos, és mi az, ami nem. Nem véletlenül hoztam egy csomó történelmi hasonlatot, és mondhatok még többet. Amikor a kommunizmusról beszélek, akkor mindenkinek az *Apostolok cselekedeteit* idézem, ahol le van írva a kommunista program, és az is szerepel, hogy akik a párton, azaz az első közösségen belül valamilyen módon kicsit arrébb léptek, azokat megölték. Anániás és felesége története is példázza ezt.

Ezek a történetek visszatérnek. Valamilyen más módon, de az ember ugyanaz. Rendszeresen idézek Shakespeare drámájából, a *Julius Caesar*ból. Amikor ott állnak Caesar gyilkossága után, véresen, és azt mondják: „Hány késő század adja majd elő / E büszke tettet még meg nem született / Országokban s nem ismert nyelveken.”⁴ Félek attól, hogy másfél ezer év múlva még mindig lesznek ilyen történetek...

Visszatérve, Aczél gyötrődő, lelkiismeretes ember volt. Mondtam is neki: „Nem is értem, hogyan lett belőled – a végén tegeződtünk – politikus, hiszen egy politikusnak nem ilyen a lelke.” Kádár inkább tűnt politikusnak, azt hittük, neki nincsenek is érzelmei, aztán kiderült, hogy beleőrült a

⁴ Vörösmarty Mihály fordítása

tetteibe. A boncolási jegyzőkönyvét nem ismerem, tudtommal agyi érelmeszesedés vagy pedig más degenerációs folyamat következett be nála. Nem tudom, hogy a kiváltó ok mögött mennyi biológiai és mennyi pszichés tényező állt fenn.

– Igen, látványosan akkor jött elő a betegsége, amikor már összeomlott a rendszer. De hát Aczélnál is így volt.

– Igen. Ez egy shakespeare-i tragédia, amelynek az álirodalmi feldolgozásaival nagyon nem értettem egyet, ehhez olyan mester kellene, mint Shakespeare volt. Például, mint a *Macbeth*, mely a hatalomvágyról és a beleőrülésről szól. Ez is egy ismétlődő dolog. Kádárnak szerintem felmentést adhat, hogy beleőrült. Mibe? Hát többek közt Nagy Imre meggyilkolásába.

– Aczélnak miért ekkor jött a tragikus vég?

– Hosszú ideje kezelték már, a betegsége jellegzetessége, hogy a végén kemény lerobbanás jön, amit nem lehet kézben tartani. Nyilván mindaz, ami körülötte történt, a pszichés ellenálló képességét is tönkretette.

– Talán benne is volt hatalomvágy.

– Nagy valószínűséggel, persze. Általában azok mennek politikusnak, akikben él a hatalomvágy. Mindeniben megvan ez, de eltérő mértékben, és különbözőképpen érvényesülhetnek. Azért mondtam, szerencsémre én nagyon fiatalon, huszonegy-huszonkét évesen kikerültem ebből a mókuskerekből.

– Mivel foglalkozik az ön által 1964-ben alapított intézmény?

– Ez nagy rendszerek irányítási feladatait megoldó intézet, például itt dolgozták ki a Paksi Atomerőmű új biztonsági rendszerét. Aztán olyan közlekedésbiztonsági szabályozók kifejlesztése is célunk, amelyek például a jövőben megoldják, hogy amikor a kamionok fordulnak, ne dőlhessenek el, és ne okozhassanak nagy baleseteket. Elektronikusan szabályozzák a gázt, a féket, a rugózást, mindent együtt, nagyon intelligensen. Vagy azon dolgozunk, hogyan lehet nagy tömegű adatból

bizonyos összefüggéseket kinyerni – például a biológiában, de sok minden másban is.

– *Vezetőként nyilván együtt kellett működnie a hatalommal, III/III és egyéb vonatkozásban is.*

– Hát, eléggé világos volt, hogy ezek a szervezetek hogyan működnek.

– *El tudta fogadni ezt?*

– Nem, nekem nem kellett elfogadnom, ugyanis egy csomó dologban kijátszottuk. Például a Belügyminisztérium illetékes társaságának adtunk egy rakás olyan fal ismeretanyagot, aminek semmiféle értéke nem volt, de úgy állítottuk, mintha lenne.

– *Mármint maga állított össze egy ismeretanyag-csomagot?*

– Nem én állítottam össze, hanem egy-két kiváló ember, köztük a Hatvany család egyik leszármazottja, akit szintén idehoztunk internálás után. De én tartottam az egészért a hátamat. Nem beszélve arról, mint utólag kiderült, hogy az urak, akiknek az anyagokat átadtuk, szintén kettős játékot folytattak. Az illegális kommunista mozgalomban is mindig tudtuk, ha valahol téglá volt. De az egyiptomi társadalomig is visszamehetnénk, hiszen minden államrendszernek van besúgórendszere. Csak az a kérdés, hogy mit tudnak csinálni, mire használják. Miután megtudtuk, hogy mi történt a nagy perekben, már semmilyen meglepetés nem érhetett bennünket. Ismeri például Ságvári Ágnes nevét? Gyöngyinek szólítottuk, Ságvári Endre testvére volt, de nem tartották a kapcsolatot. Ő többek között a besúgásból élt. Ha társaságban meghallott valamit, már másnap ment a bejelentés az illetékesekhez. Aztán Ságvári is megváltozott, mert aztán állítólag olyan történész lett, aki tisztességesen csinálta a dolgait.

– *Konkrétan hogyan találkozott az ügynökvilággal, hogyan érintette ez magát?*

– Engem különösen nem érintett, az intézetben igyekeztünk ügyesen létezni. Az említett csomag külföldi technológiai információkat tartalmazott. Ezekért egyébként utólag

nekünk kellett fizetni, ami jól mutatja, milyen cinikusan működött az egész. Tehát valaki kiment külföldre, onnan hozott egy prospektust, vagy valami részletesebb leírást, esetleg konkrét tárgyat. Ezt átadtuk a belügynek mint titkos információt, és utána fél évvel megkaptuk mint a belügy által szolgáltatott fontos információs anyagot, és fizetnünk kellett érte.

Szóval ez a kádári összekacsintás mély értelmű volt, becsültem is érte. Nem beszélve arról, hogy a híres krumplileveses mondata szerintem történelmi jelentőségű. „Minden legyen az, ami. A krumplileves legyen krumplileves, elvtársak!” – így hangzott Kádár János programadó szlogenje. A dolgokról úgy kell beszélni, ahogy vannak.

– *Tehát végül is magától elvárták, hogy adjon bizalmas információkat a Belügyminisztériumnak.*

– Nem az emberekről és nem is tőlem várták el, csak a kiutazásokkal kapcsolatban kellett adnunk tájékoztatást. Nagyban ez technológiai transzferjáték a Központi Fizikai Kutatóintézetben ment, ott óriási, Magyarországnak hasznos üzlet lett belőle. A Szovjetunióknak adták el azokat a gépeket, amiket átcsempészték, összeraktak stb. Ez egy technológiai intézet volt.

– *A különböző besúgási ügyekről azért biztosan van véleménye.*

– Attól függ... Hát nézze, a legmegdöbbentőbb a közgazdász Bácskai Tamás esete volt, aki most halt meg. Ő a feleségéről, a családjáról is jelentett. De más ügyek is felröppentek: Szabó Istváné, Tar Sándoré, az íróé és a többiek. A legjellemzőbb azért Molnár Gál Péter története, akinél az a kérdés merült fel, hogy kilenc évre lecsukják, mert a homoszexualitást üldözni kell, vagy pedig ír egészen rendes színikritikákat a titkosszolgálatnak. És írt, engedett a zsarolásnak. Vagy itt van az egyik legizgalmasabb jelenség, az Esterházy papa, Mátyás, aki, ahogy Péter fia a *Javított kiadásban* leírja, a végén már élvezte is, amit tett.

Nehéz ítéletet mondani fölöttük. Hát Tar Sándoré milyen tragikus történet, bele is halt, és őt még csak nem is kényszerí-

tették úgy, mint MGP-t. Voltak, akik meggyőződésből csinálták, mások pénzért, de akadtak olyanok is, akik úgy érezték: mégiscsak ezzel tudnak valamiben segíteni. Szabó is próbálja magyarázni a dolgot...

– És sikerül neki?

– Mi az, hogy sikerül? A maga számára vagy a filmtörténetnek? Ha előszednek egy ilyen filmet ötven vagy száz év múlva, vajon milyennek tartják? Egyáltalán előszedik-e? Minden embernek szüksége van önigazolásra.

– Igen, de melyik a helyesebb magatartás ön szerint: ha ön-magam és mások számára is igazolni próbálom a tetteimet, vagy ha ténylegesen önkritikát gyakorlok, és bevallom, hogy nem cselekedtem helyesen?

– Adott szituációtól függ. Mi van akkor, ha a saját gyötrelmeimből egy új nagy mű születik? Gondolja meg, Szabó majdnem minden filmje erről szólt. Nálam ő igazolást nyert. De sok más példát is lehetne mondani.

– Van olyan is, aki nincs igazolva magánál?

– Például Bácskai Tamás nincs eléggé igazolva. Nagy közgazdász professzor volt, és kitűnő szakember. Vannak határok, persze. Ha valaki felad egy másik embert, miközben tudja, hogy akit feljelentett, lecsukják vagy kivégzik – ez már túl van a határon. Susan Sontag mondta a kommunizmusról, hogy emberarcú fasizmus. Ez, ami igazán megtévesztő benne. Nos, Aczél ezek közt a hitelvek közt nőtt fel. Nekem mindig problémát jelentett, hogy ezek az emberek, miután kijöttek a börtönökből, többségükben megmaradtak kommunistának. Számomra reménytelen ezt elmagyarázni, érthetővé tenni a következő nemzedéknek. Az ötvenhárom éves fiam sem érti, hogy lehetett ezt elfogadni, és élni benne. Hazajöttek a Gulagról hívó embereként. Egyfelől majdnem érthetetlen, másfelől pedig nagyon is világos, hogy egy ember megpróbálja a maga számára vállalni a sorsát. Ez vonatkozik a besúgásokra is.

Mondok egy olyan példát, ami elég gyakran megtörtént, hogy érthetőbb legyen a dolog. Behívnak egy embert, és azt

mondják neki: „Nem tudtuk felvenni az egyetemre a gyereket, bár nagyon tehetséges, világos, hogy magának ez nagyon fontos, csak hát a szabályok nem teszik lehetővé. De ha bizonyos, tulajdonképpen jelentéktelen szolgálatokat tesz, és ezzel bizonyítja, hogy maga segít bennünket, akkor mi is segítünk magának, és felveszük a gyerekét.” Na, mivel megy haza az az ember? Még csak nem is azzal fenyegetik, hogy kilenc évre elrohasztják, mint MGP-t.

Moszkvából irányítottak, de alig ismerjük, hogy az itteni vezetők miként intézték a dolgokat. Még egyszer mondom, ezekben az ügyekben, annak idején, év végén jött hozzám az illetékes ezredes a belügyből, aki jó mérnök volt, és azt mondta: írjunk egy levelet a belügyminiszternek, hogy milyen hasznos dolgaink vannak számukra. Olyanokat, amiket a mi alkalmazottaink hoztak, mondom, ócska prospektusok voltak ezek. Szóval cinikus játék folyt. Mondok egy példát. A hajdani személyzeti vezetőm, aki a népi kollégistáknak egyik utolsó nemzedékéből származott, kislány korában még vidéken libapásztorkodott, a bátyja Györffy kollégista és Nagy Imre titkára volt. Emiatt kidobták, ahogy kell. 1956-ban Győr megyei főügyész lett, a lényeg az, hogy utána öt évre lecsukták. Az asszony hozzám ment egy régi, nagyon rendes, nagyon tisztességes munkásmozgalmi emberhez, aki 1956 után az állambiztonsági erőkhöz került be. Ő lett a határőrség elhárításának parancsnoka, már régen meghalt, a harmadik infarktus vitte el. Az infarktuszaihoz nagyban hozzájárult az a sok tisztességtelen dolog, amiket ott látott, de nem tudott segíteni, gyötrődött miattuk. Azért kemény híve volt a rendszernek, és rajta keresztül sikerült nekünk egy csomó dolgot elintézni, és embereket megvédeni. Vagy Hegedűs András, a szociológus, aki Gerő Ernő mellé került, sőt, 1956-ban miniszterelnök is lett. Nagyon értelmes és rendes ember volt.

– Ő hívta be az oroszokat '56 októberében, nem?

– De igen, vele hívták be, persze ő is benne volt. Úgy tudom, az illegális kommunisták deportálása elől úgy szökött

meg 1944-ben, hogy a vagon alját felfeszítették, és kiugrott. '45-ben, amikor elsősorban a balos szociáldemokraták hatására tüntetéseket akartunk szervezni az egyetemen, Hegedűs Andris magyarázta meg nekem bölcsen, hogy ennek semmi értelme sincs, csak magunk ellen uszítjuk a kollégáinkat. Vagy egy másik eset: van egy nagyon tiszteletreméltó, kiváló barátom, Pataki Feri. Pszichológus, az egyetemi mozgalomban Patásnak hívtuk, ő volt az egyik leghajlíthatatlanabb figura. Aztán nagyon hamar megváltozott, '56 után azt hiszem, ült is. Tud arról például, hogy Losonczy Géza, aki a Nagy Imre-kormány államminisztere is volt, a kemény sztálini időszakban betiltotta Bartókot? Azért mondok ilyen eseteket, hogy érzékelje, milyen különös sorsok voltak ezek. Az az érzésem, hogy a következő nemzedéknek nagyon nehéz ezt elmagyarázni. Talán egy generációval később majd jobban megértik, ahogy az én nemzedékem is jobban megérti a 19. századot.

„Jó viszonyban volt az írókkal, vagy legalábbis ezt hitte”

Beszélgetés Tétényi Pállal

(1929–) kémikus. A Budapesti Műszaki, majd a moszkvai Lomonoszov Egyetemre járt, 1954-ben itt végzett vegyészként. A diploma megszerzése után három év Moszkvában maradt aspiránsként, majd hazatérve a Magyar Tudományos Akadémia Központi Kémiai Kutatóintézetének tudományos munkatársaként dolgozott. 1959-ben az Országos Atomenergia Bizottság Izotópelosztó Intézetének (később az MTA Izotópkutató Intézete) egyik alapítója és hosszú ideig igazgatója lett. 1970 és 1975 között az MTA főtitkárhelyettese, 1975 és 1985 között pedig az elnökség tagja. 1977-től 1983-ig a Minisztertanács Tudománypolitikai Bizottságának titkáráként tevékenykedett, 1980-tól beválasztották az MSZMP Központi Bizottságába, 1983-tól 1985-ig az MSZMP KB Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztályának vezetője, 1985 és 1989 között pedig az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság és az Országos Atomenergia Bizottság elnöke.

Kémikusként itthon és külföldön is ismert és elismert tudósnek számít, számos rangos kutatás, magyar és nemzetközi publikáció fűződik a nevéhez. A hazai tudományos és közéleti elismerések mellett a Svéd Királyi Műszaki Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta.

– A parlamenti Képviselői Irodaház aulájában beszélgetünk. Mikor járt itt először?

– 1961-ben, és azóta is gyakran jöttem ide, a legkülönbözőbb okok miatt. Néhány barátom még a hatvanas években

dolgozott ezen a helyen, én pedig pontosan húsz hónapot töltöttem itt.

– *Mi volt a legemlékezetesebb ok, ami miatt itt járt?*

– Amikor Aczél György rábeszélte, hogy vállaljam el az Akadémia főtítkárhelyettesi beosztását. Ez a beszélgetés 1969 végén zajlott, valamikor karácsony és újév között, azután, hogy – valamikor októberben – a Kémiai Tudományok Osztálya titkos szavazással 13:3 arányban jelölt levelező tagnak. Két-három napig is eltartott, amíg sikerült engem rávenni, hogy vállaljam el a főtítkárhelyettesi funkciót. Ugyanis akkoriban a Magyar Tudományos Akadémia Izotóp Intézetét vezettem, melyet annak idején (1959-ben) én is alapítottam a nyolc főből álló izotópelosztó csoport tagjaival együtt. Ma is ebben az intézetben dolgozom az igazgató tanácsadójaként, illetve kutatóprofesszorként két kollégámmal egy kis kutatási egységben dolgozunk. Mostanában főként a nyersolaj kéntelenítését célzó katalitikus reakciókkal foglalkozunk. Ugyanis a benzinben egyre kisebb a megengedett kéntartalom, a nyersolaj feldolgozása során kivonják a kéntartalmú vegyületeket. Minél mélyebbről kell azonban bányászni a nyersolajat, annak annál nagyobb a kéntartalma, a környezetvédelmi normák pedig egyre szigorúbbak. Ez a gyakorlati oka a kutatásoknak, amelyek elméleti szempontból is érdekesek.

– *Hogyan formálódott a kapcsolata Aczél Györggyel?*

– Az említett beszélgetéssel kezdődött, vagyis rávett, hogy vállaljam el az Akadémia főtítkárhelyettesi posztot. Amikor végül nagy nehezen beleegyeztem, ő azt mondta, hogy az ember soha nem tudhatja, mi miért lehet végül is szerencse. Egy kis kitérőt tett, hogy ezt a véleményét bizonyítsa. Azt mondta: „Engem 1949-ben egy csütörtöki napon tartóztattak le. A zsebemben volt egy repülőjegy a szombati Pécs–Budapest járatra. Képzeld el, éppen az a repülő zuhant le.” Biztosan hallott már erről a szerencsétlenségről, a gép a Jakab-hegynek ütközött, azt hiszem, egy emberen kívül mindenki meghalt.

Később is találkoztunk néha, különböző okokból, például

amikor az Akadémia alapszervi vezetősége nem járult hozzá, hogy főosztályvezetőnek nevezzük ki az egyik intézet tudományos titkárát, akit pedig én szerettem volna a poszton látni. Akkor idejöttem, bejelentkeztem Aczél Györgyhez, és kértem, hogy kapjam meg a lehetőséget: azzal az emberrel dolgozhassak, akivel én akarok. Azt mondta: rendben van, „megkapja”, és tényleg, innentől elhárult minden akadály, oda tudtam hozni Páris Györgyöt, akit én – addig ugyan nem ismertem személyesen, de az adatok, információk alapján – megfelelőnek tartottam erre a feladatra. Szorosabb kapcsolataink azonban akkoriban nem volt Aczél Györggyel, ugyanis ő nem igazán foglalkozott a természettudományokkal. Őt persze mindenféle ügyben hívták, gondolom, már más interjúalanyok is beszéltek erről. Bárki megtalálta, ha kereste, és tudott vele beszélni. Elmondok egy nagyon érdekes történetet, amely a Minisztertanács Tudománypolitikai Bizottságán játszódtott le. Akkor én ott dolgoztam, ugyanazon az emeleten, mint ő, és éppen rá vártam. A titkárnője már elment, csengett a telefon, felvettem, mert ő közben, ha jól emlékszem, a másik készüléken Óvári Miklós KB-titkárral beszélgetett. Tehát felvettem a telefont, Gobbi Hilda volt a vonalban, Aczélt kereste. Mondtam, hogy várjon egy kicsit, mindjárt jön, de éppen a másik telefonon tárgyal. Amíg Gobbi várakozott, elmondta nekem, hogy azért szeretne vele beszélni, mert itt van Magyarországon Muráti Lili a férjével, most nála laknak, és kaptak egy értesítést, hogy be kell menniük a Külföldieket Ellenőrző Országos Központba. Emiatt hívta fel Gyurit – így nevezte ugyanis Gobbi Hilda Aczélt. Nem tudom, a dologból végül mi lett, de ez a történet szerintem nagyon jól árulkodik arról, hogy milyen ügyekben keresték őt. Muráti Liliék is tőle kértek segítséget, holott, hogy finoman fejezzem ki magam, 1944 előtt nem ugyanazon a politikai oldalon álltak...

– *Itt az aulában, éppen ön mögött, található egy híres-hírhedt festmény. Mit tud róla?*

– Nem sokat, igazából arra sem emlékszem, mikor került

ide. Az előbb néztem meg alaposabban. Bernáth Aurél festette, *Munkásállam* a címe.

– Ön szerint miért készült ez a festmény?

– Hát magáért beszél. Ha jól emlékszem, 1958 és 1960 között festette a művész, nincsenek emlékeim ennek az időszaknak a kultúrpolitikájáról. Úgy tudom, Kádár János és Aczél György is rajta van, sakkoznak egymással. Ez a jelenet a festményen jól tanúskodik arról, hogy akkoriban milyen fontosnak tartották a kettejük viszonyát, pedig szerintem egyáltalán nem olyan jellegű kapcsolatban álltak, ahogy általában az emberek hitték – és ma is hiszik. Először is, messze nem volt annyira közeli és szoros az összefonódásuk. Pontosabban, családilag persze közletről és igen jól ismerték egymást, de Kádár János alapvetően nem engedte a magán- és a közügyeket összekeverni. Például amikor üdült, mindenki megállhatott ugyan beszélgetni vele, de egy szabályt be kellett tartania: hivatalos ügyek egyáltalán nem kerülhettek szóba. Ennek is megvolt a maga ideje, máskor nem engedett róluk beszélni. Emlékszem, egyszer Kádár éppen szabadságra ment, és az üdülő ebédlője előtti teremben sétálgatott, vacsoraidő környékén. Egyik üdülőtársunk megállította, kérdezett tőle valamilyen hivatalos dolgot, mire Kádár megdöbbenve ránézett, aztán oldalt lépett, és szó nélkül továbbment. Nem is válaszolt. Kádár és Aczél sok időt töltöttek együtt, filmeket néztek, és sok más közös programjuk is volt, nem hiszem azonban, hogy a magánéleti találkozások keretében hivatalos ügyek is szóba kerülhettek.

Amúgy a magánéleti kapcsolatuk sem nevezhető annyira meghittnek, mint manapság sokan hiszik. Erre is mondok két példát. Aczélnál voltam benn éppen, amikor a felesége, Zsuzsa asszony, telefonált. Aczél már korábban tudomra adta, hogy ha bárkivel beszél, nem kell kimennem, mivel nincsenek előttem titkai. Kihangosíttatta a berendezést, mert rosszul hallott szegény, és Zsuzsa asszony – nekem úgy tűnt, hogy kissé aggódva – kérdezte: „Mi volt az öregnél?” Aznap reggel Aczél ugyanis Kádárnál járt. Ha egy ilyen találkozó

eseménynek számított, és a felesége aggódva kérdezett rá, akkor nem lehetett olyan közvetlen a viszonyuk Kádárral. A másik történetem 1984-ben játszódott. Aczél fél évszázados párttagsági jubileumát kellett megünnepelni, és a protokoll szerint ilyenkor a párt főtitkára az illetékes osztályvezető jelenlétében fogadja az ünnepeltet. Furcsa dolog: a Központi Bizottság titkára felügyelte azt az osztályt, aminek én voltam a vezetője, mégis úgy gondolták, hogy a szabályzat szerint nekem kell ott lennem. Az egész beszélgetésből egyetlen dologra emlékszem: koccintottunk, Kádár János letette a poharat, és Aczélnhoz fordulva így szólt: „Sokszor meg akartam már tőled kérdezni, tulajdonképpen hogyan is lettél te párttag?” Engem annyira meglepett és megdöbbentett a kérdés, hogy a beszélgetés további részéből már nem is emlékszem semmi másra.

– Egyébként itt a falfestményen Kádár valóban sakkozik, de nem Aczélnal, hanem valaki mással, akinek az arcát nem láthatjuk. Aczél az ajtófélfának támaszkodva áll, nézi a játékosokat, kibicel. Ön szerint miért vannak ők rajta ezen a falfestményen?

– Ha egyszer a munkásállamról szól a kép, érthető, hogy szerepel rajta Aczél és Kádár is. De azt már többször is tisztázták, hogy a hajdani politikai berendezkedés egyáltalán nem tekinthető Kádár–Aczél rendszernek. Bár én valahol még olyat is olvastam: Aczél reménykedett vagy bízott abban, hogy egyszer majd így fogják nevezni. Ezt én egyáltalán nem hinném, ugyanis 1990 vagy 1991 körül, amikor egyszer szóba került a téma, a saját fülemmel hallottam, amint tagadta, hogy az ő szerepét valaha Kádáréval együtt lehetne emlegetni.

– Ez az épület jelenleg a Képviselői Irodaház. Korábban, amikor ön itt dolgozott, az MSZMP Központi Bizottság Székháza volt, egészen 1989-ig. Azelőtt mire használták?

– Azt hiszem, egy ideig az ÁVH hivatalaként funkcionált, 1953-tól, a Nagy Imre-féle miniszterelnökség idején, a Belügyminisztérium épülete lett, majd 1961-ben jött ide a pártközpont.

– Melyik volt Aczél szobája?

– Több is. Az egyik az első emeleten, ahol 1969-ben rábeszélte, hogy vállaljam el az említett akadémiai posztot. Persze nem erről nevezetes a hely, sokkal komolyabb dolgok is történhettek ott. Egészen addig dolgozott ebben az irodában, míg 1974-ben át nem került a Parlament épületébe, ahol a Minisztertanács elnökhelyettese lett. Aztán 1982-ben a Központi Bizottság titkáráként visszatért ide, de már a második emeletre.

– *Most, 2008-ban, kik vannak ezekben a szobákban?*

– Úgy tudom, a második emeleten az MSZP-frakció egy része található, az elsőt a párt frakcióvezetője, Lendvai Ildikó, és helyettese, Varjú László. Gondolom, más frakcióvezetők is itt vannak, de nem tudom pontosan. Az biztos, hogy Aczél György egykori szobájában Varjú László irodája található.

– *Emlékezzes ez a szoba önnek?*

– Igen. Több jó beszélgetésünk is lezajlott itt. A legemlékezetesebb, amikor 1984 novemberében elmondta nekem: úgy néz ki, nyugdíjba vonul, és szeretné, ha én lennék az utódja. Én meg erre azt válaszoltam, hogy én viszont nem szeretném.

– *Miért?*

– Nézz, én az egész – mondjuk így – szakmámon keresztül kerültem a politikai életbe. Még akkor is, amikor itt dolgoztam, minden héten felmentem az intézetbe, megbeszéltük a munkatársakkal, hogy éppen mit kutatnak, és publikáltunk is. Azért kerültem akkor ide, mert előtte öt évig a Minisztertanács Tudománypolitikai Bizottságánál dolgoztunk együtt. Ő a bizottság elnöke volt, én pedig a titkára. Ebbe a bizottságba tartozott még a művelődésügyi miniszter, az Akadémia elnöke és a főtitkára, a pénzügyminiszter, a tudományban, kutatásban érdekelt miniszterek, tehát a különböző ipari miniszterek és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnöke. Én alapvetően visszavágytam a saját szakmámba, de amíg együtt dolgoztunk a Tudománypolitikai Bizottságnál, valamiféle munkamegosztás alakult ki köztünk. Én foglalkoztam a természettudományokkal, a Társadalomtudományi Albizottságot Köpeczi Béla vezette, ő állt közvetlenül kap-

csolatban Aczél Györggyel és a hozzá köthető társadalomtudományokhoz kapcsolódó humánügyekkel. Aczél viszont a természettudományi-műszaki ügyekben hallgatott rám.

– *Tehát 1984-ben ön nem vállalta, hogy Aczél György utódja legyen.*

– Akkor azt mondtam, hogy ha lehet, inkább ne. Aczél György erre hozzátette, hogy beszéljem meg a feleségemmel. Mire én: „Felesleges, mert csak örülne neki.” Tudtam, hogy ez egy egészen más típusú tevékenység, Tétényi Pál nem tudná azt csinálni, amit Aczél György. Olyan kapcsolatokat ápolt a művészvilággal, amilyeneket én soha, így aztán semmire sem jutottam volna ezen a téren.

– *Mégis, vajon miért gondolt éppen magára akkor?*

– Azt hiszem, bízott bennem. Végül mégsem ment nyugdíjba, hanem a Társadalomtudományi Intézet vezetőjeként dolgozott tovább. A pártban Pál Lénárd lett a Központi Bizottság titkára, én pedig Lénárd helyére kerültem, a Műszaki Fejlesztési Bizottság elnöke lettem. Nagyon szerettem ezt a munkahelyet, még négy évig dolgoztam itt.

– *Milyen emlékezetes dolog történt még a kapcsolatukban, ami ide, ehhez a házhoz köthető?*

– Akkoriban fent, az ötödik emeleten volt az irodám. Nagyon megmaradt bennem az emlék, amikor ide jött Soros György, akivel hajdan osztálytársak voltunk, hogy létrehozza a Soros Alapítványt. Éppen Aczél Györggyel tárgyaltunk, és szóba került, hogy délután meg kell valamit beszélni, mire azt mondta: „Kettőre jön hozzám Sörös, Sörös György. 1947 óta él Amerikában.” Mire én: „Nem Soros?” „De igen, Soros” – vágta rá Aczél. És valóban jött is Soros, akit a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok titkárságáról küldtek ide, mondván, ebben a dologban Aczél Györgynek kell elsősorban döntenie. Sárika, a titkárnő mesélte, hogy jött befelé Soros Gyuri, Aczél György pedig ott várta, rámutatott az ajtóban, és azt kérdezte: „Berzsenyi Gimnázium?” Mire Soros: „Ezt is tudja?” Erre Aczél: „Na, jól van, ha mi megbeszéltük a dolgot,

menjen fel Tétényihez az ötödik emeletre!” Soros fel is jött hozzám, és elmondta, milyen tervei vannak. Kérdeztem tőle, hogy miért teszi ezt. Nyíltan válaszolt: „Konkurenciát akarok csinálni neked meg a főnöködnek.” Aztán létrejött egy bizottság, amelynek összetétele bizonyos mértékig tükrözte ezt a szándékot. Így indult be az egész alapítvány. Nagyon kellemes emlék ez, nemcsak azért, mert részem lehetett a Soros Alapítvány létrehozásában, hanem ismét találkozhattam egy volt osztálytársammal is, akit 1947-ben láttam utoljára...

– *Most mi a munkája?*

– 1996-ban nyugdíjba mentem, de továbbra is dolgoztam: előbb szerződéssel, két éve pedig félállású kutatóprofesszorként. Emellett az MSZP-frakció szakértője is vagyok, főként tudományos kutatási ügyekben adok tanácsokat.

– *Ez párthoz kötődő dolog?*

– Igen, a Magyar Szocialista Párthoz. Mondhatom, hogy alapító tagja vagyok az MSZP-nek. A frakció olyan törvényekkel is foglalkozik, melyek valamilyen módon érintik a kutatást. Sőt, 2007-ben létrehoztak egy parlamenti cseti bizottságot, mely 2010-ig kell, hogy működjön, a szakterülete pedig a kutatás, a fejlesztés és az innováció. Nagyjából azonos létszámban vannak benne képviselők és tanácsadók, havonta szoktunk ülésezni.

– *Hogyan érintette önt az 1989-es rendszerváltás? Milyen funkcióban volt akkor?*

– 1985-től az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságnak lettem az elnöke, majd 1989 tavaszán lemondtam, és kértem, hogy visszamehessek az Izotóp Intézetbe. 1989. október 1-jétől teljes állásban lettem ott kutatóprofesszor.

– *Miért mondott le az elnöki tisztségéről?*

– Akkoriban már sorozatos támadások érték a Műszaki Fejlesztési Bizottságot, számomra teljesen érthetetlen módon sokan fel szerették volna számolni az egészet. Azt is érezni lehetett, hogy egyre kevésbé engednek beleszólni a kormány ezzel kapcsolatos ténykedésébe. 1989 áprilisában, Németh Miklós miniszterelnöksége idején, lemondtam, és szeptember

30-i időponttal fel is mentettek, társadalmi munkában januárig elnöke maradtam – megállapodásunknak megfelelően – az Országos Atomenergia Bizottságnak, de akkor megtudtam, hogy felmentettek, a határozatot nekem nem is kézbesítették.

– *Akkor ki volt az Izotóp Intézet igazgatója?*

– 1989-ben Földiák Gábor volt a főigazgató és Veres Árpád az igazgató – 450 körüli volt a létszám. Földiák, azt hiszem, 1992-ben ment nyugdíjba. Később az intézményről levált egy kft., az Izotóp Intézet Kft., amelynek részben az intézet, részben pedig az Akadémia a tulajdonosa. Mi pedig Izotóp Kutatóintézet lettünk.⁵ A kft.-nek most nagyjából 2,5 milliárdos az évi bevétele, amelynek több mint 50%-a külföldről jön. Japántól Angliáig nagyon sok exportbevételünk van.

– *Mit exportálnak?*

– Különböző izotóp készítményeket, melyeket rengeteg területen lehet használni. Például az orvosi diagnosztikában: van az úgynevezett izotópos terheléses szívvizsgálat. Amikor a vizsgálandó személyt terhelik (kerékpárral vagy gyalogoltatással), technécium izotópot fecskendeznek a vénájába, és a kibocsátott sugárzás révén meg tudják nézni, hogyan helyezkedik el a szívben az izotóp. Ez alapján észre lehet venni, hogy van-e valamilyen rendellenesség. Aztán két nap múlva újra megnézik, mert akkor azt is látják, hogy a terhelésénél korábban felfedezett rendellenesség mennyire visszafordítható. Aztán az iparban is nagyon sok mindenre használják az izotópokat, például a hegesztési varratvizsgálatnál, vagy a mi intézetünk csinálja most is a „higanyleltárt”. Ez azt jelenti, hogy elektrolitikus eljárásnál, ahol a higanyt használják katódként, a higany a legkülönbözőbb helyekre folyik el. A mennyiségét úgy tudják meghatározni, hogy befecskendeznek valamennyi higanyizotópot, és egy idő után mintát vesznek. Az izotóp ra-

⁵ 2012 januárjától az MTA Izotópkutató Intézet és az MTA KFKI Atomenergiai Kutatóintézet alapjain létrejött az MTA Energiatudományi Kutatóközpontja. Ugyanekkoról Tétényi Pált emeritus kutatóprofesszorral nevezték ki.

dioaktivitásának csökkenéséből képesek megállapítani, hogy mennyi ott az összes higany.

– *Az MSZP-frakciónál mióta dolgozik szakértőként?*

– 1998 óta, ha jól emlékszem, amikor ellenzékbe került a párt.

– *Addig is politizált?*

– Megalakulása óta tagja vagyok a Magyar Szocialista Pártnak, korábban pedig a Magyar Szocialista Munkáspártnak.

– *Tehát gyakorlatilag az MSZMP-ből átlépett az MSZP-be.*

– Megszűnt az MSZMP... Illetve, hát működött még egy darabig, így kerültem aztán át.

– *Mi változott meg azzal, hogy az egyik pártból a másikba lépett át?*

– Kiderült, hogy nem sikerült, amit szerettünk volna. Azt a célt tűztük ki ugyanis, hogy ez az ország egyre jobban éljen. Az élet minőségén is javítani akartunk, és ez a folyamat tulajdonképpen el is indult. Jól emlékszem, hogy nagyon is megbecsülték országunkat. Együtt voltam például Grósz Károllyal, amikor a Német Szövetségi Köztársaságban járt, és akkor is, amikor Franciaországban tartózkodott, emlékszem, hogyan tárgyaltak vele. Amikor Helmut Kohl német kancellárnál jártunk, és a munkaebéd után kijöttünk az épületből, ötvenhatvan ember verődött össze, és nem fütyültek ki, hanem tapsal köszöntöttek minket. Vagyis akkor, ott, ha nem is olyan túl sokan, de tapsal fogadták a magyar miniszterelnököket. Aznap este Stuttgartban Grósz elmondta, hogy a háború után sokakat a lakhelyük elhagyására kényszerítettek – magyarokat és németeket is. Ez nagyon szomorú, hangoztatta, de ma már nem tehetünk mást, mint a jó kapcsolatok révén megpróbáljuk jóvátenni. Erre hatalmas tapsvihár tört ki. Azt akartuk, hogy országunk előrehaladjon, mindezt pedig természetesen az egyre nagyobb demokrácia létrehozásával próbáltuk elérni.

A nemzetközi életbe én 1963–1964-ben kerültem, amikor a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség közgyűlésein, kormányzótanácsában vettem részt. Attól fogva arra törekedtünk, hogy Magyarország mind jobban a világ megbecsült or-

szágává váljék, mindenki civilizált, fejlett országnak tartson minket. Ez akkoriban nem számított azért teljesen egyértelműnek. Nagyon sokszerű élményt jelentett számomra, amikor 1959-ben Varsóban egy konferencián egyik este a fogadáson egy amerikai kutató felesége megmutatta az útlevelét. Az állt benne, hogy ezzel az okmánnyal tilos Magyarországra menni. Szóval innen indult a dolog, ezt az igencsak tetemes hátrányt kellett ledolgoznunk.

– *Mégis azt mondta, 1989-re kiderült, hogy nem sikerült, amit akartak.*

– Úgy gondoltuk, hogy az adott politikai formát fenntartva lassan alakítunk ki egy többszínű politikai szerkezetet. Ez csak bizonyos mértékig sikerült, és sajnos az 1990-es évek második felében borzalmas, már-már leküzdhetetlennek látszó, ellentétek jöttek létre.

– *Na jó, de hát maga '89-ben hagyott ott csapat-papot.*

– Ez két különböző dolog. Nem csapat-papot hagytam ott, mert állásban maradtam, dolgoztam tovább az Intézetben, sőt folytattam volna – mint mondtam – az Országos Atomenergia Bizottságnál. Az a párt pedig gyakorlatilag megszűnt, amelyikben 1989-ig bizonyos funkciót töltöttem be. Világossá vált, hogy nem lehet a megszokott úton folytatni a dolgokat, a világ már másfelé ment.

– *Sajnálta ezt?*

– Igen. De ma már nem sajnálom. Örülök, hogy ez békésen történt, és félek a mostani helyzettől. Ugyanis manapság borzalmasan éles az ország két fele közötti szembenállás. Ma úgy látom, hogy a két nagy tábornak ki kell egyeznie egymással, nincs más lehetőség. Bizonyos intézkedések sajnos elkerülhetetlenek, és az a politikai erő, amelyik meglépi ezeket, eltűnik. Legalábbis akkor, ha egyedül csinálja. Akárhogy is van, sokkal több pénzt fordítunk a dolgokra, mint amennyit költhetnénk. Na de ez nagyon messze vezet...

– *Hát igen. Most csak hangosan gondolkodom, de úgy tűnik, mintha visszasírná az egypártrendszert.*

– Nem, egyáltalán nem sírom vissza. Boldog vagyok, hogy békésen sikerült megoldani az átmenetet, de nem állítom magamról, hogy részt vettem a megoldásban.

– *Többben is hangoztatják, hogy a rendszerváltást máshogy, valamiféle tabula rasa megvalósításával kellett volna véghezvinni. Mit jelent ez ön szerint?*

– Attól függ, kinek. Van, aki azt mondja, hogy a régi rendszer emberei húzzanak el, örüljenek, hogy nem lógatták fel őket. Ilyet is hallottam a televízióban. Aztán van, aki csak arra gondol, hogy ne legyenek vezető pozícióban.

– *Ön szerint?*

– Szerintem az akkori tevékenységeket a közvetlen kontextusuk alapján kell mérlegelni és megítélni. 1984 körül éppen ebben a szobában Aczél György azt mondta: „...nem arról van szó, mintha bárki attól félne, hogy Sashalomról idejönnek a pártközpontba értünk a szovjet tankok, mert ez vagy az nem tetszik nekik a kultúrában, hanem arról, hogy esetleg egy- vagy kétmillió tonna kőolajjal kevesebbet kapunk majd.” Ez így nézett ki abban a közel két évben, amikor itt dolgoztam. De ezt csak példának mondom, hogy az akkori dolgokat az adott szemüvegen keresztül kell nézni.

Nem tudom például, mennyire ismert, hogyan léptünk be a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba. Nekem Fekete János, a Magyar Nemzeti Bank akkori elnökhelyettese mesélte a történetet, aki már 1965–1966-ban, az akkori új mechanizmus bevezetése előtt is javasolta, hogy lépjünk be, erre azonban akkor nem került sor. Fekete elmondta, hogy Brezsnyev még 1981 nyarán, a „krimi” alatt (így hívták a krimi kétoldalú találkozót) mindent megígért Kádárnak. Aztán jött a levél Nyikolaj Patolicsevtől, a Szovjetunió külkereskedelmi miniszterétől, hogy tekintettel a lengyel eseményekre, most már sajnos jövőre csak egy- vagy másfél millió tonna kőolajjal kevesebbet tudnak adni. Erre Kádár felkérte Feketét, hogy járjon utána, miként fordulhatnánk a Valutaalaphoz. Így aztán 1982-ben beléptünk a Világbankba, és csatlakoztunk a

Nemzetközi Valutaalaphoz is. Itt, ebben a házban történt a döntés. Ilyen egyszerű volt.

– *Ilyen ma is történhet? Előfordulhat, hogy ha valamit nem tesszünk meg, egy másik állam így vagy úgy beavatkozik?*

– Nem, most nem ez a veszélyes, hanem az, hogy minél bizonytalanabb a belpolitikai helyzet, annál drágábbak a hitelek, és annál kevésbé finanszíroznak minket. A másik gond, hogy most nem előnyös itt lenni, mivel politikai vagy más okból terhek vannak az élő munkán – ez mindenképpen következményekkel jár. Egyértelmű, hogy mi történt, és az is, hogy miért. Mi a műszaki fejlődésben el- és lemaradtunk, ezért nem voltunk képesek ellensúlyozni az egyre dráguló nyersanyagárakat, azaz a késztermékek árában nem tudtuk realizálni az árnövekedést.

– *Miért és mikor maradtunk el?*

– Fokozatosan. Nem volt profitérdekelt a rendszer. Ezt már nagyjából abban az időben világosan láthattuk, amikor a Tudománypolitikai Bizottságban dolgoztam. Ennek be kellett következnie.

– *Térjünk vissza Aczélhoz! Ön is a hagyatékát gondozó kuratórium egyik tagja.*

– Igen, mi tulajdonképpen az Aczél lányok tanácsadói vagyunk, ha valamit publikálni akarnak Aczél hagyatékából. Ezt csak akkor tudtam meg, amikor ismertették a végrendeletet.

– *Meglepődött?*

– Nem is tudom... Végig közel éreztem magam Aczél Györgyhez, 1985 után is rendszeresen találkoztunk. Tehát tulajdonképpen nem volt meglepő, tudtam, hogy a levéltárában nagyon sok dolog van, nagyon érdekes személyek írtak hozzá igen érdekes ajánlásokat, dedikációkat.

– *Ismeri az egész anyagot?*

– Nem. Ha jól emlékszem a végrendeletre, a mi funkcionk nem a betekintésre, a kutatásra vonatkozik, hanem a publikálásra vonatkozó hozzájárulás megadására. Nem mi adjuk meg az engedélyt, hanem csak tanácsokkal szolgálunk az Aczél lá-

nyoknak. Hadd mondjak még valamit. Aczélnek gondja volt, hova kerüljön a kézirat, ezért beszéltem az Akadémia könyvtárának akkori igazgatójával, hogy tudják-e esetleg biztosítani a dokumentumok védelmét, nehogy illetéktelenek tehessék rá a kezüket. Ezt megelőzően az országgyűlés 1991-ben hozott egy törvényt, miszerint az MSZMP Párttörténeti Intézetének összes iratát, a memoárokat és minden egyéb dokumentumot, át kell adni a Magyar Országos Levéltárnak. Tehát a hivatalos iratok ott találhatók, Aczélra vonatkozóan is. A személyes hagyatékát, iratait, levelezését, kéziratgyűjteményét helyeztük el a Magyar Tudományos Akadémia Levéltárában.

- Ha én szeretném megnézni az egész Aczél-hagyatékot, megethetném?

- Nem tudom pontosan. Lehet, hogy bizonyos részek zárva vannak, egyszerűen nem emlékszem most. De van egy határozott, Aczél György által végrendeletileg kifejezett követelmény: az ottani iratok közzétételével senki se kerülhet hátrányos helyzetbe. Ez benne volt a végrendeletben, megjegyeztem.

- Önnek mi a funkciója ebben a kuratóriumban?

- Eleinte többször összeültünk, és ha valamilyen publikálási kérdés merült fel, megbeszéltük. Úgy emlékszem, egyetlen esetben sem utasítottunk el senkit.

- Azt tudja, hogy a dedikált könyvek első lapja ki lett tépve, és csak a dedikációt őrizték meg a hagyatékban?

- Nem, ezt nem tudtam.

- A dedikációkat, az ajánlásokat, leveleket ismeri, olvasta?

- Néhányat láttam belőlük, de inkább nem beszélnék erről, ugyanis nem akarok senkit sem kellemetlen helyzetbe hozni.

- Miért hozná őket kellemetlen helyzetbe?

- Mert az illetők később másként nyilatkoztak Aczél Györgyről. Az egyik író például (szándékosan nem mondok nevet), dedikálta azt a kötetet, melyben az apja költeményei jelentek meg a nyolcvanas évek elején. A dedikációra pontosan nem emlékszem, de nagyon meleg viszonyt fejezett ki.

Aczél és az íróársadalom között igen jó, meghitt viszony állt fenn. Nem tudom, hogy szóba került-e már, de nekem annak idején elmondta Aczél, hogy szerinte mi alapozta meg ezt a kapcsolatot. Ugyanis 1956 után az írók egy része fogadalmat tett: addig nem publikálnak, amíg más írók börtönben ülnek. Aczél György egyszer úgy hallotta, hogy Illyés Gyula készül valamit kiadni. Ez röviddel az amnesztia előtt történt, és akkor Aczél figyelmeztette Illyést, hogy most ezt ne tegye. Ő hallgatott Aczélra, és inkább nem publikált. Tehát Aczél tulajdonképpen meg akarta óvni Illyést – nekem ő így mondta, és én úgy értettem, hogy erre Illyés akkor jött rá, amikor az amnesztia-rendelet életbe lépett.

- Miért gyűjtött ennyi kéziratot és dedikációt Aczél?

- Azt hiszem, érdekelték ezek a dolgok, és szerette ezeket az embereket, ezt a szférát. Jó viszonyban volt az írókkal, vagy legalábbis ő ezt hitte. Ez 1989 után némiképp megváltozott.

- Szemtől szembe meg is mondták neki, hogy már nem tekintik partnernek, vagy csak a különböző nyilatkozatokból derült ki számára?

- Nem neki mondták, egyrészt elmaradtak tőle, másrészt az újságokban kezdték állandóan emlegetni. Akkor jött ez a bizonyos Kádár-Aczél-rendszer elnevezés, ami – ahogy már mondtam – messze nem fedi a valóságot, viszonyuk nem volt annyira meghitt.

- Jól csinált mindent Aczél maga szerint?

- Nézze, voltak köztünk viták, de nem emlékszem olyan esetre, amikor úgy éreztem, hogy haragszik rám, szóval egyenrangúként kezelte az embert. A KB Tudományos, Kulturális és Oktatási Osztályának vezető tisztségében Radics Kati lett az utód, aki később férjhez ment Berend T. Ivánhoz, a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnökéhez. Ők Los Angelesben élnek, a rendszerváltáskor kiutaztak, és ott is maradtak. Radics Kati mondta Aczélnek, aki aztán továbbadta nekem: „Aczél elvtárs, mi azt hittük, hogy maguk Kádár elvtárral mindent megbeszélnek, és maga a szerint cselekszik.

Most jöttünk rá, hogy tulajdonképpen maga falaz nekünk, mármint a kulturális életnek.” Amikor ezt Aczél mondta, akkoriban tényleg úgy tűnt, mintha lenne benne valami. Kádárnak az volt a szokása, hogy amikor reggel bement, megnézte a postát, ezt-azt, majd körbement a titkároknál, és elvitte az érdeklődésüknek megfelelő írásokat. Aczélhoz hozta az aktuális *Mozgó Világ* vagy *Kortárs* számokat, ha volt valamelyikben valami. Kétségtelen, hogy Aczél György nagyon sokat tett azért, hogy ebben az országban a politika ne nyomja el az embereket. Itt elsősorban az értelmiségre gondolok...

– *Ő se nyomott el senkit?*

– De, azt hiszem, igen. Nem tudok neveket mondani, de volt, akikre haragudott, egyesekkel szóba sem állt. Meg kell, hogy mondjam azonban, ma és az utóbbi időkben jócskán elmaradtunk az akkori fejlettségi szinttől – már ami a kormányzás szakszerűségét illeti. Itt elsősorban arra az időszakra gondolok, amikor a Tudománypolitikai Bizottság titkára voltam, és előkészítettem egyes anyagokat, különösen pedig amikor az OMFB elnökeként állandó meghívottként – 1989 tavaszáig – részt vettem a minisztertanács ülésein. Egyetlen példát említek csak, melyet már egy kerületi küldöttgyűlésen is elmondtam. Egyik nap az mondják, hogy negyvenkilenc kórházat szüntetnek meg, másik nap pedig azt, hogy harmincat. A kormány ülésén pedig már az jön ki, hogy harminckilencet – és tudtommal senkit sem vontak felelősségre az összevisszaság miatt. Hát milyen anyag ment a kormány elé? Vagy bemegy egy javaslat, hogy amerikai gépeket vásárolunk, aztán kijön a döntés, hogy svédet. Hát ez hogy van? Ezt nevezem szakszerűtlen kormányzásnak, ilyen korábban, Kádár és Aczél idejében, nem fordulhatott volna elő.

„Voltak, akiket indokolatlanul ölelt a keblére, másokat ugyanígy taszított el”

Beszélgetés Popper Péterrel

(1933–2010) pszichológus, író, egyetemi tanár. Tanulmányait az ELTE-n és a moszkvai Lenin Intézetben végezte. Ezután a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán tanított, majd 1958 és 1960 között a Fiatalok Átmeneti Nevelőintézetében dolgozott pszichológusként. Három évig az ELTE Jogi Karán aspiráns, 1963-tól pedig a SOTE gyermekklinikájának tudományos munkatársa, 1967 és 1980 között pedig főmunkatársa lett. 1974-től több mint két és fél évtizeden át a Magyar Pszichológiai Szemle című folyóirat főszerkesztője, 1980-tól egyetemi docenssé, 1984-től pedig professzorrá nevezték ki. 1992 és '94 között az izraeli Bar Ilan Egyetemen tanított, majd hazatérve '94-től 1996-ig Horn Gyula szocialista miniszterelnök tanácsadójaként tevékenykedett. Leköszönése után számos budapesti és vidéki egyetemen és főiskolán oktatott.

Legfőbb kutatási területei a pszichoterápia, a viselkedépszichológia, valamint a vallás- és művészetpszichológia voltak, különösen érdekelték a távolkeleti vallások és az összehasonlító vallástörténet. Az ország egyik legismertebb és legnépszerűbb pszichológusaként számos, rendkívül sikeres könyv és újságcikk szerzője, tévé- és rádióműsorok készítője és állandó szereplője.

– Olyan az emberi természet, hogy bármi volt az életében, szép, jó, rossz, az idő múltával mindent feketére fest. Valahogy úgy képzelem, a múlt kezében van egy ecset, és ami elmúlt, besötétíti. Minden nagy szerelemben először van a nő meg-

szerzésének mámore, majd a kiteljesedés gyönyörűsége, végül pedig az unalom.

– *De azt is szokták mondani, hogy az időbeli távolság meg is szé-
pítheti a múltat.*

– Nagyon ritkán látok ilyet. Inkább úgy tűnik, nagy szerelem ide, gyönyörű évek oda, sötétre festik, kimazsoláznak belőle minden negatívumot, minden rosszat. Értem ezt is, számomra mindez csak annyit jelent, hogy nagyon vonzza még az illetőt a partner, és nagyot kell rúgni bele, hogy elszakadjanak a kötelek. Így aztán besötétül a múlt. De ez nem igaz, ezek nem ilyenek voltak, nem ezért házasodtak össze. A politikában is százszázalékosan így van. Ha bármilyen politikai változás történik, a múlt figurái, vezetői, eseményei mindannyian pokolbéli sátáni fényt kapnak. Borzasztó. Mindenki mártír lesz, ahogy a háború után hirtelen mindenki partizán – szóval minden sötét színben tűnik fel.

– *Vannak, akik menet közben is sötétnek érezték, nem csak utólag.*

– Ezek hiteles emberek. Nem mondom, hogy nincs olyan hiteles személy, aki állandóan változtatja az ítéleteit, de ez a mentalitás sajátosan magyar betegség. A magyar nemzeti identitással azért vannak problémák, mert hiányzik az, amit Romain Rolland a múlt vállalásának nevez. A francia szerző egyik hősnőjének legértékesebb tulajdonságát abban látta, hogy vállalta, ami történt, amit csinált, ahogy az életben viselkedett. Ebből alakul ki egy folyamatosság. Az öt éves Péterke is én voltam, aki, amikor elhasalt a Szent István parkban, odarohant a kötögető anyukájához, és nagyokat sózott rá, azzal, hogy „Nem tudtál rám vigyázni!” Én voltam a diákvezér is a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején. Szóval minden én voltam.

– *A legszerencsésebb talán az lenne, ha nem lenne téma, hogy vállalam-e a múltamat, mert ez a természetes, nem volt semmiféle pálfordulás, semmi különleges az egészben.*

– Nézze, attól függ, hol él. Ha én Angliában vagy Svédországban születek meg, eszembe sem jut a politika. Érdekel is engem,

hogy ki a miniszterelnök? Dehogyan érdekel! Mi közöm hozzá? Mérhetetlen magasságban elmegy a politika a fejem fölött. Nem így Magyarországon, ahol dörömböl az ajtón, bejön a lakásomba, körülszimatol a magánéletemben, kezdve attól, hogy feleségemen kívül van-e szeretőm, megkereszteltetem-e a gyereket az adott rendszerben, járok-e templomba, barátkozom-e kommunistákkal, szociáldemokratákkal.

– *Mikor érezte ezt először?*

– Tízéves koromban, amikor meg akartak ölni, mert zsidó vagyok. Aztán jött a következő: döglök meg, mert polgár, mert értelmiségi vagyok, nem munkás-paraszt származású. Megy tovább a dolog. Rohadt bolsevik! Túl vörös. Túl zsidó. Menjen a fenébe! Végig az életünkben odajött a politika, és állandóan kényszerít, hogy foglalkozzunk vele, mert a magánélet legintimebb szféráiba is bezavar.

– *Milyen kapcsolata volt Aczél Györggyel?*

– Pszichológus voltam, illetve családi hagyományból baloldali. Apám 1912 óta a szociáldemokrata párt tagja volt, az ő politikai nézeteiről nem sokat beszéltünk a családban, de hát tudtuk a dolgot. Konkrét kapcsolatba akkor kerültem Aczéllal, amikor 1972-ben megújították a *Magyar Pszichológiai Szemle* szerkesztőségét, és az Akadémia második osztálya engem választott meg főszerkesztőnek. A *Szemle* az MTA egyetlen politikai jellegű, pszichológiai folyóirata volt. Gratuláltak, majd négy nap múlva felhívott Mátrai László, a második osztály elnöke, és azt mondta: „Te Péter, Aczél kihúzott téged mint főszerkesztőt a javaslatból. Arra kérlek, viselkedj okosan, fogadd el, ne ágálj, ne lázadozz, legyél nagyvonalú!” Mondtam neki, hogy ezt én nem teszem meg. Nem ismertem Aczélt, de küldtem neki egy levelet. Egészen addig nem reklamálhatok – írtam –, hogy miért nem én vagyok a had- vagy a külügyminiszter, amíg ki nem neveznek. De ha kineveztek, és ő levált engem, jogom van tudni, hogy miért, mi ellenem a kifogása. Elég goromba levél volt. Egy idő után jött egy futár a pártközpontból, és mondott egy időpontot,

amikor Aczél fogad engem. Szorongani kezdtem, főleg azért, mert a klinikai professzorom (én akkor docensként dolgoztam) nagyon rossz néven vette. Azt mondta: „Péter, miért kell neked belekötnöd a hatalmasokba, ágálnod ellenük, támadnod őket? Tönkreteszed a saját karrieredet és a klinikát is, mert ilyen hírbe kerülsz.” Szóval rettenetesen nem tetszett neki. Van bennem egyfajta hiedelemvilág, babona, irrealitás, vagyis én elhittem Thomas Mann-nak azt, hogy az ember életében kevés az eredeti történet. Anélkül, hogy tudnánk, mítoszokat élünk át újra meg újra. Nekem nagyon megtetszett ez a gondolat, és eltöprengtem azon az estén, hogy milyen mítoszt élek én most újra. Úgy döntöttem, ismerem ezt a mítoszt: József beszél fáraó előtt. Benne van a *József és testvérei*-ben meg a Bibliában is. Ha én valóban ezt a mítoszt élem újra a saját variációmban, akkor tudom a végét is: be fognak aranyozni. Abszolút nyugodtan sétáltam be másnap a pártközpontba.

Akkor ismertem meg Aczélt. Olyan undokul fogadott, amennyire csak lehet. Eldobta magát egy karosszékből, kinyújtotta a lábát, és azt mondta: „Hallgatom, Popper elvtárs.” Elmondtam ugyanazt, amit gyakorlatilag levélben is megírtam neki: jogom van tudni, hogy miért húzott ki mint főszerkesztőt, hiszen engem az Akadémia választott meg. Elkezdett kérdezősködni: hogy látom ezt meg azt, milyennek találom a magyar pszichológia, az értelmiség, a politika helyzetét.

– *Őszintén válaszolt?*

– Abszolút. Én egy idő óta mindig őszintén válaszolok. Van egy történetem is arról, hogy miért zártam ki az életemből a hazugságot. Nagyon jóban voltam Vas István költővel és feleségével, Szántó Piroskával. Kijártam hozzájuk, mert olyan jó volt találkozni egy emberrel, Vas Istvánnal, aki megélte mindazt, amit én, a háborút, a légereket, a diktatúrákat – szóval mindent. Ő ezt mellékesnek tartotta, mivel sohasem engedett abból a meggyőződéséből, hogy a versnél semmi sem fontosabb. Elmentem egyszer hozzájuk, és akkor jelent meg a Magvetőnél egy könyvem a színészetéről, a *Színes pokol*.

Vittem egyet Szántó Piroskának, és azt mondtam: „Piroska, most jelent meg ez a könyvem, ugyan már, olvassa el! Kíváncsi vagyok, mit szól.” Amikor legközelebb mentem, kérdeztem tőle, hogy tetszett. Azt mondta: „Péter, most mondanom kell magának valamit. ’56 után bementem a Ferenciek téri közértbe, és kértem citromot. Egy fiatal fiú volt az eladó, azt mondta, nincs. Elfogyott. Megfordultam, mentem kifelé. A srác utánam szólt. »Asszonyom, kérem, jöjjön vissza!« Nem értettem. Visszamentem. A srác lebukott a pult alá, hosszas kaparás után elővett egy pici, összeszáradt citromot, és közölte: »Asszonyom, ez az egy citromunk még van.« Döbbsen néztem rá, mire a fiú: »Asszonyom, én elhatároztam, hogy soha többet nem hazudok.«” Erről van szó. Azt mondta Szántó Piroska: „Magamba néztem, mert nagyon imponált ennek a fiúnak az elhatározása, de azt is láttam, hogy én nem tartok itt erkölcsileg. De elhatároztam, ha hatvanéves leszek, attól kezdve nem hazudok. Péter, magának pechje van, elmúltam hatvanéves. A könyve undorító. Bószító. Gonosz. Ne haragudjon, kérdezett, megmondom.”

Engem is nagyon inspiráltak Szántó Piroskának ezek a mondatai, és én is elhatároztam, ha majd elmúlok hatvanéves, én se fogok hazudni. Igyekszem betartani, és igazat mondok, ahogy Aczélnek sem hazudtam – bár akkor még nem töltöttem be a hatvanat.

– *Hogy reagált Aczél arra, amit akkor elmondott neki?*

– Hallgatott, kérdezett, majd egyszer csak azt mondta: „Popper elvtárs, elnézését kell kérnem, engem rosszul informáltak a munkatársaim a maga személyiségéről, természetesen ön a *Pszichológiai Szemle* főszerkesztője.” Mire azt válaszoltam: „Én nem azért jöttem ide, Aczél elvtárs, hogy visszakunyizzam magam a főszerkesztőségbe, amit el se kezdtem, hanem tisztázni akartam egy helyzetet mihez tartás végett.” Na, erre nagyon dühös lett, és kiabálni kezdett: „Mit primadonnáskodik itt? Minek játssza meg magát? Tudja, hogy telt az én életem?” Majdnem szó szerint tudom idézni:

„Rákosi végigment a pártközpont folyosóján, szóba került a nevem, mire azt mondta barátságosan: »Az Aczél az...« Mindenki rohant, hogy barátkozzon velem. Négy hét múlva meg azt mondta: »Az Aczél? Hát...« Senki szóba sem állt már velem. Kezet se fogott. Nekem így telt az életem. Maga most itt mit játssza meg magát, hogy nem akar főszerkesztő lenni? Az. Kész.”

Egy darabig megkukultam erre a dörgedelemre, mire azt kérdezte Aczél: „Mit gondolt maga rólam, miért húzom ki magát a főszerkesztői listáról?” Mondom: „Azt nem tudom. Lehet, hogy túlságosan pszichoanalitikus vagyok a párt ízléséhez képest.” Akkor megint kiabálni kezdett: „Ne hülyéskedjen már, az analitikusok legalább szóba állnak a beteggel, a többiek csak tablettákat nyomnak a szájába. Dehogy van evvel nekem bajom.” Mondom: „Ne haragudjon, ismerem a rólam szóló pletykákat. Nőügyek?” Na, erre még mérgesebb lett: „Mit gondol maga, mi vagyok én – így fejezte ki magát –, egy franciskánus szerzetes? Tudja, mi a különbség maga és én között? Én pontosan tudom, hogy hiába nősülnék meg másodszor, harmadszor, negyedszer, a házasságom ugyanolyan lenne, mint most. Minek? Maga meg egy optimista, aki azt hiszi, ha jön egy új nő az életébe, akkor valami alapvető változás fog bekövetkezni. Visszaél maga a szexualitással, a főnöki hatalmával?” Mondom: „Dehogy élek vissza, hát miért kéne?” Erre ő: „Hát akkor meg mi bajom lehet nekem magával?” Még egyszer elnézést kért, mi több, fölhívta Gerlóczy Ferenc professzor urat, a klinika akkori igazgatóját, és azt mondta: „Nézze, elterjedt az a rémhír, hogy én haragszom Popperre, a maga docensére. Szeretném tisztázni magával, hogy szó sincs róla, nehogy ebből valamilyen kellemetlensége legyen neki.” Így ismerkedtünk meg.

– *Kiderült, hogy milyen információk alapján húzta ki Aczél az ön nevét?*

– Nem, ő teljesen diszkrét volt. Annyira, hogy amikor már nagy Aczélból kisebb Aczéllá, a Társadalomtudományi

Intézet igazgatójává bukott, és elkezdődtek a gyalázkodások, akkor egyszer mondtam neki: „Figyeljen, adja ide nekem kölcsönbe a magyar íróknak azokat a köteteit, amit magának ajánlottak! Én egy cikkben, faksimilében lehozom ezeket.” Kirúgott, mert ilyen eszközökkel ő nem él. Tudta, hogy milyen szövegekkel ajánlották neki a könyveket, de nem akarta senki ellen felhasználni. Diszkrét ember volt, nem árulta el azt sem, hogy miket sugdostak a fülébe rólam.

– *Többen is mesélték már, hogy felajánlották Aczélnak az ajánlások kiadását. Úgy látszik, több közel álló személynek is eszébe jutott.*

– Szerintem mindenkinek, akinek volt esze. Annyira viszatetsző, ahogy Aczél előtt mélyen hajlongók és hízelgő himnuszokat zengők egyszer csak elkezdtek mocskolni – akkor még azt gondoltam, hogy mindennek van határa. Hofi Géza arra a provokatív kérdésre, hogy miért gondolkozik és nyilatkozik úgy, ahogy, azt felelte a rendszerváltozás tájékán: „A nézőtérrel valaki fölszólt, hogy tudja, miért: mert én nem köpök bele abba a tálba, amiből tegnap ebédeltem.” Fontos a tisztességes kommunikáció, és vannak határok, amiket becsületes ember nem lép át.

– *És maga teljesen fairnek tartotta, hogy a kollégái megszavazák önt, aztán van egy úgynevezett Aczél György, aki mindezt akár át is húzhatja?*

– Nem. Nem tartottam korrektnek, azért is tiltakoztam ellene. Diktatúra volt. Azt gondolom, ha engem a magyar törvények értelmében deportálni akarnak, akkor nem mehetek el Horthyhoz vagy Hitlerhez, hogy „Mein Führer, maga igazságtalanul visszaél a hatalmával.” Nincs ilyen lehetőség. Megértettem, hogy diktatúra van, igaz, puha diktatúra. Aczél soha senkit nem küldött börtönbe, és ez megadja a lehetőséget, hogy bizonyos határok között védjem magam.

– *Lehet, hogy azok az írók, akik ajánlásokat írtak, hízelgő levelet küldtek Aczélnak, egyszerűen csak tudomásul vették, hogy diktatúra van, utána pedig másképp gondolták. Nem történhetett így?*

– Annak is van határa, hogy tisztességes ember mennyire alkalmazkodik tisztességtelen helyzetekhez. „Ajánlom Aczél miniszterelnök-helyettesnek” – ez rendben van. Nyalni nem kell, és csettinteni utána még kevésbé. Itt csúszik bele a gerinctelenség. Én megértem, hogy a kulturális vezetőnek ajánl egy könyvet, mert örül, hogy nincs letiltva, boldog, hogy megjelenik, de nem kell gusztustalanul hízelegni.

– Ön látta ezeket a leveleket?

– Sokat. Könyveket láttam beírt ajánlásokkal, Aczél mutatta. Azt gondoltam, hogy ezt nem. Aczélból nem csinálunk jóistent és zseniális kultúrpolitikust, de sátánt sem, a gonosz erő képviselőjét a világban, mert egyik sem igaz.

– Mi az igaz?

– Aczél, az én megítélésem szerint, alapvetően tisztességes ember volt. Valami plusszal is rendelkezett, aminek én nem tudok más nevet adni, mint hűség. Ez egy érdekes dolog. Ha engem letartóztattak volna abban az időben, és olyan sorsra jutok a börtönben, mint Aczél, annyi brutalitásnak, annyi megalázásnak kitéve, annak az eszmének a nevében, aminek az egyik vezető politikusa voltam, ha kiszabadulok, biztos, hogy nem térek vissza. Magánkertjeimbe vonulok, vagy külföldre megyek. Szóval, hogy valaki ennyi nagyvonalúsággal és valami számomra érthetetlen megbocsátással visszatér ahhoz a politikához, ami megalázta, meggyötörte, el akarta pusztítani, ezt nevezném érthetetlen hűségének. Biztos azt is mondják, hogy politikai meggyőződés...

– Meg hát hatalomvágy is... Az nem volt benne?

– Kiben nincs hatalomvágy? Az emberek egyik mozgatója az érdek, ami pénzre és hatalomra vágyik. Vagyis – ne haragudjon, hogy ilyen buta példákat mondok – amikor életemben először elmentem szülői értekezletre, a fiam akkor első általános iskolás volt, be kellett ülni a padokba, bejött a tanterembe a bögyös tanító néni, csinos, és kitanított minket, szülőket. Néztam akkor a csajt, és azt gondoltam magamban: milyen kár érte, ez már nem tud szimmetrikusan be-

szélgetni, csak felülről lefelé. Aztán azt mondta a tanárnő, hogy lehet kérdezni. Na, én jelentkeztem, és fel is szólított. Megkérdeztem, hogy a gyerekek miért nem ehetik meg a tízóraijukat akkor, amikor éhesek, miért csak a nagyszünetben. Azt válaszolta elnyújtott hangon: „Ez azért van, apuka, mert nálunk így szokás.” Már itt tartott tanítónői hatalmában, hogy volt pofája ezt mondani. Akkor magamba néztem egy percre, hogy most jó legyek vagy rossz. Természetesen a rosszat választottam, és a következőt mondtam neki: „Engem utoljára az Arizonában a rossz lányok szólítottak apukának, amikor bementem, és azt mondták: »Apuka, ha van pénzed, gyere el egy boldog öt percre.« Van egy országos gyermekrendelése, aki ott elkezd apukázni és anyukázni, azt én háromszor figyelmeztetem, utána elválnak útjaink. Mert a magyar nyelvnek van egy megszokott szabálya: uram, asszonyom. Ne apukázzon!” Így aztán a család eltiltott a szülői értekezletek látogatásától. Ha egy tanító néni is hatalmi mámorba esik, hát mit akarunk Aczél Györgytől? Persze, hogy csábította a hatalom. Miért ne csábította volna? Engem is csábított, hogy egyetemi tanár vagyok és tanszékvezető. Mondjuk, a hatalomnak az a konzekvenciája csábított, hogy senki sem kérheti számon rajtam, hol voltam fél kilenckor. Jövök, amikor jövök, megyek, amikor megyek, és ha el akarok utazni Indiába, akkor ott lehetek hónapokig, bejelentem, és a helyettesem viszi tovább a tanszéket. Vagyis a szabadság kellett nekem, de a szabadság abból a hatalomból jött, hogy én egyetemi tanár vagyok és nem adjunktus.

– Igen, csak hát ön mögött ott volt a tudás, amit megszerzett, papírja is volt róla. Aczél György – tudjuk – nem rendelkezett semmiféle végzettséggel.

– Én nagyon rossz véleménynel vagyok ezekről a papírszámárlétrákról. Mindig azt mondtam, amikor az újságíróknál tanítottam, hogy ne essetek hasra, ha valaki egyetemi tanár vagy akadémikus, attól még nagyon buta is lehet. Egy analfabéta cigány férfi sokkal intelligensebb és sokkal okosabb lehet

nála. Mit érdekel engem a végzettség? Aczél rendkívül művelt ember volt. Életének egy bizonyos periódusában, amikor már nem volt a nagy Aczél, sokat beszélgettünk, őszintén, nagyon keményen. Például szégyellem ugyan, mert halottakról vagy jót, vagy semmit, de mégis megkérdeztem tőle, hogy miért csinált akademikust Lukács Józsefből, az MTA Filozófiai Intézet igazgatójából. Tényleg úgy látta, hogy ő nagy kapacitású ember? Aczél nyíltan válaszolt, azt mondta: „Nem, megmondom, miért. Ha már nem leszek Aczél György, nem leszek a Központi Bizottság tagja, miniszter, intézetigazgató, semmi sem leszek, akkor is legyen egy ember, aki szóba áll velem, és visszaköszön.” „Na – mondom –, most pofára esett. Én vagyok az az egy ember, aki visszaköszön, és eljön beszélgetni, meghívja magát vacsorára. Szegény Lukács Juszuf ezt már nem teheti meg.” Nem tudom, megtette volna-e, ha életben marad. De végül is én lettem az egyik ilyen ember.

– *Miért, mi ennek az oka?*

– Mert nekem nagyon jó véleményem volt Aczél Györgyről, és az is maradt. Nézze, ez egy nagyon nehéz história. Mondok egy teljesen más példát. Van egy magyar költő, író, már nem él szegény, aki tanítványi, fiúi hűséggel tekintett Lukács György filozófusra. De egy pontnál elakadt, nagyon gyötörte. Lukács 1919-ben a tiszai front parancsnokaként kivégeztetett katonaszökevényeket. Ő, a humanista filozófus. Szerintem azon még meg lehet botránkozni, hogy miért vállalta el Lukács a parancsnokságot. Akkor a románok támadták Magyarországot, az első világháború után. Ezen lehet vitatkozni. Lehet, olyan politikai meggyőződésű ember volt, aki úgy gondolta, nem vonhatja ki magát ebből. De ha egyszer elvállalta, ott már nincs választás, akkor ki kell végeztetni a dezertőröket. Az már nincs, hogy én vagyok a parancsnok, ciróka-maróka, szaladatok csak haza. Ez a vállalásból következő konzekvencia, azaz, ha vállalta, akkor a következményeket is vállalnia kell. Ha tanár vagyok, azt is bevállalom, hogy akadhatnak gyere-

kek, akiket megbuktatok, ha nem tudnak semmit – bármennyire is utálok buktatni.

– *Visszatérve Aczéhra, ha úgy tetszik, ő is buktatott, sokan mondják, hogy szubjektívan döntött. Akkoriban nagyon sokan jártak hasonlóan, mint ön, mármint, hogy egyszerűen kihúzta nevüket a palettáról, sokakat végleg. Életek, sorsok mentek emiatt tönkre.*

– Ha valaki a pártideológia vezére, ezzel vállal sok olyan dolgot, ami a polgári erkölcs szempontjából nem akceptálható. Aczél sosem volt olyan értelemben brutális, hogy lesítettetett volna valakit. Egzisztenciákat tett ugyan tönkre, de mindig azt láttam, hogy akkor valamilyen segítséget is nyújtott, az adott embernek valamilyen póttállást, pótpénzkereseti lehetőséget is biztosított. Még azt se merem mondani, hogy számos entellektüel éhen halt Aczél György miatt, mert ezt valahogy mindig kibalanszírozta. Számára szempont volt az ideológiai és politikai elkötelezettség a „támogat, tűr, tilt” hármában. Ha valaki ebbe belekerült, megitta a levét. De hát mutasson nekem egy olyan politikust, akiben nincs ilyen szelektív kényszer a politikai megbízatása miatt! Ha most én lennék a magyar kultúra vezéralakja, azt hiszi, én nem tiltanám be a Magyar Gárdát? Azt hiszi, nem tiltanám be azokat a jobboldali lapokat, amelyek gátlás nélkül cigányoznak, zsidóznak, szélsőséges baromságokat írnak? Mint a sicc, úgy betiltanám. Mert elvállaltam, hogy én felelek a magyar kultúráért, és nem hagyom bepiszkolódni.

– *Nem lehet, hogy annak idején is az történt, hogy ön Aczél szempontjából szélsőséges nézeteket vallott, vagy olyan dolgokat írt, amikre egyértelműen azt lehetett mondani, hogy megálljunk, ezt nem szabad?*

– Aczél szerintem gyanakvóan tekintett rám. Családilag és személyesen elkötelezett baloldali voltam ugyan, de borzasztóan vonzottak a távol-keleti misztikus tanok, India, a buddhizmus. Sokat is írtam ezekről a témákról. Valószínűleg egy kommunista ideológiai vezér számára dühítő ez. Nem érti, hogy ez a pasas egyrésről baloldali, kommunista, a mi em-

berünk, más részről pedig egy szempontunkból idegen, időnként ellenséges, ezoterikus, misztikus orientációt is a magáénak vall. Kezembe adja-e ilyen háttérrel a magyar pszichológia egyetlen tudományos folyóiratát, a *Magyar Pszichológiai Szemlét*? Aztán rájött arra, hogy nekem afféle szórt érdeklődésem van. Egyszer megmondtam neki: „Nézze, engem a pszichológiából egyedül a hatások érdekelnek. A pszichológiát rossz fajta gondolkodásnak tartom, megtanultam, mert a sors idevetett, jó pszichológus is lettem, de nem így nézem a világot. Csőlátásnak tartom, ahogy egy kommersz pszichológus gondolkodik. Értse meg, én horizontálisan próbálok a világra tekinteni, azt gondolom, ha a marxizmus-leninizmuson kívül Sívát és a buddhizmust is ismerem, akkor én többet tudok, szélesebben, igazabban látom a dolgokat, mintha, mondjuk, csak Siva-hívő vagy marxista lennék.” Megértette, hogy nem szervezek párt- és kormányellenes összeesküvést, hogy a spiritisztákat hatalomra juttassam, hanem egyszerűen csak érdekel ez a téma és a lélektana. Erről mindig eszembe jut Déry Tibor egy Kassák Lajossal folytatott vitája, talán az *Ítélet nincs* című könyvében írta meg, de ebben nem vagyok biztos. Kassák kifejtette, hogy az európai kultúra számára az egyetlen lehetőség a liberális demokrácia. Virágozzon minden virág, mondhassa el mindenki a gondolatait szabadon. Erre állítólag azt mondta neki Déry: „Kassák úr, tételezzük fel, hogy létrejön a maga liberális demokráciája. Nagy belső szabadság. Maga az államelnök. A titkosszolgálat jelent önnek, hogy én, Déry Tibor, kommunista szervezkedésbe kezdek, hogy megdöntsem az ön polgári demokráciáját, és proletárdiktatúrát tegyek a helyébe. Maga mit csinál?” Déry leírta, hogy Kassák egy darabig hallgatott, aztán elvörösödött, és palócos kiejtésével azt mondta: „Felakasztatnám, uram.” „Ja! – mondta a Déry – Eddig tart? Eddig tart a liberális polgári demokrácia?”

Szóval azt gondolom, Aczél politikai meggyőződésből elvállalt egy funkciót, ami morálisan problematikus helyze-

tekbe sodorta. Mindig erősebb volt benne a polgári értékrend, mint a moszkovita szellem, ezért utálták is az oroszok. Döntéseiben viszont nem tudott diametrálisan szembemeni az akkori pártpolitikával, mert ennél jobban szerette a hatalmat. Ezért voltak polgári szemmel problematikus határozatai és állásfoglalásai, de hát ettől azóta megszabadult az emberiség? Hadd mondjam el a saját példáimat. Volt két nagy sikerű televíziós sorozatom a rendszerváltás idején. Az egyik a *Szókimondó*, melyben kamaszokkal játszottam helyzetjátékokat: rögtönöztünk, majd megdumáltuk ezeket az improvizatív szituációs játékokat. A másik műsorom, ami ugyancsak elég jó nézettséggel ment, az *Istenek órája*, 1996-ban könyvben is megjelent. Nagyon sok visszajelzést kaptam, hogy azért szeretik, mert nem akar semmilyen irányban sem téríteni, hanem elmondja, hogy vallási kérdésekről mit gondoltak az emberek. Akkor is volt egy rendszerváltás, egy erősen jobboldali kormány került hatalomra. Mit gondol, 1998-ban mennyi idő alatt rúgtak ki a televíziótól? Két hét sem telt bele. Elkészült műsoraimat dobozba tették, soha többé nem vetítették. Ez az, amiről korábban beszéltem, hogy a politika bejön az ember magánéletébe, tönkreteszi az egzisztenciáját, mindenét. De én nem politizáltam, egy pedagógiai és egy valóstörténeti műsort csináltam.

Szóval azt gondolom, a bűnlista nem Aczél személyes bűnlajstroma, hanem a politikáé, a közép-európai politikai kulturálatlanság számlájára írható, ahogy beletúrnak az emberek egzisztenciájába, életébe, és hazugságra kényszerítik. Hazug alapon nem lehet nemzeti identitást kialakítani.

Ha el tetszik menni Londonba, láthatja, ott fekszenek Anglia királyai. Mind, a hülye, a zseni, aki tönkretette és aki felvirágoztatta Angliát, aki a búr háborút, a gyarmatbirodalmat csinálta, aki felosztotta, aki nekiment Hitlernek – egyiküket sem lódították ki a sírjából. Mert ez volt Anglia. Ugyanígy vannak ott a miniszterelnökök is. Ezért, ha az ember kint van egy ideig Britanniában, érzi, mennyire stabil a

nemzeti identitásuk. Mert az angolok vállalják a múltjukat, sötét és fényes foltjaival együtt.

Ha egy pasas egyénileg elkezd minden tizenöt évben átírni az életrajzát, és megtagadja önmagát, ugyanaz, mintha egy nemzet csinálja ezt a saját történelmével. Itt mindenki felelős, néha a tatárok, a törökök, az osztrákok, a németek, az oroszok – csak mi nem. Ebből sohasem lesz nemzeti identitás, hanem szétesik fecnikre a történelmi tudat. Ez egy nagyon veszélyes játék a múlttal, mert az identitás, akár a személyes, akár a nemzeti, az emlékezés folyamatosságából ered.

– *Éppen ezért is csináljuk ezeket a beszélgetéseket, hogy jobban megértsük a múltunkat. Mégis azt mondja: csodálkozik, hogy Aczérlől filmet és könyvet lehet készíteni.*

– Ugyanis a magyar közgondolkodás egyéni és társadalmi szinten elutasítja ezt. Menjen, csináljon egy közvéleménykutatást arról, hogy volt-e a Kádár-korszakban boldog ember. Mindenki elmondja majd, mennyit szenvedett, miközben a villájára meg az autójára gyűjtögetett. Mindenki áldozat volt, mindenkit folyton sanyargattak – vagyis koromsötétre van festve az egész Kádár-rendszer. Miközben én nagyon jól emlékszem, hogy a manipulált választásokon, ha kiment az utcára, a közhangulat arról szólt, csak a János gazda maradjon. Mert mindenki látta, hogy mennyire más Ceaușescu Romániájában, Kádár Magyarországon vagy Brezsnyev Szovjetuniójában élni.

– *Nem csak viszonyítások léteznek. Az embernek van saját sorsa, élete, amiről gondol valamit. Mindenkihez a sajátja van a legközelebb, és nem az, hogy máshol jobban szenvednek.*

– Nézzc, ha egy ember tud összehasonlítások nélkül élni, tehát önmaga meghatározásához nincs szüksége arra, hogy más emberek sorsával összevesse a sajátját, akkor magának igaza van. De elmegyek Veszprémbe, mondjuk, és tartok egy előadást ezekről a kérdésekről, magyarul arról, amit a megboldogult Litván Gyuri úgy fejezett ki: a rendszerváltás idején összedőlnek a nagy történelmi hazugságok, és most ke-

letkeznek az újak. Előadás közben feláll egy öreg néptanító, és azt mondja: „Professzor úr, én nem vagyok kommunista, rákosista sem, én nem vagyok semmi. Én egy szerény polgár vagyok. Rákosi idején nem volt ugyan kocsim, csak épp senkinek se volt. Ma meg az iskolában megvetik a gyerekeimet, hogy egy Trabantra vagy egy Polski Fiatra valót sem tudok összehozni. Mi Rákosi idején is Gárdonyban nyaraltunk, mert ott örököltem apámtól egy kis viskót. De akkor mindenki itt-hon vakációzott. Ma megvetnek engem, a családomat, hogy nem tudom elvinni a gyerekeket egy európai körutazásra.” Ez az ember viszonyított, értettem a mélységét, mert mindannyiunk szociális érzéke nagyon jól reagál a kollektív jólétre és a kollektív nyomorra is. Neked sincs, nekem sincs. Te is tizen-egy évig vársz egy rohadt Trabantra, én is. Nincs baj.

De van egy társadalmi berendezkedés, a hiánygazdálkodás, amelyik egymás ellenségévé teszi az embereket. Te elvitted az utolsó tíz deka vaját az orrom elől, az utolsó öt tojást, az utolsó kedvezményes kocsit, és elkezdelek gyűlölni, kezdek félni, hogy megrövidítesz engem. Magyarország túl sokáig, fél évszázadnyit, élt ebben a hiánygazdálkodásban, rettenetesen tönkretette az emberek szociális érzékét, elmosta a lehetőségek és korlátok között húzódó határokat.

Megváltoztak a viselkedési normatívák, mindenki gyanakvó, hogy átveri a másikat. A szavak már rég nem arra valók, hogy ismereteket közöljenek, hanem hogy leplezzék azokat, senki sem hisz senkinek, lehetetlen így élni. Lehetséges úgy élni, hogy már az iskolában elkezdődik: a gyerek egy gazember csaló, akinek minden feleletét be kell írni az ellenőrzőbe, és aláíratni a szülővel, mert különben hamisítja. A gyerek már ebben, a bizalmatlanság légkörében, kezd élni. A szülőnek orvosi igazolást kell beszereznie, ha három napot mulaszt a gyereke, neki kell igazolni, hogy nem a blicceléshez asszisztál. Ez így megy mindenhol, minden ügyintézésben bizalmatlanok, ellenségesek, nem segítenek, hanem akadályoznak, és ez a bizalmatlan gyanakvás tesz tönkre mindent.

Gondolja végig, hogy a Saul nevű farizeus rabbit Krisztus idején le akarta tartóztatni Poncius Pilátus. Mire Saul azt mondta: „Állj meg, én római állampolgár vagyok, hogy tartóztathatsz le engem?” Elfogadta. Eszébe se jutott, hogy egy pasi azt hazudja magáról, hogy ő római állampolgár. De Rómában se jutott eszébe senkinek, mert hittek egymásnak az emberek. Akik hazudoztak, a kriminálisak, egy külön kasztot alkottak, nem hazudott mindenki.

Azt mondja a suszter a sátorkészítőnek: „Té, koma, valaki a Genezáret-tó partján az igazságról prédikál. Gyerünk, hallgassuk meg, hátha mond valami fontosat!” Elmentek, és hallgatták Jézus Krisztust. Nem akarom magam ilyesmihez hasonlítani, de gondoljon el egy analóg helyzetet. Azt mondják az egyetemen: „Gyerekek, Popper a Velencei-tó partján az igazságról prédikál!” Mi történik erre? „Hűha! Gyerekek, kinek van kocsija? Menjünk ki, mielőtt a mentők elviszik.” Odarohannak, mert – mondjuk – szeretnek engem, és azt mondják: „Tanár úr, fáradtnak tetszik lenni, tessék egy kicsit pihenni!” Van ember, akinek az jut eszébe, oda kell figyelni, hogy Popper miről prédikál a Velencei-tó partján? Ez egy elmebeteg, abban a pillanatban ezt gondolják. Ha én előállok magának azzal, hogy nekem éjjel látomásom volt, megjelent Jeremiás, a reakció a 104, a mentők számának tárcsázása lenne. Csak azt akarom mondani, hogy minderre a kultúrának a nyitottsága vagy a zártsága a magyarázat. Azt hiszem, van itt egy rettenetes nagy pech: a diktatúrának és a globalizált társadalomnak ugyanolyan emberek kellene. Nincs különbség. A tömeg jelszavakkal, lózungokkal, reklámokkal, hamis mítoszokkal irányítható.

– *Visszatérve Aczélna: sikerült felkeltenie az érdeklődését az ezotéria iránt?*

– Nem. Kapcsolatunk idején csak megmosolyogta az én ezoterikus érdeklődésemet, nem volt rá vevő.

– *Pszichológusként is érdekelte Aczél? Meg akarta fejteni őt?*

– Először is nem hiszek abban, hogy a pszichológus megfej-

ti az ember lelkét. Azt gondoltam, és ma is így látom, hogy egy alacsonyabb intellektus nem ismerhet meg egy magasabbat. Tehát a Lurkó kutya nem ismerhet meg engem, mert fejletlenebb az idegrendszere, de én elvileg megismerhetem őt. Ha logikai úton próbálom, mondjuk, Istent megismerni, nem lehet, mert sokkal nagyobb a különbség köztünk, mint Lurkó kutya és köztem. Nincs eszközöm, hogy a közelébe kerüljek, illetve egy van, amit a vallások néha elismernek, a misztikus élmény, ám ez nem racionális. A pszichológia alapvető problémája, hogy nem teszi fel azt a kérdést, hogy nagyjából azonos intellektuális szinten álló lények megismerhetik-e egymást. Emberi intellektussal a másik emberi intellektus megismerhető-e? Én ebben tagadó állásponton vagyok, azt látom, hogy a pszichológia folyton redukál, és amikor az egészről lenne szó, a személyiségről, csak modelleket gyárt. Ahol túl sok a modell, ott biztos a nem tudás. Nem tudjuk, mi az emberi pszichikum a valóságban, mi is a lélek valójában.

Másrészről egy politikust még nehezebb kiismerni, mert pillanatnyi érdekek, konfliktusok és más ügyek újra és újra elfedik a valódi szándékait. Ha Aczél nem védi Kádár, az oroszok már rég fenékebe rúgták volna, mert Aczél annyira hasonlított a szemükben az euro-kommunizmushoz, az olasz és a francia kommunista ideológiához, hogy nekik ellenszenves pasasnak számított.

– *Kádárnak miért kellett ő?*

– Nagyon csúnyát fogok mondani: szimpatikus volt neki. Ez az emberi szimpátiarezonancia Kádárban a politikai érdek fölé helyeződött. Neki az oroszok felé egyszerűbb lett volna Aczél kirúgni, de mégsem rúgta ki.

– *És Aczélnak miért kellett Kádár?*

– Egyrészt, mert jóban voltak, másrészt pedig ez az egyetlen lehetősége adódott arra, hogy hatalmi vagy kulturális szinten megmaradhasson annak, aki volt. Aczél nem úgy fogta fel saját tevékenységét, hogy erőszakot tesz a magyar kultúra természetes fejlődésén. A legtöbb orvos is azt gondolja,

hogy a terápiája jó, ezért adja, ezért írja fel a gyógyszereket. Aczél is azt hitte, hogy nagy kegyetlenségeket sikerül elkerülnie, és az általa adott elvi irányítás jó Magyarországnak. Nem tudom, hogy igaza volt-e. Egyszerűen képtelen vagyok megérteni például, hogy Révai József sokkal keményebb ideológiai fegyelmet tartott, és miközben párthatározatok jelentek meg az absztrakt művészet ellen, neki magának francia absztrakt képei voltak a lakásában.

– *Aczél tudta, hogy mi történt Nagy Imrével?*

– Miért ne tudta volna? Biztosan rossz véleménye volt a dologról. Kényszerhelyzetben láthatta Kádárt, mert hiszen bizonyos szempontból a többi szocialistának nevezett hatalom marionettfigurájaként kellett viselkednie. Vagyis nem tudott szembeszállni se az oroszokkal, se a kínaiakkal, se senkivel. Ennek ellenére az ő érdeme, hogy egy emberileg, legalábbis minimális szinten, elfogadható életmódot teremtett Magyarországon. Szóval a fene se akart Ceaușescu alatt élni, vagy a Német Demokratikus Köztársaságban. Itt emberibb volt az élet, amennyire lehetett, és amennyire az oroszok engedték. Azt gondolom, Aczél látta, hogy ez egy hatalmi szférába beilleszkedett, bekényszerített ország, ahol határok vannak, amiket ha átlépünk, még a végén összeállnak, és ide is bevonulnak, mint Csehszlovákiába. Ki kell driblizni politikailag azt a határt, amit még nyögve, de lenyelnek, és nem szabad átlépni azt, amit már nem nyelnek le. Gondolom, ez a magyar közélet érdeke volt.

– *Erről beszélgettek maguk, ennek a lelki vonatkozásairól?*

– Bizonyos szempontból igen. Emlékszem egy beszélgetésre Aczéllal, amikor azt mondtam: nem lehet egy társadalmat úgy megszervezni, hogy annak egy része, aki politikailag a szocialisták oldalán áll, szigorú pártfegyelemben él, az ezen kívüli emberek, a polgárok pedig nagyon hasonlóan élnek, mint egy szegény nyugati országban. Az egyiket kötelezi egy bizonyos fajtájú ideológiai kényszer, míg a másikat nem, és ez olyan belső feszültséget teremt, amit hosszú ideig nem tud el-

viselni az ország. De nem értett velem egyet, szóval ilyen dolgokról sokszor esett szó.

– *Ki is kérte az ön tanácsát vagy véleményét?*

– Sosem. Arra azonban vette a fáradságot, hogy amikor bemutatatták egy színdarabomat, elhívott, hogy beszéljessünk, miért így írtam, mit gondolok a hatásáról – ez borzasztóan érdekelte. Olyan indiszkrét szintig érdeklődött, hogy amikor megtudta, van egy szerelmi kapcsolatom egy pécsi színésznővel, megkérdezte, hogy mit szólt ő a színdarabhoz. A drámám ugyanis azzal végződik, hogy a pasi szétveri a szeretője lakását. Volt benne egy laza polgári érdeklődés, amit nem fojtott el, de sosem keverte össze a politikával.

Aczélt tárgyalóképes embernek tartottam, tehát nem voltak olyan rosszindulatú előítéletei, amelyek eleve lehetetlené tennék a hozzá való közeledést. Rengeteg emberrel állt személyes kapcsolatban – olyanokkal is, akik most gyalázzák –, ám szerintem nagyon pozitív, hogy Aczéllhoz el lehetett menni, ahogy nekem is sikerült ismeretlenül eljutni hozzá. Hogy aztán ő milyen volt, barátságos, elfogadó vagy elutasító, az már attól függött, milyen nézetekkel került szembe. De sosem fordult az állambiztonsághoz, ha valaki tőle eltérő véleményt képviselt. Másrészt, volt humora, amit nagyon fontosnak tartok egy politikusnál. Harmadszor pedig, nem bírt küldetéstudattal – ez negatív megítélés alá esett, de számomra pozitívumnak számít.

Aczél nem volt egy karizmatikus politikus, nem gondolta magáról, hogy az ég küldte őt a magyar kultúra megmentésére. Szerintem a küldetéstudatú politikus a legveszélyesebb figura a világon, mert számára, aki másképp gondolkodik, más értékek felé orientálódik, az rossz. Azért rossz, mert nem olyan a gondolkodásmódja, mint az övé. Ha valaki nem ért egyet vele, az rossz, gonosz, netán sátáni – azaz el kell pusztítani. Szóval Isten őrizzen a karizmatikus politikusoktól! Sajnos nálunk túl sok van belőlük. Egy angol konzervatív képviselőnek sosem jutna eszébe az a baromság, hogy a mun-

káspárt egy sötét barlangban vörös fáklyák fényénél Anglia vesztére esküdött. Inkább úgy véli, hogy ez egy másik politikai irányzat, ami másképpen képzei el Anglia jólétét vagy felvirágoztatását, de ettől még nem tartja pusztító erőnek. Nálunk ezzel szemben mindenki pusztító erő, aki nem bólogat valami önjelölt diktátor hülyeségeire.

– *Szeretett volna ön Aczél tanácsadója lenni?*

– Nem. Egyszer életemben elkövettem egy nagy bakit, amikor Horn Gyula személyes tanácsadói felkérését elfogadtam, de hát enyhítő körülményként lehet felfogni, hogy két év múlva leköszöntem. Azt láttam ugyanis, hogy nem a tanácsadója, hanem valami csecsebecséje vagyok Hornnak. Egyetlen funkcióm az lett ugyanis, hogy a magyar értelmiség zsidó részének rokonszenvét biztosítsam. Nem tetszett ez a szerep, meg nem is voltam jóban ezzel a társasággal, szóval úgy láttam, nem tanácsadónak kellek, hanem Horn szerint bizonyos mennyiségű szavazatot tudok hozni.

– *Miért vállalta el akkor a politikai szerepet?*

– Arra alapoztam, hogy okos vagyok, tudok neki segíteni – és kezdettől fogva vitáztam Horn Gyulával. Amint munkába léptem, három vita is kirobbant. Én azt mondtam, nem lehet a szabad tőkeáramlást beengedni az egészségügybe, abból borzalom lesz, elviselhetetlen, mert aki pénzes, az tud európai szintű gyógyítást biztosítani magának, aki meg nem, annak marad az SZTK. A másik, hogy nem szabad a tőkeáramlást a pedagógiába sem beengedni, mert kialakulnak pénzesek számára elit iskolák, ahol társadalmilag hasznosítható tudást adnak, a többi pedig lezüllik egy polgári iskola színvonalára. A harmadik vitánk az állami mecénatúra körül volt. Azt mondtam, hogy ez sosem számított az ország erős oldalának, de a szocializmus idején még halványan működött. Felépítettek egy gyárat, majd az aulába betettek egy szobrot, amit megrendeltek, megvettek valakitől. Nagyon féltettem a képző- és zeneművészetet, hogy elsorvad, mivel nagy szüksége lenne egyszerűen támogatókra – ebben sem értettünk egyet.

Később is többször előfordult, hogy másképp gondolkodtunk. Amikor megrendezték azt a nagy tandíjellenes diák-tüntetést a Kossuth téren, én egész nap a diákok között voltam, dumáltam velük. Nagyon érdekes, hogy Torgyán József is körbesétált, de vele nem álltak szóba. Felhívtam Hornt, és megpróbáltam rávenni, hogy jöjjön le, beszéljen a hallgatókkal, magyarázza meg, miért van szükség a tandíjra. Horn még hajlandó is lett volna erre, de végül nem jött. Mint később kiderült, a biztonsági szolgálat nem engedte. Aztán itt volt a Bokros-csomag, kérdezte, hogy mi a véleményem. Mondtam: „Bokros Lajos szerintem zseniálisan jó közgazdász, oda kell rá figyelni, de az Isten szerelmére, nem szabad a tömeg közé engedni, mert a stílusával megvadítja az embereket!”

Horn legfőbb baja a rettenetes bizalmatlanságából adódott. Amíg neki dolgoztam, nem emlékszem például olyanra, hogy a tanácsadóit összehívta volna, inkább mindenkivel külön tárgyalt. Úgy tűnt számomra, hogy mindig az a legerősebb, aki utoljára beszél vele. Egy napon meguntam ezt, és azt mondtam: „Nézd, én itt lakom a közelben – a Kossuth téren éltem akkor –, leköszönök. Ezt a szerepet nem akarom tovább vállalni. De ha bármikor szükséged van rá, hogy halld a véleményemet, telefonáltass át a titkárnóddal, majd átsétálok a Kossuth téren.” Úgyhogy harag nélkül váltunk el.

– *Térjünk vissza Aczélra és a korszakra! A besúgói hálózat szóba került a beszélgetéseik során?*

– Erről így nem beszélgettünk, de én azzal cikiztem Aczélt, hogy vannak „súgóemberei”. Nem besúgók, de voltak olyan bizalmas beosztottjai, akiknek a véleménye nagyon sokat nyomott a latban. Mondtam neki: „Ugyanaz a baja, mint általában a kommunista vezetésnek. Rossz emberismerő. Nem méri fel reálisan a tanácsadói objektivitását vagy szubjektivitását, hogy a valóság vagy az érdek vezérli őket.” Tudomásul vette a véleményemet. A hivatalos állambiztonsági besúgó-szolgálatról nem esett szó, de erről igen. Időnként dühös lett

a meglátásom miatt, időnként elgondolkodott rajta, de nem láttam komoly hatását annak, hogy felhívtam erre a figyelmét.

– *Gyakran találkoztak?*

– Kezdetben nem. Aztán jöttek bizonyos feladatok, például a magyar gyermekvédelem új struktúrájának kidolgozása. Ekkor egyszerűen a grabancomnál fogva kiemelt az orvosi egyetemről, és fél évig bent dolgoztam a minisztertanácsnál. Leírtam a témáról a véleményemet, ő köszönte szépen, és visszamentem az egyetemre. Egy idő után megmutatta a kész elemzést, és kiderült, hogy a tisztviselői kara átdolgozta mozgalmi nyelvre, amit írtam, már rá sem ismertem a gondolataimra. Akkor azt mondtam: „Ne haragudjon, én nem ezt írtam, nem ezt akartam, vonjuk vissza, tekintsük semmisnek!”

Aczél lányai közül Ági nagyon szeretett volna hozzám kerülni. Erre mondtam, hogy „Ági, nem. Ne haragudj, de nem veszem oda a részlegemre Aczél lányát. Egyrészt azért, mert ezt a pszichológusi közvélemény politikai lépésnek fogja értékelni, másrészt meg rengeteg rágalmat, konfliktust szabadít mindkettőnkre.” Amikor azonban Aczél már lebukott, szóltam Áginak, hogy jöhet, és jött is. Éveken keresztül adjunktusként dolgozott nálunk, de akkor az apja már nem számított hatalmi tényezőnek.

Történt egy másik furcsa eset is: megszólalt a telefon, Aczél. „Van egy érdekes, nem hivatalos külföldi vendégem. Nem akar átjönni?” – kérdezte. Átmentem, ott volt egy olasz, bemutatkozott, Giorgio Napolitanónak hívták, az olasz kommunista párt főtitkárhelyettese volt, Enrico Berlinguer helyettese. Derűs, röhögős figura. Kérdeztem is tőle, hogy „Miért van magának ilyen jókedve? Mitől? Hát sorba bukunk.” Mire Napolitano ezt felelte: „Eleget mondtuk maguknak, hogy szakadjanak el a szovjet vonaltól, mert az biztos kudarc, de beláttuk, hogy geopolitikai okok miatt nem tudnak leszakadni. Így aztán meg kellett várni, míg Oroszországban bukik a szocializmus, velük buktunk mi is, maguk is, most ez van.” Mondom: „És mi lesz?” „Nézzé, most megszűnik a nyugati

országokban a szovjettől, a kommunista terjeszkedéstől való félelem. Húsz éven belül fel fogják számolni az összes szociális intézkedést, ami felszámolható, és amit csak azért hoztak, mert féltek a kommunizmustól, a munkásmozgalomtól. Vagyis megint nagyon élesen szét fog nyílni az olló – mondta akkor Napolitano – a rendíthetetlen gazdagság és a nyomor között. De hát ez sok ezer éve megvan. Maga meg én már nem érjük meg, de egy idő után öt nyugtalan fiatalember összeül egy szobában, egyikük maga elé tesz egy árkus papírt, és írni kezdi: »Kísértet járja be Európát, a kommunizmus kísértete.« Ezt mi már nem láthatjuk, de ez lesz a vége.”

– *Így gondolja maga is?*

– Nem, én pesszimistább vagyok. Szerintem Magyarország nyílegyenesen megy a káosz és az anarchia, a kormányozhatatlanság felé. Ilyen történelmi példák már nagyon sokszor előfordultak, és mindig úgy értek véget, hogy feltűnt egy, valamilyen hatalom által támogatott, erős ember, aki demokratikus úton hatalomra került, majd rögtön megszüntetett minden demokratikus intézményt, és csinált egy rendteremtő diktatúrát. Kezdetben az emberek megváltóként fogadták, hogy végre rendet csinál az országban, aztán egy idő után rájöttek, hogy ez nem fenéig tejfő. Ez volt Napóleon, a Weimari Köztársaság bukása után Hitler, a cári hatalom után Lenin és Sztálin. Reális veszélynek tartom, hogy addig-addig züllik az ország morálisan, adminisztratív, amíg elviselhetetlen lesz az élet, és akkor valamilyen hatalom erőszakkal rendet teremt. Kezdetben imádni fogják, később utálni. Magyarország e felé megy, és nem látok olyan politikust, akiben hinni tudnék, akiben látnám az intelligenciát, a kommunikatív képességet, a koncepciót, hogy miként lehet egy ilyen strukturálisan széthulló országban rendet tenni.

– *Visszatérve: az Aczélnak írt levelekre és ajánlásokra, dedikációkra hogy tett szert? Megmutatta magának?*

– Elég sokat láttam, mert mindig mutatta, hogy mi az, ami tetszik neki, és mi az, ami nem. Főleg az ajánlásokat.

– Azt tudja, hogy mi van ezekkel?

– Fogalmam sincs. Az egész Aczél-hagyatékról nem tudok semmit. Nem tartott rá igényt, hogy ebbe bedugjam az orromat, én meg nem dugom oda, ahová nem akarják.

– Ön szerint Aczél mit gondolt arról, hogy a halála után mi lesz a sorsa ezeknek a könyveknek és a leveleknek?

– Azt gondolta, hogy történelmi relikviaként megőrzik, tehát érdemes megtartania, mert valamilyen hivatalos vagy magángyűjtemény keretében fogják eltenni. Lesz belőle egy ilyen furi történelmi dokumentum a korszakról. Majdnem biztosnak hitte, mert nagyon vigyázott arra, hogy ezek megmaradjanak.

– Szenvedélyesen gyűjtötte a kéziratokat, Arany Jánost, József Attilát stb.

– Azt is. Ez már magánhobbi volt. Nem gondolta, hogy ennek valamilyen irodalomtörténeti jelentősége van, de rendkívül élesen látott.

– Miközben rossz emberismerő volt, ön mondta.

– Igen, de a politikában nem.

– A kettő elválasztható egymástól?

– Igen. A politikát is emberek csinálják, de tulajdonképpen hatásában már túlmegy az egyénen. Mondok egy példát. Engedélyével elloptam tőle egy gondolatot, amit aztán kifejtve is leírtam. Egyszer ugyanis szóba került, hogy miért idegenkednek tőle az oroszok, mi az irritáló a politikájában és a személyében. A következőket mondta: „Nézze, az orosz gondolkodást nagyon nehéz megérteni. Először is, Oroszországban nem volt reneszánsz. A reneszánsz eljött Mátyás királyig, főleg a felesége révén, de itt is már csak a főurak közt fejtette ki hatását, nem ment le a jobbágysáig vagy a középnemességig. De Oroszországba el sem jutott. Holott a reneszánsz annyira megváltoztatta az emberek gondolkodását, viszonyát szexhez, házassághoz, politikához, valláshoz, Istenhez – ez mind nem történt meg náluk. Másodszor: ott nem volt szekularizáció. Nem állt szemben az egyház és

az állam, nem történt egyházszakadás, mint Európában a reformáció idején. A cár atyuska mindig megmaradt az ortodox egyház világi fejének. Tehát rendelkezett valamilyen Istentől származó karizmával. Nem csoda, hogy ez kisugárzott még Sztálinra is. De az ortodox egyház egyben maradt. Harmadszor: nem zajlott le parasztháború. Gondolja el, hogy a parasztháborúk mi mindent változtattak meg az emberi mentalitásban politikailag, ideológiailag. Ilyen sem történt Oroszországban. Tehát ez az oka annak, hogy egy európai ember teljesen másképp gondolkodik, mint egy orosz. Nagyon nehéz ezt a különbséget áthidalni, és ezért nem lehet eloszlatni az irántam táplált gyanakvásukat.” Ez egy nagyon okos gondolatsor, el is loptam. Szóval emiatt tartottam bölcs embernek. Férfiak és nők konkrét megítélésében át lehetett verni, de ilyen nagy volumenű témáknál nagyon figyeltem, hogy miként is látja és értékeli az országos vagy a nemzetközi helyzet alakulását. Magyarul, ellentmondásokkal teli ember volt.

Amikor én igazságügyi szakértőként dolgoztam, mindig azt mondta a bíró: „Szakértő úr, a maga véleménye tele van ellentmondásokkal.” „Bíró úr, kérem, az ember lelke van tele ellentmondásokkal, ezt tükrözi az én szakértői véleményem is.” Szóval azt gondolom, Aczél eltúrte az én ellentmondásosságomat, például ideológiailag – a keleti misztikát, a buddhizmust és a többi –, és én is elviseltem az övét. A raplisságát inkább a személyes kontaktusaiban láttam, nem a politikáiban. Voltak, akiket indokolatlanul ölelt a keblére, másokat ugyanígy taszított el. Szerintem ez egyfajta örökség, ugyanis a magyar baloldali, szocialista kommunista mozgalomnak az a leggyengébb pontja, hogy rettenetes rossz kádérpolitikát folytattak és folytatnak. Címzetes ökrök kerültek hatalomba, akik hülyeségeket beszéltek. Hozzáteszem, most már ez nemcsak a baloldal betegsége, hanem a jobb is átfertőződött vele. Rettenetes bornírt alakok nyitják ki a szájukat. Egy undok szarkasztikus természetű barátom ezt úgy hívja: ez egy génhi-

bás ország. Itt rossz nivójú emberek kerülnek hatalomra, akik rossz nivójú politikát csinálnak. A barátom így fogalmazott: egy amerikai multimilliárdos fia kaphat jachtot, marékszám csajokat, repülőgépet, mindent, de nem lehet belőle vállalati igazgató. Mert a papa pontosan tudja, hogy tönkreteszi a vállalatot a barom. Nálunk meg nyugodtan lehet, csak attól függ, hogy kinek a rokona.

Borzasztó élesen láttam annak idején, hogy a pártkórházat, a Kútvölgyit, felhozták egy jó másodosztályú nyugati kórház szintjére. Na de az ott dolgozó orvosok... Sokan nem azért voltak ott, mert jó orvosok, hanem azért, mert mondjuk, a nagybátyjuk valahol államtitkár. Szóval ezek tényleg bajok, kontraszelektív bajok az országban. Ez mindig működött, akkor is, ma is. Akkor az volt a lényeg, hogy kommunista szempontból megbízható legyen, most pedig az, hogy antikommunista oldalról. Nézze, én minden politikát döglöttnek tartok, ami túlmegy azon, hogy én azért vagyok politikus, kormánytag, hogy ennek az országnak a népe jobban éljen. Aki ebbe belekeveri azt, hogy szocializmust építünk, globalizált társadalmat fejlesztünk, szóval belekavar ideológiákat, le kell róla mondania. Ilyet nem lehet. Egy svéd politikus nem ideológia szerint építi Svédországot. Éljenek jól, az az ő dolga, nem pedig az, hogy harciosa legyen a kommunizmusnak, a liberális demokráciának, a katolikus egyháznak vagy tudom is én, minek.

– *Visszatérve megint, azt tudja, hogy mi van az Aczélnak dedikált könyvekkel? Ki van tépve belőlük minden ajánlás.*

– Ki tépte ki? Biztos sokat fizettek érte, hogy tépje ki valaki.

– *Csak a kitépett lapokat őrzik a hagyatékban, a Magyar Tudományos Akadémián.*

– Érdekes ország... Hát most mondja, milyen nivójú ember, aki így dönt, aki ezt politikailag vagy irodalmilag lényeges faktornak tartja? Borzasztó.

– *Hogy kellett volna őrizni ön szerint?*

– Hát nem lehet hozzányúlni, kész. Ez Aczél könyvtára,

lezárom, elteszem. Azon gondolkodhatok, hogy kinek adok betekintést és kinek nem, meg kell őrizni.

– *De most őrzik és titkos. Nem hozzáférhető.*

– Miért? Hát, mert valami barom elrendelte. Magyarországon a második vonal tőkésedett, nagy vagyonokat halmozott fel kultúra nélkül. És a harmadik, a legócskább, a politikus, aki elkezdett politizálni, egyebet nem tudván.

– *Ha mondjuk nem lenne titkos a hagyaték ezen része is, kiderülne, hogy mely írók, művészek mit írtak Aczélnak.*

– Nézze, ha ez pletyka és személyes konfliktusok elintézését szolgálja, akkor nyilván nem volna jó. Ha azt mutatná be, hogy milyen gerinctelen a magyar értelmiség, mennyire nem áll ki nézetei mellett, mennyire lesben áll, hogy melyik kinyalendő segg kerül elé, akkor ez valamiféle kulturális önismeret-hoz vezethetne, ám ezt valószínűleg elutasítanák.

– *Kik?*

– Főleg azok, akikről szó van, tehát akik ebben benne vannak. Na és persze mindenki, aki azóta gyökeresen változtatt a politikai álláspontján. Az a típus, aki Rákosi idején úgy beszélt, mint Rákosi, a Kádár-korban, mint Kádár, most pedig, mint Orbán.

– *Az nem lehet, hogy valaki azt mondja: én akkor úgy gondoltam, most meg nem úgy gondolom? Ez nem elfogadható magyarázat?*

– Nem. Ha megkérdezik tőlem: „Maga tagja volt-e a kommunista pártnak?”, és én azt válaszolom: „Igen”, majd rákérdeznek, hogy miért, és azt mondom, meggyőződésből, akkor szerintük én egy fafejű, homokfejű, tökkelütött barom vagyok. Ha megkérdezik: „Tagja volt?” „Igen.” „Miért?” „Lássák be, nem lehettem másként egyetemi tanár, csak ha beléptem a pártba. A karrierem miatt, érdekből.” Ekkor engem derék, okos embernek tartanak, aki kihasználta a kommunisták hülyeségét. Vagyis az erkölcsi ítékezés teljesen megfordult. A gerincességet baromságnak, butaságnak értékelik, nyilván azért, mert kevés volt belőle. Aki meg fennen veri a mellét, hogy ő csak érdekből cselekedett, az a derék ember. Tényleg

derék figurák ők, mert ilyen emberekre van szükség, akár a globalizált, akár a diktatórikus társadalomban.

Ismertem egy ronda fasiszta fickót Sopronban, ahonnét az egyik feleségem származott, nagy feljelentő nyilas pasi volt. Közeledtek az oroszok, mindenki menekült nyugat felé. Ő nem. Lábát kinyújtva ült egy karosszékbén, és bagózott. Véletlenül tanúja voltam egy beszélgetésnek: „Maga nem szedelőzködik?” „Én nem”, mondta. „De hát itt lesznek mindjárt az oroszok. Kommunizmust csinálnak.” Mire ő: „Lehet. Na és? Szar emberre mindig szükség van.” Zseniális pasi volt. A kommunistáknak éppúgy kellenek a szar alakok, mint a nyilasoknak.

Egyszer az életben előfordulhat az is, hogy valaki homlok-egyenest más álláspontot vesz fel. A megtérések minimuma fogadható csak el. Szóval egyszer megtörténhet, hogy Saul Pállá, Jézus prófétájává válik. De ha még utána mohamedán is lesz, majd buddhista, az már nem. Előfordulhat, hogy valaki rossz lóra tesz, majd meggyőződik arról, hogy rossz lóra tett.

– *Így talán nem is kellene félniük egyeseknek attól, ha ezek a levelek, dedikációk, ajánlások nyilvánosságra kerülnének.*

– Nem tudom, hogy kell-e félni, csak szerintem túl sok van. Mint ahogy a háború után egyszer csak túl sok lett az ellenálló és a partizán azok között, akik azelőtt jó fasiszták és nyilasok voltak. Aljasságnak gondolom, ha valaki nem vállalja önmagát és a tetteit.

– *Valahogy kissé disszonáns az egész, azért titkosítják, mert félnek, hogy valakinek esetleg megsértik a lelkét...*

– Az egzisztenciáját, nem a lelkét.

– *Az egzisztenciáját, igen, ugyanakkor meg egyesekről tudjuk, nyilvánosságra hozták, hogy besúgó volt.*

– Jobban örülnék, ha azt tudnánk, hogy ki besúgó most. Borzasztóan nehéz dolog ez, mert nem lehet megcsinálni, hogy engem valaki megsért ekkor és ekkor, majd harmincnégy év múlva találkozom vele az utcán, és pofon vágom: „Hú, te engem megsértettél harmincnégy éve... Na, menj a francba!”

Ezt még a jog is ismeri, ez az elévülés. Szóval meddig aktuális még az, hogy itt van most az a hetvenkilenc éves öregember, aki huszonnyolc éves korában besúgó volt. Mit csináljak vele?

– *Nem várható el tőle, hogy bevallja vagy bocsánatot kérjen, vagy ilyesmi?*

– Én annyira utálok ezeket a bocsánatkéréseket... Ez a bocsánatkérés dolog, azt hiszem, az emberek agyára ment. Mint pszichológus, a gyerekeknél se bírtam, hogy „Anyu, bocsánatot kérek, többet nem kakálok bel!” Hogyne kakálna be, hát mi értelme van ennek? Ez meddig megy vissza, tessék mondani? Egy napon meg fog jelenni egy mongol delegáció, és bocsánatot kér a tatárjárásért? És én megbocsátok? „Nem baj, hogy annyi embert megöltetek...” Bocsánatot kér a török hódoltságért, a Haynau-idők kegyetlenségeiért? Ez olyan álságos, semmi tartalma nincs. Emellett pedig hogy lenne jogom ahhoz, hogy millió halott nevében megbocsássak?

– *Jó, rendben van, de én inkább arra gondolok, hogy egyáltalán bevallja az illető, amit csinált.*

– Minek? Lesznek, akiket nem érdekel, olyanok is, akik kihasználják ellene, mások meg azt mondják: „Na végre, a mi emberünk!” Mi értelme van ennek? Én ezt a vallomásos örületet nem szeretem. Kovács úr kimegy Brüsszelbe, megkefél egy pincérnőt, mert megtetszik neki, majd hazajön, és azt mondja a feleségének: „Matild, én nagyot vétettem el-lened.” Minek mondja el? Van jelentősége? Nincs. Kóbor numera? Az. Ha elmondja a feleségének, miért mondja el? Hogy ő is megsérüljön, féltékeny legyen, vigye a terhet. Ha beleszeretett a pincérnőbe, meg kell mondani. De ilyen vallomásokat tenni, édes Istenem, mire jó?! Mondok magának valamit. Én egyetemi tanár voltam. Az orvosi egyetem tanszékeit felosztották a belügyes elvtársak között. Nekem is volt két belügyesem, időnként valamelyik megjelent nálam, és beszélgetést provokált. Jó, beszélgessünk. „Milyen volt a hangulat?” Hát most mi van? Nekem mit kellett volna csinálnom? „Takarodjanak, én magukkal nem váltok szót!” Akkor mi van?

Vagy mondjam azt, hogy Kovács a seggére tűzte a kokárdát? Nagyon erős állambiztonsági kontroll alatt tartották az oktatási intézményeket, ebben benne volt, hogy időnként eljön két úr, kapnak két kávé, beszélgetünk. Én elmondtam az igazat, amit gondoltam. Nem név szerint, hogy X. Y. azt mondta: „Lófasz a Kádár seggébe!” – ezt nem mondtam, de azt igen, hogy ő nem igazán híve ennek a rendszernek. Én meg igazán híve vagyok. Ő meg labilis. És? Mi van ebben?

– *Nem is várták el magától, hogy megnevezze az illetőt?*

– De. Csak nem neveztem meg. Hogy miért? Van egy történetem, ami megmagyarázza. Egy munkatársam elvesztette egy gyerekelhelyezési per öt évre szóló iratanyagát. Én tagja voltam az Egészségügyi Tudományos Tanácsnak, ott értek véget ezek az ügyek. Amikor bejelentettem a dolgot a Tanácsnál, megkérdezték, hogy ki vesztette el. Mire én: „Azt nem mondom meg. Úgy neveltek, hogy ami a munkahelyemen belül, az én vezetésem alatt történik, azért én felelek. Nem mószerolom a munkatársaimat.” „De jelentenünk kell az egészségügyi miniszternek” – válaszolták erre. „Jelentsétek!” A miniszternek sem árultam el, melyik munkatársam hibája volt. Azt mondta erre a miniszter: „Te nem vagy normális.” Mondom: „Én normális vagyok, csak emlékszem, hogy amikor fiatal voltam, és a klinikánkon valaki tévedésből rossz injekciót adott be, azt a professzor vállalta. Nem azt mondta, hogy a Kovács doktor a szaros, hanem magára vállalta a felelősséget, hogy a klinikáján ilyen megtörténhetett. Erre azt felelte nekem a miniszter: „Péter, meggondoltad? Kénytelen vagyok fegyelmet indítani ellened hanyag ügyiratkezelésért.” Meg is tette, és nagy ívben ki is rúgtak az Egészségügyi Tudományos Tanácsból.

– *Azért az ügynökök helyzete szerintem más volt. Ők titokban, fedőnév mögé bújva tették, amit tettek – azért ez más kategória, mint amiről most itt ön beszél.*

– És? Ha azzal a programmal lépek fel, hogy a világ összes jellemtelen gazemberét ki kell irtani, akkor egyrészt nagyon sokáig tart majd, másrészt, nagyon sok vér folyik, mégsem lesz

eredmény, mert van utánpótlás. Hát jó, elnézést, szarok rá! Nem érdekel. Füst Milánnak egyszer azt mondta egy barátja egy mély beszélgetés során: „Milán, ha akarod, most még őszintébb leszek hozzád.” Mire Füst: „Kérlek ne! Ne tedd! Ennél őszintébb már ne legyél hozzám!” Na, most mondja meg: valakiről kiderült. Nyilvánosságra került. Mi történt? Semmi. Szóval azt gondolom, hogy nagyon sok dolognak túlzott jelentősége van az érdekek szempontjából.

Abody Béla mesélte egyszer, hogy kapott egy megbízást a szerkesztőjétől, hogy készítsen ki egy gusztustalan pamflet-író. Ő is egyetértett, írt róla hat flekket, odaadta. A szerkesztő a hasát fogta röhögtében, aztán bedobta a szemetesládába. Abody megkérdezte: „Miért dobtad el? Rossz a cikk?” „Nagyon jó” – hangzott a válasz. „Hát akkor?” „Ide figyelj, akiről írsz, az közismerten egy tetű, meg lehet nyolc sorban semmisíteni. De hat oldalt nem lehet róla írni, mert félrevezeted az olvasót, aki azt hiszi, hogy ez jelentős személyiség, akinek a disznóságairól hat oldalon kell beszámolni. Ezért nem jelentettem meg.”

Volt egy nagy vitám egy esztétával az *Élet és Irodalomban*, ahol azt a gondolatot tettem fel, hogy ha elmegyek Bukarestbe, kutakodok a könyvtárban, és találok néhány gyönyörű szerelmes verset, amelyeket, mint kiderül, a tizenkilenc éves Nicolae Ceaușescu írt, megjelentethetem-e. Vagy arra való tekintettel, hogy később egy undorító diktátor lett belőle, ne adjam ki? Belenyuvaszthatom ezt a politikába? Václav Havel nagyszerű politikus, de hát olyan rossz darabokat írt, mint a nyavalya. Mégis az egekig kellett dicsérni, mert ő a cseh bárszonyos forradalom figurája. Akkor íróként is magasztaljuk? Ebből kurva nagy vita lett az ÉS-ben, ahol keményen elverték rajtam a port. De nem hagytam magam, és azt mondtam: „Ne haragudjatok, ismerek pár verset, amiket Mao Ce-tung írt, még fiatalon. Miért kéne ezt nekem letagadni? Mert később kulturális forradalmat csinált? Azok a versek jók. Esztétikai ítéletekbe nem keverek politikai tartalmakat.” A magyar

sajtó züllöttsége abban kulminál, hogy összekeverik az információt az értékeléssel és a megjegyzéssel. Ezt nem szabad. Szóval lehet azt írni, hogy 8-án volt Popper Péter előadása, itt és itt, ahol mondjuk a homoszexualitásról beszélt, és tizen-négy ember jött össze, hogy meghallgassa. Ez rendben van. De azt írni, hogy ekkor és ekkor Popper megtartotta előadását a homoszexualitásról, ahol az általa szokásos marhaságokat mondta el – na, ilyen nincs. A sajtó legnagyobb disznósága az, ha ítélkezik, miközben információt közvetít. Nincs objektív sajtó Magyarországon.

– *De azért sajtóban dolgozó objektív emberek csak-csak vannak.*

– Igen, de óvatosak, mert egyrészt a lapnak van valamilyen politikai beállítottsága. Előfordulnak tiltott témák, mondjuk, hogy kik azok a hirdető, akiket nem szabad gyalázni és bírálni, mert egész oldalas hirdetést adnak a lapban. Egy okos újságíró driblizik a lehetőségek között, vagy nem. De hát látja, most megtehetem, hogy megveszek egy lapot, kirúgom a szerkesztőségét, behívok az utcáról új tagokat, és egyszer csak egy polgári lapból jobboldali lesz.

– *Elkanyarodtunk Aczéltől...*

– Aczél olyan jelenség volt a magyar politikában, aki nagyon okosan driblizett Kádárral a szovjet által megvont határok között, és aki belpolitikailag igyekezett a politika embertelen kegyetlenségét a maga részéről tompítani. Szóval ő nem volt kegyetlen, nem volt embertelen. Egy politikusnak valahol itt vannak a határai.

Aczél egy misztifikált figura, akit azelőtt pozitív irányba misztifikáltak, most pedig negatívvá teszik. Korábban maga volt a liberális csoda, aki hihetetlenül laza kultúrpolitikát csinál, most pedig egy ördögi gengszternek állítják be, aki megfojtotta a magyar kultúrát. Egyik sem igaz.

– *Azért azt tudjuk, hogy nagyon sokan abban az időben sem így gondolták. El kellett menniük az országból, vagy egyszerűen nem jelenhetett meg például a könyvük, és ebben Aczél keze is benne volt.*

– Persze. Miért ne lett volna?

– *Például Heller Ágnes...*

– Hát igen, ismertem őt egyetemista korában is, csinos volt, aztán Amerikában, Ausztráliában, kikupálódott. Ma már európai jelenség. Őt azért kellett üldözni, mert ezt az egész Lukács-vonalat jégre akarták tenni. Moszkva egy Nyugat-Európa felé orientálódó politikai vonulatnak látta őket, így Lukács és a tanítványai is fekete báránnyá váltak a szemükben. Hellert kiengedték például külföldre – nyilván nem volt egyszerű dolog, de például engem ugyanabban az időben választottak be a Nemzetközi Alkalmazott Pszichológia Társaság vezetőségébe, mégsem hagyták, hogy kimehessek. Saját megválasztásomra nem mehettem ki. Hellert pedig kiengedték – hol így, hol úgy ment ez.

– *Ugye, maga nem akarta elhagyni az országot?*

– Azt gondolom, hogy azért, mert Ady Endre Párizsban élt egy darabig, attól még nem hazaáruló. Ha egy svéd elmegy Athénba, és ott csinál egy lámpagyárat, olyan hülye svéd nincs, akinek az jut eszébe, hogy elárulta Svédországot, hanem azt mondja: jaj de jó, van a svéd kultúrának és nagyüzemnek Görögországban is képviselője. Szóval bűnnek tartani, ha valaki el akarja hagyni az országot, már önmagában egy baromság – főleg, ha még az adott országban bántják is az illetőt. Én nem ezért mentem ki. A rendszerváltás után véletlenül kaptam két külföldi egyetemre is meghívást, az egyik Delhi, India, a másik Izrael, a Bar-Ilan Egyetem. Nagyon szerettem Indiát, éltem is ott egy darabig, de a családom vinnyogott, teljesen fölöslegesen, hogy oda nem. Akkor elfogadtam a Bar-Ilan Egyetem meghívását Ramat Ganba, de oda se jöttem el velem. Jó szívvel mentem el, és azt mondtam: most itt van az ideje, hogy leléceljek. Arra mondjuk nem gondoltam, hogy cikktéma lesz, hogy én miért éltem külföldön. Hát mi baj van ezzel? Az az igazság, én elég rosszul érzem magam most a közéleti bőrömben, nem az én életstílusom, amit itt az emberek rákényszerítenek. De az se volt az, amit a diktatúra idején tapasztaltam – szóval nekem úgy alakult az életem, hogy min-

dig olyan rendszerekben éltem, amelyeknek egyrészt valamiért állandóan baja volt velem, másrészt, én is rosszul éreztem magam bennük.

– *A diktatúrában is nagyon rosszul érezte magát?*

– Periodikusan változott. Amikor a diktatúra úgy döntött, hogy támogatja azokat, akik engem ki akarnak nyírni, akkor bementem a pártközpontba. Medve Lacinak, akiből később egészségügyi miniszter lett, azt mondtam: „Nézd, Laci, vagy leállítjátok X. Y.-t, aki hatalmas erőfeszítéseket tesz, hogy engem diszkreditáljon, vagy elmegyek az országból. Nincs más alternatíva...”

– *Ez mikor volt?*

– A hatvanas évek végén vagy a hetvenes évek elején. Mondtam, abból jó nagy botrány lesz, hogy Popper, aki közismert baloldali, miért megy el Magyarországról. Én nem vagyok olyan szellemes, mint Márai Sándor, aki, amikor elment Magyarországról, a bécsi pályaudvaron rögtönzött sajtóértekezletet tartott. Az újságírók nekimentek, és azt mondták: „Márai úr, hát a maga naplója egy antifasiszta szöveg. Maga szemben állt a fasizmussal, most pedig nem ért egyet azzal, ami Magyarországon történik a fasizmus bukása után? Szemben áll a szocializmussal?” Márai azt felelte: „Uraim, ami ma Magyarországon történik, azzal én 95%-ban egyetértek. A hiányzó 5% az, amiért élni érdemes.” Okos, ügyes, intelligens válasz. Nekem ilyen nem volt. Azt mondtam: „Én elszerződöm, édesapám, külföldre, engem ne provokáljanak itt, a saját hazámban!” Erre Medve Laci leállította az illetőt. Akkor kezdtem jobban érezni magam. Nem lehet örökké harcban élni.

A fasizmussal kapcsolatban jut eszembe: írtam egy cikket a *Kritika* című lapba a nyolcvanas évek végén. Vettem a fáradtságot, és végigjártam rengeteg általános iskolát, barátkoztam a gyerekekkel, hogy megtudjam, miket énekelnek. Ennek egy részét lehoztam a folyóiratban *Hétköznapi fasizmus*

Magyarországon címmel.⁶ Legszebb dal, amivel a legnagyobb sikerem volt: „Auschwitz, Auschwitz, régi szép idők, összedőlt kemencék, zsidótemetők. Zsidó vér, zsidó vér, jaj, de jó, jaj de jó, szappan lesz belőle, hali-halihó.” Tizenéves gyerekek honnét értesültek erről a dalról? A világon sem voltak. Otthonról, hát persze.

Aczél az a munkásmozgalmi lendület is vitte, hogy itt német megszállás volt, deportálások és munkaszolgálatok. Könnyen eshetett az ember abba az illúzióba, hogy véget ér egy korszak, és ezután nem lesznek az emberek származás, faj, vallás szerint megkülönböztetve. Ez az ideál elvihetett egy olyan, baloldalhoz tartozó embert, mint Aczél.

Hamis illúzió az, hogy a fasizmus és a sztálinizmus is csak kisiklás volt. Ha a fasiszta rendszer ráül egy kapitalista országra, akkor nácizmus lesz, ha pedig egy magát szocialistának nevező országra telepszik, akkor sztálinizmussá válik – egykútya. Mindkét politika lényege, hogy a másképp gondolkodót fizikailag meg kell semmisíteni. De nagyon sok ember hitt abban, hogy ez csak egy kisiklás volt, így mostantól kezdve új és jó világot építünk. Ez pedig arra bírta őket, hogy csatlakozzanak a baloldali mozgalmakhoz. Kiderült, hogy ez hülyeség, naivitás, és akkor jöttek a csalódások.

– *Aczél helyében maga mit csinált volna?*

– Attól kezdve, hogy lecsuknak, igyekszem túlélni a börtönt, és ha kijöttem, nem állok többé szóba azzal a párttal, mozgalommal, ami ezt tette velem. Nem vagyok ilyen nagyvonalú és megbocsátó. Akkor nekem véget ért volna a baloldali politikai pályafutásom egy nagyon kemény lecke révén. Ha csak lehet, elmegyek Magyarországról, és megpróbálok a szakmámból megélni.

– *Beszélgettek valaha arról, hogy ő miért csinálta úgy, ahogy?*

– Nem lehetett vele erről beszélgetni, mert természetesnek tartotta. Én láttam ebben problémát, de ő nem. A fogamzása pillanatától kommunista volt, és amikor a mozgalom élé-

⁶ *Kritika*, 1988/6. 31–35.

re került egy örült, Joszif Visszarijonovics Sztálin, akkor ő is, mint az örült követője, préda lett. Megkínózták, börtönbe vetették. Amikor végül gyalázni kezdték Sztálint, megbuktatták Rákosit, Aczél azt gondolta: na, most visszatérünk majd a tisztesség ösvényére, megszűnt ennek a hatalommániás örültnek a diktatúrája. Szerintem volt egy ilyen naivitás Aczélban. Akkor belement, és már vitte a sodrás. Mindig azt gondolta, nyilván, hogy ahol ő van, ahova az ő keze elér, ott ilyen disznóságok nem történnek. Egy kicsit ő is áldozatává vált ennek az illúzióknak.

– *Élete végén gondolt arra vajon, hogy esetleg neki is lettek áldozatai?*

– Ilyen kategóriában nem gondolkodott, de tudta, hogy voltak olyan emberek, akiknek a karrierjét nagyon erősen megnehezítette, tönkretette. De ezt vállalta, egyetlen pillanatig sem csinált belőle lelkiismereti kérdést. Egészen biztos volt abban, hogy ő egy baloldali politikus, és időben útját kell állnia a jobboldali áramlatoknak.

– *Beszélgettek erről? Mondta-e esetleg neki, hogy ez így mégsem volt jó?*

– Nem, mert szerintem ez jó volt. Én is ezt csináltam volna. Ki a fenének kellett, hogy én újra kezdjek fölfigyelni, hogy mit énekelnek az iskolákban? Gyerekkoromban ugyanezt hallottam. Ugyanezeket a jelszavakat, ugyanezeket az ideológiai fejtegetéseket, ugyanezeket a hamis mítoszokat, ki gondolta volna, hogy erre nekem időskoromban vissza kell emlékezniem. Manapság meg a *Magyar Jelen*ben olvashatjuk,⁷ hogy a körmendi gyermekgyilkos Tánczos Gábor ártatlanul szenvedett kilenc évig a börtönben, mert a zsidók ölték meg a kislányt, hogy a vérét a maceszba és Illés próféta poharába csöpögtessék. Közöltek húsznál több helyeslő hozzászólást is a lapban: mindig is tudtuk, hogy a zsidók ölik a keresztény gyermekeket, hogy a vérüket szomjazzák stb.

Ha én hatalmon vagyok, akkor itt azt mondom, hogy stop.

⁷ Vérgyilkosság, zsidók, titok, döbbenet. *Magyar Jelen*, 2007. június 28.

Ennyire nem megyünk vissza a magyar múltba, mert holnapután föllobognak a máglyák, és boszorkányokat fogunk égetni. Szóval ezek nagyon nehéz dolgok, és azt gondolom, hogy Aczél ebből a szempontból egy politikai konjunktúra áldozata, most az a divat, hogy mindent, ami baloldali vagy szocialista volt, mindenkit, aki akkor vezető szerepet töltött be, gyalázni kell. Füst Milán bácsi írta: „Írtam és tanítottam egy életen át, és mégis sokan úgy néznek rám, hogy én gyilkoltam meg az anyjukat.” Én hozzátehetem: az orvosi egyetemen tanítottam, gyógyítottam és írtam egy életen keresztül. Most sor került valamilyen elismerésre, szerény személyemet illetően, amire abszolút nem tartok igényt, de mesélték, hogy amikor a nevem elhangzott, a fideszes képviselők felálltak, és kivonultak.

Ez valami rettenetes ebben az országban, hogy itt minden személyes gyűlöletté változik, tudja? Borzasztó nehéz dolog így élni. Engem nem érdekel, hogy Aczélt pozitív vagy negatív módon értékelik. Ki így, ki úgy, álláspontjától függetlenül. De nem értem a személyes gyűlöletet. Nem értem Tomcatet, aki azt mondja a magyar televízióban a Hollán utcai zürzavarak után, hogy az ilyen gazembereknek, mint Popper, itt kell lógniuk a fán. Mi van? Mit csináltam? Tanítottam, terápiákat vezettem, írtam. Soha egyetlen írásomat sem kellett visszavonnom, és most előáll egy figura, hogy lámpavasra vele. Hát akkor mit akarunk Aczéltól? Én szimplán tudomásul veszem, hogy volt egy ilyen kultúrpolitikus, bizonyos sajátosságokkal, melyek lágyabbá tették a politikai fegyelmet, amit a művészettől és irodalomtól számon kért. Nem jöttek az absztrakt festészet elleni párthatározatok, nem ítélték el az irodalomban dekadensnek tartott irányzatokat. Bizonyos embereket viszont Aczél szerint az általuk képviselt szellemi vagy politikai meggyőződés miatt nem igazán kellett támogatni.

– *Hol szoktak találkozni, amikor találkoztak, Aczéllal?*

– A korai időszakban a pártközpontban, amikor miniszterelnök-helyettes volt, akkor a Parlamentben, utána pedig a

lakásán. Egyszer-egyszer nálam, ha meghívtam valami kajára. Egy alkalommal csináltam neki egy indiai ebédet, de mindent elégettem. Szörnyűségeket tálaltam fel. Azért még egyszer evett nálam, akkor szerencsére nem égettem el. Volt egy nagyon fontos momentum. Lurkó kutya nem bántotta. Ugyanis Lurkó kutyának kitűnő karakterérzékelése van, én nagyon bízom benne. Lurkó kutya pontosan tudja, hogy ki jó ember és ki rossz, eszerint harap. Többnyire azonban az ő lakásán találkozunk, mert kényelmes pasi volt, és jobban szerette, ha hozzá jönnek.

– *Hogy szólították egymást egyébként?*
– Aczél elvtárs, Popper elvtárs.
– *Mindig? 1989 után is?*
– Mindig.
– *Élete vége felé sikerült megbeszélniük, amit nagyon-nagyon szeretett volna megtudni tőle?*

– Nem, mert én nem vagyok kíváncsi természet. Először is nem nagyon hiszem, hogy egy vérbeli politikus olyan intimitásokat mond el, ami nem tartozik rám. Van ennyi önvédelme, becsülete, szolidaritása. Ezért nem is kérdeztem, nem igazán érdekelték ezek a párton belüli áskálódások, furkálódások. Emberi vacakságnak tartottam, és miért lett volna ettől mentes a baloldal, ahogy a jobboldalban is megvan.

Néha elgondolkodom például azon, hogy Magyarország német megszállás alatt állt, és Szálasi Ferenc gyakorolt diktatúrát. Aztán később megszállták az oroszok, és Rákosi Mátyás lett a diktátor. Miért Rákosi ellen, a baloldali önkényuralom ellen tört ki népfelkelés, Szálasi ellen miért nem? Miért tolerálta jobban a magyar közvélemény Szálasi Ferenc diktatúráját, mint Rákosiét? A történelmi logika szerint mindkettő ellen fel kellett volna kelni, de csak a baloldal ellen robbant ki forradalom. Miért?

– *Szálasi diktatúrája mindössze öt hónapig tartott, míg a Rákosi-korszak nyolc évig, nyilván ez is az oka.*

– A hatvanas években a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban

olvastam egy elemzést arról, hogy miért van vége a kommunizmusnak. A cikk három dolgot mondott el. Először is, a baloldali munkásmozgalmaknak igazuk volt. A klasszikus kapitalizmus idején embertömegek éltek emberi színvonal alatt. De ezt meg lehet tudni, ha a *Légy hű magadhoz* című regényt elolvassák Eric Knight írótól. Egy angol munkásfiúnak, ha megfájdult a foga, egy lehetősége volt: ki kellett húzatnia. Vagyis a szociális igazságért folyt a harc, hirdetve, hogy mindenkinek legyen normális kajája, lakása, fűtése, futballmeccsre jegye és sőre. De amikor kiderült, hogy a kapitalista gazdaság jobb életszínvonalra hozza fel a munkásrétegeit, akkor a szocialista mozgalom alól kiment ez a morális bázis. Másodszor, a szocialisták sosem vettek részt nemzeti szabadságharcok leverésében. Ez egészen a huszadik század végéig igaz, amikor Kuba elment Angolába, és a szó szoros értelmében elfojtottak nemzeti szabadságmozgalmakat. Harmadszor, abszurdumnak tekintették, hogy szocialista országok egymás ellen hadakozzanak. A kínai–vietnami háborúban azonban ez is bekövetkezett. Akkor azt mondta a *Frankfurter Allgemeine*, ez a vég. Nem maradt semmi, nem maradt morális bázis, a hazafias felkelések tisztelete és a békés egymás mellett élés sem. Meg fog bukni a kommunizmus. Elgondolkoztam akkor a *Frankfurter* elemzésén, mert nagyon okosnak tartottam, és be is jött. Vártam, hogyan rohad el a dolog.

Hadd mondjak még valamit! Számomra Aczél egy időben jelentősnek számított, de végül is inkább csak epizodista lett az életemben. Szóval nem úgy tartom számon őt, mint aki rettenetes nagy személyiségformáló hatással bírt volna rám. Érdekes epizód volt, ez tagadhatatlan. Érdekelt a pasas, és igyekeztem követni, hogy milyen úton jár. De nem gondolom, hogy akár barátilag, akár szellemi hatásban döntő faktor lett volna számomra. De az az igazság, hogy kedveltem őt. Szóval szívesen leültem vele beszélgetni, szerettem a társaságában lenni.

„Beszélni akarok magával, hercegem”

Beszélgetés Herskó Jánossal

(1926–2011) filmrendező, pedagógus. Előbb a budapesti, majd a moszkvai Filmművészeti Főiskolán végezte tanulmányait. Az 1950-es évek első felében még szocialista szellemű, propagandisztikusabb munkákat készített, majd 1958-ban mutatta be első igazán jelentős filmjét, a Gelléri Andor Endre novelláiból forgatott *Vasvirágot*, mely itthon és külföldön is sikert aratott, a cannes-i filmfesztiválon Arany Pálma Díjra jelölték. A hatvanas években több fontos filmet készített, vígjátékokat, szatírákat (*Két emelet boldogság*, 1960; *N. N., a halál anyaga*, 1970) és komolyabb, líraibb hangvételű alkotásokat (*Párbeszéd*, 1963; *Szevasz, Vera*, 1967) egyaránt. Filmpedagógiai tevékenysége is számottevő: 1952-től tanított a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, és az ő kezdeményezésére indult 1961-ben a főiskola első kísérleti osztálya. A Hunnia Filmstúdió vezetőjeként is tevékenykedett, majd 1970-ben feleségével, Herskó Annával emigrált, és Svédországban telepedett le. Játékfilmet nem rendezett többet, Stockholmban főiskolai tanárként, később az intézet rektoraként dolgozott. A nyolcvanas évektől többször hazalátogatott, munkásságát 2006-ban Kossuth-díjjal tüntették ki.

– Kezdjük in medias res, a dolgok közepébe vágva, ahogy mondani szokás. 1969 egy szép napján, nem tudom már, nyár volt vagy kora ősz, csengett a telefon az irodámban, és Bacsó Péter megszólalt: „Kérlek, az Aczél megint ki akar rúgatni.” Kérdem, hogy miért. Van az a Magyar Dezső csinálta film, Sinkó Ervin könyve alapján, az *Agitátorok* – abból botrány

lett. Részint a tartalma miatt, részint azért, mert Révai elvtárs fia, Révai Gábor játssza magát Révai elvtársat.

– *Akkor milyen minőségben voltál, milyen pozícióban?*

– Én egy utolsó sztálinista vagyok, mert ugye voltam csoportvezető, rendező, a főiskolán tanár, a Filmművész Szövetségben már nem töltöttem ugyan be a titkári, főtítkári posztot, de azért ott is képviseltem magam, szóval ma sem értem pontosan, hogyan tudtam megoldani, hogy ennyi minident csináljak egyszerre.

– *Ezek szerint jó elvtárs voltál, ha úgy tetszik?*

– Igen, igen. Szóval ez attól függ, ez hullámzott, bocsánatot kérek. Ez nem ilyen egyszerű meghatározás, az ember néha jó elvtársnak számított, néha baj volt vele. Majd erről is beszélek később. Visszatérve az *Agitátorok* című filmre: mondtam Bacsónak, hogy kérem szépen, mi közöm van nekem ehhez, ezt a filmet átvette Újhelyi Szilárd, aki akkor már a minisztériumban dolgozott, nekem tehát semmi közöm sincs hozzá. „De akkor is – mondta Bacsó –, ajánlom, hogy beszélj Aczél elvtárssal.” Jó, telefonáltam, a kisasszony felvette, kapcsolta, és azt mondta nekem Aczél: „Mi van, grófom?” Mondom: „Beszélni akarok magával, hercegem.” Mert ilyen viszonyt játszottunk akkoriban. Azt mondta: „Jöjjön be!” Bementem, leültünk, és a következőt mondtam: „Drága Aczél elvtárs, annyira ismerjük egymást, hogy ha engem ki akar rúgatni, akkor miért nem mondja a szemembe, miért a hátam mögött? Ha én azt mondom magának, bocsánat a kifejezésért, hogy maga hülye, akkor itt mondom magának a szemébe, még ha mikrofonok vannak a falban, akkor is.” Erre azt válaszolta nekem: „Nézze, Jancsikám, bánt, hogy maga nem keres engem.” Mire én: „Drága Aczél elvtárs, én mindig akkor kerestem magát mint miniszterhelyettest, ha valamilyen szakmai vagy egyéb elintéznivaló volt. Én nem jövök ide panaszkodni, hogy a feleségem megcsal, és ezt intézze el.” Nem akarom elmondani, kire vonatkozott ez, többen is tudják. Jó kis történet: amikor valaki panaszkodott Aczél elvtársnak, hogy megcsalta a neje, akkor Aczél az illető hölgynek

mondta, hogy válasszon a két férfi között (ugyanis a szerető is előkelő ember volt): „Maga egy intelligens ember, nő, hát válasszon!” – kérte Aczél. Mire a nő: „Választottam, Aczél elvtárs.” Kérdezi Aczél, hogy melyiket. Azt mondja a hölgy: „Mind a kettőt.” Ez a Pozsonyi úti eszpresszóban történt a lakása közelében.

– *Ilyen ügyekkel fordultak Aczél Györgyhez?*

– Igen, volt, aki ilyen ügyekkel. Na, erre hivatkoztam, hogy ezt a módszert én nem követem, szóval beszéljünk szemtől szemben. Csak annyit mondott: „Nincs rendben, hogy maga nem keres engem.” És abban a pillanatban kinyílt az ajtó, belépett Kádár elvtárs, majd visszalépett. Mondtam: „Kádár elvtárs, maguknak sokkal fontosabb dolguk van, én kimegyek addig.” Kimentem beszélni a titkárnővel, aki Nyíregyházán Kósa Ferivel járt együtt gimnáziumba. Aztán kijöttek, és azt mondta Aczél Kádárnak: „Nem tudom, ismered-e Herskó elvtársat, a főiskola főigazgató-helyettesét?” Mondom: „Drága Aczél elvtárs, előbb ki akart rúgni, most meg miért nevez ki engem?” Erre Kádár: „Én tudom, ki a Herskó. Ide figyeljen, Herskó elvtárs, ha csinál filmet, Aczél nagyon szeretne játszani. Nem alkalmazná egyszer színésznek?” „De – mondtam –, nagyon szívesen, ha legközelebb vígjátékot csinálók.” Ez volt a történet. A dologban az a skizofrén, hogy tulajdonképpen mi nagyon fontos viszonyban álltunk, mégis mindennap megtörténhetett, hogy ha hirtelen hallott valamit, vagy valamilyen politikai, netán ideológiai okból megváltozott a hangulata, akkor átalakult a kapcsolatunk. Ez után határoztam el, hogy most tényleg elmegyek az országból. Őszintén szólva azért mesélem ezt, mert ilyen volt a helyzet, így működött a rendszer.

– *Ez volt a fő oka a disszidálásodnak?*

– Nem fő ok volt, hanem az utolsó csepp a pohárban. Tulajdonképpen én nagyon szerettem vele vitatkozni. Nagyon hálás is voltam neki egyvalamiért, mert először mint a Filmgyár művészeti tanácsának tagja – ami nem számított nagy dolognak – ismertem meg őt, és akkor vitatkoztunk filmekben, hogy besorolják vagy ne sorolják be. Alapjában véve két nagy vitánk

volt. Az egyik, hogy én azt mertem mondani: a *Vörös tinta* nem olyan jó film. Emlékszel a *Vörös tintára*? Szabó Magda regényéből készült, Gertler Viktor rendezte. Erre így reagált Aczél: „Mert maga azt akarja mondani, hogy nekünk nincs jó ízlésünk.” Mondom: „Nem azt akarom mondani, hanem azt, hogy ez nem olyan jó film.” A másik nagy vita abból adódott, hogy kijelentettem: lehetetlen dolog, hogy olyan prémiumrendszer van, ami besorolja a rendezőket minden egyes film után – volt, aki az 1A-ba tartozott, ez százharmincezer forintot jelentett, vagy 1B-be, ez százhúszezer, vagy 1C-be, ezzel százöttezer járt. A tízezres különbség nagy pénz volt akkoriban. Az 1A volt a legjobb, én ilyet sohasem kaptam; amikor már elmentem, akkor 1C-re sorolták be az N. N., a *halál angyala* című filmemet. Volt aztán a kettes, amelyik az elfogadható filmet jelentette, a 3-as tűrhetőnek számított, a 4-es pedig már nem.

– *Ki sorolta be, ki szabályozta ezt?*

– Egy bizottság, amelynek a tagjait meghívta; emlékszem, egy időben Rényi Péter is benne volt. Szóval egy ilyen grémium ott ült nála, a minisztériumban. Mondtam, hogy nem lehet halálra sérteni valakit azzal, hogy minden alkalommal 1C-t kap, és sosem juthat be az 1A „kasztjába”. Minden rendezőnek van egy helyi értéke, és ha három-négy rosszabb filmet csinál, akkor sorolják egy időre lejjebb, de ne minden film után. Fábri Zoltán értékes, ő mindig 1A. Rendben, kapja meg azt az értéket, amikor elkezdi a filmet, de ha három rossz filmet csinál, akkor tessék egy picit kevesebbet adni, vagy levonni. Aczél másfél évig nem állt velem szóba. Azt hittem, hogy tényleg ezért sértődött meg, de másfél év után Kondor István filmfőigazgató közölte, hogy mégis akar velem beszélni Aczél. Bementem hozzá a minisztériumba, és ezzel fogadott: „Herskó elvtárs, én magára nagyon dühös voltam.” Mondom: „Tudom, Aczél elvtárs, a *Vörös tinta* meg a prémium.” Azt mondja: „Nem. Mentünk együtt Marosán elvtárral...” – Ez még abban az időben történt, amikor Marosán György még elvtárs volt. Tehát mondja Aczél nekem: „Marosán elvtárral

mentünk a Rosenberg házaspár utcában, és maga jött a Nagy Ignác utcából kézen fogva egy nővel, aki nem a felesége volt." Mondom: „Aczél elvtárs, miért nem szólt? Bemutattam volna." Mire ő: „Én úgy elsápadtam, hogy Marosán elvtárs is észrevette, és megkérdezte, mi baj van. Erre azt mondtam neki, hogy már ez a Herskó is rohadt." Aztán így folytatta: „Jancsikám, rájöttem, aki nyíltan vállalja az ilyen dolgot, becsületesebb, mint aki nem." Azóta is sokszor emlegettem, hogy nekem Aczél engedte meg... Ismered az eredeti viccet? Grün bácsi a második világháborúban az angol hadseregben harcol, és nagyszerű hőstetteket hajt végre. Meghívják Golda Meirhez ebédre, nagyon meleg van, és levetkőzik. Ott ül hőzentrógerben, mire megkérdezi Golda Meir: „Mit csinál maga itt?" Azt mondja Grün: „Drága elvtársnő, nekem ezt az angol királynő engedte meg." „Hogyhogy?", kérdezi Meir. Mire Grün bácsi: „A háború után meghívtak a Buckingham Palace-ba vacsorára, nagyon meleg volt, levettem a kabátomat, és ott ültem hőzentrógerben. Mire a királynő azt mondta: »Drága Grün úr, ezt csinálhatja otthon, de itt nem.«" Szóval azért mondom, nekem is így engedte meg Aczél.

Volt akkoriban egy mániám: az egész magyar filmművészetnek vagy iparnak, vagy aminek csak nevezni akarjuk, az a baja, hogy a fiatalok nem jutnak szóhoz. Aczél részint támogatta a filmfőigazgatóval közös ötletünket, hogy akik a főiskolára járnak, harmadik vagy negyedik évtől rögtön csinálhassanak filmet a Balázs Béla Stúdióban. Azt is el lehetett érni nála és általa, hogy ezeket a filmeket egyáltalán nem cenzúrázták, utólag, ha baj volt valamelyikkel, akkor legfeljebb nem mutatták be, de ez sem járt semmi következménnyel. Azonban olyan filmek születhettek, mint Sára Sándor *Cigányok* című munkája vagy Huszárik Zoltán művei – szóval nagyszerű dolgok lettek ebből. Másrészt, a főiskolán tanítanak valamit, amiről beszélnek, beszélnek, de nem csinálják – itt ellenben lehetett alkotni. Tessék elképzelni, ha például valaki zongorázni tanul, szeptemberben megmutatják neki, hogy milyen egy zongora,

milyen billentyűk vannak, aztán csak mondják, hogyan kell zongorázni, de nem nyúlhat a zongorához, és januárban le kell játszania Csajkovszkij zongoraversenyét. Hát el lehet ezt képzelni? Aki rajzot tanul, az rajzol. Szóval valamit konkrétan kell csinálni a főiskolán. Ez akkor örült pénzbe került, ma szinte ingyen lenne, mert videó van, meg mindenféle hasonló eszköz, de akkor a filmlaboratórium, a filmnyersanyag stb. rengeteg költséget emésztett fel. Aczél támogatott, megcsinálhattuk ezt a reformot. Én azt ígértem neki, hogy öt éven belül itt egy új generáció lesz. Máriássy Félix főiskolai tanár volt osztálya meg az enyém öt éven belül megcsinálta az első, majd a második filmjét. És mindegyiket be lehetett mutatni.

– *Összeütközésbe kerültél emiatt Aczél Györggyel?*

– Nem, ezt az ügyet támogatta. A konfliktus az első vizsgafilmek után jött – érdekes ez, és jellemzi a korszakot. Simó Sándor, Gyarmathy Livia – nagyon jó filmek voltak, most nem sorolom föl mindegyiküket, nagyon sok lenne. Tódultak Pestre az emberek ezekre a vetítésekre, és mindenkinek nagyon tetszettek.

Egy nap valakik fölébredtek, és közölték, hogy a film a legfontosabb művészet, ahogy Vlagyimir Iljics Lenin is megmondta. Miután a marxizmus tudományos elmélet, tehát a népszerű tudományos film a legfontosabb. Márpedig a népszerű tudományos filmet rendszerint félreállított vagy másodrendű rendezők rendezik, és olyanok írják vagy csinálják, akik nem értenek a filmhez, csak a tudományhoz esetleg. Tehát ki kellene képezni olyan embereket, akik egyetemre vagy valahova jártak már. Ekkoriban írtam egy cikket, amiben amellet érveltem, hogy nem lehet kizárólag tizenennyolc éves fiatalokat felvenni a főiskolára, mert egy rendező az élettapasztalatával dolgozik. Igenis fel kell venni olyanokat is, akik már jártak egyetemre, dolgoztak stb. A két elképzelés egybeesett, és ezért támogatt engem. De a híradó és dokumentumfilm meg a népszerű tudományos film vezetői elmentek Aczélhoz, és azt mondták, hogy itt nagy baj van. Ez a Herskó olyanokat tanít, akik olyan

jó filmeket csinálnak, hogy soha nem fognak a népszerű tudományos stúdióban filmet készíteni. Erre ő belement, hogy a főiskolára kijöjjön egy bizottság ellenőrizni ezt. És hál' istennek, az akkori igazgató, aki nem tudom, honnan jött, Jenei Jenőnek hívták, borzasztó rendes ember volt (később megőrült szegény), elővette a papírt, amit Aczél írt alá. Azt mondta: „Kérem, itt az van, hogy Herskó elvtárs megbízást kap népszerű tudományos kisfilm és kísérleti film osztályok indítására.” És ezzel az egész elaludt. Így lehetett elintézni.

Szóval ez az állandó fluktuálás volt jellemző: ha valaki mondta, hogy itt valami zűr van, akkor telefonálni kellett és megbeszélni, vitatkozni. Ismétlem, nagyon szerettem vele vitatkozni, volt benne egy olyan óhaj, hogy itt olyan művészetet, irodalmat kell csinálni, amelyik felmutatható az egész világnak. Ez vitathatatlan.

– Akkor mégis, miért akart kirúgatni téged?

– Mert akkor hallott valamit rólam, mert elsápadt a Rosenberg házaspár utcában. És ő is állandó nyomás alatt állt.

– De kitől? Kik nyomták?

– Hát például az oroszok. Ez addig ment, amíg a csehek előttünk álltak, amíg azt lehetett mondani, hogy a Kafka meg a nem tudom micsoda. De mihelyt ezek 1968-ban és '69-ben eltűntek, akkor minket vettek elő Nyugaton, a nemzetközi fesztiválokon. Mert itt olyan filmek meg olyan darabok készültek – Örkenytől Déryig –, amelyek érdeklődést váltottak ki Nyugaton. Az én filmjeim többsége is, kivéve a *Két emelet boldogságot*, amiből most dúsgazdag lennék, ha az oroszok kifizetnék azt a negyvenmillió nézőt, akik látták.

Meg itt van a *Párbeszéd* című film esete is. Ő ezt támogatta, én mégis abba a helyzetbe kerültem, hogy se jobbra, se balra senki sem állt mellé – az egyik oldal innen, a másik onnan nevezte sematikusnak. Ha ma megnézem, már látom, hogy akkor nem tudtam bizonyos kérdésekről, amiken átugrott a film. De azért elmondott néhány olyan dolgot, amit akkori-ban nem illett, nem lehetett. Amikor 1986-ban hazajöttem,

akkor volt az 1956-os forradalom harmincadik évfordulója. Akkortájt egy csomó ember próbált filmet csinálni, vagy konkrétan készített is filmet '56-ról, így vagy úgy. Szó se lehetett arról, hogy orosz tankok megjelenjenek a filmben. Ami megjelent, azt kivágták. Mondom: 1986-ban. 1963-ban a *Párbeszéd*-ben nekem egy tankhadosztály ment át a Margit hídon. Ötezer forintot kért egy tankért a magyar honvédség. Az orosz követségen volt ismerősöm, egy grúz fiú – ő még most is itt dolgozik a konzulátuson. Elmentem hozzá, hogy nekem kellenének tankok, de a magyarok nagyon drágán adják. Kérdezi: „Miről szól a film? Írd le, adj egy papírt róla!” Én persze igyekeztem olyan papírt adni, amiből nem minden derült ki. Ezután az orosz követségről letelefonáltak a honvédségnek, hogy biztosítsanak számomra tankot. Így lett tank, így jöttek át a tankok a hídon, és megvalósulhatott az egész jelenet, amibe belebetegedett a főhősnőm, ahogy én is belebetegedtem a dologba, a valóságba.

Különböző ideológiai problémák merültek fel a film körül, nem volt itt igazi kritika, mert én tudom, hogy egy csomó ember számára ez a film azt jelentette, hogy először lehetett beszélni '56-ról. Nem tudom, emlékszel-e Pécsi Sanyi híres jelenetére, amikor Sinkovits fölkeresi őt. Nem a pártközpontban van mint funkcionárius, hanem a lakatosműhelyben, a pincében szerel, a végén pedig odavág mindent, és azt mondja: „Félek.” Aztán később ugyanolyan szemtelen modorban '57-ben megpróbál föl szólalni, és akkor Sinkovits leintí. Szóval én még ma is azt hiszem, hogy elértem az őszinteség egy bizonyos fokát abban a filmben. Akkor is egyszerűen úgy éreztem, valamennyire mindenki kihátrál mögülem, még Aczél is, annak a nyomásnak köszönhetően, hogy egyesek úgy gondolták – jobbról is meg balról is –, hogy ez árulás. Szóval akkor én voltam az illetékes áruló. A film nagyon népszerű lett, az első hat hónapban egymillió-ötszázezren nézték meg.

Amikor kivándoroltam, nem éreztem magam üldözöttnek, de azt gondoltam, hogy minden pillanatban megtörténhet

valami. Inkább vegyék át a stafétabotot azok a fiatalok, akiknek sikerült a segítségével elérni valamit, és folytassák ők a harcot. Ez egy feudális rend volt, amelyik mindig attól függött, hogy nem is a király, hanem a birodalom mit szól.

1985-ben, amikor Aczél a Társadalomtudományi Intézet főigazgatójaként dolgozott, megkerestem. Gondoltam, hogy most aztán el kell hozzá mennem. Akkor ő azt mondta nekem: „Biztosan azért disszidált 1970-ben, mert maga művészi krízisbe került.” Mondtam: „Nem én kerültem művészi krízisbe, a rendszer került krízisbe.” Szóval ’68–69-ben tudni lehetett, hogy itt valami nem stimmel. Sejtteni lehetett, hogy a reform, amiben hittem, nem működik. Nem azért, mert itt nem akarják, vagy mert Aczél vagy Kádár nem tartja jónak, hanem a rendszer nem akarja. A birodalmi rendszer nem hagyja, és bármelyik pillanatban félretehetik azt, aki sokat ugrál ebben az ügyben, és ezért nem lehet vállalni a felelősséget. Aczél egy tragikus hős volt, az utolsó pillanatig megpróbálta vállalni a felelősséget. Én ezt tudom.

Megcsináltam a *Vasvirág*, a *Párbeszéd*, a *Szevasz, Vera* és az *N. N.* című filmjeimet, amelyekben őszintén elárultam, hogy milyen iróniával nézem, ami itt történik. Az *N. N.*-nel kapcsolatban Lányi Andris azt mondta, ő nem tudja, hogy ez jó vagy rossz film, de az biztos, hogy meg lehet belőle tanítani, milyen viszonyok voltak a kádárizmus alatt. Szóval én ezt nem titkoltam. Aki ezt a filmet látta, az pontosan láthatta, hogy mi a véleményem. Aczél azt hitte, vagy azzal áltatta magát, hogy művészi krízisbe kerültem, pedig nálam ez emberi vagy politikai krízis volt. Tudom, hogy bizonyos fokig elárultam őt, amikor kivándoroltam. Árulás volt olyan szempontból, hogy megnehezítettem a helyzetét, ez is érvül szolgált ellenem. Úgy éreztem: meg kell néznem, hogy a bürokratikus szocializmus, amit mi ígértünk a magyar népnek, megvalósítható-e úgy, hogy nincs benne ez az összes hülyeség, az összes bornírt-ság. Elmentem Svédországba, kiderült, hogy megvalósítható.

– Ott megvalósították?

– Igen, ott megvalósították a bürokratikus szocializmust. Anélkül, hogy internáltak volna, anélkül, hogy államosítottak volna mindent, anélkül, hogy embereket X-esítettek vagy nem X-esítettek. Hogy ez mit jelentett nálunk, arra is van egy kis történetem. A tévé jóvoltából – azt mondták, hogy 1971-ben negyven új alkalmazottra lesz szükség – szinte a teljes Muskátli-galerit sikerült felvennem. A Muskátli eszpresszó a Váci utcában állt a könyvesbolttal szemben, ami eredetileg a híres baloldali könyvárusé volt – nem jut eszembe most a neve –, ott most is könyvesbolt van. Szóval ott volt a Muskátli eszpresszó, ahol egy Vig nevű röntgenorvos vezetése mellett ültek egész nap az egyszer, kétszer, háromszor X-es emberek, és mindenféle szemináriumokat tartottak. Szomjas György már járt egyetemre, szóval csak fél X-esnek számított, Grunwalsky Ferenc X-es, mert az apja nem is tudom, mi volt, Halász Misi nagyon X-es, Pintér Georg szintén nagyon X-es volt, és így tovább. Többségükből nagyon jó rendező, operatőr lett. Dárday Hugó volt az egyetlen, akit nem vettünk fel, mert nem lehetett. Nem tudom, hogy a témához tartozik-e, mert ez nem közvetlenül Aczélhoz kapcsolódik, de elmondom, mert az akkori magyar viszonyokat tükrözi. Dárday István, azaz Hugó, egy valódi magyar úr, aki az anyjával és annak hat nővérével együtt élt a Ferenciek teréhez közel, és az egész lakásban az ősök portréi díszítették a falakat. Jelentkezett, és kiderült, hogy valami óriási érzéke van például a humorhoz, az iróniához, szerettem volna felvenni. De hát a főiskola pártvezetése egyértelműen kijelentette: szó sem lehet róla. Szóval Dárday Hugó egy hatszoros X-es volt. A következő évfolyamra már olyan lett a helyzet, de akkor meg a csehszlovák balhé miatt nem engedték, így harmadszorra tudtuk csak felvenni. Minden év végén, karácsony és újév között, Dárday Hugó anyja az egyik nővérével együtt bejött a főiskolára, lehívott engem a belvárosi kávéházba, egy kis konyakos csokit hozott, és érdeklődött, hogy mi van Hugóval. Mindig mondtam: „Asszonyom, mindent megteszek.” Így történt ez 1968

végén vagy '69 elején, amikor ezt az osztályt indítottam, és tudtam, hogy most föl fogjuk venni. Mondom: „Asszonyom, örömhír, Hugó bent van.” „Komolyan mondja?” „Komolyan mondom.” Hugónak akkor Szalai Györgyi volt a barátnője, és azt kérdezte tőlem az édesanyja: „Mondja, Herskó úr, nem baj, hogy ezzel a proli lánnyal van együtt a fiam?” Mondom: „Drága asszonyom, öt éve dolgozom azon, hogy a fiáról levegyem az X-ességet, és akkor most az a baj?”

Ilyen a magyar élet. Tetszik érteni? Szóval itt nem csak Aczélről van csak szó, ez a magyar feudalizmus, ami mélyen gyökeredzik. Nem akarok mai példákat mondani. Ha kicsit elgondolkozunk, mindenki tudja.

– *Ez az attitűd – a magyar feudalizmus, ahogy nevezed – volt a fő oka a távozásotoknak? Aczél viselkedésében is ez a magatartás nyilvánult meg?*

– Elmesélek egy másik történetet, ami már Aczéllal kapcsolatos. Egyszer Ádám Ottóval elhatároztuk, felmegyünk Aczélhoz, és elintézzük, hogy Gábor Miki és Fábri Zoltán taníthasson. Fábri megsértette őt az ötvenes évek végén, ugyanis Aczél úgy érezte, lenézi. Konkrétan nem tudom, miért történt így, de így volt. Gábor Mikiről és Ruttkai Éváról a belügy kompromittáló fényképeket, orgia közben készített fotókat, mutatott be Aczélnek, ezért szóba sem kerülhetett, hogy tanítson. „Arról szó sem lehet! – mondta Ádámnak. – Kizárt dolog, hogy ilyen erkölcsi fertőt a főiskolára beengedjenek!” Kérdeztem tőle, hogy miért nem hívja föl Gábor Mikit, és mondja a szemébe. Na, mindegy... Szóval Fábri meg azért nem taníthatott, mert megsértette Aczélt. Fábri makacs ember volt, ő egész más módszerrel dolgozott, mint én vagy a legtöbb rendező, ott-hon pontosan fölvezolta, mit kell csinálni, és attól egy centit sem tért el a felvételkor. Emiatt először akkor tört ki botrány, amikor a *Hannibál tanár úr* első asszisztenseként dolgoztam. Egyszer mondtam neki, hogy valami jobb lenne, ha máshogy csinálnánk. Óriási botrány lett. De aztán megcsinálta, mert rájött, hogy tényleg jobb úgy, ahogyan én javasoltam.

Aztán, amikor én elmentem, mi történt? Kit neveztek ki helyemre osztályfőnöknek abba az osztályba? Fábri Zolit, akiről két évvel azelőtt szó se lehetett.

– *Aczél György nevezte ki?*

– Igen, igen, az ő befolyása alá tartozott. Szóval ezek ilyen furcsa dolgok. Ez volt a magyar feudalizmus, tetszik érteni, amiben ma is tetszik élni. Hogy mit jelent az, hogy feudalizmus? Hát azt, hogy van mindig egy vezéralak, aki megmondja, mi a helyzet. Hiányoznak innen a citoyenek, a valódi polgárok, akik önállóan gondolkodva állnak ki azért, amit képviselnek. Saját maguktól állnak ki, nem pedig azért, mert X. vagy Y. azt mondja.

– *Amikor ti elmentetek ebből az országból, vagyis disszidáltatok, mert akkor ezt így mondták, ki tudott arról, hogy erre készülsz?*

– Senki. Ez titok volt.

– *Hogy sikerült megvalósítani?*

– Hogyan sikerült titokban tartani? Megállapodtunk. Illetve a nagyobbik lányunk, Kata, tudta. Turistaként mentünk.

– *Elő volt készítve a terep?*

– Nem. Nem, de mindenki azt hitte. Kaptam akkor egy levelet innen, Pestről, amiben az állt, úgy tudják, hogy két autóval mentünk – persze valójában csak eggyel –, hogy a feleségem rokona fogadott minket, meg az én rokonom, a stockholmi főrabbi, aki nálam sokkal fiatalabb volt akkor és amerikai. Hogy a feleségem örökölt hat szállodát... Szegény Anna egy éjszaka azt mondta: „Jó ég, csak a negyede, a tizede volna igaz annak, amit írnak!” Hát az égvilágon senki sem törődött velünk.

– *Miért pont Svédország?*

– Ugyan Kata lányunk Németországban maradt, mert ott volt a barátja, illetve a férje, de én Németországban – hogy úgy mondjam, ideológiai, politikai okokból – nem akartam letelepedni, bár ott ismertek. Anna, a feleségem, csinált egy filmet Norvégiáról, és nagyon tetszett neki a skandináv hangulat, Svédország pedig semleges volt. Aztán onnét küldtem egy

búcsúlevelet Magyarországra, amit leközltek a *Beszélőben*, de csak a „gengszterváltás” után.⁸

Harminchat levelet küldtem, pontosabban ugyanazt a levelet harminchat embernek, egy kis személyes cédulával mellékelve. Megtette nekem a belügy – most már tudom, hogy a 3/3-as vagy 3/2-es osztálya –, hogy abból csak hármat vagy négyet kézbesített ki, talán azért, hogy sohase tudja senki, kinek írtam és kinek nem.

– *Ki az a három vagy négy személy, aki megkapta?*

– Az egyik Aczél volt. Nem tudom, hogy Sándor elvtársat, Sándor Józsefet, ő értesítette-e, vagy oda is ment a levél, mert a fia, Sándor Pali mindig ezt hozza fel. Egyet kapott, nem tudom, miért, Szurdiné, de azt hiszem, mi nem is írtunk neki.

– *Ki az a Szurdiné?*

– Szurdi István valamilyen miniszter volt akkoriban, a felesége pedig a filmforgalmazás területén dolgozott. Az is lehet, hogy akkor a népszerű tudományos osztályt vezette, és a reklámfilm is talán hozzá tartozott.

– *Őt is fontosnak tartottad értesíteni?*

– Nem, az ÁVH gondolta lényegesnek. Illetve a III/III – bocsanatot kérek – tartotta fontosnak. Furcsa módon Vas Jutka is kézhez kapta az általam küldött levelet.

– *Ki kapta még meg rajta kívül?*

– Újhelyi Szilárd, nagyon rendesen felolvasta a gyárban. Már Svédországban történt, soha nem felejttem el, rögtön be lehetett iratkozni svéd nyelvtanfolyamra. A vécén voltam éppen – bocsanat –, amikor mellém állt egy ember, és megszólalt: „Maga mit keres itt, főrendező úr?” Mondom: „Svédül tanulok.”

– *Felhívott vagy írt választ valaki azok közül, aki megkapta?*

– Nem, nem. Tulajdonképpen csak egyvalaki... Illegális úton kijutott levél volt, mert mindenki félt, mindenkibe beleoltották, hogy nem illik disszidenssel kapcsolatot tartani.

– *Aczél Györggyel mikor beszéltél erről először?*

– Ahogy korábban említettem is, amikor 1985-ben megláto-

gattam az akkori munkahelyén. Azt is mondta, ha akkor szólok neki, ahogy Jancsót kiengedték külföldre, Olaszországba, rendezni, és ott is élt tíz évig, szerinte én is mehettem volna. Szóval ő azt hitte, hogy ez tényleg ilyen. De mondom, azért bocsanatot kértem, hogy neki zúrt okoztam. Mert nyilvánvaló, hogy a feleségemmel többeket sokkoltunk. Ugyanis sokan azt hitték, minket mindenben támogattak – Aczél is biztosan ezt gondolta. Azzal, hogy ezt az árulást vele szemben elkövettem, pluszfelületet nyújtottam az ellene irányuló támadásokhoz.

– *A búcsúleveledben arról írtál, hogy nem akartál részt venni azokban a taktikai játszmákban, amik itt zajlottak az országban.*

– Ami még inkább döntő volt, nem akartam kisserű elendrukker lenni. Tudniillik már akkor érződött a levegőben, hogy különböző körökben ellenállás készül. Miután a filmjeimben is vállaltam, amit vállaltam, nem akartam szembeköpní magam. Nem szerettem volna úgy járni, mint itt 1990 után sokan. Többen is utólag akarták igazolni magukat. Volt, aki hangoztatta, hogy már akkor ellenállt, miközben nagyon jól tudom, hogy november 6-án beszédet mondott mint elvtárs, aztán később már úrként úgy csinált, mintha ezt sosem tette volna. Szóval ezt nem lehet. Illetve lehet, ebben az országban sokáig lehet csinálni, de én nem szeretem.

– *És Svédországban úr lettél?*

– Nem, Svédországban egy egyszerű citoyennek tekintettek. Az előbb is említettem ezt a kifejezést, franciául, mert nincs rá jó szó a magyarban, magyarul ugyanis polgárt mondanak, aminek más értelme van. Az az igazi szó: egy ember voltam, akit ezért hallgattak meg. Se rokona, se ismerőse, se boldog őse nem voltam, vagy nem vagyok senkinek. Sikertült bebizonyítani – és ez nagy dolognak számított –, hogy én akkor is vagyok valaki. Mert itt mindenki azt mondta: persze, mert mögötted Aczél áll, persze, mert mögötted a nem tudom mi áll...

– *Ott mi lett belőled, Svédországban?*

– Hát az ottani főiskola rektora.

– *Játékfilmeket is csináltál kint?*

⁸ Herskő János búcsúlevele. *Beszélő*, 1997. november, 8–16.

– Nem, egy tévéjátékot rendeztem csak, meg a feleségemmel közösen készítettünk egy dokumentumfilmet arról az osztályról, ahol svédül tanultunk. Az a mániám, hogy jó játékfilmet csak olyan helyen csinálhat az ember, ahol legalább az első húsz-huszonöt évét leélte. Asszociációk vannak, amiket nem lehet pontosan átvinni. Szóval lehet jó filmet csinálni, de olyat, amit szerintem a *Vasvirág* vagy a *Párbeszéd* című filmjeimben sikerült megvalósítani, ahol az emberek tudják, hogy miről van szó, az más országban már nem működik.

– *Aczél Ágnes a vele készült interjúbán elmondta, hogy itt nem volt tabula rasa, tehát a rendszerváltással ez nem történt meg. És szerinte ez nagyon nagy baj.*

– De itt nem a tabula rasa hiányzik, bogaram! Már bocsánatot kérek! Az önszembenezés, az Isten szerelmére! Az önszembenezés hiányzik. Kérem szépen, volt egy Perjés nevű úr az 1500-as években. Erdélyből elment, mert úgy érezte, hogy őt, a magyar hazafit, megbántják. Átment a Habsburgokhoz, majd onnan a törökökhöz, otthagyta a fiát a Héttoronyban fogolynak, majd visszajött megint Erdélybe, egészen addig, míg a Habsburgok megunták, és lecsukták. Egész életében úgy érezte, hogy ő az egyetlen magyar hazafi, de amikor megsértődött, gondolkodás nélkül mindig elárult mindenkit. Hát ez is a magyar feudalizmus következménye.

– *A besúgás meg ügynökösködések nem érintettek téged? Nem figyelték?*

– Nem tudom, nem kértem ki. A munkatársam volt Bencsik Imre, aki egyetemistaként 1944-ben igazolványokat hamisított, embereken segített. Lecsukták a nyilasok, ült a Margit körúton, és azért szabadult ki, mert az orosz élcsapatok közel kerültek a Széna térhez – akkor hirtelen kiengedték. Aztán, a háború után, miután olyan családban nevelkedett, a Kiszgazda Párt ifjúsági szekciójának vezetőjének, Saláta Kálmánnak a titkára lett. Saláta Kálmán úr eltávozott, Bencsik Imre itt maradt, és Kistarcsára internálták. Bencsiket úgy ismertem meg, hogy kabaréíró volt, egész jó kabarétréfákat készített a Vidám

Színpad számára. Támadt egy ötletem, ami az első magyar neorealista film lett volna, amire azt mondta az akkori dramaturgia vezetője, hogy ez kispolgári, nem lehet. Arról szólna, hogy augusztusban mindenki szabadságon van a tanácsnál, és csak egy Zacsek nevű fazon dolgozik ott, aki egyszerre rájön, hogy a lakásokat igazságosan is el lehetne osztani. Elkezd, és ebből óriási botrány lesz. Ez 1954-ben készült volna el. Na, ezt írtuk Bencsikkel, később pedig a *Két emelet boldogságot*. Kint lakott valahol Pesterzsébeten, elmentem hozzá egyik nap, és azt mondta nekem: „Ne haragudj, ma nem írtam meg semmit a megbeszélés dacára.” Mondom: „Miért? Fáradt vagy?” Azt mondja: „Nem, kérlek szépen, elmondom neked, én egy B-ember vagyok. Beszerveztek Kistarcsán. Jelentést kell írnom minden hónapban egyszer arról, hogy mi van a filmgyárban. Már megírtam, hogy milyen filmek készülnek, kik rendezik, kik játsszák. Nincs valami ötleted, hogy még mit írhatnék?” Még egyszer mondom: 1954-ben járunk. Az egész ügynöküggyel az a bajom, hogy én ismertem Bencsik Imrét, aki '54-ben elmondta nekem, hogy besúgó – tetszik érteni. Tehát lehetett félig becsületesnek lenni, nem pedig később úgy csinálni, mintha jaj, istenem...

Mi, filmrendezők főhercegek voltunk ebben a feudalizmusban. Minket nagyon jól megfizettek, nem lehetett hozzánk nyúlni. Ha valaki párttag volt, akkor esetleg ideológiai alapon bírálhatták, de ha nem lépett be a pártba, és bizonyos eredményt elért, akkor még csak ez se történt. Úgyhogy erre nem panaszkodhattunk. De ez az ügynökügy, ami mostanában van, hogy leleplezik, aztán mondja, nem mondja... Nem akarom a nevet említeni, mert nem mondják a nevet: a filmgyári laboratórium vezetője szintén jelentetett. Nem tudom, olvastad-e ezt a cikket, most valaki nekem adta, azt hiszem, az is az ÉS-ben jelent meg Gervai András tollából.⁹ Valaki szólt

⁹ Gervai András: Elegáns úr, kisugárzással. *Élet és Irodalom*, 2008. január 25. Bővített változatban: Gervai: *Fedőneve szocializmus. Művészek, ügynökök, titkosszolgák*. Jelenkor, Pécs, 2010, 121–130. o.

nekem, aki kutatott, és mondta: „Neked volt egy ügynököd.” Mondom: „Bencsik?” Bencsik. 1957–1958 és 1960 után is folytatta állítólag, és azt is megírta, hogy Anna, a feleségem milyen ruhát csináltatott a Rothschildnál. Sajnos az az igazság, sejtem, hogy ez nem is ő volt.

– Kik olvasták azt, amit ő jelentett?

– Mit tudom én, drága asszonyom! Én egyszer találkoztam egy ilyen palival. Ezt is elmondom. Fölvívott telefonon, és azt mondta, X. Y. vagyok, beszélni szeretnék önnel. Éppen a főiskolai felvételik időszakában történt ez, és azt hittem, valaki megint protekciót kér. Például egyszer egy főorvos először ajánlott tízezer forintot nekem, ha a fiát fölveszik, aztán amikor hallotta, hogy Juli néni nem tud hangosan beszélni, azt mondta, hogy meggyógyítja a nénit. Na, mindegy, azt hittem, itt is ez a helyzet, valaki azt akarja, hogy segítsek, mint például Dárday mamája. A Negró eszpresszóban beszéltek meg a találkozót, az Andrássy út elején van a jobb oldalon, ha felfelé, a Hősök tere felé megyünk. Jön egy kicsit alkoholszagú úriember, flanelingben, és azt mondja nekem, hogy itt az amerikaiak forgatnak egy filmet Szent László hermájáról. „Annak lesz a záró ünnepe – mondta –, meg fogják önt hívni, és mi szeretnénk tudni, hogy milyen hangulat van.” „Drága uram – válaszoltam –, önöknek biztosan vannak emberei, akiknek ez a szakterülete, én ezzel nem foglalkozom.” Véletlenül találkoztam Földes Lászlóval, és mondtam neki, hogy legyenek olyan kedvesek ilyet nem csinálni. Különben határozat is született arról, hogy párttagokat nem lehet beszervezni.

Furcsa időszak volt... A feleségem egyik unokabátyja taxisofőrként dolgozott 1956 után, játszik is a *Párbeszéd* című filmben. Na, kért kivándorló útlevelet 1963-ban, azt hiszem. A taxisvállalat párttitkára a következőt írta: „Jó munkája és magatartása alapján kivándorlásra javaslom.”

„A kompromisszum nem látszott meg a filmekben”

Beszélgetés Jancsó Miklóssal

(1921–) filmrendező, forgatókönyvíró. Kolozsváron szerzett jogi diplomát, majd a háború után Budapesten elvégezte a Filmművészeti Főiskolát. 1958-ban készítette első nagyjátékfilmjét, *A harangok Rómába mennek* címmel, melyet 1963-ban az *Oldás és kötés*, 1965-ben pedig a *Szegénylegények* követett. Ez utóbbi alkotás – melyben Jancsó jellegzetes, hosszú beállításokra építő stílusa és összetett szimbólumrendszere először mutatkozott meg – a rendező számára a világhírt is meghozta. A 19. században, a kiegyezés után játszódó film hatalom és egyén viszonyát, a zsarnokság mechanizmusát mutatta be – a leverett forradalom utáni megtorlás történelmi témájában, ábrázolásában felismerhető az 1956 utáni rendszer burkolt kritikája is. Ezután filmjeit folyamatos nemzetközi figyelem övezte, számos rangos filmfesztiválon díjazták, életművét a modern film legnagyobb alkotásai között tartják számon. Legjelentősebb munkái: *Így jöttem* (1965), *Csillagosok, katonák* (1967), *Csend és kiáltás* (1967), *Fényes szelek* (1968), *Még kér a nép* (1972), *Magánbűnök, közerkölcsök* (1976), *Magyar rapszódia*, *Allegro Barbaro* (mindkettő 1978). Állandó alkotótársa, forgatókönyvírója Hernádi Gyula volt, kettejük barátsága legendás. 1968-ban tíz évre Olaszországba költözött, több filmet forgatott nemzetközi koprodukcióban, miközben időnként hazatért, és Magyarországon is filmezett. A rendszerváltás után is meg tudott újulni, az 1990-es évek végétől sokkal ironikusabb, humorosabb filmeket készített, melyekre jellemző, hogy improvizatív

jeleneteket keresztül, gúnyosan csipkelődve ábrázolja a kortárs magyar társadalom és kultúra kérdéseit, problémáit. Ezek közül a legjelentősebbek: *Nekem lámpást adott kezembe az Úr Pesten* (1999), *Anyád! A szúnyogok* (2000), *Utolsó vacsora az arabs szürkénél* (2001), *Kelj fel, komám, ne aludjál!* (2002), *Oda az igazság* (2009). Mozijlmjei mellett színházi és tévés munkái is ismertek, valamint idehaza és külföldön is tanított filmrendezést.

– Nemrégiben, tíz nappal ezelőtt az ELTE-n az egyik évfolyam meghívott beszélgetni. Kilencvennyolcan voltak, főleg lányok, fiúk nagyon kevesen. Én nyomtam a sódert, ahogy mondani szokás, meg őket is kérdezgettem. Sok mindenről beszélgettünk. Az egyik kérdésem úgy hangzott például – éppen erről a bizonyos átkos negyven, vagy még több, évről beszélgettünk –, hogy ki volt Aczél György. Nyolcan tudtak róla összesen, mindannyian irodalomtörténészek.

– *Miért gondolta, hogy meg kell kérdezni?*

– Filmekről beszéltem, meg erről-arról. Hát sok mindent nem tudnak persze a gyerekek, és nem is nagyon érdeklődnek. Nem tudtak Rudolf trónörököséről, pedig nagyjából tudni kéne, hogy mi történt vele – egyébként az ő neve is egy filmmel kapcsolatban került szóba.

– *Azért nem tudnak, mert nincs benne a tananyagban, vagy ott-hon a családi körben sem téma ez?*

– Hát elmúlt. Annak idején Aczél György, Kádár János meg néhány politikus – vagy minek is lehetett nevezni őket – rátelepedtek az ember életére, benne voltak az életünkben, hát persze, hogy szó esett róluk. De ezek a gyerekek miért érdeklődnének irántuk? Ez ma már csak a történészek vagy a túlélők élménye. Történészek majd talán foglalkoznak ezzel a korszakkal. Hogy pontosan milyen szemszögből, azt nem tudom: talán azt vizsgálják majd, hogyan jött létre egy áldemokrácia ebben a parancsuralomban. Erről lehet értekezni, de hát ez a jelenség nem mai keletű, volt már ilyen, amióta világ a világ.

Minden korban lehet élni, manapság is vannak ilyen társadalmak. Igen, vannak ilyenek, és mégis lehet élni, sőt. Az én szakmám elég spéci – bár tulajdonképpen nem is annyira spéci, elég köznapi szakma. Olyan országban is készülnek filmek, egész jók, ahol – mondhatni – igazából nem lehet élni.

Nálunk is ez volt a helyzet, és ha egy külföldi jött, vagy külföldre ment az ember, akkor megkérdezték, hogy is van ez, hogy s mint lehet élni? Igen, lehet élni ilyen körülmények között is, mert a körülményeket az ember ki tudja játszani, vagy be tudja magába szedni. Más kérdés az, hogy muszáj. Elég triviális a mondas, de azért hadd emlegessem: a seggbe rúgást is meg lehet szokni. Ez az aranyköpés – gondolom – még abból a korból származik.

– *Amikor vége lett ennek a korszaknak, örültek?*

– Persze. Az egész életünk, pláne az úgynevezett intellektuelek vagy fél-intellektuelek élete, arról szólt, hogy majd jön a szabadság. Erről szóltak a filmjeink. Arról, hogy nem jók a körülmények, és majd ha elérkezik a szabadság, akkor minden lesz minden. Csak hát ezek mind illúziók. Szabadságban is nehéz élni, csak jobb.

– *Amikor megtörtént a rendszerváltozás, tudjuk, hogy ez Aczél-nak trauma volt. Magának?*

– Aczél-nak megrázkódtatást jelentett? Biztosan, mert ő annyira vezető volt. Nem tudták elképzelni, hogy Gorbacsov így bedobja a törülközőt. Szovjetunió világhatalomnak számított, nem tudom, hány atombombával a kezükben. Nem beszélve arról, hogy semmi információval nem rendelkeztek. Nekem Hernádi Gyula nagyon jó, testi-lelki jó barátom volt, és annak idején általában kávéházakban meg vendéglőkben szoktunk találkozni. Majdnem az egész napjainkat együtt töltöttük. Az InterContinental szállodában volt egy bár, ahol gyakran ültünk, dolgoztunk, hülyéskedtünk, írdogáltunk meg sírdogáltunk. Gyula elegáns úri gyerek volt, ameddig anyagilag bírta, mindig vendéglőben ebédel.

Az Intercontinentalban legutoljára akkor evett, amikor

kiderült, hogy a négy tojásból készült rántotta mibe kerül, ekkor megfogadta: ide többet nem jön. Az emeleten volt az az étterem, ahol ebédelni szokott. Egy alkalommal egyedül ült, amikor egyszer csak valamelyik német – talán szocdem – miniszterelnök jött be az étterembe, Franz Josef Strauss. Hernádi csodálkozott, és odahívta a pincért: „Ez tényleg ő?” „Igen – hangzott a válasz –, tényleg ő.”

Nekünk Gyurkó Laci, az író is a barátunk volt, aki nagyon jó kapcsolatot ápolt Aczéllal, annyira, hogy tegeződtek is egymással, ami komcsik között elég ritkaságnak számított. Talán aznap vagy másnap Gyula meg Gyurkó találkozott Aczéllal – nem tudom, hogyan és miért. Gyula később elmesélte, hogy mondta Aczélnak: itt van Strauss, idejött vadászni. Aczél meg elmondta: nem azért jött, hanem azért, hogy Kádár közvetítsen – akkor nem Gorbacsov volt még, talán egy másik hólyag. Tehát közvetítsünk, szóval Kádár közvetítsen az orosz főtitkár felé. Nagyon megjegyeztem ezt, ilyen helyzet volt akkoriban. Azt mondta Gyulának Aczél: „Hogyan valljuk be Straussnak, hogy mi még a szovjet főtitkár előszobájáig se jutunk el?” Jó, mi?

Visszatérve a kérdésére: igen, valószínű, hogy Aczél megrendült a változástól, persze. Először is, gondolom, a szovjetek le is kezelték őt, hát végül is szatellit ország, ütközőállam volt a miénk. Valamilyen katonai balhé esetén ezek az államok tartják fel először az esetleges rohamokat.

– *Maga is meglepődött attól, hogy Gorbacsov, az ön szavaival élve, bedobta a törülközőt?*

– Meglepőnek meglepő volt, mert az ember már berendezkedett arra, hogy élete végéig ilyen körülmények között fog élni. Nagyjából minden idősebb ember kicsit már bele is törődött az egészbe. Persze meglepő volt, de ugyanakkor öröm is.

Hihetetlen boldogságnak számított, amikor lebontották a vasfüggönyt a magyar-osztrák határon, el se lehet mondani, mekkora. A vasfüggönnyel kapcsolatos első megrendítő élmény akkor ért, amikor 1949-ben a nyugati határhoz mentem, Röjtökmuzsajra, ahol az akkori feleségem, egy tán-

cosnő, éppen tánctáborban volt. Vonattal mentem, és húsz-harminc kilométerrel a határ előtt határőr katonák szálltak fel. Kérték az igazolványt – az ember mindig hordott magánál iratokat, mert állandóan elkérték. Kérdezték, hogy hova megyek. Mondtam, Röjtökmuzsajra megyek, a tánctáborba. Azt mondta az egyik, talán a vezetőjük: „Biztos, hogy nem a drótnál végzi?” Mondom: „Hol?” Az utasok világosítottak fel, hogy az országot körbekerítették drótkerítéssel. Azt hittem, meghalok, hogy van ilyen: egy országot körbekerítenek drótkerítéssel! Aztán, amikor ezt 1989-ben lebontották, az meg a másik véget, örömteli megrendülés volt.

– *Maga vette először észre Aczélt, vagy ő vette magát észre?*

– Meg nem tudom mondani, de valószínűleg ő vett észre engem, amikor a hatvanas évek elején valamilyen filmes kirándulásra mentünk Egerbe, vagy nem is tudom, hova, de borvidékre. Aczél hívott meg egy csomó filmest, harmincan, negyvenen lehettünk, buszokkal mentünk. Ő látott vendégül bennünket – ez talán 1961-ben lehetett. Akkor én már ilyen haját hordtam, meg furcsán öltözködtem, és mindenki kiszúrta magának.

– *Hogyhogy furcsán öltözködött?*

– Kordbársony nadrágot hordtam, ami akkoriban még egyáltalán nem volt divatos, meg szóval ilyen hólyag voltam. Akkor azt láttam, hogy észrevett, megnézett magának. Amikor a második filmemet csináltam 1962-ben, az *Oldás és kötést*, akkor egy pártértekezleten – én nem voltam párttag – azt állította, hogy nem találkozott még velem. És azt is mondta: „Én a maguk helyében nem hagynám ezt a filmet megcsinálni.”

Ezt nem azért mondom, mert manapság mindenki azt hangoztatja magáról, hogy üldözték a kádári időkben – még a hajdani párttitkárok is ezt állítják. Azt vettem észre, hogy a támogatott vagy nem tiltott emberek akkor kerültek Aczél látókörébe, amikor lettek valakik. Tehát felfigyelt arra, ha valami valami jót vagy érdekeset írt, még akkor is, ha nem értett

vele egyet. Ilyen volt Mészöly Miklós: nagyon összerúgták a port Aczéllal, de amikor Mészöly feltűnt, akkor gondolom, őt is megkörnyékezte, ahogy mindenki mást is.

– *Hogyan?*

– Például meghívta magához beszélgetni, vagy valami hasonlót. Én később már nem voltam érdekes, Itáliába kerültem, amikor Carlo Ponti doktor meghívott, olasz szerelmem lett tíz évig, meg minden...

– *Az is érdekes, hogy kimehetett...*

– Igen, érdekes, de akkor már nemzetközi hírnevem lett a *Szegénylegényekkel* a hátam mögött. Nem lehetett megcsinálni azt, hogy ne engedjenek el – gondolom én. Ponti doktor nagy producernek számított, és ő akart velem egy filmet csinálni.

– *Bár Herskó János azt mondta, hogy ő is mehetett volna külföldre úgy, ahogy ön is, inkább azt választotta, hogy elmegy az országból.*

– A saját életében ő tudja, hogy s mint történt. Szóval én kikerültem Itáliába útlevelemmel, és állandóan vízumot kellett kérni. Róma központjában laktam ezzel a lánnyal. Egy alkalommal baráti társaságban vacsoráztunk, nem is voltunk olyan sokan, öten lehattunk. Egyikük egy híres fiú, Nanni Balestrini, neoavantgárd költő, aki a Vörös Brigádokkal is kapcsolatban állt. 1968 nemzedékéből a Vörös Brigádok keményeknek számítottak, Itália pláne, ott még fegyverrel is harcoltak, mint ahogy Németországban is. A vendéglőben egy hátsó kis elkülönített szobába mentünk be, ott vagy öt asztal volt, és csak az egyiknél ültek. Odanéztem, és Aczél ült ott, még hozzá azzal az elvtárssal, aki most az olasz közársasági elnök, Giorgio Napolitanoval. Balestrini, a költő, aki Napolitanoval állandóan összetűzésbe keveredett, mert Balestrini szélsőbaloldali, Napolitano meg ilyen bolsi-komcsi irányzatot képviselt, ő volt a kultúrnyik, a kulturális irányító az olasz pártban. Odamentem, és üdvözöltem Aczélt. Ezt mindig főlemlegette, hogy én milyen rendes ember vagyok. Akkor már tudta, hogy az a banda, akikkel én jöttem, szél-

sőbaloldaliak, tehát az olasz párttal szemben állnak, és még ilyen körülmények között is odamentem. Mondtam neki: „Nézz, nekem volt gyerekszobám.” Ezt annyira megjegyezte, hogy attól kezdve, ha itthon tartózkodtam, mindig hívott magához, én meg elmentem az irodájába. Az a fehér házban volt akkor – arról is van anekdotám. Már az első alkalommal, amikor Rómából hazajöttem, meghívott. Ő mindig hajnalban találkozott az emberekkel, azt hiszem, fél 8-ra kellett hozzá menni. Rómában ilyen nincs, mert ott az ember éjjel 2-ig, 3-ig van fönn, és délelőtt 10-ig vagy 11-ig alszik. Tehát Aczél fél 8-ra hívott, és bementem hozzá. Talán a második vagy harmadik emeleten lehetett az irodája, rá lehetett látni a Margit hídra. Rossz, olyan Kádár-stílusú berendezés volt, a sarokban egy kis ülőgarnitúra, oda leültem. Elkezdtem beszélni hozzá, mire azt mondta: „Várjon egy picit!” Hátrament az íróasztalához, és bekapcsolta a légkondicionálót. Zúgott, mint a harci trombita, alig lehetett bármit hallani, Aczél pedig velem szemben ült le, és azt mondta: „Most beszéljen!”

Hogy ez trükk volt-e vagy sem, nem tudom megmondani. De van egy ezzel párhuzamos anekdotám is. 1981-ben történt, hatvanéves lehettem, és kitüntetést kaptam. Akkor már a Parlamentben kapott irodát, nagyon elegáns helyet, és gyönyörű, magyar festők galériája lógott a falon. Emlékszem, nála ült többek között Szabó B. Pista, ő volt akkor a filmfőigazgató. A Parlamentben talán valami fogadás lehetett előtte, mert szendvicseket, mindenféle maradékokat meg bort hoztak át. Vörösbort ittam vagy három pohárral, és elkezdtem beszélni. Megmondtam a véleményemet a pártjáról, meg elmondtam azt is, hogy Nagy Imrét kivégezték, tönkretették. Nyomtam a süketet, kissé felszabadultan. Ez a kádárista diktatúra mint ha akkor már eleresztettebb lett volna, számomra legalábbis úgy tűnt. Tehát nyomtam ezt a süketelést, és amíg beszéltem, egyszer csak körülnéztem. Erre azt mondta: „Beszéljen nyugodtan, a mieink hallgatnak le.” Hogy ez nála tudatos trükk volt-e vagy sem, nem tudom megmondani. Nem tudom, hogy

csak színészkedett-e először, amikor bekapcsolta a légkondit, arra utalva, hogy a zúgás majd lehetetlenné teszi a lehallgatók számára a beszélgetésünk megértését, vagy tényleg voltak párhuzamos szervezetek, akik őket is lehallgatták. Az ilyen titkokat magával vitte a sírba.

– *Talán mintegy megerősítette ezzel, hogy a beszélgetőpartner és ő szövetségesek?*

– Igen, azért, hogy bizalommal legyek, legyünk iránta. Biztosan kell tudniuk színészkedni is a politikusoknak. Egyszer azt mondtam neki: „Maguk politikusok” – ő pedig kikérte magának, hogy politikus lenne. Mit is mondott? „Én a párt munkása vagyok” – valami ilyesmit, ilyen fellengzőset. Nevettem egyet ezen...

– *Ő nagyra tartotta saját magát?*

– Nem tudom, el sem tudom képzelni. Nem voltam olyan viszonyban vele. Néha találkoztunk, egyszer meghívott magukhoz a lakásukba. Akkoriban ilyen főző ember voltam, ő meg vadászott, és talán valami vadhúst csináltam pörköltnek, ott, náluk. Akkor már Gyurkóval is jóban volt, és rajta keresztül történt ez a meghívás.

– *Magának jó volt tudni, hogy közel áll Aczélhoz?*

– Nem tudom, mindenesetre jobb volt, mintha rugdalnák, tehát az úgynevezett politika rugdalta volna, az embert. Hogy miért? Mert nekünk, a mi szakmánknak az a fontos, hogy pénzt kapjunk, és a producer hozza a pénzt. A mi hajdani körülményeink között a producer maga az állam volt. Igaz, hogy máig is a magyar állam támogatja a magyar játékfilmeket, tehát maga meg én, a saját adónkból, de akkor még teljes mértékben ők fizették. Természetesen az ember megpróbált a producerrel jóban lenni, mert különben vége az életének. Miután végül elfogadtak – és hát filmesként ő fogadott el engem meg néhányunkat, ő volt a kulturális fővezér –, az természetesen jó volt, mert nem tett keresztbe, ha filmet akartam csinálni.

– *Ha jól tudom, cserébe kompromisszumot kellett az embereknek kötniük.*

– A kompromisszum nem látszott meg a filmekben. Azok a kompromisszumok másfélék.

– *Milyenek?*

– *Látta a Szegénylegényeket?*

– *Hogyne.*

– Ha nézte a *Szegénylegényeket*, akkor nem egyszerűen csak arra gondolt, hogy ez egy 19. század végi történet, hanem egyben arra, hogy a történet 1956 után is játszódik. Magyarországon azért lett olyan sikere. Külföldön nem mindenütt értették pontosan. A kritikusok igen, de nem mindenki fogta fel, hogy ez egy áttételes történet. Egy finn filmrendező kollégánk – talán még mindig él, finnországi svéd, akkor még ez kis szakma volt, aki a világban föltűnt, ismerte egymást, és ő is akkor tűnt föl a hatvanas években – 1967-ben vagy '68-ban idejött, és miután megnézte a *Szegénylegényeket*, azt mondta: ez egy történelmi film. „Na – mondom –, de jó neked, hogy számodra ez csak egy történelmi film.” Szóval ezek a mozik, nemcsak az enyéme, áttételesen szóltak a dolgokról. Áthallásosak, ahogy mondani szokás.

– *Aczéllal erről beszéltek? Ő tudta, hogy ez áthallásos?*

– Nem tudom, fogalmam sincs.

– *Ez nem volt téma maguk között?*

– A hetvenes évek végén csináltam két filmet – úgy volt, hogy három lesz belőle – Bajcsy-Zsilinszky Endre politikus, újságíró életéről. Nem is kimondottan az életéről szólt, hanem csak egy parafrázis róla. Az egyik címe *Magyar rapszódia*, a másiké *Allegro Barbaro*. Akkor Gyurkó valahogy rávette Aczél, hogy nézzék meg a filmet. Éjszaka kijöttek a filmgyárba, megnézték, és Aczél összeomlott. Azt mondta nekem: „Maga ezzel meg fogja buktatni a minisztert.” Akkor Pozsgay volt a miniszter. Ezt azért mondta, mert Andrzej Wajda, a nagy lengyel rendező, csinált egy filmet, *A márványembert*, ami akkoriban jelent meg a mozikban, és leváltották miatta a lengyel kultuszminisztert, mert hagyta elkészülni. Azt mondta Gyurkó: „Te, én nem kérdeztem meg tőle, de valószínű-

nűleg Aczél az életben nem látott téled filmet; talán csak az elsőt, a *Szegénylegényeket* láthatta.” Ha valakinek nem akart keresztbe tenni, akkor biztos hagyta bemutatni, megjelenni a művét. Ezt Hernádi mesélte mindig, neki akkoriban rengeteg könyve látott napvilágot, és az volt a divat az íróknál, hogy a megjelent könyvből küldtek egy példányt Aczélnek, mert gyűjtötte a dedikációkat. Amikor Itáliában éltem, egyszer azt mondta nekem Aczél: „Nem tudná elintézni, hogy a pápa írjon nekem?” Mondom: „Micsoda? A pápa írjon magának egy dedikációt? Nem, azt nem tudom elintézni.” Róma kis város, de azért nem annyira, hogy én bemenjek a pápához, hogy dedikáljon valamit Aczélnek.

– *Azt tudja, hogy mi van ezekkel a dedikációkkal?*

– Nem tudom, de érdekel.

– *A könyvek otthon vannak a lányoknál, vagy elvitték eladni, de a dedikált lapokat kitepték, és a Magyar Tudományos Akadémián letétbe helyezték. Létrehoztak egy kuratóriumot Aczél halála után, illetve Aczél már a végrendeletében megjelölte azokat az embereket, akik a kuratórium tagjai lesznek. Ők őrzik, még harminc évig nem nyilvános.*

– Addig nem nyilvános? Miért? Gyula mindig azt írta a neki küldött könyveibe: „Aczél Györgynek tisztelettel: Hernádi Gyula.”

– *Nem csak ilyenek, állítólag sok kenetteljes körítés is van, meg levél is.*

– Biztos, igen.

– *Állítólag nagyon sok mai író, színész vagy egyéb kulturális területen dolgozó ember szégyenkezne, ha kiderülne, hogy milyen levelezésben állt Aczéllal.*

– Gyula elmondta, hogy amikor elküldte a dedikált példányt, másnap reggel már jött is egy levél: „Könyvét megkaptam, köszönöm, Aczél.” Tulajdonképpen ez óriási trükk, mert annyit jelent: ő nem olvassa el, de regisztrálta, hogy megkapta a könyvet. Tehát nem kell megkérdezni: „Mondja, tetszett a könyvem?” Az ömlengések persze személyes okból nem nyilvánosak.

Lesülne a bőr a pofájáról az embernek, ha kiderülne, hogy nyalta a seggét azoknak akkor, persze.

– *Maga is írt esetleg dedikációt vagy levelet?*

– Nem, levelet soha nem írtam, én nem is szoktam levelezni.

– *Képeslapot esetleg? Mondjuk Olaszországból?*

– Két rólam készült olasz nyelvű könyvet elküldtem neki.

Azokból csak egy példányom volt, és most nála vannak, illetve voltak.

– *Őn tudja, hogy kikről van szó, kik lehetnek azok, akik szégyenkezhetnének?*

– Nem tudom. Nézze, aki nagyon jó író, nagyon jó költő, vagy nagyon jó ez meg az, az valószínűleg az Aczélnek írt ömlengő levelek nélkül is az lett volna. Aki hatod- vagy tizedrangú, annak meg mindegy. Az valószínűleg annak nyalja a talpát, akitől pénzt vagy lehetőséget kap. Hát ilyen van, persze. Különben ilyen hatalmakkal nem jó összerúgni a port sosem.

– *Miért lehetett ekkora hatalma? Vagy nagy hatalma volt egyáltalán?*

– Maga talán ezt már nem is tudja elképzelni, mert még gyerek volt akkor. Nem is tudja, milyen az, amikor az embert lépten-nyomon ellenőrzik, meg irányítani akarják. A mai gyerekek nem ismerik ezt, hiába is mesélem, a legkisebb gyerekek huszonöt éves, neki is hiába. Leírhatatlan, ahogy körbezárták az országot. Ahogy leírhatatlan az is, hogy milyen volt a Horthy-rendszer. Én próbálom azt is elmesélni, de az is megfoghatatlan. Mindegyiket megtapasztaltam, szóval az élethez tapasztalat is kell, nem csak tudományos leírás. Aczél Györgyről nyilván fognak majd készülni tanulmányok, de azt nem lesznek képesek leírni, hogy milyen lehetősége, hatalma volt a kulturális életben. Miért kell a kultúrát irányítani? Meg tudja ezt nekem mondani? Eszébe sem jut, ugye? Eldönteni, hogy ezt a könyvet ki lehet adni, azt meg nem. Miért? Vagy a festők: körülöttük mindig botrányok törtek ki, mert nem realisták. Meg aztán ezek a bolsevikok azt hitték, a bölcsek köve a zsebükben van. Sok politikus létezik, aki azt gondolja

magáról: én meg tudom határozni, maga mit higgyen meg mit kell csinálni. Hát ők így látták a világot. Abszolút biztosak voltak abban, hogy ők tudják, mitől lesz boldog az emberiség – és ez végighullámozott a szatellit országokban is. Mondják, hogy Kádárék a saját belpolitikai irányukkal azért megpróbálták valahogy kihúzni magukat ebből. Bár külpolitikailag mentek utánuk, hát megszállták Csehszlovákiát is '68-ban. Mondják, a kultúrában is próbálták kihúzni magukat. Aczélt nem is szerették, úgy emlékszem, az oroszok sem, de főleg az NDK utálta, szóval a kelet-németek gyűlölték.

– *A habitusa miatt néztek fel itthon rá, vagy csak a hatalma végett?*

– Nem, nem. Engem már akkor elfogadott, tehát nem nézett le, ha találkoztunk, nagyon egyszerűen viselkedett. Szóval egyszerű embernek tűnt nekem. De hát ez volt a stílusuk. Kádárral összesen kétszer találkoztam úgy, hogy kezét is nyújtott. Nem tudom, milyen volt, de róla is azt mondják, hogy egyszerű proliként jelent meg, azzal tüntetett Kádár is. Valószínűleg náluk bevett szokásnak számított, hogy nem magasról nézték az embereket.

Mert nem volt rá szükségük, nyilvánvalóan. Mert evidens, ott voltak a hatalomban.

Igen, mert aki nem tetszett nekik, azt azért tönkre tudták tenni.

– *Mit szólt ön az ilyen eseteknél?*

– Elég furcsán érintett. Mészöly Miklós nagyon régi barátom volt, nagyon jó írónak tartottam, és ő került így összeütközésbe Aczéllal. Hát az nem volt jó.

– *Vagy a Hellerék ügye...*

– Hát jó, a Hellerék... Németül ezt „Hassliebe”-nek mondják: gyűlölet és szerelem. Ők valaha jó barátai voltak, különösen a férje, Fehér Ferenc, aztán összekülönböztek, amikor a '68-as cseh intervenció kapcsán az a bizonyos korcúli nyilatkozatuk megjelent, amelyben elítélték a magyar beavatkozást. Hernádi Gyula sokszor nekiugrott Aczélnak, ő ilyeneket

mindig előhozott. Emlékszem, egyszer fölmentünk hozzá a nyolcvanas évek elején, mert egy fiatal fiú meggyilkolt egy kislányt, és halálra ítélték a gyereket. Olvastam az esetről, beteg volt a gyerek, skizofrén, a Gellért-hegyen erőszakolta meg a kislányt, aztán megölte. Gyula ötletére fölmentünk Aczéllhoz, hogy megkérjük: ne végezzék ki, mert beteg a gyerek. Erre ő akkor azt mondta: „Nekünk arra nincs apparátusunk, hogy ilyen betegeket kezeljünk.”

Mi, ha egyáltalán találkoztunk Aczéllal, és ez-az szóba került, néha politikai kérdéseket is érintettünk. Gyula volt az okos kettőnk közül, ő mindig valamibe beletenyeredt. Aczélt vagy azt mondta, hogy „Maguk nem tudják!”, és elterelte a kérdést, vagy egyáltalán nem válaszolt.

De előfordult olyan is, hogy válaszolt. Emlékszem, egyszer egy '56-os ügy volt a téma, már nem rémlik, hogyan került szóba, és konkrétan miről vitatkoztunk, de tudom, hogy akkor azt mondta: „Nem lövettünk időben.” Erre mindketten rávágtuk: „Mit mondott?” „Hogy az volt a baj '56-ban, hogy mi – mármint a komcsik – nem lövettünk időben.” Emlékszem, ezek után nagyon hideg volt az elválás. De ez elég régen lehe-tett, a hetvenes évek elején talán.

Én Itáliában éltem, és néha hazajöttem. Nyilván tudta, mikor vagyok itthon, jelentették is neki. A titkárnője telefonált, akkor fölmentem, és általában Gyulát is vittem magammal, mert ő nagyon jól és élesen tudott fogalmazni.

– *Ebből konfliktusok is keletkeztek?*

– Végül is nem volt konfliktus. Úgy érte, nem fordult elő, hogy Gyula könyvét ne adták volna ki, vagy nekem ne adtak volna pénzt filmre.

– *Tehát tudták, hol a határ.*

– Ezt nem tudom megmondani, mert csak kívülről láttam. Szomorú, vagy nem tudom, hogy szomorú-e: magával vitte az ilyen titkokat, a mechanizmus titkait.

– *De nagyon sokakat nem adtak ki, nem jelenhettek meg...*

– Biztos így van, én az irodalomban nem voltam járatos.

– *Vagy nem csinálhatott filmet.*

– Nem hiszem, hogy előfordult, hogy valaki politikai vagy egyéb okokból ne csinálhatott volna. Nem tudom, és nem foglalkozom ezzel, mert nem ez a szakmám. Ha valaki utána nézne, biztos akadt ilyen, de nem tudom megmondani magának.

– *Maga tudta, vagy érezte akkor, hogy jelentenek magáról, vagy figyelik?*

– Azt mindenki tudta, hogy figyelik az embert, persze. Megint visszatérek Hernádira. Ő a rendszerváltozás után nagyon ambicionálta, hogy megkapja a róla szóló jelentéseket. Egy csomó köteg volt nála, ez-az, mindenféle jelentések. Kombinált, hogy melyiket ki írhatta. Mondom: „Gyula, hát mi a fenének? Ha kiderül, hogy a legjobb barátod jelentett, aki még mindig a barátod, akkor most ez mit számít?” Máig is azt mondom: nagyjából tudtuk, hogy kit küldtek megfigyelni bennünket. A filmszakma különösen nagyon mutatós banda, együtt csináltunk filmet. Még fiatalok voltunk, mulatoztunk is. Mindig megjelent valaki, akkor lehetett tudni, hogy talán küldték az illetőt. Ilyenekről tudok egy-kettőről, de nem érdekelt.

– *Hernádi Gyula végül megtudta?*

– Persze, megtudta, ki lehetett kombinálni.

– *Nagy meglepetés lett számára?*

– Nem, végül is jelentéktelen palik voltak. Jelentéktelenek.

– *Kik bízták meg ezeket a jelentéktelen palikat, ezt tudják?*

– Én ehhez sem értek, magának jobban kell tudnia, mert foglalkozik ilyesmivel. Nem tudom, nyilván a belügynek jelentettek. Szóval ezeknek a fickóknak, ezeknek a fiatal tiszteknek, ez volt a szakmájuk, produkálniuk is kellett – gondolom én. Olvasta Esterházy könyvét az apjáról, a *Javított kiadást*? Tudja, ki volt Esterházy Móric? Magyar miniszterelnök, aki Bécsben élt. Az író, Esterházy Péter, az ő unokája. Rászálltak egy Esterházy grófra, Péter apjára, Esterházy Mátyásra, akit beszerveztek – felháborító! Péter leírja, hogy

van egy Margitkert nevű vendéglő, ami híres volt: ott gyakoriak a megfigyelések. Odajárt mindig a belügyis tiszts Esterházy gróffal. Akkor a jó kaját kifizette a Belügyminisztérium, szóval ilyen is akadt benne. Borzalom, hát egyszerűen borzalom ez az egész!

– *Ezek a jelentések – a kulturális élet területén is figyeltek embereket – mire összpontosultak?*

– Ezt el sem tudom képzelni... Aczél nyilván beszélt róla. Az is titkos, amit elmondott az életéről? Úgy tudom, hogy van egy vele készült interjú az Oral History Archívumban.

– *Igen, az életéről beszél ebben, de erről a kérdésről egyáltalán nincs szó.*

– Pedig ez, maga a mechanizmus, lett volna az érdekes. Hogy ez a fajta társadalmi szervezettség hogyan működik. Hiszen a parancsuralom is egyfajta szervezettség. Tehát, mondjuk van egy jelentés Hernádiról. Az kinél végzi? Aczélnál végzi, neki jelentik, hogy Hernádi Gyula nem tudom, mit csinált Cannes-ban, vagy máshol?

– *Maga mit gondol erről?*

– Hogy hülyeség. Nem tudom, hova érkeztek a jelentések. Fogalmam sincs, de hát ez mindenütt működik. Az én gyerekeim Amerika-járók, ők is mondják, hogy a WTC-tornyok terrortámadása, 2001 óta Amerika abszolút megváltozott. Ugyanez van. Figyelnek. Bár azért a demokratikus mechanizmus abszolút más, mint a parancsuralmi.

– *Bizonyára. De az, hogy kiderült, maguk között is volt, aki figyelt...*

– Néhányról kiderült, igen.

– *Meglepetés volt ez magának?*

– Persze. Meglepetés is volt. Persze. Többen állandóan külföldet jártuk, és minket nem szerveztek be. 1989 nyarán történt a háromoldalú tárgyalás. Vitézy Lacival együtt megfigyelőként vettünk részt az egyik csapatban – mert több ilyen tárgyalógrupp volt –, a Liga Szakszervezetnél. Nem szólhatunk bele a vitákba, csak jelen voltunk, láttuk, mi történik. Ez

a csoport ellenezte a visszarendeződést. Egyszer meghívták Horváth József egykori rendőrtábornokot. Nem a volt belügyminisztert, a rendőrtábornokot, aki egy rendőr százados-sal, civilben jelent meg. Valaki mellettem mondta is: „Mindig ez a rendőr százados hallgatott ki engem.” Mindenféle kérdéseket tettek fel, a lehallgatásról is, mert vele kapcsolatos volt a lehallgatási botrány. A szünetben odamentem a tábornokhoz, és azt kérdeztem: „Tábornok úr, mondja, most miniket lehallgatnak?” Erre azt mondja: „Jancsó, ne képzelj!” Lehet, hogy mégis lehallgattak, hiába mondta, hogy nem igaz. Megkérdeztem még tőle: „Mondja, engem, Makk Károlyt vagy a másikat, miért nem szerveztek be?” Azt mondta, hogy azért, mert Aczél nem engedte. Mondom: „Micsoda? Aczél olyan nagy ember volt?” Mire Horváth válasza: „Maga nem tudja elképzelni, hogy Aczél milyen nagy ember volt.” Ezt mondta 1989-ben. Ennyi.

– *Volt alkalma megkérdezni, hogy miért nem engedte?*

– Aczél? Nem. Utána már nem találkoztam vele.

– *Nem is érdekelné magát?*

– Nézze, azt szoktam erre mondani, nekem nem ez a szakmám. Az író a gyerekkori meg az ifjúkori élményeiből él, azt írja meg. Nekem nem ez a mesterségem, ezekkel az emlékekkel nem tudok mit kezdeni. Én nem tudom megcsinálni filmen a saját gyerekkoromat, mert arra se pénzem nincs, se lehetőségem.

– *Az előbb mondta, hogy a jelentéktelen palikat szervezték be.*

– Hát, nem csak. Most nem akarok a szakmából mesélni erről-arról, hogy kiket szerveztek be.

– *Nem is nézett utána, hogy kik jelentettek magáról?*

– Még egyszer mondom, nem érdekelt. Most tényleg: kiderül, mondjuk, hogy a legjobb barátom jelentett, és itt túl velem szemben most is. Mi van akkor, ha nem aljasságból tette, hanem mert rákényszerítették? Sokakat rákényszerítettek, nem akarom elmondani, hogy kiket. Maga is tudja, és most nem

fogom elmondani, mert nem is illik, mert én soha nem kerültem olyan körülmények közé.

Voltam orosz fogságban, Gyula is. Miután ő egy intellektuel, elkezdett oroszul tanulni, beszélt is oroszul. Két-három évig raboskodott. Kétféle KGB-s volt: a zöldsapkás határőrök és a valódi KGB-sek, a kéksapkások. Egy ilyen fogolytáborban mindig akadt egy kéksapkás tiszt, egy elhárító is. Mesélte Gyula, hogy egyszer behívta, és beszélgettek – ő még fiatal gyerek volt akkoriban, egyetemista korú. Azt kérte tőle a tiszt, hogy jelentsen neki. Gyula pedig közölte, hogy nem. A tiszt újra kérte, és megígérte, hogy akkor könnyebb élete lesz, több kaját kap. Gyula ekkor is nemet mondott. Mesélte: látta, hogy egyszer csak megindulnak a tiszt könnyei. Meghatódott, hogy valaki ilyen körülmények között is visszautasítja – mert ez lehetőség is, dupla levest kapna, meg mit tudom én, dupla kását, mégis visszautasítja.

Szóval hogyan vagy miért kerül egy ember ilyen helyzetbe, hogy hagyja magát beszervezni, azt nem lehet tudni. 1989 óta húsz év telt el. Tudja, milyen sok idő húsz év? Iszonyatosan. Tudja, mi volt 1849-ben? Akkor tette le Görgey a fegyvert Aradnál. És húsz év múlva mi volt? Két évvel túl voltak a ki-egyezésen. Szóval a húsz év – ezek a kérdések már igazából szakmai kérdések is. Persze etikai problémák is, el tudom képzelni. Mondom, ezek azok a technikai titkok, amit Aczél a sírba vitt magával. Tényleg, ha Hernádiról jelentések készültek, akkor azok nála végezték? Vagy alsóbb szervnél, alsóbb megbízott embernél voltak?

Szerintem el kellett hozzá jutnia az információknak, hogy érdemben fel tudják használni.

Ha fel akarták egyáltalán használni, mert az is lehet, hogy voltak, akiknél már nem akarták. Biztosan voltak jelentések, mert a nyolcvanas években történt, hogy Aczélnek egyik ilyen, nem is tudom, jobb- vagy balkeze, egy fiatalember, akit ismertem is, felhívott telefonon. Éppen a Balaton-felvidéken forgattunk valami filmet. Ott éltünk lent, ahogy mondtam is,

filmesnek jó volt lenni, fiatalok voltunk, örültünk mindennek, hétvégén iszogattunk. Kende Jánosnak volt egy kis háza a környéken, és mindig ott találkoztunk. Iszogattunk, zenészek is jöttek, zongoráztak, és mindenféle dalokat énekeltek, rengeteg oroszpukkasztó dalt. Ismeri azt, hogy: „Kicsi az ország, sok a katona / Hej, orosz testvér, menjetek haza”? Nos, az illető felhív telefonon este, már itthon, mert szombaton hazajöttem, és azt mondja: „Hallom, hogy milyen dalokat énekelnek az embereid lent, a forgatáson.” Mondom neki: „Té, nem csak az embereim éneklnek, hanem én is.” Kérdezem: „Milyen dalokat?” És elkezdte a dalt énekelni. Mondom: „Rosszul tudod a dalt” – és beleénekeltem a telefonba. Tehát nagyon hamar jelentette valaki, hogy mi történik a forgatásokon. De ez a nyolcvanas évek vége volt, már mindenki leszarta az egészet, hogy finom legyek. 1986 vagy 1987 lehetett, ilyesmi. Sokaknak elnézték.

– *Már mit néztek el?*

– Most halt meg az az orosz kritikus gyerek, aki foglalkozott az én munkáimmal, meg írt is egy könyvet róluk. Csináltam ott egy filmet, egy szovjet–magyar koprodukciót 1966–1967-ben, *Csillagosok, katonák* a címe. Ő utánakeresett, hogy mit jelentettek rólam akkoriban. Természetes, hogy ott, a Szovjetunióban aztán körülvelt egy csomó jelentő, a KGB-sek. Kénytelenek voltak megállapítani, hogy velem nem lehet mit kezdeni, mert én azt forgatom, amit akarok, nem hagyom magam befolyásoltatni. Kérdezték a feljebbvalóiktól, hogy akkor mi legyen. Nem lehet hozzányúlni, mert ennek már olyan a nemzetközi neve, hogy abból botrány lenne. Másokkal is ez lett a helyzet, Illyés Gyulához sem lehetett, mert neki már – magunk között csak viccesen Gyula pápának hívtuk – olyan kulturális pozíciója volt, hogy ilyen emberhez nem lehet hozzányúlni.

Valószínűleg, amire céloztam is, amikor Aczél kiszúrt valakit, aki már fontos figura lett, biztosan azt is eldöntötték, hogy őt másképpen kezelik. De ez is olyan, amit nem lehet biztosan tudni, mert magával vitte a sírba. Ki döntötte el, hogy más-

képpen kell kezelni az író, sőt a festőt meg a szobrászt is? Az Imrust, a Vargát, nagyon szerették, és másféleképpen viszonyultak ezekhez az emberekhez. Szóval ez is aljas dolognak számít, mert a verseny kiküszöbölése. Ez nem szabadság, mert a szabadság annyit jelent, hogy az értékek és a saját képességeid kerülnek előtérbe. Ez a rendszer pedig beleavatkozik, ez egy másfajta mechanizmus. Előre elrendeli, mert szimpatikusabb, vagy éppen a mi kutyánk kölyke – ahogy Roosevelt mondta.

– *Élnek vajon, vagy megszólaltathatók még olyan emberek, akik tudják, hogyan működött ez a mechanizmus?*

– Én ezt nem tudom magának megmondani. Nem tudom, kik voltak. Vagy nem beszélnek. Itt volt például Gerő Ernő; tudja, ki volt? A spanyol polgárháborúban már a KGB – vagy nem tudom, hogy hívták akkoriban ezt a titkos szervezetet – ügynöke volt, egy csomó ellenfelüket ő irtatta ki stb... Ő úgy ment a sírba, hogy hallgatott, nem mondta el, mi ez az egész, mi jellemző a mechanizmusra.

– *Miért lenne jó ezt tudni?*

– Mert mindig megvan a veszélye annak, hogy valami ilyesmi visszatér. Másféle módon, hiszen demokratikus körülmények között is előfordulhat. Ennek a globalista demokráciának az egyik alapkérdése lehet, hogy miként tartja kezében a népet. Mert a terror egy elég ismert történet: aki nem tetszik, azt a rendőrség közbenjárásával börtönbe vágom, lefejezem stb. De ez, a demokratikus berendezkedés, nem ilyen. Jó lenne tudni, hogy ilyesfajta körülmények között létrejöhet-e egy olyasfajta manipulációs demokrácia, ami nagyon hasonlít ehhez a parancsuralmi rendszerhez. A gyerekeim azt mondják, hogy Amerikában a szeptember 11. után bevezetett rendszer nagyon megközelítette ezt. De hát ezt se hiszem el, mert nem olyan egyszerű ez a történet. Azért az egy szabad ország.

– *Él még Aczél titkárnője, aki nagyon hosszú ideig dolgozott vele.*

– Hát, én nem tudom, hogy ő tudja-e a mechanizmus működését.

– Nem szólaltatható meg. Aztán ott van az a személy, aki a közvetlen titkára volt, ő az Aczél-hagyaték kuratóriumi elnöke. Ő sem beszél.

– Hát igen, nem mondják el. Nem mondják el, hogy miért meg hogyan – nem lehet kényszeríteni őket.

– Lehet, valami miatt úgy érzi, hogy hátrányba kerülne, ha erről beszélne.

– A fene tudja... Még egyszer mondom: ez csak akkor érdekes, ha olyasmi derül ki a mechanizmusból, ami még veszélyes lehet az emberi társadalomra nézve. Még előfordulhat.

– Ugyanakkor azt is sokan mondják – például Aczél György kisebbik lánya is –, hogy elég nagy baj, hogy itt nem volt tabula rasa.

– A tabula rasa nem jó. Az NDK-ban volt, de nem ők csinálták, hanem a szomszéd, a testvér, nekik könnyebb.

– Lengyelországban is előrébb vannak...

– Dehogy vannak! Ugyan már!

– A cseheknél?

– Azt nem tudom, mindegy, nem nagyon szimpatizálok velük, sosem szimpatizáltam. Mindig seggnyalók voltak. Osztrák Birodalom nem lett volna csehek nélkül. Szóval mi a tabula rasa? Ha kardot ránt valaki, akkor karddal fognak válaszolni, ha nem ma, akkor holnapután. Ha nem vette volna észre, a balkáni háború erről szólt. Hogy a horvátok hogyan viselkedtek hajdan, a háború alatt, és hogyan viselkedtek Titóék a felszabadulásuk után – és akkor ennek nincs vége. Hogy a nagyapád annak idején, 1946-ban megölte az én nagyapámat – ennek nincs vége. Nem beszélve arról, hogy a Názáreti sok mindent hagyott hátra maga után, de a békét, a megértést próbálta szuggerálni. Igen, mert azokat is meg kell érteni – még egyszer mondom, hogy nem fogok beszélni a kollégákról –, akik az előző rendszerben csapdába kerültek. De ha valaki csapdába került egyszer, és később, amikor már tisztességes lett, szembe kell köpnöm a tabula rasa miatt? Akkor meg kell semmisítenem? Nem biztos.

– A tabula rasa a megsemmisítésről szól?

– Egyfajta megsemmisítés, persze. Ezt csinálták a bolsik is 1945-ben. Ezt tették Kádárék is, végül is az ÁVH-sokkal csinálták a megtorlást.

Nem tudni, mennyire számított Kádár ötletének, hogy megpróbált valamilyen új utat keresni. De hát nem sikerült neki, mert bolsevik volt. A demokráciából elvileg a szabadság következik és nem a megtorlás, a megsemmisítés, a tabula rasa.

– A csapdába került kollégáira visszatérve: világos, hogy nem lehet a megsemmisítés a cél, de valami változott önben irántuk, amikor megtudta?

– Persze, persze, de mindegy. Jó, én kezdtem el, de nem akrok ebbe belemenni. Én sohasem kerültem ilyen helyzetbe, ahol azt akarták, hogy most azt lödd le, vagy köpjél – nem, senki sem keresett meg soha ilyennel. Gyerekkoromtól kezdve szerencsés volt az életem, mondhatnám. Pedig elég szar körülmények között éltem ebben az elmúlt nyolcvan évben.

– Aczél Ágnes a tabula rasát úgy képzelte volna el, hogy nem megsemmisíteni kell, hanem a vezető funkcióból leváltani vagy lemondadni az 1989 előttiéket, ha nem köszönnek le maguktól.

– Jó, jó, persze, persze. És egy központi agy, mondjuk egy okos, népünk atyja eldönti ezt... Hát ki dönti el? Az okos emberek társadalmát úgy lehet létrehozni, hogy az okos emberek elmondják, milyennek kell lennie a társadalomnak. Hát ne vicceljen! Ne viccelődjünk már! Tabula rasát létrehozni úgy – na ne! És ki mondja meg? Ki?

– Visszatérve Aczélra: volt egy híres tortajelenetük Hernádival...

– Azt Hernádi találta ki. Hatvanéves volt Aczél, és mi annak idején mindig az InterContinentalba jártunk, ahogy korábban már mondtam is. Itt lakott akkor Liz Taylor meg a férje, Richard Burton, forgattak egy filmet. Taylor születésnapjára ez a fickó, a férj, csináltatott egy emeletes tortát, anynyi kilósat, amennyi idős volt – nem tudom, mennyi lehetett, vagy mennyit hazudtak. Ez adta az ötletet.

Gyurkó mondta, Aczél ennyi idős lesz, Gyula pedig kitalál-

ta, hogy hát akkor rendeljünk egy tortát. Nem annyi kilósat rendeltünk, azt hiszem, háromemeletes torta volt, és hatvan gyertya égett rajta. Attól kezdve mindenki megőrült, hogy ezek nyalják Aczél seggét. Mert Aczél elbűszkélkedett, hogy tortát kapott tőlünk ajándékba.

– *Ez ott történt az InterContinentalban?*

– Ott rendeltük a tortát, de a Parlamentbe vitettük, akkor már ott volt az irodája. Gyulának mindig ilyen fantasztikus ötletek pattantak ki a fejéből, ő szervezett mindent.

– *Mi volt ezzel a céljuk?*

– Semmi, csak gesztusnak szántuk, egy jópofa gesztusnak. Egyszerűen azért, mert Liz Taylor is egy ilyen tortát kapott. Erre aztán azt mondták, különösen a szakmán belüliek: azért csináltattuk a tortát, mert akkor majd más szemmel néz ránk. Ugyan már! Akkor, a hetvenes évek végén! Gyurkó mesélte, hogy behívta az irodájába az embereket, és hencegve eldicsekedte, hogy tortát kapott három úrtól.

– *Közismert, hogy Aczél semmilyen iskolai végzettséggel nem rendelkezett. Érdekes volt ezt tudni?*

– Hát nem. Egész másképpen működött az a rendszer. Nem az iskolákon múltott.

– *Hogy a zsidóságát próbálta tagadni, eltakarni...*

– Azt nem hiszem, tagadni nem akarta, csak... Emlékszem egy történetre. Talán pont a Bajcsy-Zsilinszky-, a *Magyar rapszódia*-filmek megnézése után Aczélnek kétségei voltak, és akkor Pozsgay azt mondta: ő felvállalja a felelősséget. Nem tudom, milyen felelősséget vállalt fel, talán hogy nem támadják majd őket, a pártot, vagy nem tudom, mit, magát a minisztert. Ennek kapcsán találkoztunk is, már nem emlékszem, milyen körülmények között. Aczél akkor azt mondta Gyulának meg nekem (többen is lehettünk ott, de nekünk célozta): „Maguk ne piszkálják a magyarokat, mert a magyarok nem szeretik, ha nem jó színben tüntetik fel őket!” Mondom erre: „Senki sem szereti, ha nem jó színben tüntetik fel.”

– *Miért lehetett ekkora jelentősége a kulturális életen belül a filmnek?*

– El nem tudom képzelni, ezt sem tudom. Nézze, ma a kultúrának kisebb a szerepe, mint akkor. Hogy miért volt hajdan ekkora jelentősége? Mert másnak nem volt. Nem hagyták, hogy másnak ekkora jelentősége legyen, akár a politikának vagy egyházaknak – nem engedték. Az úgynevezett kultúrának volt jelentősége, ráadásul a kultúrát még kézben is tudták tartani. Előfordult, hogy valakinek nem adták ki a könyvét, nem csak azért, mert nem volt jó, hanem, mivel nem értettek vele egyet. Vagy festőket mellőztek, azt tudom, hogy például a festészet nagyon kényes területnek számított.

– *Aczél döntötte el ezt? Vagy a szovjet befolyás? Esetleg ehhez kellett igazodni, és Aczél ezt felvállalta?*

– Ezt nem tudom megmondani, de hát érdekes ez? Ma már annyira nem érdekes! Hál' istennek, nincs ilyesfajta szatellit létünk. Másfajta, tehát gazdasági és hasonló befolyások vannak, ez a globalizációs befolyás elég erős, de ez más. Ez nem a személyes szabadságra és az alkotó szabadságára vonatkozik. Ha az ember régi könyveket olvas, vagy ha például a szent könyvet olvassuk, tudhatjuk: mindig ilyen volt az emberiség. Nem nagyon lelkesítő a történet, de hát ez van.

– *Most jó valami miatt, vagy jobb maga szerint?*

– Attól függ, hogy milyen szempontból nézzük. Tényleg szabadság van. Csak a szabadság sem olyan egyszerű, mert nagyon nehéz szabad körülmények között is létezni. Miért? Mert ahhoz, hogy igazán szabad legyen az ember, bizonyosfajta függetlenség kell. A mai körülmények között a függetlenség mögött mi kell, hogy legyen? Bizonyosfajta gazdasági függetlenség. Tehát a szegény ember mindig kiszolgáltatott. Nem beszélve arról, hogy még kulturális tájékozottság is kell. Meg kell érteni a világot. Sőt, a saját helyzetemet is meg kell érteni a világon belül. Ahhoz meg bizonyos kulturális háttér és összehasonlítási alap kell. Jó, ez manapság már egyszerűbb, mert szabadon járkálhat az ember a világban. Mondjuk ci-

gányként kevésbé, mert sehol sem látják szívesen a cigányokat. De elvileg szabadon járhat. Azért nem olyan egyszerű, a függetlenséget elérni nem könnyű, mert a szabadsághoz – mondom – függetlenség is kell. Mindenesetre a mi szakmáinkban annnyival jobb, hogy igazából csak gazdaságilag korlátozzák az embert.

– *Érezte magát függetlennek?*

– Fel sem tettem soha ezt a kérdést magamban. Mert, még egyszer mondom, nem író vagyok. Az író az emlékeiből dolgozik, meg filozófiája van. Én pedig csak filmeket csinállok. Ez egy elég primitív mesterség. Filmeket csinállok, mindig a következő filmet. Meg szokták kérdezni: „Melyik filmjét szereti?” Vagy harminc játékfilmet készítettem. Azt válaszolom, hogy a következőt, mert mindig arra készülök. Nekem eszembe sem jut, hogy elkezdjem saját magamat, a filmemet elemezni. Tehát az én magatartásom igazából primitívebb, mint egy íróé.

– *Ugyanakkor, hogy milyen témát választ, miről csinál filmet, az az ön döntése és szellemi munkája.*

– Jó, hát az sem olyan egyszerű. Kérdés, hogy mennyi pénzem lesz rá. Azt is kalkulálni kell. Azt már tudom, most megvan egy Mátyás király történetem, csak pénz kell hozzá.¹⁰ Olyat, mint a *Szegénylegények* vagy akár a *Csillagosok*, nem tudok már csinálni. Nem lehet manapság ötszáz statisztát vagy hatvan lovat megfizetni. Egy lovat napi kétszázötvenezer forintért adnak bérbe – hát annyi pénz nincs.

– *Visszatérve: Hernádi Gyula független volt? Íróként tudott független lenni valamikor?*

– Nem tudom, mi az. Azt is marha nehéz elmondani, hogy mikor érezte magát annak. Igazából leszartuk, hogy ezek mit gondolnak. Mert nem nyúltak hozzánk, nem bántottak minket, leszartuk a politikát meg a nem tudom miket. Néha megrendültünk, mert amikor a cseh megszállás volt, attól azért megrendült az ember.

¹⁰ A film 2009-ben elkészült, *Oda az igazság!* címmel mutatták be.

– *Most azt mondja, leszarták a politikát. De ahogy elmondta, azért mégiscsak áthallásos filmeket kellett csinálni.*

– Persze. „Oroszok, menjetek hazal!” – ilyen filmet nem lehetett csinálni. Ezt úgy kellett elmondani, áthallásosan, nyilván. De hát mindenkinek ki kell találnia a saját életét, a saját modorát, stílusát. Most van egy csomó fantasztikus fiatal kolléga, és ők is kezdik kitalálni a saját stílusukat. Nem mondok neveket, mert hátha kihagyok valakit, és az nem lenne elegáns.

– *Egyébként Aczéllal barátok voltak, vagy csak ismerősök?*

– Én és Aczél? Barát biztos nem, hát inkább ismerős. A végén már elfogadott minket, Gyulát is meg engem is. De ez, mondom, Gyurkónak köszönhető. Gyurkó eleve haverja volt Gyulának már a hatvanas évek végétől kezdve, és az ötvenes évek végétől ismerték egymást. Így kerültünk bele, mint Pilátus a krédóba.

– *Azon elgondolkodott, hogy milyen jól tudtak lavírozni, illetve manőverezni...*

– Mondom még egyszer, nem az én szakmám. Ez abszolút írói szakma, amit maga emleget. Tehát hogy siker, nem siker, milyen volt, miért volt ilyen, nem az én szakmám. Iszonyatosan pillanatnyi mesterség az enyém. Még akkor is, ha az ember sajátosan művészkedik, meg saját stílust alakít ki, akkor is primitív mesterség. Nekem van tisztességes szakmám is, lediplomáztam jogból. Néprajzot is hallgattam, lehettem volna néprajzos is, de valószínűleg arra, a tudományos munkára, alkalmatlan voltam. Az olyan linkóciség feküdt nekem, mint a filmcsinálás. Nem arra a szakmára gondolok, amit maga csinál, a dokumentumfilmmezésre, hanem az én szűkebb körű mesterségemre, a játékfilmcsinálásra értem. A dokumentumfilm kevésbé linkóci, az abszolút nem az. Bár az is korlátozott, mert ha a tévé adja, akkor maximálisan ötven percben el kell mondanom, tudnom kell elmondani valamit.

– *Lehet több változatot is csinálni...*

– Persze, Andy Warhol csinált huszonnégy órás filmet is. Az

ügynevezett kultúra és megnyilvánulásai mindig problematikusak. Nyilván Aczél most így kerül újra elő. Az a kérdés: a mai körülmények között hogyan is áll a kultúra ahhoz képest, mint amikor ez központosított volt, és elvileg egy ember döntött róla. Lehet, hogy ezért kerül elő újra az Aczél-kérdéskör. Meg azért is, hogy húsz év eltelt a rendszerváltás óta.

– Saját ötletem volt, hogy kellene Aczéllal foglalkozni, elsősorban leszármazotti vagy érzelmi megközelítésből – család, barátok és akik közel álltak hozzá. Esetleg látta a Leszármazottak című filmemet?

– Láttam, igen. Tudom, hogy maga kicsoda.

– Hasonló indíttatásból és megközelítésből próbáltam ehhez a „témához” is állni, hogy talán ez is érdekes vagy fontos lehet, elmondhat sok mindent. Nem az volt az indíték, amit az előbb felvetett, tehát a kultúra akkor meg most, de természetesen érdeklődéssel kérdezek bármit, ami az önök által elmondottakhoz kapcsolódik.

– Értem. Jó. Valószínűleg biztosan érdekes lesz. Mert azért mégse semmi, hogy egypár ilyen pali elmondja a véleményét. De jó lenne, ha azok is beszélnének, akik közelebb voltak hozzá.

– Igen, jó lenne – kár, hogy nem teszik. Volt olyan vélemény is, hogy azért veszélyes a téma, mert most, per pillanat, jobb- és baloldali média van.

– Hát, nem tudom... Azt gondolom, létezik az a réteg is, amelyik nem ennyire elkötelezett. Én liberális vagyok, de nem az a liberális, aki azt mondja, hogy akinek nem sikerült, dögöljön meg. Ilyen nincs. Azt a bélyeget szokták a liberálisokra aggatni, főleg a konzervatív liberálisokra, hogy nem törődnek a másikkal. Hát ez nem az, ha össze lehet hasonlítani, akkor az egyesült államokbeli liberális demokratákhoz hasonló gondolkodás az enyém.

– Muszáj magunkat besorolni valahova?

– Nem, nem. Az embert be szokták sorolni, mindenki megpróbálja az életet kicsit kellemesebbé tenni magának, meg lehetőleg másnak is.

– Hova sorol engem például?

– Magát? Miért kéne besorolnom magát? Láttam azt a filmjét, hova kéne besorolnom? Mi az, hogy jobb- és baloldali? Ha a magyarok összeülnek, a vége úgyszólván az, hogy elkezdnek politizálni. Az utókor majd értékeli, hogy mit hagytunk rájuk.

– Egy idő után, az idő távlatából, ez az időszak lehet, hogy csak egy vicc lesz...

– Nem tudjuk, igen. Persze, hát manapság vicc. Mondom, a gyerekek csak röhögnek az olyan történeten, mint Marx Józsié, a filmgyári csoportvezetőé. 1981-ben külföldre ment, száz dollárt vitt a szivarzsebbe dugva, és valaki följelentette. Tudták, és följelentették. Párttag volt, és emiatt kizárták. Bíróági tárgyalás. Száz dollár. Hogy? Miről van szó? Száz dollárért bíróági tárgyalás?

– Igen, igen. Életek mentek tönkre, és ez már nem vicc.

– Mi azért szerencsés helyzetben vagyunk, mert végül is csináltam a szakmámat, nem tenyereltek, nem rúgtak belém. Ha nem Aczél, hanem más irányít, akkor nem biztos, hogy a magyar filmből, az ügynevezett magyar filmből, ez lesz. Nem biztos. De hát ez olyan, mint a nagymama kereke. Ha a nagymamának kereke volna, akkor más lett volna belőle. Akkor omnibusz...

„A magyar értelmiség kicsit mindig összekacsintott a hatalommal”

Beszélgetés Heller Ágnessel

(1929–) filozófus, esztéta, egyetemi tanár. A második világháború idején zsidó származásuk miatt több családtagját is deportálták, ő maga szerencséjének és ügyességének köszönhetette, hogy nem került koncentrációs táborba. A háború után magyar–filozófia szakon végezte el az egyetemet, 1951-ben szerzett diplomát. Az ELTE Filozófiai Tanszékén Lukács György tanítványa, majd munkatársa, a filozófus által megalapozott Budapesti Iskola egyik fontos tagja lett. 1958-tól öt évig középiskolában tanított, majd 1963-tól tíz évben keresztül az MTA Szociológiai Kutatócsoportban dolgozott. Első férje a filozófus Hermann István volt, majd hozzámment a filozófus–történész Fehér Ferenchez. 1968-ban ötödmagával aláírta a korčulai nyilatkozatot, melyben a jugoszláviai nyári egyetemen részt vevő értelmiségiek tiltakoztak a Varsói Szerződés tagállamainak csehszlovákiai beavatkozása ellen. A nyilatkozat hatására több politikai és rendőri zaklatás érte, utazási tilalom, publikálási megszorítások is sújtották. 1973 májusában az MSZMP KB Néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről címmel állásfoglalást adott ki, melyben a korszak több vezető filozófusát, köztük Hellert is, megbélyegezték, munkahelyükről eltávolították, tudományosan igyekeztek ellehetetleníteni. Az esemény – bár hivatalosan nem jogi, hanem ideológiai állásfoglalás volt – „filozófusper” néven vált ismertté. Heller néhány évig fordításokból, alkalmi munkákból élt, majd 1977-ben Ausztráliába emigrált. Ezután évtizedekig külföldön tartózkodott, több híres európai és tengeren túli egyetemen tanított, könyvei világszerte megjelentek. A rendszerváltást

követően hazatért, és több magyar egyetemen is tanított, miközben az év egyik felében továbbra is külföldön tartott kurzusokat. 1990-ben az MTA levelező, 1995-ben pedig rendes tagjának választotta. Közéleti tevékenysége is jelentős, a rendszerváltás után több politikai témában hallatta hangját. Számos rendkívül rangos hazai és nemzetközi díj birtokosa, több külföldi egyetem az intézmény díszdoktorává választotta.

– Magán múlik, hogyan kérdez, hogy érdeklődést keltsen olyanokban is, akik nem a magyar történelemben gondolkodnak, és az is, hogy egy történetet olyan szintre tudjon emelni, hogy valamilyen általánosabb érdeklődésre tartson számot. Minden témával lehet úgy foglalkozni, hogy ne csak lokális érdeklődést keltsen. Az újságban is olvastam, hogy film készül Aczél Györgyről, nem voltam rettenetesen meglepve.

– Mert?

– Mert egy furcsa, érdekes egyéniségről van szó, akit igen sokan szerettek és igen sokan gyűöltek. Tehát ellentétes érzelmeket váltott ki. Valószínűleg azok szerették, akik a személyiséget nézték, és nem azt, hogy milyen funkciót tölt be. És fordítva: azok gyűlöltek leginkább, akik elsősorban azt vették figyelembe, hogy milyen funkciót tölt be, és nem az egyéniségre voltak tekintettel. A helyzet paradox, mert van egy ember, aki egy totális diktatúrában bizonyos szerepet vállal, ami azzal jár, hogy dolgokat betiltson, embereket, nála különbeket is, kioktasson, a nagyurat játssza, mert azt kellett játszania. Ez volt a szerepe azokkal szemben, akik alávetettek, akik függenek tőle, akiknek a munkái akkor jelentek meg, ha hozzájárult, tehát bizonyos fokig a kérelmező viszonyában álltak vele. Ő az, aki a kérelmező kérelmét teljesíti vagy nem teljesíti, és ebben az értelemben fölöttük áll. Ha valakitől kérelmezünk, és kérelmezők vagyunk, nem mindegy, hogy az illető egy hagyományos király vagy nemes úr, vagy éppenséggel egy jöttment kommunista funkcionárius. Ha egy nemesember a királytól kér valamire engedélyt, akkor feltételezhető, hogy

az uralkodónak már a születése alapján is joga van megadni az engedélyt, vagy nem adni meg, hiszen Isten kegyelméből van azon a trónon, amin éppen ül. De ha egy író fordul egy pártfunkcionáriushoz, aki arról dönt, hogy megjelenhet-e a könyve vagy sem, tehát függ ettől az embertől, engedélyezheti, vagy nem engedélyezi – *ius applicationis* –, a kérelmezés joga nem ugyanaz ebben az esetben, mint egy köznemes és egy király viszonyában. Ugyanis a kérelmező nem hiszi, hogy akitől kérelmez, az Isten kegyelméből van ott. Egy funkcionárius, aki véletlenül került arra a helyre, ott egy diktatúrát képvisel – függetlenül attól, hogy ezt a diktatúrát mondjuk rokonszenvesebben vagy ellenszenvesebben reprezentálja, és teljesen eltekintve attól, hogy személyében nem diktatórikus vagy szadista és önkényuralmi. Aczél elődje, Szirmai István diktatórikusnak számított, a személyiségében benne volt, hogy szeretett ártani más embereknek. Utána jött Aczél, aki személyében nem volt diktatórikus, nem szeretett másokkal rosszat tenni, de mégis ártott, mert ez következett a funkciójából. Egy ember, akinek a hozzáértése nem volt elégséges ahhoz, hogy tényleg eldöntse, mi a jó és mi a rossz, vagy kevésbé jó, de mégis az volt a funkciója, hogy ő mondja meg, mi az, ami megengedett és nem megengedett. Mint kultúra iránt érdeklődő ember, tudta, valahogy értette, hogy mi a színvonal. De nem afelől döntött, hogy valami színvonalas, vagy nem – erről tudta is, hogy nem rá tartozik –, hanem arról, hogy engedélyezhető-e mondjuk egy könyv kiadása, egy film bemutatása, vagy nem. Ezt a funkciót töltötte be egy diktatúrában. Ha csak az embert nézzük, tulajdonképpen kicsoda is Aczél? Szíve szerint lényegében egy kellemes kalandor, egy sznob, egy kicsit linkóci, de jószívű linkóci ember volt. De a funkciója alapján egy pártfunkcionárius, aki dönt élet és halál felett, legalábbis az irodalomban. Akik csak a funkcionáriust látták benne, azok gyűlölték. Akik ugyan a funkcionáriust látták benne, de alapján a rendszert támogatták, hívei voltak a rendszernek, beleilleszkedtek, vagy legalábbis közömbösen

viseltettek a rendszerrel szemben, azok hajlottak arra, hogy inkább a személyiségét vegyék tudomásul: a kicsit linkóci, kicsit nappali színészt, a kultúrára éhes nagyon-nagyon sznob embert.

Én sokszor kérdeztem magamtól, illetve feltettem magamnak ezt a kérdést: mi az istennek kellett egyáltalán ennek az embernek, ennek az Aczél Györgynek ez a funkció? Alapjában ugyan élvezte a hatalmat, de nem volt igazán hataloméhes figura. Közben rájöttem, hogy a sznobizmusa miatt lehetett fontos neki. Azt hiszem, életének az volt a tetőpontja, talán legboldogabb pillanata, mikor ő hívhatta fel Illyés Gyulát, és megmondta neki, hogy Déry Tibor meghalt. Abban a pillanatban úgy érezte, a magyar kulturális elithez tartozik, a legkiválóbbak közé. Egy Illyés Gyula, egy Déry Tibor, egy Szabolcsi Bence, egy Lukács György társaságában ő a szűk körű magyar elit része. Hozzáteszem, a magyar elit nem volt büntelen, hibátlan abban, hogy ezt így érezhette. Ugyanis akkor valóban létezett egy magyar kulturális elit (ma már nincs ilyen Magyarországon): Lukács György, Illyés Gyula, Déry Tibor, Szabolcsi Bence, egy időben Németh László is ide tartozott. Úgy gondolták, hogy bár ideológiában, kultúrában teljesen távol állnak egymástól, mégis ők képviselik a kultúrát Magyarországon. Így aztán minden évben együtt szilvesztereztek (még társasjátékot is játszottak), mert meg voltak arról győződve, hogy a magyar elitnek együtt kell szilvesztereznie.

Nem volt nagyon megalapozatlan, amikor Aczél György úgy látta, érezte, hogy miután ő dönt ezen emberek sorsa felett és megpróbálja őket megnyerni pártjának, tulajdonképpen ő is ebbe a társaságba tartozik. Tud beszélni velük. Felhívják telefonon, kérnek tőle valamit, tanácsal fordulnak hozzá. Kérnek tőle útlevelet, lakást, állást, kedvezményeket. A magyar értelmiség is hozzájárult ahhoz – a legjobb, a vezető értelmiséget is beleértve –, hogy Aczél ezt a szerepet betölthette, mert alapján összekacsintottak vele. Még akkor

is, ha nem szerették, vagy nem is becsülték, akkor is összekacsintottak vele. Mert a magyar értelmiség kicsit mindig összekacsintott a hatalommal. Hívják bár Ferenc Józsefnek vagy akárkinek, azért a hatalom mégiscsak hatalom, mivel szegény nemzet vagyunk, valahogy meg kell élnünk.

A dolgoknak, amelyeknek kvalitásuk van, a minőségi írásoknak valahogy keresztül kell törniük, és ha éppen Aczél György az az ember, aki ezzel törődik, foglalkozik, akkor, ha nem is hízelgünk neki, de legalább megértetjük vele, hogy hozzánk tartozik. Kell, hogy tudja képviselni a minőségi magyar irodalmat, képzőművészetet, színházat. Nagyon furcsa volt ez a kettősség.

– *Őn hogy viszonyult hozzá?*

– Amikor Magyarországon voltam, a funkcionáriust láttam benne, a rendszer és Kádár János képviselőjét. Én azért vándoroltam ki, mert Aczél György kiűzött ebből az országból. Ez nem is kérdéses. Ő volt akkor a kulturális, mindenható úristen, amikor az állásunkból kitétek, az egész Budapesti Iskola ellen párthatározatot fogalmaztak meg, és el kellett hagynunk Magyarországot, mert nem volt munkahelyünk. Aczél György ebben főszerepet játszott.

Semmi okot nem láttam, hogy szeressem vagy személyisége iránt rokonszenvet érezzek, mert a funkciót láttam benne. De azért megkülönböztettem Kádár Jánostól, mert, Isten látja lelkemet, Kádár Jánosban egész idő alatt kizárólag csak a gyilkost láttam. Számomra Kádár János gyilkos volt, és az is maradt egészen haláláig. Aczél Györgyöt nem tartottam gyilkosnak, szerintem nem is tartozott közvetlen felelősséggel egyetlen gyilkosságért sem. Számomra az volt az alapkérdés egy ember megítélésében, bemártott-e valakit, vagy sem. Szándékosan víz alá nyomott-e valakit, vagy sem. Megölt valakit, vagy közel hozott valakit ahhoz, hogy megöljék, esetleg öngyilkos legyen, vagy sem.

Azóta különben Kádáról is kicsit módosult az álláspon-
tom. Vitányi Ivánnak igaza volt, amikor azt mondta: Ferenc

Józseftől kezdve Horthy Miklóson keresztül egész Kádár Jánosig a haza minden atyja gyilkossággal kezdte. Valahogy nálunk az a szokás, hogy ha valaki gyilkossággal kezd, jó nagy gyilkosságokkal – mind a három esetben elég sok embert ölettek meg –, a végén mégis a haza atyjává teszik, mert alapján az az emberek véleménye, hogy rosszabb is lehetne, mint ők. Ebben körülbelül van némi igazság Kádár Jánossal kapcsolatban is. Ezt a hagyományt kellene felszámolni.

– *Ha nem lett volna lehetősége kimenni az országból, akkor mi történt volna magával?*

– Amikor kimentem az országból, már túl voltunk a legrosszabbon. Ezt „filozófuspernek” nevezik manapság a hivatalos szövegekben. Tulajdonképpen nem is volt per, házkutatás nyomán férjemet is elvitte a titkosrendőrség, és három napig nem tudtam róla semmit. Mindketten rendőri figyelmeztetést kaptunk a magyar népi demokrácia elleni izgatás miatt. Állásainkból is kitétek, de végül egyikünket se tartóztatták le, és bírósági tárgyalásra sem került sor. De az ellenünk szervezett akció úgy ment át a köztudatba, mint a filozófusper. Párthatározat született velünk szemben, ami egyebek mellett rólam is kijelentette, hogy antimarxisták lévén alkalmatlank vagyunk tudományos munkára Magyarországon. Úgy imádom ezt a kijelentést, ez is Aczél György műve volt többek között, hogy a párt dönti el, ki alkalmas tudományos kutatásra, és ki nem.

– *Mit merészeltek tenni?*

– Kijelentették, ha nem vagyunk a magyar tudomány, úgy-
mond a marxista-leninista tudomány, követői, akkor nem vagyunk megfelelőek, hogy tudományos pozíciót töltsünk be Magyarországon. Ezt már akkor is igen mulatságosnak tartottam. De azért Aczél Györggyel lezajlott egy második felvonás is, amikor 1989 után visszajöttünk Magyarországra.

– *Jancsó Miklós mondta, hogy az ön férjével, Fehér Ferencsel, nagyon jó barátságban volt Aczél.*

– Én nem így nevezném a kapcsolatukat. A férjemmel ő nem barátságban volt, hanem a férjem kijáró ember lett nála.

– *Kijáró? Ez mit jelent?*

– Feri kijáró ember volt, ő maga ment Aczélhoz, aki kedvelte őt. Valószínűleg azért kedvelte, mert Feriben is akadt sznobság, ő is szeretett Aczéllal beszélgetni. De alapjában kijárt nála. Bibó esetében is eljárt Aczélnál. Bibó jött fel hozzánk egyszer, és megkérdezte, hogyan tudtuk elérni, hogy kéziratainkat hivatalosan kiküldjük külföldre. Ugyanis, a Helsinki Egyezmény alapján, végül sikerült elismertetnünk, elérnünk, hogy a kéziratainkat kiküldjék – ezt is Feri járta ki. Amikor Bibó ismeretlenül becsöngetett hozzánk, és megkérdezte, hogy hivatkozhat-e ránk, és kiküldheti-e, akkor Feri elment megint Aczélhoz, és azt mondta, hogy Bibónak is van egy könyve, amit ki akar küldeni a Helsinki Egyezményre hivatkozva.

Különben az is nagyon furcsa eset, amikor a férjem először találkozott Aczéllal. Ő akkor Lukács György kérésére ment Aczélhoz, aki ekkoriban még nem volt ebben a pozícióban, nem volt titkár, hanem miniszterhelyettes, kultuszminiszter-helyettes. Feri bekopogott, és elmondta: Lukács kérte, hogy forduljon hozzá. Erre Aczél a következőt kérdezte: „Mit kér? Állást? Pénzt? Útlevelet?” Mire a férjem azt mondja: „Semmit sem kérek. Nem azért jöttem, hogy kérjek valamit.” Aczél így folytatta: „József Attila írt nekem egy verset. Nagyon szemérmes fiú voltam, amikor József Attilával megismerkedtem, és a vers úgy hangzott: »A férfi nyal, a nő szopik.«” Ezt mondta Aczél a férjemnek, ez volt az első megnyilvánulása Ferihez. Akarta mutatni, hogy ő is közülük való, ő is tud már ilyen nyelven beszélni, József Attila neki ajánlotta ezt a költeményt. Na, tehát akkor kezdtek egymással beszélgetni. Az első gesztus: mit kíván, mit akar? Szerintem nagyon sok embertől ezt kérdezte. Most mi kell? Útlevél? Állás? Kihozni valakit a csávából, vagy mi a kérése? Miért jött hozzám? Ahogy egy gazdag lány feltételezi, hogy a pénzéért szeretik, úgy képzelte Aczél György is, hogy azért jönnek hozzá, hogy valamit

kérjenek tőle. És ez nem csak az ő személye miatt lehetett így, hanem azért, mert a Kádár-korszak alatt egyetlen jog létezett, amit úgy hívtam, a kérvényezés joga.

Amikor Feri kijárt nála, Aczél többször engedett. Miért engedett neki? Azért, mert szerette, ha kérelmeznek tőle, így fontos embernek érezte magát. És Feri kijárt. Jancsó Mikulás ügyében is állandóan járt Aczélhoz, hogy engedélyezzék ezt meg azt a filmet, milyen remek is ez az alkotás. Feri írt is számos cikket Jancsó filmjeiről. Igen, kijáró ember volt Aczélnál, ez is egy funkciónak számított, mindannyiunk ügyét ő képviselte. Ezzel Feri szívességet tett nekünk, nem kellett Aczéllal tárgyalnunk. Nem kaptunk útlevelet, Feri ment Aczélhoz, hogy miért utasították vissza a kérelmünket. Nem küldték ki külföldre a kéziratunkat, ő ment Aczélhoz, hogy miért nem küldték ki. Aczél neki többnyire engedett, azért, mert voltaképpen ez egy játék is volt. Az úgynevezett Budapesti Iskola-határozat (a filozófusper) után többet nem ment hozzá, és Aczél ettől kezdve már nem is engedett. Az egy olyan szakítópont lett, ami után már nem is volt értelme. A kijáró ember funkciója lényegében csak 1968 és 1972 között bírt jelentőséggel. 1968 tavaszán jött a gazdasági reform, akkor azt hittük, jön a politikai reform is. Ha augusztusban nem kerül sor arra, hogy fellépjünk Csehszlovákia megszállása ellen, lehet, hogy minket is beszippantanak. De hála istennek, nem sikerült minket beszippantani. Amikor Csehszlovákiába bevonult a szovjet hadsereg, ahogy a magyar katonaság is, mi néhányan aláírtuk az úgynevezett „korčulai nyilatkozatot”. A nemzetközi sajtóban, a *France Press*ben tiltakoztunk a magyar hadsereg Csehszlovákiába történő bevonulása ellen. Ez volt az első ellenzéki gesztus 1956 óta. Nem a szöveg számított fontosnak, hanem az, hogy „ellenséges” ügynökséghez és nem a párthoz vagy magához Kádár Jánoshoz fordultunk, ahogy néhányan tették. Kádár, aki semmit sem felejtett, ezt különösen emlékezetében tartotta. A „filozófusper” többek között az erre adott válasz volt.

– *Korčulára hogy kerültek?*

– Meghívást kaptunk az ottani nyári egyetemre. 1968 volt az az év, amikor kiengedtek bennünket, legalábbis a jugoszláv világba, de máshova is. Hiszen akkor zajlott – januártól kezdve – az úgynevezett gazdasági reform, és kicsit olyan helyzetbe jutott az ország, amit később légzsáknak hívtunk, mások pedig olvadásnak is nevezik. Tehát valahogy könnyebbedett a helyzet, olyanok is kaphattak útlevelet, akiknek addig nem lehetett. És megkaptuk az engedélyt, a kilépővízumot, hogy elmenjünk a korčulai nyári egyetemre, normálisan, vasúton elutaztunk.

– *Ez egy filozófiai nyári egyetem volt?*

– Az túlzás, hogy filozófiai. Ez egy elméleti nyári egyetem volt, voltaképpen olyan hely Jugoszláviában Korčula, ahol a baloldali diskurzust szervezték. A világ minden részéből jöttek, Amerikából, Európa összes országából, akik valamilyen nagyon laza szálon egy olyan beszélgetéshez kapcsolódtak, ami akkor a baloldalon folyt. Nem csak baloldaliak jelentek meg közöttük, hanem mindazok, akik ebben a diskurzusban részt akartak venni. Akkor már az európai újbaloldal hulláma elérte Jugoszláviát, a diákok lázadoztak, és Korčulában is plakátokkal jelentek meg. Olyan idő volt ez, amikor azt hittük, hogy lassan a szabadság birodalmába fogunk lépni. Ez már másodszor fordult elő. Magyarországról „nyugatra” először 1956 őszén, az úgynevezett íróhajón utaztam, akkor Bécsbe. A hajó Rajk László temetésére ért vissza. Közvetlenül október 23-a előtt valahogy szintén egy úgynevezett légzsák keletkezett, azaz szabadabban lehetett lélegezni, és útlevelet kaphattak azok is, akik addig nem. Most ez 1968-ban megismétlődött, ki tudtunk menni mindannyian, így kerültünk Korčulára.

– *A többiekkel mi lett?*

– Sós Vilmos ma is itt él, ő soha el nem ment Magyarországról, a Filozófiai Intézetben dolgozott, most nyugdíjas. Tordai Zádor feleségül vett egy aranyos olasz asszonyt,

Marinella D'Alessandrot, és életének későbbi részét félig Magyarországon, félig pedig Nápolyban töltötte. Márkus György és Márkus Mária Ausztráliába vándoroltak ki, és azóta is ott élnek. Ők azon kevesek közé tartoztak, akik nem jöttek vissza a rendszerváltás után Magyarországra.

Fehér Feri még mindig kijárt. Ugyanis ő nem jött el Korčulára, így nem írt alá, mert nem volt ott. 1972-ig tartott ez, amíg ki nem rúgtak az állásunkból, és ő önként le nem mondott a sajátjáéről – azért, hogy hozzánk csatlakozzon az állástalanságban. Attól kezdve nem lehetett mód Aczélhoz járni semmilyen okból. Kellott intézni a kivándorló útlevelelünket, ezzel akkor Óvári Miklós volt megbízva, bár Aczél is foglalkozott vele.

1977-ben, mielőtt elmentünk Magyarországról, fogadott bennünket Aczél. Ő hívatott be mindkettőnket, nemcsak Feri volt ott, hanem én is. Akkorra már megadták nekünk az útlevelet, amit hosszú ideig nem kaphattunk meg. Az is fura dolog volt, hogy azt mondták: azzal a feltétellel kapunk útlevelet, ha van állásunk külföldön. De külföldön csak úgy adtak állást, ha először az ember odament az állásinterjúra, mert hát megnézték kicsoda-micsoda, kinek a füle-farka. Úgyhogy amikor Ausztráliában a már ott lévő barátom, Szelényi Iván megpályázott részemre egy állást, akkor meghívtak egy interjúra Melbourne-be. Telefonáltam, hogy nem tudok menni, mert nincs kiutazási engedélyem, amit akkor ablaknak nevezünk. Hát ezt senki sem értette. Mi az, hogy „exit visa”? Mi az, hogy kiutazási engedély? Minek kell kiutazási engedély, ha van beutazási engedélyem? Mondom, hiába van beutazási engedélyem, kiutazási nincs. Van-e útlevelem? Útlevelem van, de mégsem tudok kimenni. Ezt nem értette senki. Lassan leesett a tantusz, mert a magyar barátunk megmagyarázta Ausztráliában, hogy miről van itt egyáltalán szó, tehát nem tudok kiutazni az interjúra. Kifizetik az útiköltséget – mondták. Mire én: á, nem erről van szó, egyszerűen arról, hogy nem engednek ki, csak ha már megkaptam az állást. Tehát a törté-

net rövidre fogva: az ausztrál egyetem elküldött valakit Pestre – aki épp Ausztriában tartózkodott tanulmányúton –, hogy készítsen velem interjút. John Carrollnak hívták, ő javasolt engem az állásra, így kaptam meg. És akkor hívott be Aczél, mert kijelentettük, hogy elmegyünk Magyarországról. Kádár János egyszer azt mondta, hogy Magyarországon mindenkinek joga van útlevelet kérni. Ez megint egy gyönyörű mondas, a kérelmezés jogának megfogalmazása. Ez jellemezte a Kádár-korszakot az utolsó idejében, a kérelmezés joga. Nem azt mondjuk, hogy jogunk van útlevéllhez, hanem jogunk van útlevelet kérni, mert vagy megkapjuk, vagy nem. Tehát éltünk ezzel a jogunkkal, és mindannyian kértünk útlevelet: Márkus György, Márkus Mária, Vajda Mihály, Fehér Ferenc és én. A kérelmezés jogára kaptuk azt a választ, hogy csak akkor kaphatunk útlevelet, ha már állásunk is van. Végül, tehát amikor állást kínáltak, eljött a pillanat, de az utolsó percig sem voltunk biztosak, hogy megkapjuk. Még akkor sem tartottuk a kezünkben az útlevelet, amikor már Márkusék és Vajdáék elmentek Magyarországról. Csak most tudtam meg Márkus Györgytől, hogy amikor kimentek, behívták őket Berlinben a magyar konzulátusra, és ott azt mondták nekik: ha elmennek a magyar emigráció ülésére itt és ott, ahova meghívták őket, akkor nekünk nem adnak kiutazási engedélyt. Ez gyönyörű zsarolás volt. Márkus elmesélte: hát persze, hogy nem mentek azért, hogy mi megkapjuk az útlevelet. Tehát még mindig zsarolási tényező maradt, hogy mi esetleg nem utazhatunk miattuk külföldre.

Visszatérve, végül megkaptuk az útlevelet, akkor hívott be Aczél György. Könnyekig meghatódott, hogy elmegyünk, nagyon szomorú lett, hogy ilyen kiváló emberek, ilyen nagyszerű tudósok elhagyják az országot, és milyen veszteség ez Magyarország számára. Ezen nagyon jól mulattam, hiszen ő rúgott ki. Azt mondta: „Ha nem sikerül, jöjjenek vissza, szívesen látjuk magukat.” Mire én azt válaszoltam, szemtelenül,

mint mindig: „Aczél elvtárs, sikerülni fog.” És így is lett. Ezzel egy ideig eltűnt az életemből Aczél György.

De aztán újra megjelent, miután 1989–1990-ben visszajöttünk Magyarországra. 1989 különben érdekes volt, mert akkor jöttünk vissza, amikor Kádár éppen az utolsó beszédét tartotta, ami már nem is igazán nevezhető beszédnek. Akkor a határon levetkőztettek minket, az utolsó bőröndig kipakoltak mindent. 1990-ben már ténylegesen hazajöttünk, és akkor visszaköltöztünk egy időre abba a házba, ahol Aczél György is lakott. Ehhez hozzá kell fűznöm, hogy korábban Rényi Péterék éltek itt, a Szent István park 26.-ban. Mi laktunk a harmadik emeleten, Aczélék a hatodikon.

– *Ki költözött előbb a házba, Aczél vagy Hellerék?*

– Mi. Rényiék egykori lakásába költözött Aczél. 1990-et írunk, lezajlottak az első választások, és Aczél György azt mondta nekünk, mivel gyűlölte a Szocialista Pártot, meg az MSZMP-t is, hogy azokra nem fog szavazni. Azokat utálja, mert hálátlanok voltak, ez, az, amaz. De nem is ezzel kezdem a történetet, hanem azzal, hogy Feri, a férjem, nagyon szentimentális ember volt. Amikor '90-ben visszajöttünk, Aczél szemmel láthatóan nagyon félt attól, hogy dutyiba fog kerülni. Nem másokat, nem az igazi bűnösöket, hanem megint őt sittelik majd le. Már nagyon szeretett volna Bécsben lenni – azt hiszem, a bátyja élt az osztrák fővárosban –, és elmenni Magyarországról, nagyon rosszul érezte itt magát. Pécssett mindenfélét mondtak róla, vagy igaz volt, vagy nem, ezt ellenőrizni egyáltalán nem tudom. De mindenesetre az én szentimentális férjem azt mondja nekem: „Ági, ideje van felmennünk a 6. emeletre.” Mondom: „Miért van ideje?” Azt válaszolja erre: „Szegény Aczél, utóvégre most olyan rossz sorsa van, hát azért mégiscsak kijártam nála egyet s mást, és azért valahogy segített nekünk, amikor tudott. Most le van hangolva, le van fűrészelve, egy senki, hát most mégiscsak látogassuk meg!” „Jó – mondom Ferinek –, látogassuk meg.” Felhívja Aczélt telefonon, a harmadikról a hatodikra, és megkérdezi:

„Aczél elvtárs, mikor mehetünk fel?” (mindig Aczél elvtársnak szólította, mindig). Aczél azt mondja: „Azonnal. Most.” Azonnal felmentünk. Nem csak ekkor látogattuk meg, hanem még egyszer, amikor kiderült, hogy nagyon beteg. Lehet, hogy már akkor is betegeskedett, amikor először mentünk fel hozzá. Ferit két dolog vezette Aczélnál: nem csak ez a bizonyos szentimentalizmus, hanem szeretett történeti tényeket is megtudni. Ő történész volt, vérbeli történész, voltaképpen pumpolni is akarta Aczél Györgyöt, mindent megtudni Magyarország Szovjetunióhoz való viszonyáról, a politikai perekben betöltött funkciójáról, a szerepéről Kádárral kapcsolatban, egyáltalán a Szovjetunióról, a Varsói Szerződésről, mindenről szeretne volna tudni a bennfentes történeteit.

– *Meg hogy ez a mechanizmus egyáltalán hogyan működött – gondolom én.*

– Igen. Egyszerűen történészi érdeklődés vezette. A jakobinizmusról írt egy könyvet, akkor éppen Napóleonnal foglalkozott, az ő fejében mindig ez járt: hogyan lehet az öregeket pumpolni. Pumpolta ő Szántó Zoltánt is, hosszasan pumpolta párttörténeti részletekről, Lukácsot is mindig pumpolta, annak idején Marosán Györgyöt is. Tőle is azt kérte, hogy mondjon neki ezt, azt, amazt – amíg teljesen nem szakítottak egymással. Nem volt könnyű Aczélt pumpolni, azt mondta akkor, hogy az önéletrajzán dolgozik, de Feri gyanította, hogy ez nem igaz. Talán azért mondta, hogy ne kelljen beszélnie arról, amiről állítólag írni fog. Feri állandóan próbálta erről-arról kérdezni, de nagyon kevéssé lehetett bármiről is információt kapni tőle. Ellenben ő azt akarta, hogy bocsássunk meg neki. Elkezdett itatni konyakkal, nagyon jó konyak volt, egyik pohárral a másik után. Én is ittam, mint a kefekötő, Feri is ivott, és ha Feri iszik, még inkább szentimentális lesz. Úgyhogy mire a látogatásunk végére jutottunk, Aczél kiborult, és azt mondta: „Maguk helytelenül cselekedtek, rosszul cselekedtek. Miért nem játszották el velünk ezt a játékot? Hiszen tudhatták jól, hogy ha maguk elmennek arra a tudományos vitá-

ra, amit mi szerveztünk, akkor jó, akkor nincs állásuk, akkor kikerülnek a tudományos életből, de egy-két év múlva úgyis visszajöhetnek volna. Miért kellett ezt a nagy ügyet csinálni az egészségből?” Ugyanis, amikor kitettek a munkahelyünkről, összehívtak egy úgynevezett tudományos vitát a Központi Bizottság szervezésében, amiben meg akarták vitatni a mi hazug, hamis nézeteinket. Írtunk egy levelet – a másolata még mindig megvan nekem – Aczél elvtársnak címezve, amelyben közöljük, hogy nem veszünk részt ezen a dispután, mert csak egyfajta tudományos vitát ismerünk, amelyik a nyilvánosság előtt folyik. Tehát ha a nyilvánosság előtt elmondhatjuk a véleményünket, szívesen halljuk az ellenvéleményeket akár tőle is, és a nyilvánosság előtt megvédjük, amennyiben meg tudjuk védeni, vagy vitatjuk, ha vitatnunk kell a saját álláspontunkat. De nem megyünk el egy olyan tudományos vitára, ahol a „tudományost” idézőjelben értjük, ahol előre el van döntve, hogy mi lesz az eredmény. Ezt nem tekintjük tudományosnak, ezért ide be sem dugjuk az orrunkat. Tehát felmondtuk a játékszabályokat. Ezt hánytá Aczél a szemünkre, hogy miért nem játszottuk ezt a játékot tovább. Nem értette meg, hogy ez volt a lényege az egésznek: nem akartuk a játékot tovább játszani, és elegünk lett a játékszabályokból. Azaz magukból a játékszabályokból volt elegünk, egyszerűen nem akartunk együtt játszani.

Na és akkor azt mondta Aczél (ő is szentimentális volt): „Mi elvesztettük magukat, mert maguk nem játszották velünk ezt a játékot. Maguk nem maradhattak akkor a tudományos életben, de egy-két-három évig elmennek ide-oda-amoda, csinálnak, piszmognak itt-ott-amott, és a végén úgyis visszajönnek.” Nem értette, hogy ehhez nem akartunk hozzájárulni, pont ezt nem kívántuk csinálni.

– *Ezt akkor nem mondta, amikor az útleveél ügyében bent voltak nála?*

– Á, akkor ő nem mondta, csak azt, hogy „Visszavárjuk magukat.” Hogy milyen szituációban várnak minket vissza, az

egyszer sem került szóba. Ezt csak akkor közölte velünk, amikor már nem volt semmilyen hatalma. Különben hittem neki, hiszen mindenki ezt a játékot játszotta Magyarországon. Aczél utolsó éveiben majdnem minden megjelent, már nem volt olyan cenzúra, mint a régi időkben, amikor még Kádár vaskeze igazán erősen sújtott le mindenkire, és mindent tiltott. Már ténylegesen javult a helyzet. Lehet, hogy igazat mondott, lehet, hogy visszavettek volna az állásomba – és akkor mi van?

Nekem nagyon rossz érzésem volt akkor, és meg kell mondanom, ma változtattam – nem az álláspontomon, hanem az érzéseimen. Én akkor alapjában mindenkit csirkefogónak tekintettem, aki ezeket a szabályokat betartotta. Ma már teljesen más a véleményem: az embereknek nem szabad túllépni egy vonalon, nem árthatnak másoknak. Ha valaki nem árt embernek, vagy inkább segít a másoknak, elfoglal egy bizonyos pozíciót, befogja kicsit a száját, de a másik embert nem nyomja víz alá – most is ez a legfontosabb számomra. Amikor a besúgókról beszélnek, engem az érdekel, hogy lenyomott-e valakit a víz alá vagy nem. Ez az alapkérdés: ártottam-e valakinek?

– *Ebben a játékban, épp az előbb mondta el, hogy ő magukat a víz alá nyomta...*

– Igen, minket a víz alá nyomtak. József története jut eszembe a Bibliából. Azt mondja Tolsztoj, hogy jobban szereti Józsefet, mert József a megbocsátó, míg Odüsszeusz a bosszúálló hős. De mindig azt mondom, könnyű Józsefnek megbocsátani. Ha valaki Egyiptom kormányzója, és a testvérei, akik eladták őt, voltaképpen szegény pásztorok maradnak, akik tőle kérnek egy darab kenyeret, akkor ő könnyedén bocsát-hat meg. Kicsit hasonlóan járt el velünk a párt. Szívességet tett nekünk, hogy kiüldözött az országból. Persze ők nem szívességből csinálták ezt, hanem hogy kiüldözzenek. A víz alá akartak nyomni. De a következmények nem azok voltak, hiszen megvetettük a lábunkat egy másik világrészen, és si-

kert arattunk egy másik világban. Rosszat akartak, de az eredmény, a következmény nem lett olyan rossz.

– *De ez nem rajtuk múlt.*

– Nem ám! Cseppet sem. Amikor Aczél azt mondta: „Ha rosszul megy maguknak, visszavárjuk”, ezzel azt sugallta, hogy úgyszólván fog menni nekünk, úgyse álljuk meg a helyünket, majd vissza fogjuk könyörögni magunkat, vissza fogunk pitizni. De hát nem ez történt. Ugyhogy objektíve, alapjában véve szívességet tettek. Akkor is, amikor kizártak, akkor is, amikor az országból kiüldöztek, még az ítéleteik is igazak voltak velem szemben. Azt mondták, burzsoá individualista vagyok, és igazuk volt. Ezt utólagosan mondom.

– *Még a végén kiderül, hogy isteni volt ez az időszak a maga számára...*

– Isteni, ez rossz kifejezés. Rettenetesen idegesítő volt ez az időszak, ne felejtse el, hogy a besúgók állandóan a nyomunkban jártak.

– *Ezt megtapasztalta?*

– Hajajaj! Ne vicceljen, először is nyíltan követtek az utcán. Még amikor elmentünk nyaralni a férjemmel, akkor is utánunk jöttek mindig az erdőbe. Már kezdtünk megőrülni ettől. Hogy a telefont lehallgatták, az rendben van, azt mindenki tudomásul vette. Hogy bejöttek a lakásunkba a távollétünkben, az teljesen világos volt, mindig tudtuk, hogy állandóan házkutatnak. Amikor hivatalos házkutatás volt, már vártam is, mert reggel 5-kor mindig felébredtem, és figyeltem a zajokat. Amikor a ház előtt csikorgott egy autó reggel 5-kor, akkor gondoltam, hogy most jönnek az ávosok. Jöttek is. Mikor becsöngettek az ajtón, tudtam, hogy itt vannak.

– *Ezek a magukról összegyűjtött információk hova, kihez jutottak el?*

– Mindenkihez eljutottak, éppen most állítják össze nekem az Állambiztonsági Hivatalban, hogy kik azok, akik besúgtak. Engem nem is érdekel a besúgók szerepe. Igazából nem a besúgók, hanem sokkal inkább a besúgatók érdekelnek.

– És találkozott ilyenekkel?

– Én nem találkoztam ilyenekkel, nem tudom, ki volt a besúgató. De hát alapján azért Aczél György is besúgató volt, bocsánatot kérek! Hát hozzá is befutottak azok az információk.

Ennek a fura, konyakozás közbeni szituációnak az utolsó felvonását még mindig nem meséltem el. Tehát fent vagyunk nála a hatodik emeleten 1990-ben, konyakozunk, és azt mondja Aczél: „Ugye most megbocsátanak nekem?” Feri szentimentális lett, és könnyekkel a szemében azt mondta: „Igen.” Én meg azt mondtam, hogy nem. „Ne haragudjon, nem. Nem felejttem el.” Úgy érezték, kegyetlen csirkefogó vagyok, de csak őszinte voltam. Hát mi az istenért? Sajnáltam különben, mert beteg ember volt rossz helyzetben. Egyébként a megbocsátás jó dolog. Szóval, ha bocsánatot kérnek az embertől, igazából meg kéne bocsánati. Utólag ma azt hiszem, hogy túlságosan kemény voltam. Rosszul mondtam az előbb, nem is a megbocsátás szót használta, nem azt mondta, hogy „Bocsánat”, hanem azt, hogy „Felejtsek el!” Erre én azt mondtam: „Nem akarom elfelejteni.” Lehet, ha bocsánatot kér, ha ezt a kifejezést használja, és nem azt, hogy felejtsem el, akkor megbocsátok. Mert azért nehéz azt mondani, hogy nem, hiszen akkor én leszek a keményszívű, nem ő. Én azt mondtam, nem felejttem el. Miért felejtsem el? Semmi okom nincs elfelejteni.

Aztán még egyszer felmentünk Aczélhoz, amikor már nagyon beteg volt. Az egészségi állapota miatt ekkor más kérdésekről beszélgettünk: Lukácsról és nem tudom még miről, de ennek már nem volt igazán különös jelentősége, alapján csak beteglátogatásnak tekinthető.

Én különben tudom, hogy Aczél Györgyöt igen sokan nagyon szerették. Azok, akik a rendszerrel is jó viszonyt tartottak fenn, mert nem volt rossz ember. Higgycs el, hogy az emberi jószág és rosszság teljesen független a politikától. Vannak, akik politikailag olyan nézeteket vallanak, amivel én soha egy

pillanatig sem értettem egyet, mégis alapjában jólelkű emberek. Vannak, akikkel mindenben egyetértek politikailag, és tudom, hogy gonoszak, csirkefogók. Úgyhogy nem okvetlenül jár együtt a kettő. Előfordulnak szélsőségek. Ha valaki egy náci vagy sztálinista gyilkos, az nem lehet tisztességes ember, mert átlépte azt a határt. De amíg az ember ezt a határt, a gyilkosság határát nem lépi át, nem tesz senkinek tudatosan rosszat, addig a világnézet nem olyan rettenetesen döntő, meg lehet a másik embert érteni, ha nem is értek mindenben egyet vele.

Visszatérve, nagyon sokan szerették Aczél Györgyöt, akik jóban voltak a rendszerrel. Hosszú ideig nagyon kárhoztattam őket emiatt, de ma belátóbb vagyok. Ma látok olyanokat, akik akkor igenis megértőek voltak a rendszerrel, kritikusan ugyan, de azért mégis együttműködtek, együtt játszottak, a játékszabályokat tiszteletben tartották, és alapján nagyon rendes, tisztességes emberek. Közöttük vannak jó barátok is, kialakult barátság olyanokkal, akik éppenséggel nem számítottak abban az időben kimondottan ellenzékieknek. Engedtem egy kicsit a saját lelki keménységemből, még az Aczél György-féle emberek kapcsán is. De sohasem változtattam meg az álláspontomat Kádár Jánossal kapcsolatban. Ezt előre megmondom.

– Említette, hogy Aczél besúgató volt. Ehhez köthető a kérése, hogy felejtsek el, ami történt?

– Nem, azt hiszem, ahhoz kapcsolódik, hogy felejtsek el mindazt, amit ártott nekünk, azt, amivel ellenünk vétkezett. Hogy lényegében rosszat tett nekünk. Számos könyvünket betiltotta – nem személyesen ő, de azok a szervek, amelyek alá tartoztak. Volt egy Szerzői Jogvédő Iroda, amit annak idején magunk között „Szerzői Jogfosztó Irodának” neveztünk, ugyanis állandóan a jogainktól fosztott meg. Például beküldöm a Szerzői Jogvédő Irodának egy magyarul megjelent könyvemet Arisztotelész filozófiájáról. Arisztotelész görög filozófus, körülbelül kétezernégyszáz évvel korábban élt,

mint mi, és a kommunizmusához annyi köze volt, mint nem tudom, akármihez. Amerikában szeretnék kiadni, kéri, de nem küldik. A könyv kiküldése államérdeket sért – mondják ők. Többször kaptam azt a választ útlevelekéremre, hogy „Kiutazása államérdeket sért”. Nem Aczél írta ezt alá, hanem mások, de ők mind függtek tőle. Neki jelentettek, és bizonyos fokig az övé volt az a hatalom, ami meghatározta a cselekvésük lehetőségeit. Tehát mi ez? Mit mondjak én minderre? Olyan rendszerben éltem, amelyben nem volt szabadság. Ez igaz. Aczél pedig ennek a rendszernek funkcionáriusa volt. Nem ő vette el tőlem a szabadságot, hanem a rendszer, de ő ennek dolgozott.

– Sokan mondják azt is, hogy döntéseiben szubjektív volt, és gyakran túllőtt a célon.

– Ha elképzelem Kádár János rendszerét Aczél György nélkül, a kultúra rosszabb lett volna, ahogy rosszabb volt előtte is, mint alatta. Ő meg tudott sértődni, és emiatt előfordult, hogy szubjektív ítéleteket hozott. De azt hiszem, nélküle rosszabb lett volna a magyar kultúra helyzete, mint vele, mert ő sznob volt, szeretett volna a magyar kulturális elithez tartozni. Míg más kultúrafunkcionáriusoknak egyedül az állt érdekükben, hogy mindenki maradjon csendben, és a televízió szórakoztatóipara váljon le, semmi komoly dolog ne hangozzék el, detektívrégények megjelenhetnek, akkor is, ha amerikaiak, de ne legyen közöttük semmi, ami komoly gondolkodásra készítet. A kultúrpolitikában körülbelül ez ment Aczél előtt. A rendszer és a hatalom korlátain belül Aczél megpróbált egy kis színvonalat, nívót belevinni, de mindig a hatalom korlátainak engedelmeskedve. És mellel, az a véleményem, kicsit szerelmes volt Kádár Jánosba. Ha meg akarom érteni ezt a figurát, akkor ezt is beleveszem, hogy ez az ember imádta Kádárt. Szerette, azaz nem egyszerűen alávetette magát neki, mint mindenki, hiszen ő volt Magyarország királya. Aczél viszont személyesen szerette ezt a királyt. Volt benne valami, amit az angol nyelv „hero worship”-nek (hősimádat) nevez.

Az ő hőse Kádár János, akit szeretett és tisztelt, és aki ellen nem nagyon akart cselekedni.

– Ismerte Kádár bűneit?

– Hát persze. Ki ne ismerte volna Kádár bűneit? De Kádár bűneit úgy igazolták, és megint Vitányi Ivánra hivatkozom, mint Ferenc József vagy Horthy Miklós bűneit: nem ők követték el, hanem mások, csak parancsot követtek. De ez nem igaz egyik esetben sem. Kádár esetében kiderült, hogy az oroszok nem adtak parancsot Nagy Imre kivégzésére, abszolút nem. Inkább az ellenkezőjét sugallták. Kádár gyilkos volt, és önként volt az. Ezt Aczél Györgynek tudnia kellett, tudhatta, és gondolom, tudta is. „...vétkesek közt cinkos, aki néma” – mondta valamikor Babits Mihály.¹¹ Ez bizony Aczél Györgyre is vonatkozik: cinkos volt, mert betöltötte ezt a funkciót. De hozzá kell tennem, az etikához szerencse is kell. Van, aki sose kerül olyan helyzetbe, hogy néma maradjon a vétkesek között, és ennél fogva, szerencse következtében tisztességes ember marad a szó minden értelmében, nem válik cinkossá. Akinek nem jut ez a szerencse osztályrészül, az tisztességtelen ember lesz a szó egyszerű etikai értelmében, mert néma maradt, és ezzel együtt cinkos is, mert pechje van. El tudom képzelni Aczél Györgyöt kommunizmus nélkül, és a kommunizmust is Aczél György nélkül. Miért, mi történt volna, ha Magyarországon egy demokratikus rendszer alakul 1947–1948 között? Nem volt teljesen lehetetlen.

– Lehet, hogy Aczél György nem kapott volna funkciót.

– Lehet, hogy színész lett volna. Fiatalon rettenetesen bátor ember volt, ez a furcsa. Embereket mentett ki élete kockáztatásával. De nagyon furcsa dolog a bátorság is, mert van, aki bizonyos körülmények között bátor, más körülmények között pedig gyáva. Van, aki harcban és életveszélyben bátor, ha az életveszély agyonlövetést jelent. De ha a kollégájával szemben kell bátornak lennie, akkor elgyávul. Aczél György bátran viselkedett a nációkkal szemben, de utána kommu-

¹¹ Babits Mihály: *Jónás könyve* (1938)

nistának vallotta magát, és az is volt bizonyára. Ennélfogva a csapattársaival szemben gyáva lett, nem mert nekik ellentmondani. A náccal szembeni bátor viselkedése annak köszönhető, hogy azok a mások, a többiek voltak. Nagyon kevés ember bátor minden szempontból. Aczélban nem volt civil bátorság. Katonai igen, fiatalkorában ezt megmutatta. Úgyhogy nagyon furcsa az emberek életsorsa, és ez nem csak rá igaz.

– *Aczél egyik lánya azt mondta, hogy a rendszerváltozással tabula rasát kellett volna csinálni, és kár, hogy nálunk ez nem történt meg. Vagyis, akik odáig funkcióban voltak, nem szabadott volna hagyni, hogy továbbra is befolyással legyenek.*

– Nézze, minden társadalomnak egyetlen elitje van. A rendszerváltozáskor honnan az istenből szereztek volna olyan embereket, akik még soha semmilyen funkciót nem töltöttek be? Hiszen még Antall József is, Feri régi egyetemista barátja, intézetigazgató volt akkor. Honnan szednének össze annyi embert, amennyi szükséges volt az állam, a kormány, a hivatalok, az önkormányzatok számára? Ez lehetetlen. És olyan orvosokat, akik nem kiabáltak együtt, vagy olyan ügyvédek, akik nem védtek rossz ügyeket?

– *Nem, nyilván azokról van szó, akik valamilyen intézmény vezetői, vagy olyan funkcióban voltak, hogy automatikusan továbbviszik a kádárizmus szellemét.*

– A kádárizmus szellemét egész Magyarország továbbvitte. Nem gondolja ezt? Máig itt van a kádárizmus szelleme, itt él velünk. Itt él velünk a kérelmezés joga, az atyaságban való bizalom, a populizmus, az erőben való hit formájában. Kádár János itt él az emberek lelkében, és nem csak azokéban, akik funkcionáriusként tevékenykedtek a Kádár-korszakban. Én nem szimpatizáltam ezekkel az emberekkel, zokogtam, amikor az MSZP az első választást megnyerte. Igazán sírtam. Moziba vitt a férjem, hogy a könnyeimet letörölje. Egy szex-filmet néztünk meg, hogy kicsit vigasztaljon, mert annyira odavoltam, hogy a szocik ilyen nagyon megnyerték a válasz-

tást, ilyen rövid idő után. Aztán rájöttem, hogy nem ezen múlik, abszolút nem. Mindenki benne van Kádár János, ez független a pártállásától. Többé-kevésbé ott él ez a múlt mindenki. Nem számoltunk le a múlttal. A múlttal való leszámolás nem egyszerűen arról szól, hogy ki van funkcióban, inkább attitűdváltozásokat kellene, hogy jelentsen. Azt, hogy tanuljunk meg a demokratikus szabályok szerint élni, demokratikus érzületet kialakítani. Valahogy ez nem következett be Magyarországon. Egy Aczélról szóló beszélgetés kapcsán hosszú lenne elmondani, hogy miért nem került erre sor.

– *Valamelyik országban sikerült? Úgy gondolja?*

– Azt hiszem, egész Közép-Kelet-Európában nem sikerült, sehol sem jött össze, ahol szovjet típusú rendszer volt. Szerintem Szlovéniában talán jobban ment, Jugoszláviához tartoztak, nem épült ki direkt szovjet rendszer. De amikor ezt valakinek elmondtam, azt válaszolta, hogy ezt azért mondom, mert nem ismerem Szlovéniát. Lehetséges, hogy igaza van az illetőnek, mindenütt ugyanilyen katasztrofális a politikai helyzet. Hozzáteszem: a politikai osztály nem tanulta meg a demokratikus politizálást – nemcsak az emberek hibájából, hanem időt sem kaptak rá. A példám Gordon Brown, aki huszonöt-harminc évig működött az Angol Munkáspártban, míg miniszterelnök lett belőle. Nálunk egyik napról a másikra lettek pártvezetők, nulla tapasztalattal a demokratikus politikában, miniszterelnökök teljesen tapasztalatlanul – nem is lehetett olyan sokat várni ettől az új politikai osztálytól. Gyorsan akartak meggazdagodni, a politikából akartak élni, nem pedig a politikának – ezeket mind tudjuk. Nem kell nekem ezeket az unalmas és mindenki által ismert dolgokat újra elmondani. De az, hogy Kádár az emberek lelkében lakik, nem egyszerűen annak a következménye, hogy ugyanazok az emberek maradtak a helyükön, vagy más emberek kerültek ugyanarra a helyre. Az MDF és az SZDSZ vezető testületében, a két rendszerváltó pártban, nem voltak olyan sokan a vezetőségben, akik funkcionáriusok lettek volna a régi re-

zsimben. Először ők számítottak a legerősebb pártoknak Magyarországon, az MSZP csak négy év múlva jött vissza, amikor a tömegelégedetlenség vitte őket a hátán. Az a tömegelégedetlenség, ami mindig, állandóan, újra és újra visszajön, manapság ez mozgatja a közép-kelet-európai társadalmakat. De hát ez már jóval túlmutat Aczél György figuráján.

– *Igen, de kapcsolódik is hozzá. Ön szerint mi ebből a kiút és a megváltás?*

– Megváltás nincs, az a baj, hogy mindig megváltást keresünk. Már említettük, itt volt Ferenc József, Horthy Miklós megváltóként, nálunk mindig messiás kerestetik. Rákosi persze nem lehetett megváltó, csak mesterségesen megpróbáltak belőle azt csinálni. De Kádár János kétségkívül megváltó volt. Megint megváltót akarunk?

– *A kiút akkor lassú folyamat.*

– A kiút nagyon lassan jön létre, ha egyáltalán bekövetkezik. Nem garantálom, hogy van belőle kiút. Abszolút semmi sincs garancia. Az Európai Unióra sincs garancia. De amíg az Európai Unió tagjai vagyunk, nagy baj Magyarországon nem történhet. Ha az Európai Unió szétesne, nagy gond lehetne – és nem csak Magyarországon. Sajnálom, de nekem fontosabb az, ami Magyarországon történik, mint hogy mi lesz Szlovákiában, Csehországban vagy Lengyelországban. Tudom, bizonyos fokok ez egocentrikus gondolkodás.

– *Múltunkat, amiben éltünk, nem rágtuk át, nem beszéltük ki, nem gondolkodunk rajta eleget, nem próbálunk rálátni. Ehelyett inkább tovább él bennünk, és ezért nem tudjuk objektíven, kvázi kívülről szemlélni, elemezni.*

– Nagyon sok baj van, s az egyik, amire most utal, hogy nem beszéltük meg nyíltan a múltat. De miért is? Mert mindenki a sajátját hangoztatta. Mert senki se nézett szembe a saját múltjával. Mert nem lehetett őszintén beszélni a másikkal, mert mindenki a másikat tette felelőssé, sohase saját magát. Ez mindig így van. Gondolja meg, 1945-ben hány antifasiszta, hány ellenálló volt Magyarországon? Esküszöm, én eggyel

sem találkoztam 1944-ben. 1956-ban mindenki antikommunista volt, mindenki parasztpárti és szociáldemokrata. Az a baj, hogy velük sem találkoztam három hónappal korábban, mint '56 októbere. Mindig ugyanez történik. És most is, 1989-ben mindenki ellenség volt a Kádár-rendszerben, mindenki jobboldali vagy ellenálló volt, mindenki demokratikus nézeteket vallott. Ha senki sem néz magával szembe, mi lesz? Ha csak a másikkal nézünk szembe, abból nem jön ki semmi jó.

Persze úgy is el lehet temetni a múltat, hogy abból valami jó süljön ki. Gondoljunk Spanyolországra, ott tényleg eltemették. Azt mondták, borítsunk fátylat a múltra. Mindenki családjában voltak halottak, akit a másik családjához tartozó ölt meg. Francoisták, akiknek az apját, nagyapját, nagybátyját megölték a szocialisták, kommunisták, voltak szocialista, kommunista családból származók, akiknek apját, nagybátyját, nagyapját a francoisták gyilkolták meg.

A spanyolok tudták azt mondani: most vonalat húzunk, nem érdekel. Abbahagytuk. És abbahagyták. Bizonyos értelemben még Dél-Afrikában is ez történt. De ehhez kell egy államférfi. Államférfihiányban szenvedünk Magyarországon, krónikus államférfihiányban, de hát másutt is, mások is szenvednek ebben. Dél-Afrikában ott volt Nelson Mandela, Spanyolországban a király, aki egy nagyon nehéz helyzetben, amikor még a Parlamentben is megtörténhetett egy francoista puccs, akkor vetett az egésznek véget. Megvolt a tekintélye ahhoz, hogy azt mondja: „Tessék ezt abbahagyni, most új életet kezdünk!” A spanyolok megtanulták a demokratikus életszabályokat. Abszolút megtanulták. Pedig ők sem rendelkeztek demokratikus múlttal. A kommunizmus, a polgárháború, a francoizmus, a fasizmussal való szövetség: minden rossz volt. Rossz előjelek. És valahogyan mégis megcsinálták. Úgyhogy nem lehetetlen, de nálunk valahogy nem megy. Nem ment, nem megy, nem tudok most rámutatni. Nemzeti történelmünk múltjából tudok előkaparni versidézetekeket: „Közbeavágott Pató Pál úr: »Ej, ráérünk arra még!«,” vagy:

„...én uram isten! Csak rajta! hadd lám: mire megyünk ketten!”, esetleg „Komp-ország”.¹²

A magyar költők pontosan, remekül ismerték hazájukat, tehát nagyon sok mindent tudok én itt a múltból idézni. Csak a múlttal is lehet ám szakítani. Egy egyén és egy ország is kezdhet új életet, de hát nem tudom, hogyan állunk ezzel ebben a pillanatban. De ez már nem Aczél Györgyről szól.

– *Esetleg nem kérték fel magát valamikor tanácsadó szerepre?*

– Ha felkértek volna is, akkor se vállalnám – de nem is kértek fel. Először is, nem is vállalhattam volna, mert Magyarországra való visszatérésem után fél évet mindig Amerikában töltöttem. Az ember nem lehet tanácsadó, ha az élete jó részében külföldön tartózkodik. Ahogy én látom Magyarországot, az azzal is összefügg, hogy harminc éven keresztül külföldön éltem. Így aztán kicsit más szemmel nézek erre az országra, mint azok, akik végig itt éltek le az életüket. Kicsit másképp látom a demokráciát. Huszonharmadik évemet töltöm Amerikában. Megszoktam azt, ahogyan ott viselkednek az emberek. Hozzászoktam ahhoz az egyszerű dologhoz, hogy ott az államelnök személyének, a kormányon lévőknek az égvilágon semmi közük nincs ahhoz, hogy mi van a sajtóban, mi zajlik az egyetemen, az újságoknál, vagy mi történik a rádiónál, a televízióban. Nálunk viszont mindenki attól retteg, ha ez kerül kormányra, akkor ilyen lesz a televízió, ezt vagy azt fogják kirúgni, ezt vagy azt az újságot fogják bezárni, egy színháznak más lesz az igazgatója, az összes színház igazgatóját lecserélik, más fogja a fesztiválokat rendezni. Ez tökéletesen elképesztő. Mintha a politikai osztálynak nem az lenne a feladata, hogy megadja az általános politikai irányvonalat. Semmi köze nincs ahhoz, hogy mi történik az újságban, a rádióban, a televízióban. De miért is van nálunk ehhez köze? Mert megszoktuk. Itt jön a kádárizmus. Itt jön

¹² Az idézetek sorrendben: Petőfi Sándor: *Pató Pál úr* (1847); Arany János: *Bolond Istók*. Második ének (1873); Ady Endre: *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* (1905)

Aczél. Megszoktuk, hogy alkalmazkodjunk. Ha jön egy új kormány, akkor nekünk mindig azt a szint kell fölvenni, ahhoz kell idomulni, mert mit fognak rólunk ők mondani. Az újság is ezt csinálja: kirúgja azt, aki nem ezt a szint vallja. Van, akit nem is kellene kirúgni, de a biztonság kedvéért azért kirúgják. Aztán a rádióban és a televízióban is a biztonság kedvéért megszabadulunk azoktól, akit ezek az urak nem szeretnek. Mert hátha... Mert hátha nekik van nagyobb hatalmuk már most is, vagy jövőre, vagy két év múlva. Ki tudja. Jobb, ha ettől megszabadulunk. Ha valakit valamiért nagyon megtámadnak, akkor eltávolítjuk magunktól. Hát mi csináljuk, nem csak ők. Mi csináljuk, mindannyian. Ez a kádárizmus lelke, ez bennünk van. Mindenkinél modellül szolgál Aczél György a mai napig. Mindenki számára: a magyar sajtónak, a televíziónak; minden kormányfő, minden miniszterelnök, minden kultuszminiszter ma is egy-egy újabb Aczél György. A szája íze szerint kell megválasztani munkatársainkat, a saját kénye-kedve szerint kell eldönteni, hogy milyen politikát fogunk követni, a szája ízének meg kell felelni. Azt akarom ezzel mondani, hogy mindannyian kérelmezők vagyunk, és minden vezérünk voltaképpen Aczél György.

– *Amikor beszélgettem az egyik kuratóriumi taggal, aki az Aczél György-hagyatékot gondozza, azt mondta, van jobboldali média és baloldali média. Kérdezem tőle, mit gondol, hogy én melyikbe tartozom? Melyiket képviselem: a jobb- vagy a baloldalt? És azt mondta: maga egy őszinte érdeklődő. Nem lehetséges olyan média vagy olyan médiát képviselő ember, vagy olyan dolgozó, aki egyik sem? Vagy legalábbis próbál politikamentes, objektív lenni?*

– Nézze, van olyan a médiában, hogy bal- és jobboldali. Ez önmagában nem lenne probléma, ha mindkét oldal objektivitásra törekedne. De abból adódik a probléma, hogy egyik oldal sem törekszik erre. Ugye nem kérdéses, hogy a *New York Times* mindig nyíltan, még csak nem is indirekt módon, a demokrata jelöltet fogja támogatni. Minden amerikai újság közli, hogy ezt vagy azt a jelöltet támogatom, mert van

véleményük. Az objektivitás nem annyit jelent, hogy nincs véleményünk, nem ítélkezünk, vagy nem tartjuk ezt vagy azt jobbnak, hanem megmondjuk, hogy miért tartjuk jobbnak ezt annál és azt ennél. Persze Amerikában is egy republikánus vagy demokrata szimpatizáns újságnál mást fognak javasolni vagy támogatni elnökjelöltnek. De minden lapban megjelennek cikkek, amelyek teljesen más koncepció alapján fogalmazódnak meg. Ennek mindig helyet adnak, nemcsak leveleknek, hanem írásoknak is. És az írások komolyak, érvelnek. Ennél fogva a média lehet jobb- és baloldali, amennyiben használjuk ezt a fogalmat, de attól még objektív, megbízható. Attól még hihetünk neki. Jobboldal, baloldal, semmi értelme nincs ebben a fogalomrendszerben gondolkodni. Ehhez még hozzátartozik, hogy Amerikában nincs is állami televíziós csatorna, de van közszolgálati televízió. Ez nem állami tévé, de mi tartjuk fönn, az állampolgárok. Mi küldjük a pénzt azért, hogy a televízió működni tudjon, és ne kelljen hirdetéseket közölnie. Vagyis ne hirdetésekből, hanem belőlünk éljen. Ez a közszolgálat. A közszolgálati minket, mindnyájunkat szolgál. Tehát nincs olyan elvárás, hogy jobb- vagy baloldali legyen, mert mindenki adja neki a pénzt, nem kérdezi meg a tíz- vagy a százezer dollárosoktól, hogy „Kérem, melyik politikai pártnak a szimpatizánsa: republikánus vagy demokrata, netán valamelyik más, egyéb párttal rokonszenvez?” Ez abszolút nem érdekes, ezek a fogalmak nem léteznek. Az egész rosszul van megfogalmazva: jobb- és baloldali média. Hát miért ne legyen jobb- és baloldali média? Mindenki tudja, hogy bizonyos újságok Amerikában támogatják a Demokrata, mások inkább a Republikánus Pártot. Ezt nagyjából mindannyian ismerjük, de ettől nem kevésbé objektív az adott lap, nem kevésbé hallgatja meg a másik oldalt, vagy ad teret a másik véleményének. És nem változtatja meg az álláspontját attól függően, hogy Bush, Carter, Clinton vagy Reagan az elnök. Ezen nem múlik az újság álláspontja.

Számomra nem az a probléma, hogy van bal- és jobbolda-

li média, hanem az, hogy a médiumok álláspontja attól függ, hogy kinek hízelegnek, és nincs saját politikájuk. Lehetne saját politikájuk a jobb- és a baloldalon belül is, remélem, hogy különböző politikák léteznek, ahogy egy csatornának, egy újságnak is megvan a saját politikai profilja. Saját politikai gondolkodási arccal rendelkezik, és felelősséggel tartozik ezért, fontos számára, hogy érvekkel és jó színvonalon igazolja: bizonyos álláspontnak helye van a közbeszédben. Lehet erről beszélgetni, lehet erről vitatkozni.

Azt hiszem, Magyarországnak nem az a problémája, hogy van jobb- és baloldali médium, hanem az, hogy nincs olyan, hogy felelősséggel vállalom, amit én mondok, bár bizonyos politikát inkább támogatok, mint egy másikat, a véleményemet én teljes felelősséggel, jó szívvvel alátámasztva, gondolatilag, érveléssel juttatom a köztudatba, tehát a közbeszédbe. Az a rossz, amit Magyarországon szekértáboroknak neveznek. Az a rossz, hogy csak az egyiknek adok hitelt, az egyik csak egyiket nézi, a másik csak a másikat, csupán az egyiknek hisz, a másiknak nem. Ez máshol nincs. Mert ha vannak is jobb- és baloldali, vagy se nem jobb, se nem bal, középjobb, középbal újságok és médiumok, akkor azért ebből nem következik, hogy az ember csak a saját magáét hallgatja, a másikat meg pfujolja. Más, nyugati országban ez nem fordulhat elő. Attól még mindegyikre odafigyel az ember. Sőt, hozzá kell tennem, hogy olyan embereket ismerek Itáliában, akik baloldaliak, de előszeretettel csak a jobboldali újságokat olvassák, mert az jobban érdekli őket. Olyasmit kapnak ott, amit nem tudnak. Ez Németországban is így van. Akik a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ot olvassák, azok nem feltétlen jobboldaliak, hanem érdekli őket az újság, mert jó lap, vagy több információt kapnak belőle. Éppen az érdekli őket, ami nem az ő álláspontjuk, hátha találkoznak egy figyelemre méltó szemponttal. Úgyhogy ez, ami Magyarországon folyik, hogy valaki csak a saját újságját olvassa – megnézed, milyen újság, hogy néz ki, és tudod, hogy a szekértáborba tartozik –, ez tökéletesen

abnormális, és megint csak azt mondom, hogy ismét Aczél Györgynél, a Kádár-rendszerénél vagyunk, ott kezdtük, ott folytatjuk.

– Az Aczél-hagyatékáról hallott egyébként, hogy létezik, és mi van vele?

– Csak azt hallottam, hogy létezik, de nem tudom, mi vele a helyzet.

– Igen, a Tudományos Akadémián őrzik, és van egy kuratórium, amelynek tagjait Aczél György a végrendeletében megbízta azzal, hogy gondozzák a gyűjteményét. Ebbe beletartoznak az összes neki írt levelek, képeslapok, könyvdedikációk...

– Én is dedikáltam neki könyvet, de az biztos meg is van.

– A könyv nincs meg, ki van tépve a dedikált lap, csak az van letéve a hagyatékba.

– Miért? Miért van kitépve?

– Így rendelkeztek.

– Ja, hogy ő így rendelkezett?

– Nem tudom, hogy ő maga így rendelkezett-e. Az egyik lánya mesélte, hogy amikor meghalt, akkor szabályosan félniük kellett attól, hogy betörnek hozzájuk, és elviszik a dedikált könyveket, a leveleket.

– Minden könyvet dedikáltak Aczél Györgynek. Akik ma a legjobboldalibbak, természetesen azok is dedikáltak neki könyvet. Nem tudom, melyik könyvemet, de biztos, hogy van olyan kötetem, amit dedikáltam Aczélnek. Lehetetlen, hogy ne legyen.

– Szeretettel: Heller Ágnes?

– Szeretetről nem volt szó szerintem, de tisztelettel, gondolom, tisztelettel dedikáltam. Mindenki dedikált könyvet Aczél Györgynek, lehetetlen, hogy én ne dedikáltam volna. Biztos megtettem. Sajnálom, hogy kiszakították a lapot, mert kár volt érte.

– Az ő kérésére történt ez a dedikálás?

– Nem. Nem hiszem, hogy kért valakitől dedikálást. Persze lehet, hogy kért, ezt nem tudom. Tőlem biztos nem. Az em-

berek egyszerűen a megjelent könyveikből küldtek Aczélnek egy példányt, kb. ugyanaz volt a jelentősége, mint ahogy régen az Országos Széchényi Könyvtárba is eljuttatták. Ő volt a Széchényi Könyvtár. Ha megjelenik az egyetemen a professzoroknak könyve, akkor a dékánnak vagy az egyetem elnökének küldünk egy dedikált könyvet. Nagyjából ugyanígy küldött az ember Aczélnek.

– A hálálkodó levelek is ott vannak a hagyatékban, most ezek is titkosak.

– Azt biztos nem küldtem, mert nekem megvan a neki írt levelünk másolatban, és abban minden van, csak hálálkodás nem. Király István inzisztált bennünket folyton, ő jóban volt Aczél Györggyel, és mi is valahogy Király Pistával, főleg Feri. Ő írt nekünk az emigrációba is, hogy jöjjünk vissza, szívesen látnak majd minket. Király Pista magyar nacionalista volt, és a levelében, amit megőriztem, nagy szerepet játszott, hogy a magyar nemzet vár minket vissza mint fontos tagjait. Mi keserűen azt válaszoltuk, hogy akkor nem kellett volna minket az országból kiutálni azoknak – Aczél Györgyre hivatkozva –, akikkel ő olyan jó viszonyt ápol. Rengeteg levelem volt, sokat kidobtam, de ezeket szerintem nem, mivel kicsit emlékek is.

– Szóval az történt az említett könyvekkel, hogy a dedikált lapokat kitépték, és azt őrzik titkosan a hagyatékban.

– De miért kell ezt titkosan őrizni? Látja, ez is olyan buta dolog. Ki szégyelli azt, hogy dedikált egy levelet Aczél Györgynek? Hát miért kell ezt szégyellni?

– Azt mondják a kuratórium tagjai, hogy ezzel védik annak a személyiségi jogát, aki hálálkodott vagy dedikált.

– Úgy kell annak a személyiségnek, akit ezzel kell védeni. A hálálkodás az kicsit más, az már rossz fényt vet, de azt sem kell védeni. Mert az istenit, az ember vállalja a saját múltját, nem gondolja? Jobb, ha vállaljuk, mert akkor nincs takargatnivalónk, akkor nem félünk, nem kell magunkat szégyellni, ha valami kiderül a múltunkból. Nem így van?

– És talán jobban meg is lehet érteni.

– Igen. Mert ezt Szabó István esetében is láttam, ő azért számot vetett a maga besúgó mivoltával a filmjeiben. De amikor nyilvánosság elé került, akkor összevissza kezdett beszélni: hogy életének legbátrabb tette az volt, hogy besúgott, meg ilyesmiket. Minek kell ez? Miért nem tud az ember a saját múltjával nyugodtan szembenézni? Van, amiért szégyenkeznünk kell, és van, amiért nem.

Szabó István hihetetlenül megsértődött rám, amikor a *Trauma* című 2006-os tanulmányban a szégyenkérdéssel kapcsolatban megemlítettem.¹³ Azt írtam: itt van egy ember, aki fiatalkorában elvállalta, hogy besúgjon. A helyzet nagyon rossz volt, emberek akkor nem csak bíróság előtt álltak, de kivégzések is voltak. Az ember félt. Teljesen megértem. De az, hogy most, amikor leleplezik, azt mondja, hogy életének legbátrabb, legkiválóbb tette volt, hogy besúgott, ezt felháborítónak tartom. Összevissza kezdett beszélni, összevissza kapkodott, hazudott. Hiszen volt neki lelkiismeret-furdalása, azért csinált olyan filmeket, amelyben hasonló helyzetben lévő embereket szerepeltet. Viszont a szégyent már nem bírta elviselni. Hogy mások tudják. Hogy mások látják. Hogy mások tekintete rajta van, és besúgónak látják. Alapjában a lelkiismeretével ő rendben volt, mert hiszen mindent megtett azért, hogy helyrehozza. Én ezt a szégyen hatalmának az igazolására hoztam fel, de úgy megsértődött rám, hogy egyszer, amikor egy kiállításon egymás mellett álltunk, nem akart megismerni, elszaladt, mintha nem is látott volna. Akkor rájöttem, hogy most is szégyelli magát. Itt van a másik, Bácskai Tomi, aki nem félt, aki bele merte mondani a kamerába: „Nagyon szégyellem magam.”

– Szerettem volna Szabó Istvánnal is interjút készíteni Aczél György kapcsán, de nem vállalta. Akkor sem, amikor azt mondtam neki, hogy a többiek biztosan fognak róla beszélni.

– Szabó Istvántól ezt én nem veszem zokon. Ezt nem morális leírásként, kritikaként értékeltem. Nem azt akartam

¹³ Heller Ágnes: *Trauma*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2006, 40–42. o.

mondani, hogy borzalmas ember Szabó, mert így reagált. A *Mephisto* című filmjében benne van a története. És az is benne van, hogy ha odanyújtod magadat, a kezedet egy hatalomnak, el fog pusztítani. Mondom, én tisztelem az ő munkásságát, nagyon jókat írtam a filmjeiről különben, szeretem mint rendezőt, de én egy traumajelenséget írtam le, és ezt nem fogja soha megbocsátani nekem. Mert ezért is szégyelli magát. Ez furcsa, nagyon furcsa. Egyébként én is tudom, hogy miért kell szégyenkeznem. Pontosan tudom. Én is bűnös vagyok, mert annak a pártnak a tagja voltam legalább két esztendeig; az a két esztendő is sok volt, amelyben ezeket a bűnöket elkövették. És amennyiben tagja voltam a pártnak, bűnrészes vagyok azokban a bűnökben, amiket elkövettek. Ezt jobb, ha az ember tudomásul veszi, és elmondja magának. A Kádár-korszakban már úgynevezett ellenzékieknek számítottam, de ezt idézőjelbe kell tenni, hiszen volt munkám az MTA Szociológiai Kutatóintézetben, és fizetést kaptam az államtól. Legfeljebb nem nyaltam a feneküket. Ez nem olyan borzalmasan nagy érdem. Aztán a korcukai nyilatkozatban kimondtuk, hogy mi ellenfelek vagyunk – ez egy politikai gesztus, rendben van. De ezt nem tartom hőstettnek, és itt is lenne mit szégyellnie az embernek. Bátrabb is lehetett volna a nyilatkozatunk. Ezt '56-ban is éreztem.

– És hogyan lett volna bátrabb?

– 1956-ban mentem az utcán, és bőgtem a forradalom alatt. Akkor azt mondtam magamnak, hogy szégyellem magam. Mert tudtam, hogy az egész disznóság és hazugság, és mégsem nyitottam ki a számat. Hallgattam. Akkor mondtam el magamnak a Babits-féle mondatot: „mert vétkesek közt cinkos, aki néma”. Néma voltam, hallgattam. Visszaminősítottak jeöltnek, nem kellett fölszólalnom a pártgyűléseken, és ez is gyávaság volt. Tudja, mit mondtam magamnak? Szerencsém van, hogy nem vagyok párttag, mert ha párttag lennék, akkor nekem szavaznom kéne. Vagy megszavazom a disznóságot, akkor disznó vagyok, vagy ellene voksolok, akkor pedig

kizárnak az egyetemről. „Milyen szerencsém van, hogy nem vagyok párttag” – ezt mondtam magamnak. Hát ne haragudjon, ez is a gyávaság jele! Ha az ember tisztességes, akkor jelentkezik, és azt mondja, hogy disznóságok történnek. És vállalja a felelősséget. '56-ban nagyon jól éreztem, hogy én is gyáva voltam, behúztam fülem-farkam, nem szóltam egy szót se, amikor láttam, hogy disznóságok történnek.

De nem akarom folyton rágalmazni magam: azért olyan esetek is előfordultak, amikor szóltam. Egy kolléganőmet, Gelencsér Ágnest, kizárták az egyetemről, mert nem vallotta be, hogy szülei nagybirtokosok voltak. Akkor felmentem a kerületi pártbizottságra, felháborodásomat fejeztem ki, és azt mondtam: disznóság Gelencsér Ágnest kizárni az egyetemről, nem is volt párttag. És itt van az isteni hála: amikor minket kirúgtak az állásunkból, egyszer csak cseng a telefon, felveszem, és azt hallom: „Gelencsér Ági vagyok.” Nem láttuk egymást nem tudom hány éve, azt mondja: „Csak azért telefonálok, mert nem felejttem el soha, amit tettél értem, és most csak azt akarom mondani, hogy én is veled érzek.” Mondtam, hogy köszönöm szépen. Nem vár az ember jótett helyébe jót soha, de azért jólesik, ha mégis találkozik ilyen gesztussal.

De nagyon sok szempontból nem tettem jót. Nem tettem jót, hallgattam, befogtam a számat. Ez nem kérdéses. Akkor is, amikor Pálffy Györgyöt rehabilitálták – ő volt az első rehabilitált a Rajk-perben. Hallom, Pálffy rehabilitálták, felszaladok Lukácshoz, mondom neki: „Lukács elvtárs, Pálffy rehabilitálták, minden hazugság volt.” Lukács azt mondja: „Mit ért ezen, Heller elvtársnő?” Mondom: „Azt, hogy minden hazugság volt.” Abban a pillanatban leesett a tantusz, abban a pillanatban. Tudtam én addig is, hogy minden hazugság, csak nem mondtam ki. Saját magamnak sem. Nagy Imrét támogattam, a márciusi határozatot elleneztem. Akkoriban azért már igyekeztem kicsit kinyitni a számat, csak icipicit, nem nagyon, de tudtam, hogy minden hazugság volt, mégsem mondtam ki.

Mindannyian bűnösök vagyunk, mindenkinek van a füle mögött valami, amiért szégyenkeznie kell. Jobb, ha tudja az ember, hogy nem ártatlan. Nem liliom. Az ártatlanság egy rossz kifejezés, meg a bűnösség is, mert nincs olyan, hogy valaki mindenben ártatlan vagy mindenben bűnös. Az a kérdés, hogy miben ártatlan és miben bűnös: itt vannak fokozatok.

Aczél Györgyről is meg lehet ugyanezt kérdezni: miben ártatlan, miben bűnös? Kétségkívül ártatlan volt abban, ami-ben Kádár János bűnös, hogy saját iniciatívájára megölt vagy megöletett embereket. Szerintem ebben Aczél György nem vádolható. Gyilkosok közt cinkos volt ő is, ebben viszont bűnös.

A korszaknak ezek a figurái nem élnek már közöttünk, régen meghaltak. Nem tudjuk, hogy viselkedtek, hogyan éltek volna. Ha Aczél Györgyre gondolok, valószínűleg elment volna Magyarországról. Ha meghosszabbítom az életét, biztos nem csatlakozott volna egyik párthoz sem itthon. Talán leszavazott volna az SZDSZ-re, de nem csatlakozik hozzájuk. Nem is vették volna be, mert ő a Magyar Szocialista Párt számára is tehertételnek bizonyulna, fekete pontnak, amit nem lehet vállalni. Mindenki gyáva, senki se vállal semmit. Úgyhogy valószínűleg elment volna Bécsbe, vagy valahol más-hol tölti az öregkorát. Esetleg akkor valóban megírta volna az emlékiratait, amit végül is nem írt meg. Lediktálta volna, mert nem nagyon hiszem, hogy ő tudott emlékiratokat írni.

– *Miért nem?*

– Mert szerintem ő voltaképpen nagyon-nagyon okos ember volt, de nem hiszem, hogy termékeny lett volna, nem hiszem, hogy igazán tudott írni. Tudott beszélni, így aztán, gondolom, kitűnően tudta volna diktálni. Mindig, egész életében az a fiatal színész maradt, szerepet játszott, de a szerep hozzáért az arcához. Most már erről, a régiékről, azért könnyebb beszélni, a szereplők nem élnek. De ismétlem: a szereplők mégis tovább élnek, még hozzá bennünk. Azokban is, akik gyűlölték őket. Horthy Mikulás is itt él az országban.

Bocsánat, nem akarok bántani senkit, Horthy Miklóst kell mondani, de mindig Mikulásnak hívtuk. Azért, mert december 6-án volt a névnapja, s ez Mikulás-nap volt, iskolai szünnap. Már gyerekkorunkban is így neveztük.

– *Megnézhetjük azokat a leveleket, amit említett?*

– Igen, a sok dokumentum között ennek meg kell lennie, de nálam mindig rendetlenség és összevisszaság van. Még a szerelmes leveleimet se találom, mert azokat is összevissza pakoltam.

Találtam egy dokumentumot, megmutatom, a Belügyminisztérium útlevélosztályának a levele. Ez egy gyönyörű okirat, tudniillik annak az igazolása, hogy hogyan lehet egy jogtalanságot jogi nyelven megfogalmazni. Ez tökéletes jogtalan intézkedés, és jogi nyelven megfogalmazva úgy szól: az én számomra kiadott útlevelemet „...a belügyminisztériumi rendelet XI. paragrafusában biztosított jogomnál fogva visszavontam. Felhívom, hogy az útlevelét eljáró beosztottamnak adja át. A határozat ellen fellebbezésnek helye nincs.” Majd azt írja: „Az 57. IV. Tv. paragrafus alapján a belügyminiszterhez címzett és az útlevélosztálynál előterjeszthető panasszal élhet.” Tehát fellebbezéshez nincs jogom, de panasszal élhetek. Ez egy középkori jogrendszer. A középkorban a jobbágnak van kérelmezési joga, de semmi más joga nincs, csak ez. Fellebbezésnek helye nincs, de kérelmet benyújthatok a Belügyminisztériumba. Körülbelül ez annyit jelent, ha benyújtok egy kérelmet, akkor beszerveznek besúgónak. Az érdekes ebben az, hogy egyszerűen nem adják meg az ablakot, ami természetes, hanem az útlevelet is bevonják. Még érdekesebb, hogy a Belügyminisztérium útlevélosztályának vezetője a kibocsátó, de aláírás nincs. Egyszerűen nem írják alá a levelet, pecsét van, aláírás nincs.

– *Dátum?*

– Dátum van, 1968. augusztus 30-a. Ez közvetlen válasz volt a korçulai nyilatkozatra, amit augusztus 21-én adtunk, ha jól emlékszem. Így augusztus 30-án visszavonták

az útlevelemet. Politikai döntés, jogi nyelven megfogalmazva, fellebbezésnek helye nincs. De panaszt tehetek a Belügyminisztériumnál. Ismétlem, aki panaszt tesz, azt beszervezik. Nagyon szép példája annak, hogyan lesz egy teljesen jogtalan intézkedés egy politikai döntésből, és annak is, hogy egy politikai döntést jogi nyelven hogyan lehet megfogalmazni. Mindannyiunk útlevelét bevonták, akik részt vettünk a korçulai nyilatkozatban. De kiskaput is hagytak: éljenek panasszal a Belügyminisztériumnál. Mondanom sem kell, nem fordultunk a Belügyminisztériumhoz. Köztudott volt, hogy mindenkit megpróbálnak beszervezni, aki közvetlenül a belügyhöz fordul.

– *Akit beszerveztek, arra kényszerítették vagy vették rá, hogy jelentsen valakiről?*

– Igen, azt, akit beszerveztek, arra kényszerítették, hogy jelentsen. Kényszeríteni... Ez egy nagyon furcsa szó. Senkit sem lehet arra kényszeríteni, hogy jelentsen. De sokakat meg lehet zsarolni úgy, hogy végül jelenteni fognak. Nem mindenkit, mert valaki elkerüli, és nemet mond. Mi mindannyian elkerültük ezt, eszükbe sem jutott bennünket megzsarolni, beszervezni. Hogy miért nem? Ez is olyan furcsa dolog: azért kell valami ahhoz, valaminek kell lenni abban az emberben, ami számukra azt az ötletet adja, hogy be lehet szervezni. Mondjuk például az, hogy a Belügyminisztériumhoz panasszal fordul, miután fellebbezéshez nincs joga. Ha mégis panasszal fordulsz, ezzel az egy gesztussal már rabjuk is lettél. És ezt nem engedheti meg magának egy ember.

Valahol megvan az a levél is, amit Aczéltól kaptam. Biztos, hogy van ilyen. Lehet, hogy megköszöni egy könyvem. Meg szokta köszönni a könyveket. Ha megtalálom a levelét, akkor kiderül, hogy melyik kötetemet küldtem neki.

– *A könyveket antikváriumba vitték, miután a dedikált lapokat kitepték.*

– Ha antikváriumba vitték, akkor rettenetes ostobaságot követtek el, hiszen tízszer annyit ér egy dedikált könyv. Főleg,

ha Aczélnak szóló dedikációval adnának el egy könyvet, az nagyon értékes lenne. Azért sokkal több pénzt kaphatnának, hogy rövidre fogjam a dolgot. Úgyhogy hihetetlen ostobaság volt. A lányai tépték ki a dedikációkat?

– *A lányok adták el, igen. Azt sajnos nem tudom, hogy kinek jutott eszébe a lapok kitépése. De ez már nem változtat a helyzeten.*

– Aczél különben gyűjtötte a kéziratokat. Márkus Gyuri azt mondta nekem – éppen a mostani beszélgetés alkalmával –, hogy mielőtt elmentek Magyarországról, Aczél arra kérte őt, ha külföldre érkezik, küldjön neki kézírással egy képeslapot. Gyűjtötte az aláírásokat meg a kéziratokat, és azt akarta, hogy Márkustól is legyen kézírata. Aczélnak fontos volt, hogy dedikálják neki a könyveket, mert minden dedikáció egy kéziratnak számított, és ezek mehettek a gyűjteményébe.

– *Igen, és ez van most titkosítva.*

– Az kár, mert ez egy gyűjtemény, kéziratokból álló gyűjtemény, aminek lehet monetáris és egyéb jelentősége is. Biztosan rengeteg orosz vagy német embertől tett félre kézírást. Mi az istennek titkosítják ezeket? Miért?

– *Csak a kortársak által Aczélnak írt levelek és dedikációk vannak titkosítva. Azt mondják, azért – azon túl, hogy a személyiségi jogait védik –, mert nem akarnak embereket kellemetlen helyzetbe hozni. Valaki számára nagyon rossz bélyeg lenne, ha kiderülne a nyilvánosság előtt, hogy ő úgymond nyalta Aczél fenekét.*

– Gyerekem, ezt nagyon-nagyon buta dolognak tartom. Az emberek, ismétlem, vállalják a felelősséget a saját életükért. Ez nem tartozik azon kérdések közé, amelyeket titokban kell tartani. A levél tulajdonosa hivatalosan az, akinek szól. Ha én kapok egy levelet, a levél az én tulajdonom, nem pedig azé, aki írta. Tehát ha Aczél Györgynek írja a levelet, akkor Aczél György a tulajdonos, halála után pedig az örököse. És annak, aki a levelet írta, jogilag az égvilágon semmi köze nincs ahhoz a levélhez, mert az már nem az ő birtoka. Tudniillik, ha én kapok egy levelet, nekem jogom van publikálni anélkül, hogy az íróját megkérdezném. Ha én mégis kérem az engedélyét, az

csak a személyes jóindulatom része. Ha nem járul hozzá, akkor is közölhetem. Mi az, hogy a személyiségi jogait védik annak, aki írt Aczélnak levelet, dedikációt? Nem értem. Jogilag, emberileg és politikailag is érthetetlen.

– *Most a kuratórium birtokolja ezt a hagyatékot, és ők így döntöttek.*

– Vámost meg fogom erről kérdezni, mert ő az egyetlen, akit ismerek a kuratóriumból.

– *Vámos Tibor azt mondja, ő sem ért vele egyet. Ő viszont csak egy a kuratórium tagjai közül.*

– Ismétlem, nem értem, nem tartom helyesnek és jogilag rendben levőnek sem.

Itt, a papírjaim között találtam egy levelet, amit furcsa módon eddig nem vettem észre. Kínáltak nekem egy állást 1973-ban. Aczél 1968-ban, tehát még Korčula előtt, elgondolkozott azon, hogy Márkus Györgyöt kinevezze egyetemi tanárnak. Amikor Márkus Gyuri azt mondta, hogy abban az esetben fogadná el, ha engem is kineveznének, Aczél azt válaszolta, hogy arról szó sem lehet. Szóval engem mindig kicsit különválasztottak a többiektől. Tehát az egyetemre nem tettem be a lábamat, de állást kaptam a Szociológiai Kutatóintézetben 1963-ban. 1973-ban zajlott le az a fegyelmi tárgyalás, amelyben az állásomból kitettek. Akik párttagok voltak közülünk (én nem voltam az), egyúttal a pártból is kizárták. Erre mondta Aczél György, hogy ha vártunk volna, akkor esetleg rendes állást kapunk. A levélre válaszolva, amiben állást kínálnak, visszaírtam, Köpeczi Bélának címezve a levelet (ő akkor az Akadémia főtitkára volt), hogy én nem fogadok el egy állást, amikor a barátaimnak, akikkel együtt rúgtak ki, nem ajánlanak fel semmilyen normális munkát. Tehát visszautasítom ezt az ajánlatot. Köpeczi akadémikusnak írt velem így szól: „Szükségesnek tartottam, hogy a számomra felkínált álláslehetőség visszautasításának indokát Önnek, nem pedig munkahelyi vezetőimnek, részletezzem. Az állás számomra teljes mértékben elfogadható lett volna, hiszen, ha

csupán részlegesen is, mégis biztosítja a tudományos munka egyetlen döntő feltételét, a saját kutatási témához szükséges szabadidő egy részét. Mint hogy azonban ilyen lehetőséget csupán nekem biztosítottak egy olyan vizsgálat lezárásaképpen, melynek során egyik oldalról se vonták kétségbe az érintettek teoretikus, filozófiai, szociológiai álláspontjának közös mivoltát, és mivel semmiféle olyan jogcímet nem ismerek, mely számomra kiváltságok vagy kedvezmények elfogadását velem együtt gondolkodó barátaimmal szemben erkölcsileg indokoltá tenné vagy tehetné, a felkínált állásról lemondok.”

Sokáig el is felejtkeztem erről a levélről, most találtam meg. Erre mondta Aczél György, hogy milyen örültség volt visszatartatni, mert ha elfogadtam volna, akkor minden rendbe jön. Akkor itt maradhattunk volna. Ez volt Aczél álláspontja.

– *Mi lett volna, ha mégis elfogadja?*

– Aczél azt mondta, ha elfogadom, lassan visszaszívároghatok az Akadémia Tudományos Intézetének munkatársaként. Pontosan ezt nem akartuk játszani, nem akartuk a játékszabályokat betartani, meguntuk őket. Körülbelül akkor is sejtette az ember, hogy ez a játékszabály azt jelenti: önkritikát gyakorolni, elfogadni, meghúzódni, aztán majd lesz valami. De nem akartuk elfogadni a játékszabályokat, én se, már belefáradtam.

Ez is egy érdekes dokumentum: „A Magyar Tudományos Akadémia 1969. évi 41. számú törvényerejű rendelete és az alapszabályok alapján az Akadémia feladatai közé tartozik a társadalomtudományok marxista–leninista művelése. Ebből következik, hogy az Akadémia Társadalomtudományi Intézeteiben alapvető követelmény a tudományos kutatómunkának marxista–leninista alapon való művelése. Ennek a követelménynek, ahogy ezt a lefolytatott párt- és állami vizsgálat megállapította, az Ön tudományos munkássága nem felelt meg, mivel írásaiban antimarxista nézeteket képvisel.” Ezt Kulcsár Kálmán igazgató írta alá 1973-ban, és ennek alapján mondták fel az állásomat azonnali hatállyal. A felmondás

indokát imádom: „Az Intézetnél betöltött munkakörének ellátására alkalmatlan.” Ezt kiteszem az ablakba.

Különben most kaptam meg az iratoknak, a besúgó jelentéseknek egy részét a Történeti Hivatalból. És abból jöttem rá, hogy akinek írtam a levelet, az Siklós Margit, ugyanis az egyik besúgó megemlíti a nevét. Valószínűleg ez a kedves Margit valamilyen funkciót töltött be. Azért írtam neki, mivel nem akartam Aczélnak írni. Bizonyára alatta állt, mert különben nem írtam volna neki, de biztosan valamilyen kapacitással rendelkezett, mert ha nem rendelkezett volna, akkor sem hozzá fordulok. Az egész neki írt levelem hihetetlen pimasz hangnemben van megfogalmazva, de ezt is csak most fedeztem fel, hogy a régi írásokat kerestem, és ebbe is belekukkantottam.

Ebben a levélben én az Aczéllal történt tárgyalásra utalok, amelynek következtében az a megállapodás jött létre, hogy a nem politikai tartalmú írásainkat kiengedik, és kiküldik külföldre. Hogy mi a politikai tartalom, azt ők határozzák meg, mint ebből a levélből is kiderül. Nekik nagyon sok minden politikai tartalmúnak számított ezek közül az írások közül. Számomra politikai tartalmú egy írás, ha nyíltan, politikailag támadom a kormányt. Mint ebből a levélből is láthatod, én szemtelenül beszélhettem Aczéllal.

„Kedves Margit! Mindenekelőtt megmondom, nehéz hinni abban, hogy bárki is fontosnak tartja a magyar kultúrában való részvételünket, ha senki nem tartja fontosnak azt, hogy olyan joggal, útlevelemmel rendelkezünk, mellyel gyakorlatilag minden magyar állampolgár rendelkezik. Ezt a kérdést Aczél Györggyel való említett beszélgetésemben szóba hoztam, és ő, mint nem rá tartozót, magától elutasította. Műveink külföldre küldésére vonatkozóan Aczél Györggyel 1974 októberében folytatott beszélgetéseim során megállapodás jött létre. Vagy legalábbis én azt hittem. A beszélgetés alapján hihettem, hogy ilyen megállapodás létrejön. Valamennyiünk nevében kijelentettem, nem politikai csoport, teoretikus kör vagyunk,

és ennek megfelelően nem kívánunk politikai írásokat írni, írásaink elméleti jellegűek. Igyekeztem kritériumokat találni valamely írás politikai vagy nem politikai jellegének megítélhetőségére. Máskülönben nem csupán cenzúrának vagyunk kitéve, hanem egyszersmind szeszélyes és önkényes cenzúrának is, melyeket ő megértően hallgatott, bár rögtön jelezte, hogy még további kritériumokra lesz szükség. Ezzel szemben kijelentette, hogy írásaink ilyen specifikálás mellett harminc napon belül kimehetnek külföldre, és amellyikkel »probléma« van, azokat is kiküldik legkésőbb fél éven belül, az említett problémákat az érintettekkel megbeszélik. A megállapodás kardinális pontjait az első pillanattól kezdve nem tartották be. Igaz, és ezt minden beszélgetésünkben hangsúlyoztuk, hogy az írások százalékos többsége kiment. Bár az 1973 májusában hozott határozatok által érintett munkákat, melyeket be sem adtunk, természetesen továbbra is vállaljuk, és velük az arány jelentősen romlik. Azonban többet közülük mindenfajta megbeszélés nélkül kurtán visszautasítottak, kiterjesztve rájuk a politikai tartalom most már nem is definiált kritériumát. Miután e kritérium ilyen rugalmas kiterjesztésének szociális következményeit Magyarországon minden felnőtt ember ismeri, ezt a kérdést nem kell előtted tovább részleteznem. Megjegyzem azonban, hogy a korlátozó rendelkezések különösen érzékenyen érintik Vajda Mihályt. Példaként említem fasizmus-tanulmányának kérdését. Tisztában vagyok vele, hogy koncepciója, melyet osztok, vita tárgya. Egy dolog azonban, hogy a magyar tudományos élet valamely magas rangú képviselője, szubjektív és objektív módon teljes joggal, álláspontját a maga megválasztotta formában vitatja, és egy másik, hogy a tanulmány nem mehet ki külföldre. E két pont közti szükségszerű összefüggés számomra nem evidencia.” Azt hiszem, eléggé szemtelen.

– És lett ennek valamilyen következménye, válasz vagy valami?

– Nem, bizonyára nem lett következménye. Ugyanis az, hogy a kéziratainknak egy része kiment, az a Helsinki

Megállapodás hatására következhetett be, és amiatt is történhetett, hogy mi voltunk azok, akik külföldi újságoknak interjúkat adtunk, és ezzel voltaképpen védelmet is szereztünk magunknak. Egyrészt persze támadhatóvá lettünk, a férjem letartóztatása is ezt fejezte ki. Ezzel megmutatták, hogy jobban félték és tartottak tőlünk, és ezért rosszabb szituációba kerültünk – ugyanakkor jobb helyzetbe is. Mert hiszen a férjem állandóan hangoztatta, hogy ha hozzánk nyúlnak, abból világbotrány lesz. Ettől akkor a Kádár-vezetés félt is, mert elég jó renoméjük volt külföldön. Úgy értékelték őket, hogy ez mégiscsak másfajta kommunizmus, mint a többi, és ezt használtuk ki szemtelenül. Ők nem akarták a saját képüket rontani, és Aczél is ehhez tartotta magát. Azt szerették volna elérni, hogy liberális kép éljen róluk Nyugaton, és ha erőteljesen hozzánk nyúlnak, akkor romlik a kép.

– Ez a levél egy másolat. Mindent indigóval írt?

– Indigóval írtunk minden géppel írt leveleket. Itt van a házkutatási parancs is. Én nagyon pimasz voltam, annyira, hogy amikor házkutatást tartottak nálunk, akkor azt mondtam ott az ávosoknak: „Utoljára nálam a Gestapo tartott házkutatást.” Akkor a férjem, Feri, kivitt a konyhába, és így szólt: „Ági ne gestapózzál itt, ne gestapózzál itt!” Én azonnal gestapóztam, amikor őket láttam, mert én egy pukkancs vagyok.

– Ez a házkutatás miért történt?

– A férjemet akkor elvitték előzetes letartóztatásba, mert Márkus György egyik, Lukácsról szóló tanulmányát a férjem odaadta egy fiatal német hölgynek, hogy vigye ki Németországba. Szigorúan tilos volt kiküldeni kéziratot, csak a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül lehetett. Az indoklás szerint devizabűntettel vádolták a férjemet, mert anyagi értéket csempészett külföldre egy Márkus György által írt cikk formájában.

– Aczél tudott erről a házkutatásról?

– Hogyne tudott volna! Hát persze, hogy tudott, ugyanabban a házban laktunk. Azt is tudnia kellett, hogy a lakásunkba

állandóan bejött a házfelügyelő, és nem csak a telefonkészülékbe, hanem a falba is lehallgató készülék volt bekapcsolva.

– *Ez hogy derült ki?*

– Nagyon egyszerűen. Először is, amikor a lányom ott lakott, kivették a falból – de ez már a rendszerváltás után történt. Elmesélek egy korábbi, még a rendszerváltás előtti históriát. Volt egy kutyánk, ami minden idegennel búbájosan viselkedett, túlságosan is kedvesen, ugrott rájuk, nyalta a kezüket. Mikor följött a házfelügyelő az ávosokkal, a kutya nyüszögve elbújt a divány alá. Ennél pontosabb jelzésre egyáltalán nem volt szükségünk. Állandóan jártak a lakásunkba, valószínű, megverték a kutyát, hogy ne ugasson. Ezért nyüszögött, szaladt, hogy elbújjon az ágy alá. Szegény kutya, ő tényleg nem tehetett semmiről. Ami pedig a házkutatást illeti, az összes olyan iratunk, ami őket érdekelte volna abban az időben, már régen a Nehézipari Minisztérium széfjében hevert, mert egy barátunk, aki ott dolgozott, elvitte, és biztonságba helyezte. Mert azért voltak segítő kezek itt, szegény Schlinger András, azóta már rég meghalt, de akkor nagy szívességet tett nekünk. Úgyhogy találtak egy Szoltsenyicint, meg mit tudom én, még, miket. Vittek el kéziratosokat is, de azok már se nem osztottak, se nem szoroztak, hiszen ami ránk nézve terhelő lehetett volna, az már nem volt ott.

– *Beszélt valaha Aczéllal erről a házkutatásról?*

– Nem, soha.

– *Csak mostanában kérte ki az önről szóló jelentéseket a Történeti Hivatal levéltárából?*

– Tudtuk, hogy vannak besúgók, ott voltak körülöttünk állandóan, ez most csak arról szól, hogy azonosítottak huszonnégyet a besúgóim közül. Én már kétszer kértem: egyszer kaptam is egy anyagot egy másik korszakra vonatkozóan. Az évekkel ezelőtt történt, amikor először lehetett kérni. Most tudtam, hogy már több anyaguk van, újra kértem, és egy másik korszakra vonatkozóan kaptam meg. Szemben az előbbi dokumentummal, azonosították azokat a besúgókat, akik

aláírták a beszerzési nyilatkozatokat. Most a besúgóim közül huszonnégy nevéhez hozzájutottam, kilencet nem azonosítottak. Harminchárom volt, és abból kilenc nem azonosítható.

– *Hogyhogy nem azonosítható?*

– Azért nem azonosítható, mert személyiségi jogok védelme alatt állnak, vagy akinél van egy kis bizonytalansági faktor is, azt nem adják ki, és igazuk van. Ha nem százszázalékos, hogy valaki besúgott, nincs aláírva beszerzési jegyzőkönyv, akkor nem adják ki a nevet. Én ezt megértem, nem tartom olyan rettenetesen fontosnak, hogy tudjuk a nevüket, mert ez kizárólag a kíváncsiságunkat elégíti ki, sokkal érdekesebb, hogy mi az, amit besúgtak.

– *Ezt is tudja?*

– Persze, hát a régiekből is tudtam, ezekből is tudom. De aláírtam, hogy nem beszélek ezekről, tehát most is hallgatok róla, csak azoknak nyilatkozom, akik tudományosan foglalkoznak ezzel.

– *Aki tudományosan foglalkozik vele, az nyilvánosságra is hozhatja?*

– Ezt kérdezze meg a Történeti Hivaltaltól, én nem tudom. Csak a rám vonatkozókat olvashattam, a lapon a többi információ ki volt fehérítve. Aki tudományosan foglalkozik vele, az megkapja az egész jelentést.

– *Úgy tudom, hogy aki ma közszereplő, annak nevét nyilvánosságra lehet hozni. Aki nem, de egykor az volt, annak nem, mert jelen pillanatban nem közszereplő.*

– Ezek közül, akiknek a nevét én megkaptam, tudtommal egyik se közszereplő manapság. Tudtommal.

– *De valaha közszereplők voltak...*

– Nem ismerem minden közszereplőt, de tudtommal egyik se, különben nem is adták volna meg. Egyébként csak azért kértem el a jelentéseket, mert a lányom nem hagyott békén. Kíváncsi, róla mit jelentettek. Nem tudhatta meg, mert csak az maradt bent, amit rólam írtak, de amit a környezetről vagy

a család más tagjáról, az nem. A lányomnak külön kéne megkérnie a sajátját. A kutatók, a történészek mindent megkapnak. Ha valaki azzal megy be, hogy ezt a korszakot vizsgálja, akkor odaadják azt is, amit nekem nem adnak ki, hiszen nekem csak a rám vonatkozó mondatokat és jelentéseket adják ki. És én ezt korrektnek tartom.

– *Az egyik filmmennél egy történész segített nekem, és kikutatta az egyik szereplőmről, hogy besúgó volt, viszont az érvényben lévő törvény alapján nem mondhattuk el a filmben, mert ma nem közszereplő.*

– Nagyon érdekes különben. Az azonosított besúgóim közül van például egy, aki leírta, hogy annak idején állandóan feljárt hozzánk, de én nem emlékszem rá. Nem tudom, hogy ki volt az, nem emlékszem az emberre. Pedig biztos, hogy ott volt, mert állandóan írta, hogy ott járt nálunk. Azt is leírta, hogy az első férjemmel konfliktusaim vannak, mert nem egészen egyeznek a nézeteink – ő már akkor felfogta, észrevette, ami később evidenssé vált. Úgyhogy meglehetősen közeli embernek kellett lennie, ott van a rendes neve, és én bizony nem tudom, kiről van szó. Márkus Gyuri barátunk, aki tényleg gyakran feljött, Kusi néven szerepel – ez a beceneve volt. Hogy valaki intim részleteket tud rólunk, szerelmi viszonyokról meg ilyesmi, és azt se tudom, hogy kicsoda, ez egy kicsit furcsának tűnik.

– *Igaz volt, amit jelentett?*

– Igen, amit jelentett, pontosan igaz volt. Még részletesen elemezte is Makai Mária és Földvári Tamás ellenem írt cikkét a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben. És voltaképpen az igazi neve nem mond nekem semmit. Ez a besúgó az első férjemmel, Hermann Istvánnal való házasságomról súgott be. 1962-ben váltam el, vagy költöztem el tőle. Ebből a korszakból megkaptam a két rendőrségi figyelmeztetésem is. Az elsőt 1964-ben, ez biztos, mert szoptattam a fiamat, tehát arra emlékszem. A második figyelmeztetés 1973-ban jött, ez kapcsolatos a házkutatással, a második férjemnek, Fehér Ferencnek az őrizetbe vételével.

– *Az akkori időből a besúgói jelentéseket még nem kapta meg?*

– Még nem, talán még nem jutottak el odáig. Nehéz munka ugye, össze kell szedni az elejétől. Ebből a korszakból viszont már évekkel ezelőtt kiadták a határozatot, mely szerint államellenes izgatásért utolsó figyelmeztetésben részesítettek. A jelentéseket pedig nem. Azt mondták, hogy minden évben fognak újabb anyagokat küldeni, egy csomó dolgot fel kell dolgozni.

– *Az eddig megkapott jelentések tartalma meglepte?*

– Abszolút nem. Nem volt semmi, ami meglepjen.

– *A személyekre vonatkozóan esetleg?*

– Egyetlen személy lepett meg, de az sem személyesen engem érintett, mert a férjemnek és Antall Józsefnek volt jó barátja az egyetemről. Ő egy kicsit meghökkentett, hogy besúgott rólam.

– *Őt miért lehetett beszervezni?*

– Nem tudom, fogalmam sincs, ezekre a kérdésekre a jelentése nem adott választ. Diákok vannak beszervezve, egy csomó egyetemi hallgató, meg ilyesmi, egyetemi tanárok is jelennek. Hát istenem, mindenféle van! Az egész dolog engem nem érdekelt, csak a Zsuzsa lányom kedvéért kértem ki.

– *A lánya, Hermann Zsuzsa mit csinál? Mit dolgozik?*

– Pszichológus. A Pszichológiai Intézetben dolgozik, van egy programja, televízióban, interneten *Lelki segély* címen. Nagyon sokan fordulnak hozzá, főleg magányos emberek lelki tanácsot kérni. Ő abban különbözik más lelki tanácsadóktól, hogy össze is hozza a magányos embereket, partikat csinál velük, elmennek együtt a Velencei-tóhoz sátorláborozni. Tehát lényegében arra ösztönöz, hogy ismerjék meg egymást. Csak azokkal nem foglalkozik, akiknek pszichiátriai problémái vannak, azokat átutalja pszichiátereinek.

– *Apropó, Popper Péternél is voltunk. Ő is elmondta a saját Aczél-történetét.*

– Nem is tudtam, hogy ő kapcsolatban volt Aczéllal. Keveset tudok Popper Péterről. De Aczéllal mindenki vala-

hogyan kapcsolatba került, kinyújtotta a csápjait, és minden-
kivel akart találkozni.

– *Nagyon érdekes, Popper azt mondta, a nőkhez való viszony,
a nők kezelése volt bennük a közös. Ugyanis őt sem a szépségéért
szerették a nők.*

– Poppert nehéz is lett volna ezért szeretni...

– *Hanem a hírneve miatt, és szerinte Aczél is így volt ezzel.*

– Nem is tudtam, hogy Aczélt szerették a nők. Ha igen, én
nem tartoztam közéjük. Fiatal voltam akkor, de esküszöm,
hogymég nem tartoztam azok közé, akik Aczélt szerették. Persze
a hatalomnak szexuális vonzereje is van, szóval a hatalom az
egy erotikus dolog, már akire hat. Különböző hatalmak van-
nak, férfiakra is hat a hatalom erotikája, pont amennyire a
nőkre. Nagyon sok férfiember, meglett férfiember volt kvázi
szerelmes Aczél Györgybe, mert a hatalom erotikus vonzerő-
vel bír. Bájosnak tartották.

– *Azért, mert hatalma volt?*

– Nem mindenki bájos, akinek hatalma van, valakitől
egyszerűen félünk. Csomó ember dolgozott a pártközpont-
ban, akit aligha lehetett volna bájosnak tekinteni. De Aczél
rendelkezett valamilyen bájjal, valami színészi képességgel.
Színésznek készült, mondjuk úgy, hogy tudott játszani szere-
peket. Így a bájos, megnyerő férfi szerepét is el tudta játszani.
És ez, ha együtt jár a hatalommal, akkor azonnal vonzereje
van. De ismétlem, rám nem hatott.

– *Popper megjegyezte viszont, hogy Heller nagyon csinos volt.*

– Igen, csinos, ezt nem tagadom. Negyvennégy kilót nyom-
tam, most negyvenkilenc vagyok, persze, hogy csinos voltam.
Fiatalon, negyvenévesen voltam a legcsinosabb. De akkor se
tetszett nekem Aczél György.

A következő dokumentum arról szól, hogy 1989. június 13-
án megszüntették az ellenünk hozott akadémiai határozatot:
„A Magyar Tudományos Akadémia nevében 1973-ban ho-
zott diszkriminációs intézkedéseket a Magyar Tudományos
Akadémia 149. közgyűlésén felülvizsgálta, és súlyosan káros-

nak, tudomány- és jogellenesnek minősítette.” Úgyhogy ezzel
a Magyar Tudományos Akadémia sietett csóválni a farkát.
Kaptam Horn Gyulától is egy levelet, amelyben szégyentel-
jesnek nevezi a párthatározatot ellenünk, de azt nem talál-
tam meg. A kilencvenes évek elején kelt az a levél, amiben ezt
közli, meg azt is, hogy a Magyar Szocialista Párt nem ugyanaz
a politikai csoportosulás, és elítéli az MSZMP-t, hogy ese-
tünkben milyen igazságtalan, rossz és hazug volt.

– *Hogy reagált erre?*

– Válaszoltam egy levélben. Ő, azt hiszem, mint pártelnök
írta alá, én meg miniszterelnök úrnak szólnítottam. Tudom,
hogy valami rövid választ írtam erre. Nem akartam levelezni
az MSZP elnökével, hanem a miniszterelnök úrnak címeztem.
Mert minden miniszterelnökkel hajlandó vagyok levelet válta-
ni, miután a miniszterelnökség egy funkció, a köztársaság funk-
ciója, és mint funkciót tiszteletben tartom. Akkor minden je-
lentésben, újságcikkben azt közölték, hogy jobboldali vagyok.
Amikor Magyarországra jöttem, még nem voltam baloldali.

– *Muszáj, hogy egy filozófus bal- vagy jobboldali legyen? Hogy
valamelyik oldalhoz tartozzon?*

– A filozófus egyik sem. A filozófus a saját filozófiáját köve-
ti. De a filozófus honpolgár is, elmegy választani, és ez teljesen
független a filozófiától. A filozófusnak nem is kell, hogy poli-
tikai álláspontja legyen. Én komolyan vettem azt, hogy van-
nak teoretikus álláspontok, aminek nincs politikai jelentősé-
ge, csak ki- vagy fel lehet őket használni. Az nem egy politikai
kérdés, hogy mi a véleményem a metafizikáról vagy az anali-
tikus filozófiáról. Mint honpolgár, az ember azért elmegy vá-
lasztani, és honpolgárként, nem pedig filozófusként adja le a
voksát olyan pártokra is, amikkel többnyire nem szimpatizál.
Ausztráliában nekem azt mondták, hogy mindig a legkisebb
rosszra szavazzunk. Megtanultam, hogy alapjában mindig a
kisebbik rosszra szavaz az ember. De ennek semmi köze a filo-
zófiához, a filozófia nem a kisebbik rosszal foglalkozik, egész
más kérdésekkel.

Visszatérve a besúgásokra: még 1990-ben is megfigyeltek, ekkor még volt rendőrségi megfigyelés. Még működött az ÁVO.

– *Ezt honnan tudta?*

– Később meg is mondták. Egyszer még fel is hívott engem egy úr telefonon, és azt mondta: „Csak azért hívom fel, mert meg akarom mondani, hogy én voltam az egyike azoknak, akiket az ön megfigyelésével bíztak meg, és elnézést kérek, nagyon sajnálom.” Tudom, azt mondtam neki: „Elnézem.” Nevet is mondott, de én nem mondom el. Tehát az, hogy a megfigyeléssel bízták meg, még nem jelenti, hogy besúgó volt. Valószínűleg inkább a besúgókat tartó tiszt lehetett.

– *Vajon miért tette ezt a gesztust?*

– Valószínűleg furdalta a lelkiismerete. Előfordul egy emberrel, nem? Nekem is volt lelkiismeret-furdalásom a Rákosi-korszak után. Befogtam a pofámat, amikor tudtam, hogy disznóságokat csinálnak, és, mint macska a farkának, annak örültem, hogy nem vagyok párttag, és nem kell szavaznom párttaggyűléseken. Annak örültem, hogy nem kell beszél-nem. Ez egy teljes opportunista álláspont, később szégyelltem is magam emiatt. Én zokogtam '56-ban önmagamnak, és azt mondtam, hogy ezentúl soha többé nem fogok hallgatni, ha disznóságot látok. Tehát nekem is volt lelkiismeret-furdalásom, és azon kívül annak a pártnak a tagja voltam, amelyik a disznóságokat elkövette. Próbáltam jóvátenni...

„Aczél volt az úgynevezett liberális magyar kultúrpolitika arca és machiavellistája”

Beszélgetés Konrád Györggyel

(1933–) író. Gyermekkorát Berettyóújfalun töltötte, majd 1944-ben, miután szüleit zsidó származásuk miatt letartóztatták és deportálták, Budapestre került rokonaihoz, ahol egy svájci védett házban vészelte át a háborút. 1956-ban fejezte be egyetemi tanulmányait az ELTE magyar szakán, ugyanebben az évben az *Életképek* című rövid életű folyóirat munkatársa lett. 1959-től éveken át gyermekvédelmi felügyelőként, illetve másodállásban a Magyar Helikon Kiadó lektoraként dolgozott. A hatvanas évek közepétől városszociológusi munkálatokat is folytatott, kollégája, Szelényi Iván később több esszéjének szerzőtársa is lett. 1969-ben jelent meg első regénye, A látogató, mely igen nagy hatást váltott ki: bár a hivatalos kritika erősen bírálta szerintük egyoldalú álláspontja, egzisztencialista szemléletmódja és Kafkát, illetve a kortárs francia regényeket idéző stílusa miatt. Az első kiadást pillanatok alatt elkapkodták, és később számos nyelvre lefordították (Magyarországon csak 1988-ban adták ki újra). Második regénye, A városalapító, csak hosszas huzavonák után, 1977-ben jelenhetett meg, csonkított formában.

Az 1970-es években Konrád egyre több konfliktusba került a hatalommal. 1973-ban, mivel korábbi állását elvesztette, fél évig egy elmegyógyintézetben dolgozott segédápolóként. 1974-ben a Szelényivel közösen írott Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című esszé elkészültének apropóján a politikai rendőrség letartóztatta, és mindkettejüknek felajánlották a ki-

vándorlást. Szelényi Angliába, majd Ausztráliába költözött, Konrád azonban maradt, s innentől itthon betiltott szerzőnek számított. Ezután műveit külföldön, illetve idehaza illegális formában, szamizdatban publikálta. Így jelentek meg Az autonómia megkísértése és az Antipolitika című esszékötetei, valamint harmadik regénye A cinkos (ezeket hivatalosan csak a rendszerváltás után adták ki Magyarországon).

1989 után rövid ideig az SZDSZ képviselőjelöltje volt, 1990-ben pedig a nemzetközi P.E.N. Klub elnökévé választották. 1997-től 2003-ig a Berlini Művészeti Akadémia elnöke. A rendszerváltás után is számos regényt, esszéket írt, melyek közül önéletrajzi művek (Elutazás és hazatérés, 2002; Fenn a hegyen, napfogyatkozáskor, 2003), regények (Kakasok bánata, 2005; Kőóra, 2006), valamint esszéketek (A közép tágulása, 2004; Zsidókról, 2010) is található.

– Aczél személye 1956 után áthajózott egy egész korszakon, és nemigen volt olyan értelmiségi diskurzus, ahol fel ne vetődött volna a neve. Akár úgy, hogy valaki volt nála, akár úgy, hogy valamit letiltott, vagy valamilyen kulturális vállalkozásról neki kellett döntenie. Én 1957 előtt nem is tudtam a létezéséről. Nem lehetetlen ugyan, hogy egészen más vonatkozásban már láttam őt, de ez kikutatatlan, tehát kicsit mitikus dolog. Azért elmondom a történetet, de nem esküszöm meg, hogy vele kapcsolatos.

1944-ben a Pozsonyi út 49.-ben laktam, ez akkor egy svájci védettség alatt álló ház volt, az úgynevezett nemzetközi gettó, amelyben csak zsidók tartózkodtak. Nyolcvanán éltünk egy két szoba-hallos lakásban. Színleg jobbnak látszott, mint az erzsébetvárosi központi gettó, valójában azonban veszélyesebbnek számított, mert a nyilas különítmények szerettek ezekbe a házakba betörni, embereket innen a Duna-partra vinni, és a folyóba lőni. Talán azért, mert Újlipótvárosban a valamivel módosabb, középosztálybeli és értelmiségi zsidók lakóhelyén rabolni is érdemes lehetett.

Egy januári hajnalban jött egy nyilas különítmény, ordítóz-

tak. Egy rabbit is hoztak magukkal, aki mézesházaskodott, és azt mondta, adjuk csak oda nekik, amit kérnek. Mindent akartak, ami pénz vagy érték, egészen a konyhakésig bezárólag. Azt hiszem, a rablás volt a leginkább szívből jövő indítéka ezeknek a razziáknak vagy rajtaütéseknek. Letereltek bennünket a ház elé, sejtthettük, hogy ebből Duna-part lesz. Mi, gyerekek már valamelyest felkészültünk erre, gondoltuk, ha sokfelé futunk, nem mindenkit találhatnak el. Aztán álltunk, álltunk, és egyszer csak megjelent két egyenruhás személy. Nem látszott egészen világosan, hogy magyar vagy német tiszti ruhát hordtak, de talán nem is igazán tiszti ruha, kissé szedett-vedett köpenyszerű valami volt rajtuk, esetleg gumiköpeny. A két egyenruhás beszélni kezdett a mi nyilasainkkal, egyre emeltebb hangon vitatkoztak, szinte lehordták őket, és visszaparancsoltak bennünket a házukba, a nyilas különítmény pedig elment. Később azt hallottam, hogy Aczél György és Major Tamás cselekedtek így. Lehetséges, másról nem mesélték ezt a fajta zsidómentő vagányságot. Ha tényleg ők tették, talán említésre méltó, hogy az Aczél-szerű szereplő hatásosabb és keményebb volt, mint a Major-szerű.

Mint említettem Aczél György nevét 1957-ben, tehát a forradalom bukása után ismertem meg. 1956 után, amikor már kezdett újrászerveződni az irodalmi élet, valahogy hozzácsapódtam egy, a vízivárosi Rózsafa presszóban megalakult társasághoz. Itt, a kerthelyiségében összejöttek vagy harmincan, írók. Közülük többen később barátaim lettek. Szervezőbb hajlamokkal megáldottak is akadtak köztük, az egyik ilyen kollégából, B. Nagy Lászlóból – aki egyébként jó irodalom- és filmkritikus volt – lett az újonnan létrehozott *Kortárs* című folyóirat kritikai rovat szerkesztője. A baráti körünk fellépését részben ő készítette elő a hivatalos ellenőrzés alatt álló nyomtatott papíron. Később az *Élet és Irodalom*-nál dolgozott kritikusként ugyanilyen hetenkénti rendszerességgel. Ő terelt valahogy össze bennünket, hogy menjünk el Aczélhoz, azért, hogy lehessen egy folyóiratunk. Ugyanis az egész kommu-

nista korszakban az ilyen öntevékenyebb írói körök legfőbb hiedelmének, rögeszméjének, csalétkének vagy vágyának egy saját folyóirat megalapítása számított. Jómagam is megértettem, osztoztam ebben az élményben, ugyanis már '56-ban egy frissen alakult sajtóorgánumnál, az *Életképek*nél dolgozhattam. Október 23-án kellett volna megjelennie, de hát az események túlhaladták. Akkor a folyóirat hozzánk képest öreg, harminchárom éves főszerkesztője, Kuczka Péter, valamint Lukácsy Sándor fontosabb szerepkörbe avanzsáltak, így hát ránk, húsz-egynéhány évesekre (én akkor huszonhárom voltam) maradt volna az *Életképek*, és többen valóban úgy képzeltek, hogy most megcsináljuk a fiatalok kulturális lapját. Nos, azért ment később ez a társaság Aczélhoz a Szalay utcai kulturális minisztérium épületébe, hogy legyen folyóiratunk. Aczél megkérdezte: „Kik párttagok önök közül?” Egyetlen kéz sem emelkedett a magasba. Mindenki ott volt Nagy Lászlótól korban lefelé Csoóriig. Aczél erre azt mondta, majd rá fogunk jönni, hogy téves úton járunk. Ugyanis ők képviselik a helyes irányt, és ha majd megfelelő lesz a párttagok aránya köztünk, akkor jöjjünk megint.

– Kik voltak párttagok önök közül?

– Kajánul emelték fel a barátai Horváth Zsigmond kritikus és szerkesztő kezét, és biztatták: „Mondjad már, Zsiga, nyögd már ki, hogy te is az vagy!” Neki ez valahogy nem nagyon hiányzott, de isten tudja, miért, belépett. Aztán még a fiatalok közül Hárs György, Tabák András, Györe Imre. Nem tudom, Váci Mihály is megjelent-e ott. Akikkel jóban voltam, akiket sokra tartottam, nem tartoztak közéjük. Ezek a párttagok aztán 1958-ban megcsinálták azt a *Tűz-tánc* nevű kört és versantológiát, amely mintegy a Kádár-korszak reggelének a hivatalos irodalma lett. Aczél, ha jól emlékszem akkoriban azt mondta valakiknek: „A Pekár Gyulánk már megvan, de az Ady Endrénk még nincs.” Pekár a huszadik század első évtizedeiben a hivatalos irodalom képviselőjének számított.

Aczélban volt valamilyen humorisztikus fölény. Egy máso-

dik alkalommal azt mondtam: lehet, hogy később ők látják majd be, hogy mi járunk helyes úton. Hát, erre csak legyintett.

– *Maguk tehát úgy jöttek el tőle, hogy a látogatásuknak nem lett eredménye.*

– Eljöttünk, nem lehetett már miről beszélni. A továbbiakban már csak úgy alakultak a relációk, hogy különféle intézmények órá hivatkozva engedtek vagy tiltottak meg dolgokat. Egyszer mentem hozzá kérni, illetve tiltakozni, amikor *A várossalapító* című regényemet nem közölték, mert túl sötétnek tartották.

– *Akkor könnyen lehetett eljutni hozzá?*

– Nagyon. Volt egy telefonszám, amit bárkitől meg lehetett kapni. Azt mondták, a legkönnyebben úgy érhetjük el, ha reggel fél 8-kor telefonál az ember. Egy barátom, Szentjóby Tamás mindig szidta, s bizonykodott, ha találkozónának meg is mondaná a szemébe mindezt. Valaki az asztalnál erre mondta is: „Hát akkor mondd ezt el neki!” „Nem tudnék beszédközelbe kerülni vele” – válaszolta Tamás. Megkapta Aczél minisztériumi számát, és felhívta. „Jöjjön be holnap reggel hétkor!” – mondta nyomban Aczél, mivel akkor volt csak szabadideje. Tamás dühöngött a kávéházi asztalnál, reggel hétkor ő aludni szokott. De azért elment, mindenfélét mondott neki, és ki-ki maradt a saját álláspontjánál.

– *Önt többekkel együtt – például Eörsi Istvánnal, Szelényi Ivánnal és Mészöly Miklóssal – az üldözött írók közé sorolták abban az időben.*

– Igen, mondhatni, én be voltam tiltva, és ehhez Aczélnak köze volt. De a kétarcúsága is hozzátartozik a történethez... Például 1981-ben, éppen az írókongresszus napján kiáltották ki a katonai szükségállapotot Lengyelországban. A kongresszuson Aczél tartotta a hivatalos beszédet. Amint elmondta, lejött vitatkozni, ingerkedni vagy veszekedni Csoórihoz, Eörsihez, énhozzám. Volt benne egy ilyesfajta vagányság, meg hát az ilyen figurák érdekelték. Egyáltalán nem izgatták az udvaroncok, a Pekár Gyula-félék, tehát akiket már megsze-

reztek. Ebből következik a magyar rezsim sajátossága: mivel bárki számára adott lehetőségnek számított ez a személyes kapcsolat, így olyanok is jártak hozzá, akik – későbből visszatekintve – igen ellenzéki magatartást képviseltek, vagy nagy büszkén a feleségüket küldték. Az egész igen paternális rendszerként működött.

– *Őn hogyan viselte ezt?*

– Adottságként. Ők csinálják, amit csinálnak, én pedig írom, amit írok, és közlöm, ahogy tudom.

– *Nyilván nem úgy tudta közölni, ahogy szerette volna.*

– Külföldön és szamizdatban adtam ki a műveimet, ezek csak tőlem függték, nem kellett hozzájuk engedély. Azt hiszem, Aczél egyrészt nagyra becsült, de azt is tudom, hogy a letartóztatásomat ő eszközölte ki.

– *Kizárólag az ő kénye-kedve szerint történt így?*

– Biztos, hogy rosszabb lett volna nélküle. Ahogy Féja Géza mondta: ha Békéscsabán elkapnak, Kovács III. törzsőrmester már félig agyonver, mire Aczél ezt megtudja, és kihúzza a slamasztikából. Szóval Aczél volt az úgynevezett liberális magyar kultúrpolitika arca és machiavellistája, aki azt mondja: ezt most nem lehet megcsinálni – például filmet legyártani, könyvet kiadni –, várjunk inkább vele. Amikor már valahogy elunalmasodik a dolog, talán elő lehet majd újra venni. Szóval megfontolt ember volt, aki egy részről békét akart kötni az értelmiség és a kormány – vagy a párthatalom, a pártállam – között, másrészt pedig élvezte, gondolom, a szerepét, hogy ő milyen fontos. Még mondta is valakinek: „Szeretem, ha kérnek.” De tényleg kértek mindenfélét tőle. Volt, aki csak a legegyszerűbb anyagi dolgokat kérte, de például Pilinszky János, amikor a nővére lefordult a székről, mi egyebet tett volna, felhívta Aczélt, hogy most mit csináljon. És akkor Aczél küldte a mentőorvost. Vagy Bíró Yvette, amikor a férje vezette Trabant Bukarest felé az országúton szembetalálkozott egy nagy szállítóautóval, és a férje, valamint a fia meghaltak, őt pedig egy kórházban ápolták – Aczél küldött repülőgépet

érte. Később pedig ő váltotta le a *Filmkultúra* éléről. Ezek az ide-oda játékok nála nem egyszerű játékoknak számítottak, hanem próbált a lehetőségekkel kockázni.

Engem egy időben például nem akartak visszaengedni külföldről. Egy szovjet diplomata interveniált; miért engedik, hogy én ezt meg azt csináljam. Nem volt éppen jelentéktelen játékos. 1970-ben Varsóban tartózkodtam filmes barátok, Jancsó és köre, társaságában. A lengyel főváros akkor nagyon szomorú helynek számított, sortűzek is előfordultak, Gdańskba is mentünk. A lengyel rezsim 1968–1970 között nagyon bekeményedett, egyrészt elkezdődött egy zsidóüldöző periódus Moczar tábornok vezetésével, másrészt pedig egyre élénkebbé vált az értelmiségi és munkásszerveződés. Megbolondult az ottani hatóság, a politikai rendőrség, és egy hídon embereket lőttek le, nagyon feszült hangulat uralkodott. Mindezt közelről tapasztalva akkor, ott azt mondtuk: innen nézve, ami otthon van, pompás. Moszkvából, sőt, bármelyik más kelet-európai országból nézve is pompás – de persze önmagában rossz volt.

– *Ugyanakkor Lengyelországnak nem volt Aczél Györgye.*

– Nem, tényleg nem. Ott sok mindent nem lehetett volna megjelentetni abból, amit itthon kiadtak, és ennek következtében a lengyelek sokkal nagyobb szabású szamizdat irodalmat hoztak létre.

– *Közben innét meg mentek oda a fiatalok a rockzenekarok koncertjeire.*

– A két ország között kétségtelenül fennállt valamiféle párhuzamosság, ami abban is megnyilvánult, hogy innen is, onnan is többé-kevésbé kiengedtek embereket. Például Magyarországról már százhusz embert hívtak meg Nyugat-Berlinbe annak idején, később pedig Berlinbe a Német Akadémiai Csereszolgálat művészprogramja keretében. Akkoriban, talán '89 előtt, csak a magyarok és a lengyelek mentek, s ehhez olyan sajátos trükkök kellett, amit kölcsönösen dolgoztak ki a diplomaták. Nyugat-Berlinbe hív-

ták meg az embert, és nem egy olyan intézménybe, amely az NSZK-é volt, mert oda nem engedtek volna.

– *Visszatérve, 1968-ban miért mentek Lengyelországba?*

– Akkor csak egy filmmel kapcsolatban. Velünk jött Liska Tibor közgazdász is, és hát siralmasnak láttuk a viszonyokat. Egyetemen tartottam egy előadást, ami ott rendkívül lázító beszédnek tűnt, holott itt banálisnak számított.

– *Ön kért valaha valamit Aczél Györgytől?*

– Nem. Csupán azt kértem, hogy adják ki a könyvemet '74-ben, de csak jóval később jelentették meg. Ezután nem volt köztünk semmilyen viszony. Köszöntem neki, ha egy múzeumban találkozunk. Nem számítottam én a magyar kulturális élet aktív szereplőjének, a fontosabb figurák gyakrabban mentek hozzá. Én nem voltam jelentős, a hírem inkább abból adódott, hogy egészen sajátosan fogadták a regényemet. Már *A látogató* című könyvem nagyon rossz kritikát kapott a *Népszabadságban* 1969-ben. Nagyon szidták akkoriban a művet, így hát akkor engem már afféle Fekete Péterre minősített Aczél.

Amikor a könyvet készítettem, gyermekvédelmi felügyelőként dolgozva városi keretek közt ismerkedtem meg a magyar szegénységgel és a mélyvilággal. Nemcsak szociografikusan írtam erről, hanem egy olyan regényben, amit akkor többen jelentős irodalmi műnek nyilvánítottak – és ma is akként tartják számon. A *Népszabadságban* meg azt írták, hogy ez egy rossz regény. Másnap aztán elkapkodták az összes példányt. Akkor ez egy ügy lett. Az asztaltársaságunk folyamatosan spiclikkel volt megtűzdelve, tehát szemmel tartottak bennünket. Barátomat, Hernádi Gyulát, állandóan szidták, Aczél az úgynevezett eligazításokon folyton kirohant ellene. De nem csak ő, az egész baráti köröm ilyen vagy olyan módon, politikai beszédek és irányelvek keretében, bírálatot kapott.

– *Tudták is, hogy kik voltak azok közül spiclik, akikkel együtt ültek?*

– Volt, akiről sejtettük.

– *Ma már tudja? Kikérte a Történeti Levéltárból az önnel kapcsolatos iratokat?*

– Sokat kikértem, de én nem igényeltem kutatói igazolványt, így a spicliazonosítás technikáit nem ismerem. De az az igazság, hogy e tekintetben nagy meglepetés nem érhet, mert akiről sejtettem, arról be is bizonyosodott, akiről pedig nem gondoltam, tényleg nem volt az.

– *Olvasta azt is, hogy mit jelentettek magáról?*

– Unalmas dolgokat. Akkoriban mindig azzal viccelődünk: pompás, hogy van ez a lehallgatás meg a spiclikedés, mert rengeteg dokumentum lesz rólunk, és amikor gyengül az emlékezetünk, és meg akarjuk írni a memoárunkat, majd támaszkodhatunk erre. Lehetséges, hogy nem is Kádár és Breznyev áll az egész apparátus élén, hanem egy történész, aki vizsgálati anyag, dokumentum, archívum céljából tartja fenn a politikai rendőrséget – mondtuk tréfásan. Aztán persze ez a remény sem teljesült, mert ilyesféle dolgokat jelentettek csak rólam például: „Konrád is megjelent”; „Konrád is ott volt, és szocialistaellenes kijelentéseket tett.” Szóval semmit, ami konkrét. Egy konkrétumot találtam: egy barátom tartott előadást, és azt írták az ügynöki jelentésben: „Az előadásra jellemző, hogy Konrád rögtön elaludt.” Ez megesik.

– *Hogy emlékszik vissza a letartóztatása körüli ügyekre?*

– Szelényi Ivánnal írtunk egy könyvet, melyet előbb-utóbb ki akartunk juttatni külföldre. Az *értelmiség útja az osztályhatalomhoz* címet adtuk neki, a rezsím általános elemzését vázolta fel, és szerettünk volna egy fénymásolatot belőle. Akkoriban még nem lehetett xeroxozni, és odaadtuk egy barátunknak, Szentjóby Tamásnak, hogy készítsen róla mikrofilmet. De akkor már a lakásom és az a csobánkai harangzóház is, ahol dolgoztunk, poloskákkal, azaz mikrofonokkal volt betelepítve, tehát hallották, amit beszélünk. Amikor házkutatásra jöttek hozzánk, egyből olyan helyekre nyúltak, amelyeket biztosan nem ismerhettek volna, ha nem hallgatják le a beszélgetéseinket. Ennyi.

– Nyilván ezt Aczél is tudta.
– Feltételezem. Aczél is és helyettese, Knopp András, vagyis a pártközpont, gondolom, tudta, amit a rendőrség jelentett. Ezután letartóztattak minket, majd kiengedtek.

– Ösztönözték önöket, hogy menjenek ki külföldre, vagy pedig...
– Mindhármunknak ugyanazt mondta a kihallgatónk: „Önöket ügyészi figyelmeztetésben részesítik, a könyv, amelyet írtak, nem terjeszthető, megemlíteni is tilos. Ha úgy gondolják, hogy írói vagy alkotói tevékenységüket nem tudják a Népköztársaság törvényeivel összeegyeztetni, akkor illetékes helyen engedélyezni fogják családostul a kivándorlásukat.” Ez volt.

– Ez hogy érintette akkor magát és a családját?
– Felemásan. Egyrészt kezdetben valahogy a megszabadulás élményét adta. Amikor kiengedtek a politikai rendőrségtől, egy este bementem a szemközti kocsmába, ittam egy pohár bort, és azt gondoltam, hogy itt minden kocsmá, minden ház az ő kontrolljuk alatt áll, úgyhogy el kell menni innen. Szelényi barátom egyetemi ember volt és tudós, kutatni és egyetemen előadni csak akkor lehet, ha fentről engedélyt kap hozzá. Az én helyzetem valamelyest különbözött ettől, mert nekem a regényíráshoz csak egy toll kell, meg papír. Nem szükségeltetik hozzá állás, tanítvány és munkatárs sem, sőt, inkább az kell, hogy ne legyen senki ott, ahol a mű készül.

Amikor a letartóztatásom után kijöttem, és egy ideig még úgy nézett ki, hogy kivándorlok, megírtam, hogy mik a feltételei a maradásomnak – meg is jelent újabban valahol, a *Mozgó Világ*ban talán.¹⁴ A kikötéseim közé tartozott, hogy Szelényi Ivánt és Bíró Yvettet engedjék ki külföldre, senkinek ne legyen bántódása a körünkből, és *A városalapító* című könyvem jelenjen meg. Az az igazság, hogy részemről ebben ravaszság is volt, mert szívesen maradtam itthon. De azt gondoltam, hogy ők azt hiszik, nagyon szeretnék menni, ezért szabtam ilyen

¹⁴ Konrád György: Szigorú játszma – Egy el nem küldött levél 1974-ből. *Mozgó Világ*, 2009/6. 13–24.

feltételeket. Ezek többé-kevésbé teljesültek is, bár a regényt csak 1977-ben adták ki.

– Ha nem tudta a könyvét megjelentetni, miből élt?

– Akkor már volt szamizdat. Ebből nem lehetett ugyan megélni, szamizdatra csak fizetni lehetett, és én fizettem rá. Addigra már két regényem is napvilágot látott Németországban és Amerikában, *A látogató* tizenhárom országban kapott szerződést. Így aztán úgy éreztem, hogy ebből meg tudok élni egy darabig.

– Hogyan tudta elérni, hogy külföldön is kiadták? Hogy sikerült *A látogatót* kijuttatni?

– Egyszerű volt, mert akkor még legálisan megjelent a könyv, vitték az emberek, és terjedt a híre. Azt is gondoltam, hogy a továbbiakban is fogok írni és publikálni.

– Aztán mégis elment külföldre.

– Az más. Tanulmányútra és kötött időre, aminek a letelével visszajöttem. Ez nem kivándorlás volt. Háromféle lehetőség adódott akkoriban: a turistaút, a látogatási vagy a szolgálati útlevél. Én turistaként mentem, ebben az esetben általában az szerepelt az okiratban, hogy engedélyezett kint tartózkodási idő harminc nap. Mivel a Német Akadémiai Csereszolgálattól egy évre szólt a meghívás, azt írták bele, hogy 360 nap.

– Mielőtt kimehetett, ellátták önt valamilyen tanácsokkal? Azért kérdezem, mert Révész Sándor könyvében történik utalás arra, hogy Aczél György ellátta önt Kádár kérésére különböző javaslatokkal: ne legyen rossz fiú, ne írjon, ne híreszteljen olyanokat, amit itt nem lehetne.¹⁵

– Ezt nem tudom, Révész honnan veszi, talán Aczél feljegyzéseiből. A feleségem járt Aczélnál, mert azt kértem tőle levélben, már kintről, hogy őt és a két gyereket is engedjék ki. A feleségem reklamált nála, hogy miért nem jött még meg az engedély. Aczél akkor mondta, hogy „Ne felejtessenek el magyarrul!”

¹⁵ Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sík Kiadó, Budapest, 1997, 261.

– *Mikor jött újra haza?*
 – 1979-ben.
 – *És attól kezdve?*
 – Semmi sem volt. Se bántódásom, se megélhetésem, se publikációm – semmi.
 – *Ezt hogy dolgozta fel, mit kezdett akkor?*
 – A kis harangozóházban továbbra is dolgozhattam, mivel délelőttönként tudok leginkább írni, akadt bőven szabadidőm. Írtam. Egyre inkább kialakult az a baráti kör, amelyet később demokratikus ellenzéknek neveztek. Tehát találkozhattam emberekkel, de sokakkal nem. Mondták is, hogy „Te itt vagy? Szabadlábon? Hogyhogy?”
 – *Arra nem is gondolt, hogy külföldön éljen?*
 – Mindenki meggondolja, de én mindent megfontolva nem kívántam. Úgy éreztem, ez nem tartozik hozzá az életemhez.
 – *Nyilván akkor is tudta vagy gondolta, hogy továbbra is lehallgatják és jelentenek magáról.*
 – Igen, feltételeztem. Tényeket általában nem adtunk a fal tudtára, de gondolatokat nyugodtan. Nem zavart, ha tudják, mit gondolok, hiszen úgyszólván megírom. Semmi elhallgatnivaló nem volt abban, amit csináltam. Az egyetlen, amit többé-kevésbé sikerült titokban tartanom, hogy ki az, aki átveszi tőlem vagy külföldre viszi a kéziratot.
 – *Arról is tudunk, hogy '89 után Aczél próbálta mindenkivel keresni a beszélgetés, a kibeszélés lehetőségét.*
 – Én ezt egyszer fogadtam el, azt hiszem, négy nappal a halála előtt. Pünkössti Árpád író barátom készített vele interjút, és Aczél mondta, hogy szeretne velem találkozni. Tulajdonképpen én is akartam volna még látni, mert életemnek egy általam ugyan nem kívánt, de mégiscsak jelentős kortársa volt. Azt kell mondanom, hogy férfiasan viselkedett. Nagyon sovány volt, felvett egy mutatósabb pongyolát, és azt mondta, úgy hallotta, szeretem a konyakot. Megkínált, ő csak nagyon picit ivott, és megkérdezte: „Mondja, Konrád, hol rontottuk el?” És akkor mondtam valamit.

– *Mit?*
 – Azt mondtam: „Sokat akasztottak.” Erre azt válaszolta, hogy ha nem ők lettek volna, több haláleset történik. Még azt is megemlítette bírálólágg az új helyzetről, hogy most nem lehet kapni klasszikusokat. Mindig is büszke volt a klasszikus kultúráért való fáradozásukra. Hát, azóta már ezek is kaphatóak...
 – *Ezen az utolsó találkozón mondott neki valami olyat, amit már régóta szeretett volna kimondani?*
 – Tudtam, hogy haldoklik, ezért inkább kérdeztem. Például hogy miért nem akartak hazaengedni annak idején külföldről. Akkor mesélte el az orosz diplomácia sztorit, amit korábban említettem.
 – *Mit kérdezett még?*
 – Nem nagyon emlékszem, hogy olyan sok kérdést tettem volna fel. Ja, igen, még azt, hogy mennyire számított reális veszélynek Rákosiék társaságának a visszajövele. Tényleg volt egy olyan alternatíva, hogy az '56 előttiek visszajönnének. Csou En-laj került akkor szóba, aki igen nagy számot mondott, hogy hány embert kell megölni. Ha Rákosiék jönnek, talán tízszer annyit ölnek, ha a kínai vezetőkre hallgatnak, akkor még többet. De hát ezek csak feltevések. Tény, hogy sem Prágában sem Varsóban nem voltak akasztások a tankok intervenciója nyomán.
 – *Nem kért akkor Aczél bocsánatot a sok kellemetlenségért, amit magának okozott?*
 – Nem. Valószínűleg úgy gondolta, az ő érdeme, hogy nem ültem éveken át börtönben. Akkoriban ezt mondogatták, hogy a liberálisabb magyar vezetésnek, Kádáréknak köszönhető, hogy nincsenek politikai foglyok. Közülünk, a demokratikus ellenzékéből, hosszabb időre senkit nem csuktak le, még én voltam a legtovább letartóztatva. Azt kell mondanom, hogy ez volt az ő dealjük: állandó szoros megfigyelés, kellemetlenkedés, itt betiltás, ott elakasztás, de nem alkalmazták az '56 előtti módszereket.

– Tehát az ember mindent viszonylagosan él meg, és értékeli.

– Igen, minthogy nem éppen szabad társadalomban élünk. Egy egyszerű példát mondok: életemben egyszer voltam Moszkvában, 1973-ban. Amikor hazajöttem, és ismét be tudtam ülni eszpresszóba, lehetett egy kávét inni, felüdülésként éltem meg. Ez maga volt a polgári társadalom. Moszkvában mindezeket nem tehettem. Másfelől meg egyáltalán nem beszélhattunk szabad világról. Az írók szeretik, ha megjelenik a munkájuk, ha ott van a kirakatban. Nagyon szeretem, hogy most könyvhéten dedikálok, ott lesz a könyvem. Az írók ebből élnek, nemcsak anyagilag, de lelkiileg is. Annak idején nem lehetett megemlíteni a nevemet egy tankönyvben. Levendel Júlia és a férje írtak egy középiskolai tankönyvet, és egy lábjegyzetben hivatkoztak volna a regényemre. Erre azt mondták nekik a kiadóban – valahogy értesültek erről a pártközpont vagy a politikai rendőrség útján –, hogy az nem lehet ott. Mire ők megmakacsolták magukat, és nem akarták kitörölni a jegyzetet. Nem jelent meg a könyv, mert a gesztusokat büntették vagy jutalmazták. 1977 őszén Velencében volt egy disszidensbiennálé. Hallott erről?

– Igen, egyedül maga képviselte Kelet-Európát. Csoda, hogy oda eljutott.

– Igen. Tudniillik akkor Berlinben voltam, és felhívtam Antonin J. Liehm, a cseh irodalom- és filmkritikus, a *Litérární noviny* nevű '68-as cseh folyóirat főszerkesztője, később pedig a híres, nemzetközi *Lettre International* alapítója. Ő keresett tehát, hogy jöjjenek Velencébe, ott lesznek az orosz disszidensek, és olyan írók is, mint Susan Sontag, talán Hans Magnus Enzensberger és Joszip Brodzsokij, akit örömmel ismertem volna meg. „Jó, megyek” – válaszoltam. Azt is említette még Liehm, hogy próbálnak Magyarországról is hívni kollégákat, javasolják neveket. Mondtam is párat. De az itthoni kollegák, művészek, írók veszélyesnek találták, és úgy döntöttek, hogy nem jönnek, pedig itt volt a Velencei Biennálé igazgatója.

– Kuriózum lett az ön jelenléte Velencében, az emigránstalálkózón?

– Nem nagyon jött más Kelet-Európából, csak emigránsok, disszidensek. Ott volt Csehországból Jiří Gruša, és úgy emlékszem, oroszok többen is, Vlagyimir Makszimov és köre. Én egyedül jöttem csak úgy, nem emigránsként. A szövegem *A függetlenség lassú munkája* címmel a Párizsban megjelenő *Irodalmi Újságban* olvasható, amelyet Méray Tibor adott ki. Hát én ilyen lassú munkás voltam.

– De alapos.

– Alapos, igen. Thomas Mann azt írja, hogy csak az szórazótató, ami alapos. Egyébként nagyon ritkán használlok ilyen morális, ítélkező fogalmakat.

– Nem lett semmilyen következménye, hogy elment Velencébe?

– Ezért sem akartak hazaengedni, de összefüggött egy Szabad Európa Rádióknak adott interjúmmal is... Azt hiszem, az volt a súlyosabb bűn. Kasza László készített velem egy hosszú beszélgetést az ország és Európa helyzetéről. A *Közép tágulása* című kötetben és egy korábbi, *Antipolitika* című könyvemben is írtam ennek az európai kettéosztottságnak a szörnyűségéről. Az sem tetszett az itthoni vezetésnek, amit mondtam, és egyáltalán, akkoriban a legnagyobb tilalom sújtotta a Szabad Európát, nem szabadott nekik interjút adni.

Visszatérve Aczélhoz: fondorlatos zsarnoknak is nevezhetném, de azt is mondhatnám, hogy sok emberen segített, és a magyar kulturális politikában érdemekkel bírt. Akik ma szidják, hajdan folyton hozzá jártak. Az egész népi tábor állandóan őt nyaggatta, hogy adjon engedélyt a *Hitel* című folyóirat elindításához. Amikor kérdeztem, hogy miért nem állítanak össze egy számot, és terjesztik, erre annyit mondtak: „Ő istenem, szó sem lehet róla!” Javasoltam, hogy akkor készítsenek el egy számot, tegyék be a Széchényi Könyvtár kéziratárába, és küldjék el Aczélknak is, hogy íme, ilyen lett. Ezt sem merték megtenni, mert ha már kész van, ők földalatti tevékenységet folytattak. A demokratikus ellenzék nevű baráti köröm tag-

jait félbolondoknak, radikálisoknak tekintették. Radikális, ez volt az állandó jelző. Én tényleg nem vagyok radikális, de nem láttam értelmét, hogy az ember hagyja magát az orránál fogva vezetni.

– *Talán akik nehezebb körülmények között éltek, vagy kiszolgáltatottabbak voltak, rákényszerültek, hogy kérjenek Aczéltől, járjanak hozzá – gondolom én.*

– Aki mondjuk autót meg lakást vagy házat akart, annak biztosan. Én semmit nem akartam, amit adnak, vagy amit épenséggel meg lehetett szerezni. Nem éreztem például szükségét, hogy olyan állást kapjak, aminek köze van az irodalomhoz. Hívtak több helyre is, de megfontoltan olyan munka kellett csak, aminek semmiféle összefüggése nincs az irodalmi lehetőségeimmel.

– *Ezért dolgozott a gyermekvédelemben?*

– Igen, és emiatt tevékenykedtem a városszociológia területén is, építészek között. Ezt lehetett csinálni, aki nem élt hasonló lehetőségekkel, az lusta vagy félnék volt.

– *Visszatérve: ön mondott egyfajta morális ítéletet Aczélról mások szemszögéből. Saját nézőpontjából is tudna ilyet mondani?*

– Nem szeretnék ítélni, mert tette, amit tudott, amit a hiúsága, ügyeskedése, félnéksége előírt számára. Ha azt gondolom, hogy több mindent lehetett csinálni akkoriban, azon belül ő nem a rosszabbat tette, mert lehetett volna még komiszabb. Akadt, akivel konkrétan komiszul viselkedett, némelek kifejezetten a bögében voltak, azokat különösen nem engedte szóhoz jutni. Néha tévedett, mert összecsért emberek, és másokra haragudott, mint akiket büntetett – ez minden zsarnokság velejáró komikuma. Magyarország még így is valamivel liberálisabban működött, mint más államok, és hát nem volt olyan mizerábilis, mint például Románia. Amikor a nyolcvanas években elmentem Erdélybe, az ottaniak szemszögéből én amerikai nagybácsi lehettem. Ugyanúgy, amikor hozzánk jöttek a jugoszláviai, vajdasági magyar írók, jó kocsikkal és a hátsó ülésen olyan könyvekkel, amelyeket itt nem

lehetett megszerezni, akkor ők számítottak amerikai nagybácsiknak. Danilo Kiš (neki mondjuk nem volt kocsija), Ács Károly költő vagy Bányai János író Újvidékről – ők lehettek az elegáns urak, mi pedig a topis bunkók.

– *Esetleg gondolt-e arra, hogy Aczél helyében maga mit csinált volna?*

– Nem kerültem volna a helyébe. Eszem ágában sem lett volna...

– *Vajon őt miért vonzotta ez?*

– Annak idején született egy anekdota: Mátyai Lajos, a tehetséges színész, ment hozzá, valamilyen kocsiügyben akart kérni. Aczél nem fogadta elég gyorsan, mire Mátyai azt mondta: „Aczél nem fogadott engem, pedig Madách Mózesében én Mózeset játszottam, míg neki csak a nyolcadik zsidó szerepe jutott.” Szóval ő lett a kisember, aki felemelkedett. Egy parvenü, de ugyanakkor tehetséges parvenü. Elég sokat ült börtönben Kádárral együtt, és az egykori cellatársak később is összetartanak. El tudom képzelni még, hogy azt gondolta, talán jobban is lehetne ezt csinálni. Tiltakozott az ellen, hogy ő politikus lenne, inkább hivatásos forradalmárnak nevezte magát. Tehát benne is megvolt a romantikus érzés, mint a baloldali értelmiség egy radikálisabb részében, akik azt hitték, hogy ők forradalmárok, és ez a szó jól csengett.

1976-ban, amikor kimentem Genfbe, a demokratikus emigráció hívott meg, Szabó Zoltán és Kende Péter is ott volt, és '56 került szóba. Mondtam, hogy én nem vagyok forradalmár, mert nem szeretem a forradalmat, túl sok pusztulással jár túl homályos célok érdekében. De azért géppisztolyos résztvevője voltam a Nemzetőrségnek, és szerettem ezt. De azt már nem bírtam elviselni, hogy egyszer csak valaki beülhetett egy másik személy íróasztala mögé, vagy beköltözhetett valakinek a lakásába. Elítéltem a forradalommal járó összes erőszakot, és azt, hogy csak úgy lelőnek vagy felhúznak egy embert. Tehát a forradalom nekem történelmi jelenségként nem szimpatikus. Soha nem hittem, hogy a francia forradalom olyan nagyon

eszményítendő, és az a sok guillotine-ozás kellett az emberiségnek. Még azt sem gondoltam, hogy a Téli Palota kapuját – amikor egyszer Leningrádban, a mai Szentpéterváron jártam, láttam, hogy milyen szép – mindenáron be kellett szakítani. Jobb lett volna nem betörni...

– Mit gondolt az 1968-as magyarországi ügyekről?

– Akkor úgy láttam, nem tréfa, az oroszok be fognak menni Prágába, ahogy '56-ban ide is bejöttek. Talán okosabb út az, ami itt történik, a '68-as gazdasági reform. Úgy éreztem, hogy a revizionizmusnak nevezett ideológiai irány sehova sem visz, mert a revizionisták azt állítják, hogy mi olyanok vagyunk, mint ti, mi jó marxisták vagy jó kommunisták vagyunk, de közben mindenféle mást is mondanak. Az ortodox vonalások észre fogják ezt venni, és éppen ezért a revizionisták nem tudják eltitkolni a szavaikban és tetteikben megmutatkozó elhajlást. Nos, nekem jobban tetszett később, a hetvenes években, a lengyel szamizdat őszinte magatartása. Nem azt mondta, hogy mi és ti egyek vagyunk, hanem a különbséget hangsúlyozta. Magyarországon az értelmiség őszintétlen alapállást vett fel, mert itt is az egységet hirdették. Nem voltunk egyek.

– Visszatérve Aczélna: a halála előtti időszakot megelőzően is kereste az ön társaságát?

– Nem. Nekem Kardos György jutott lelki vezető gyanánt, tőle kaptam egy hosszú levelet – Párizsban adta át a kultúrattasé –, hogy nagyon méltatlanul viselkedtem. Aztán később még kaptam meghívót a New York-i Egyetemre, és amikor jöttünk volna haza, a helyi magyar konzul hívott, és átadott egy külügyminisztériumi nyilatkozatot, amely szerint a Népköztársaság állampolgárához nem méltó módon viselkedtem, és minden ebből adódó következményért viselni fogom a felelősséget. A konzul jámbor kis ember volt, de neki sem tetszett, hogy a Szabad Európa Rádióban több interjút adtam. Miért nem otthon tettem ezt? Mondtam neki, otthon nem közölték volna. Azt gondoltam akkor, hogy most nagyon gyorsan haza kell menni, de éppen akkor halt meg

Andropov – ezt kiabálták a rikkancsok. Ő volt akkor az első ember Moszkvában, rendőrcárnak hívták. Az jutott eszembe: jó, ha most meghalt, valami más jön, és ezt a méltatlan viselkedésem nem veszik olyan komolyan. Elég nyugodt voltam.

– Hogy látja a szerepét abban, hogy Magyarország végül eljutott a rendszerváltozásig?

– Nagyon nagy szerepem semmiben sem volt. Egy kicsi igen.

– Tehát a lelkiismerete rendben volt.

– E tekintetben igen.

– Milyen tekintetben nem?

– Túl sok időt elvesztegettem politikára.

– Mikor?

– A hetvenes évektől kezdve, a nyolcvanas években. Az *Antipolitika* például elég jó, lendületes esszé lett. Mindamellet, ha nagyobb távolságot tartok ezektől a politikai históriáktól, talán néhány szép elbeszélést lehetett volna közben írni. Ezt akkor is így gondoltam, csak valami miatt úgy éreztem, hogy meg kell csinálnom.

– Szeretett volna a politikához közel kerülni?

– Nem akartam soha közel kerülni hozzá, nem igényeltem ilyen állást – nem is kaptam soha, mint ahogy életemben egy fillért sem kerestem a politikából. Kezdetben az SZDSZ képviselőjelöltje lettem, de mindig a legutolsó a listán. Ehhez a helyhez ragaszkodtam, vagyis nem húzó-, hanem tolóember voltam. Kvázi azt mondtam ezzel a gesztussal, hogy akik előtttem vannak, azokat rendes embereknek gondolom. De aztán ez a szerepem abbamaradt, mert már nem tudom átlátni a dolgokat.

– Sajnálja?

– Nem, egyáltalán nem. Mindennek megvan az ideje. Semmi olyan munka vagy tevékenység nem vonz már, amihez a fölöttem, a mellettem vagy bármiféle éppen körülöttem elhelyezkedő emberek jóváhagyása kell. Úgyhogy csinálom, amit jónak látok.

„Az embereknek vállalniuk kell a tetteiket”

Beszélgetés Koltai Dénessel

(1947–) egyetemi tanár, kutató, oktatószervező. Felsőfokú tanulmányait a Pécsi Tanárképző Főiskolán, majd az ELTE Bölcsészettudományi Karán végezte. 1971-től a Mecseki Szénbányák népművelője, majd a helyi művelődési ház igazgatója lett. 1973-tól az MSZMP Baranya Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának tanára, illetve a Tanárképző Főiskola óraadója. 1983-tól a Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karán a Felnőttképzési és Közművelődési Tanszék vezetőjeként dolgozott. 1988-tól rövid ideig az MSZMP városi első titkára, majd a rendszerváltozáskor a Magyar Szocialista Párt egyik alapító tagja. Tudósként, tanárként és oktatószervezőként a magyar felnőttképzés (andragógia) egyik legfontosabb képviselője, az ő tevékenységének köszönhetően jött létre 1998-ban Pécsen a Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet, ami 2005-ben külön egyetemi karrá bővült, melynek 2012-ig a dékáni posztját is betöltötte.

– Összegyűjtöttem számos iratot, ami az 1989 körüli időszakról szól: újságcikket, leveleket. Nem is akármilyen dossziében őrzöm, képzelje, ez egy régi MSZMP káder-nyilvántartási dosszié, emlékül hoztam magammal annak idején. Előbb-utóbb oda fogom adni egy múzeumnak, mert sokkal jobb helyen lesz ott, mint nálam, hátha a többi hasonló mappát már kidobták és elégették.

Itt van a dossziében két fontos dokumentum, egyiküket sem közöltem még. Az egyik egy személyes levél, melyet 1989. december 13-án írt nekem Aczél Gyuri bácsi, a négy igenes választást követő időszakban. Ezt még Révész Sanyinak se adtam oda. A másik pedig '89 júliusában íródott levél, a Baranya megyei választási elnökségnek küldte Gyuri bácsi, amikor megindult ellene az MDF visszahívási akciója. Nagyon alapos íromány.

– *Honnan akarták visszahívni?*

– Aczél Pécsen országgyűlési képviselő és a város díszpolgára is volt. Akkoriban mindenki próbálgatta a karmait, kampányszerűen hívták vissza a képviselőket. Aczél György nagy falatnak számított, így sokak tűzték a céltáblájukra. Úgy gondolták, példát lehet vele statuálni, hiszen, ha valaki harminckét év aktív politikai szerepvállalás után visszahívható, akkor vele kezdetét vehetné egy megállíthatatlan folyamat. Ha őt sikerül, akkor bárki visszahívható, leváltható, lecserélhető. Az MDF és az akkori élénkülő ellenzék összefogott. Pécsen az SZDSZ-nek igazából nem volt jelentősége, a Fideszről nem nagyon lehetett tudni, de az MDF szépen kezdett működni, és a Független Jogász Fórum is harcha szállt. Összefogtak a művészek is, egyikük-másikuk korábban nagyon elkötelezett baloldalinak tűnt, de hát mindenkinek változhat a véleménye és a meggyőződése. Már 1989 tavaszán–nyarán akciót indítottak a visszahívás érdekében, de végül nem jött össze. A jogalap megvolt ugyan hozzá, de mi sem voltunk azért teljesen tájékozatlanok és ügyetlenek.

– *Mi történt 1989 októbere után, amikor megszűnt az ön párttitkári funkciója?*

– Ugyanaz, ami korábban. Előtte is tanszékvezető voltam az egyetemen és tanár, és ezt utána is folytattam.

– *A politikai szerepe megmaradt?*

– Nagyon aktívan közreműködtem az új párt megalapításában, de az MSZP alakuló kongresszusa idején, a Hámán Kató utcai (ma Haller út) szívcentrumban feküdtem. Ugyanis

negyvenkét évesen komoly szívzűr jelent meg nálam, és elsőként csináltak nekem úgynevezett PTCA műtétet, éren keresztüli értágítást, amiért nagyon hálás vagyok, mert ennek köszönhető, hogy még most is itt lehetek.

– *A betegsége összefüggött az akkori stresszes állapottal?*

– Gondolom, hát persze, nem volt egyszerű házi feladat. Igazából nem számítottam képzett vagy tapasztalt politikusnak, szimplán csak megválasztottak.

– *De nyilván párttag volt...*

– Naná, másként nem lehetett volna az ember városi első titkár. Habár vannak olyan pártok, ahol egy pártonkívüli is elnökké választható, de ez most nem ide tartozik.

– *Pécsett később lett szerepe a Szocialista Pártban?*

– Igen, sokáig pécsi elnökségi tag voltam, majd az Országos Választmányban működtem különböző munkabizottságokban, és ma is választmányi tag vagyok. Pont elég ennyi a politikai szerepvállalásból meg a velejáró munkából.

Az a reformfolyamat, ami 1988 tavaszán megindult a pártban, őszre, télre hihetetlen módon felgyorsult. 1989 elején Pozsgay, Ormos Mária és a Politikai Bizottság többi új tagja egészen markáns, Berecztől és Kádártól teljesen eltérő véleményt fogalmazott meg 1956 megítélésével kapcsolatban, ami tovább lazította az ügyeket.

Úgy gondolom, az egyesületi törvény megváltozásával és az új társasági törvény létrehozásával megkezdődött a rendszerváltás. Tehát 1989 második felétől, Nagy Imre újratemetésétől, egy egészen különleges, új szakasz vette kezdetét...

– *Úgy történtek a dolgok, ahogy ön is szerette volna?*

– Attól függ... Valószínűleg a reformot én is akartam, hiszen azért választottak meg – igazából naiv, botcsinálta politikusként – városi első titkárnak egy egyetemi nagyvárosban. Nagyon érdekes, hogy mind az öt egyetemi városban egyetemi ember lett a városi első titkár, sőt Szegeden Vastagh Pál személyében még a megye első titkára is. Látszott, hogy az egyetemek fontos műhelyei voltak ennek a változásnak.

Pécsett a párt titkárai mind a négyen egyetemi emberként az intézmény négy karát képviselték. A nép jópofán hangzott is, hogy jó kis munkáspárt, ahol mindenkinek doktorral kezdődik a neve. Úgy gondoltam, ezután olyan dolgokat is meg lehet valósítani, amelyeket eddig korlátoztak. Szembenézhetünk a múlttal, elköszönhetünk a megyei és a városi pártbizottságból a volt ávosoktól. Nem ártott volna ugyanis, ha az MSZMP is rendesen magába néz.

Nem ismertem igazán a hatalom természetét, a hatalom és a párt szervezeti életének összefüggéseit, a testületekben történő munka jellegét, stílusát és annak dokumentálását. Nem ismertem a hatalom politikai természetrajzát, az információgyűjtés módszereit és az „oligarchikus” viszonyokat. Fogalmam sem volt arról, miként nem kerülhet be valaki a „tojásba”, és a szocializmus viszonyai között az apák milyen módon tartják pozícióikat a fiaiknak, lányaiknak. Megdöbbentem, hogy az ismert nevű volt politikus apák, nagyapák fiai, az újsütetű politikusok miként ülnek a bársonyszékekbe az 1990-ben megalakult új Országgyűlésben.

– *Visszatérve, 1956 megítélését illetően akkor ön a Berecz-féle vagy az Ormos Mária és Pozsgay képviselte vonallal értett egyet?*

– Jó kérdés, ismertem Berecz János politikai és irodalmi munkásságát. Azt is tudtam, hogy a családom miként vélekedett 1956-ról. A családom úgy gondolta, hogy '56-ban tisztázódik a szocializmus, megszűnik az ÁVH által irányított politikai-hatalmi berendezkedés, Rákosiék örökre eltűnnek, biztonságossá válik az állam, a politikai foglyok egy része pedig szabadon bocsáttatik. A családukra az egyik legjellemzőbb történet, hogy a jogász nagybátyám 1945 után Szegeden lett a bűnügyi osztály vezetője. Világháborúban ő csak a legnagyobb szerencséjével maradhatott életben, mert az újvidéki lakásában tizenhét zsidót bűjtatott, feljelentették, és a fronton kötött ki az első vonalban. 1946–1947-ben mint megbízhatatlan „jugoszlávost” előállították. Valamelyik kőbányában lévő munkatáborban aztán nagyon sok tapasztalatot szerez-

hetett arról, hogyan kell kockakövet faragni. Ezeket az ügyeket a családon belül nem beszéltük ki, de mégis tudtuk, hogy így történtek.

A Politikai Bizottság mellett működő munkabizottság – köztük a kiváló történész tudós Ormos Máriával – azt a véleményt képviselte, hogy '56-ban népfelkelés zajlott le. Ez igaz, persze, de vajon meddig volt népfelkelés? Addig, amíg a Köztársaság téren felakasztották a kiskatonákat, vagy felkoncolták őket, és kivágták a szívüket? A volt apósom '56-ban téveszelnök lett, mert megválasztották. Középparaszt fiatalember volt, alig lehetett talán harmincöt éves, és bizony-bizony csak a nagy szerencséjének köszönhetette, hogy nem gyújtották rá a házat a „mecseki láthatatlanok”, amikor odaértek. Nem tudom, hogy népfelkelésnek nevezhetjük-e, de nem biztos, hogy ezt most, e beszélgetés keretei között kell eldöntenünk.

– *Tehát 1989-ben Aczél György országgyűlési képviselő maradt. Ha jól értem, az önök segítsége kellett ahhoz, hogy a visszahívása nem sikerült.*

– Igen, a legnagyobb szerencsénkre, Aczél György már valamikor 1945 után Pécsre került, és megyei első titkárként ismerték az emberek.

– *Maga jó barátságban volt vele?*

– Ismertem én is. A hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években az utcán elől ment Aczél elvtárs, és utána a hierarchiának megfelelően az elvtársak, mint a grünwaldi csatában a páncélosok, ék alakban. Közvetlenül mögötte az első titkár, az ideológiai titkárok, a múzeumigazgató, a megyei tanácsi emberek.

– *Őn csak attól kezdve ápolt vele személyes kapcsolatot, amikor től párttitkár lett?*

– Igen. Ági lányát ismertem, mert Pécsre jött szakmai gyakorlatra valamikor a hetvenes évek közepén, ha jól emlékszem. Akkor találkoztam Aczéllal is, de csak jóval később, a megválasztásom után vált intenzívvé a kapcsolatunk. Később is jókat tudtunk beszélgetni, amikor már nem voltam városi első titkár, ő pedig funkcióban lévő politikus. Ha meg-

látogattam, leugrottunk a Kárpát utcai húsboltba, vettünk libatöpörtyűt, hagymával megettük, jól elbeszélgettünk. Ő nem ivott. Emlékszem rá, hogy a könyvszekrényén egy nagy, ötliteres whiskysüveg – valakitől kaphatta – úgy volt beállítva, mint valami fontos dekoráció, de sose láttam belőle inni. Előfordult, hogy én ittam egy pohár bort a vacsorához, ha nem kellett autót vezetnem.

– *Őn is tagja az Aczél György-hagyatékot gondozó kuratóriumnak?*

– Nem, én az informális baráti kör tagja voltam, annak rendje-módja szerint minden évben a születésnapján sok fontos emberrel és baráttal együtt megemlékezünk Gyuri bácsiról.

A pécsiek ismerték Aczél Györgyöt, az újságban lehetett olvasni róla, az írásait tanítottam is. Hajdan egészen véletlenül, egy miskolci fórumon pattant ki az agyából a 3T, nem is készült erre fel, és mégis évtizedeken keresztül beleivódott a magyar kultúrpolitikába. Igazából az is neki köszönhető, hogy Pécsen ilyen gazdag múzeumi és kulturális élet bontakozhatott ki. Miközben megtanította az értelmiséget gúzsba kötve táncolni, ő maga is megtanulta ugyanezt. Egészen nyitott szellemiségű européer volt, aki nagyon pontosan ismerte a világ kulturális folyamatait, de mégiscsak korlátok között, azaz a szocializmus viszonyai közepette, kellett élnie és dolgoznia. Csodálatosan érdekes dolog lehetett, ahogy például Kádárral együtt moziztak. Senki mást nem tűrt meg Kádár a filmbemutatókon, csak őt, el tudom képzelni, hogy ez milyen különös, nagy dolognak számíthatott. Azt mondta Gyuri bácsi: Kádár nemcsak a tartalmi elemeket vette észre rendkívül éles szemmel a filmekben, hanem a művészi kifejezőmódot is, igencsak tájékozott volt. A hét bizonyos napjain filmet néztek.

– *Nyilván tudja, hogy ettől függetlenül nagyon sok ember életét megkeserítette Aczél, többeknek el kellett hagyni az országot.*

– Nézze, én hajdan úgy képzeltem, ha majd jön a rendszer-

váltás, és utána kinyílnak az íróasztalok fiókjai, ellepik a piacot az írók eddig betiltott könyvei. Hát, bizony nem lepték el. A könyvek ugyanis megjelentek. A filmek dobozokban maradhattak, ám előbb-utóbb ezek is kinyíltak. Soha annyian nem nézték meg Bacsó Péter filmjét, *A tanút*, mint a betiltás időszakában, ugyanis zárt vetítéseken lehetett látni a filmet. Zárt vetítés keretei között folyamatosan telt házzal ment, szerintem ez csúcsteljesítmény.

– *Miről szólt a beszélgetés elején említett, önhöz írt magánlevele?*

– Akkor már egy ideje leveleztünk egymással, ha éppen nem találkoztunk. Én javasoltam ezt Gyuri bácsinak, mivel ő befejezte a politikai szereplését. Sok rendkívül jelentős politikussal találkozott még akkor is, e találkozókat anyagait is elkezdték már kutatni. Nekem is nagy szerencsém volt az 1989-es év őszén-telén, mert bemehettem a titkárnője, Sárika által rendben tartott házi levéltárba, egy kis cselédszobából kialakított helyiségbe.

– *Aczél György titkárnője, Ihász Lászlóné Sárika sajnos nem hajlandó interjút adni nekünk.*

– Nagy kár, mert ő nagyon tisztességes asszony, rengeteget tud, hűségesen dolgozott Gyuri bácsi mellett. Már nyugdíjasok voltak mindketten, és jól rendszerezte Gyuri bácsi levéltárát. Nekem az tetszett a legjobban, hogy egyrészt láthattam a könyvekben azokat az ajánlásokat, amelyekkel egy-egy művet ellenzékinak minősített, vagy amiket ellenzéki írók írtak a könyveikbe. Olyanok is, akik később pártalapítók is lettek, a politikai paletta szélén tündököltek. Ráértem akkor, és összeválogattam ezeket a könyveket, kigyűjtöttem körülbelül száz ajánlást, rendszereztem olyan leveleket, amelyeket neki írtak az irodalmi élet fontos alakjai.

A munkám kiterjedt nemcsak a könyvekre, hanem a levelekre is, szisztematikusan rendszereztem azok másolatait, a szerzőik a kor szellemi életének fontos alakjai voltak. Szerettem volna, ha csinálunk ebből egy könyvet. Arra is gondoltam, hogy milyen jó lenne, ha szerveznénk egy szabad-

egyetemi sorozatot, akár a Kossuth Klubban, akár vidéken, valamelyik egyetemi városban, mondjuk Pécsen, *A kultúrpolitika Aczéltől Andrásfalvyig* címmel. Végig lehetne venni az elmúlt negyven-negyvenöt év kultúrpolitikai nagyságait Révától Aczélig. Izgalmas lett volna megtudni, hogy Aczél, miután kijött a börtönből, megélte és túlélte '56-ot, majd a politika fősodrába került. Izgalmas lett volna hallani, hogyan diskurál a franciás műveltségű Köpeczi Bélával. Ők ketten két kiváló baloldali emberek, akik mégis mennyire mások. Visszatérve a levelekre: tessék elképzelni, hogy amikor 1989 után elkezdtek bizonygatni az addigi magyar kulturális élet negatívumait, úgy tűnt ezekből a levelekből, hogy hazudtak a levélírók, vagy nem mondták el a teljes igazat, esetleg nem azt hangoztatták, amit később gondoltak és hangsúlyoztak. Igazából Aczél György szerepét kellett volna tisztázni, úgy, hogy ő is részt vegyen a vitában. Meg is lehetett volna győzni, hogy vállalja, jelentkezett a Magyar Televízió is, sőt, a legnagyobb meglepetésemre, pedig nem is csináltam ebből nagy hírt, az olasz TV2 is megjelent, hogy fel szeretné venni a beszélgetést. Mondanom sem kell, az egyetemen lett belőle problémám, mert úgy gondolták, hogy ezzel visszahozom az intézménybe a korábbi éveket, ezt pedig nem kéne. Azonban nem hoztam volna vissza semmit, egyszerűen csak a társadalom és Aczél is tisztázni tudta volna a korszak művelődéspolitikájának lényegét, és benne saját szerepét.

– *Agárdi Péterrel gyűjtötték ki ezeket a leveleket?*

– Nem. Agárdi Péter profi kutatóként mással foglalkozott. Őt ugyanis 1990-ben felmentették a rádióban betöltött elnökhelyettesi tisztségéből, és a Lukács Archívumba került dolgozni. Mint irodalomtörténész, nálam sokkal avatottabb szakember volt. Én úgy gondoltam, hogy az ajánlások politikai és politikatörténeti aspektusait lehetne a könyvben feldolgozni, bemutatni. Agárdi Péterrel Aczél Gyuri bácsi közvetítésével találtunk egymásra, kezdtünk együtt dolgozni, most már nem is tudom, hány éve. Szerettem volna ki-

adni könyvben a leveleket, de azt mondta Gyuri bácsi, hogy inkább mégse jelenjen meg, se most, sem halála után, mert mindenkinek joga van megváltozni. Ez azért nagyon mérsékelt magatartásnak, úri gesztusnak tekinthető. Érdekes, de meg nem valósult ötlet volt Aczél és Köpeczi vitája is. Briliáns beszélgetésnek, esetleg vitának lehattunk volna tanúi. Nem is biztos, hogy nagy ellentétek feszültek volna egymásnak, hiszen Köpeczi Béla hihetetlenül okos, művelt ember, tudós, szuper gondolkodó volt.

– *Nem kereste meg a lehetőséget, hogy Aczél György nélkül ki vál-
alna ilyen beszélgetést?*

– Andrásfalvy Bertalan kollégám például vállalta volna, de aztán a saját munkahelyemen megakadtam a szervezéssel. Úgy gondoltam, hogy egyrészt ebből szabadegyetemet lehetne csinálni, másrészt egyetemi rendezvényként az ifjúság is bevonható lenne. Ormos Mária, az akkori rektorunk, határozottan leállította az elképzelést, szerinte ez nem kerülhet be az egyetem falai közé. A József Attila Népfőiskolán megtehet-
tük volna, ennck 1990 óta én voltam az elnöke, de végül nem csináltuk meg, mert Aczél György már nem akarta.

– *Akik írták ezeket a kenetteljes, hálálkodó dedikációkat, levele-
ket, lehet, hogy kompromisszumra kényszerültek saját maguk vagy
a családjuk érdekében. Talán közülük többen a lelkük mélyén nem
is úgy gondolták.*

– Nézze, én ezt nem tudom eldönteni. Minden valószínű-
ség szerint történeti analízis kellene ahhoz, hogy azok a sorok
írói elgondolkodjanak: miért voltak akkor álszentek, vagy mi-
ért gondolták úgy, hogy Aczél Györgynek ilyeneket kell írni.
Szerintem ezt Aczél nem várta el.

– *Heller Ágnessel beszélgettünk nemrég, elmondta, hogy ő is
küldött mindig egy példányt a megjelent könyvéből, de csak így de-
dikálta: „Aczél Györgynek Heller Ágnestől”. Azért küldött neki,
mert egyszerűen Aczél volt a Széchényi Könyvtár, ez így alakult
ki. Minden író, ha elkészült a művével, dedikálta neki, és elküldte.
Íratlan szabálynak számított ez nálunk.*

– Valóban ragyogó könyvtárral rendelkezett Aczél, vigyá-
zott is rá.

– *Tudja, hogy most mi van vele?*

– Talán Áginál vagy Annánál van, remélem, hogy egyben
maradt. Kimondottan jó gyűjtemény volt, a negyven év jófor-
mán teljes minőségi irodalmi és társadalomtudományi anya-
gát tartalmazta.

– *A könyvek nagy részét eladták, a dedikált lapok pedig ki lettek
tépvé, és az Aczél György-hagyatékban őrzik.*

– Lehet, ezt nem tudom. Annyit tudok csak, hogy az iratok
és dokumentumok szakszerű előkészítését Agárdi Péter vé-
gezte, majd leadták az Akadémia könyvtárába. Előbb-utóbb
valaki fel fogja dolgozni az anyagot, felnyitja a dobozokat, és
nagyon fontos dolgok jöhetnek elő.

– *Maga szerint miért kellett ezeket titkosítani?*

– Fogalmam sincs. A dokumentumgyűjtemény a szocia-
lizmus kortörténeti lenyomata. Ha rajtam múlna, én kutat-
hatóvá tenném. Jót tenné az anyagnak a nyilvánosság. Az
embereknek egyrészt vállalniuk kell a tetteiket, másrészt a
saját fordulataikat is. Minden valószínűséggel, ha valakinek
megváltozott a véleménye a saját környezetéről, önmagáról,
a politikáról vagy a társadalmi berendezkedésről, a jelenről,
a társak megítéléséről, akkor ezt is vállalni kell. Aki úgy gon-
dolja, hogy semmi sem változik, elszalad mellette a valóság.
Egyre több érzés, érték, hatás áramlik az ember életébe, má-
sok leszünk, ez természetes dolog, ki lehet mondani.

– *Elkanyarodtunk az említett magánlevélről...*

– Igen, persze, bocsánat. Szóval azt írja Gyuri bácsi: „Kedves
barátom! Megkaptam a leveled, s hogy a közepébe vágjak,
nem is a leírt sorok, inkább amit mögöttem éreztem, rendített
meg. Többek között az is, hogy te nem a válladra vetted, ha-
nem a szívedre szívtad ezt a nehéz korszakot, melyben kevés-
sé vigasztaló, hogy nem volt még nemzedék a történelemben,
amelyik megértte volna, hogy egy világbirodalom és az ahhoz
fűződő torzult eszmeáramlat a zenitről a mélyre bukik. Itt

most négy év alatt ez történt, Gorbacsov jelentkezésétől mostanáig. Az sem vigasztaló, hogy bár a Titanic elsüllyedése után nehéz arról írni, hogy a Titanicon volt nem is egy jó napjuk az utasoknak, meg hogy nem kellett volna elsüllyednie, hogy ez volt az egyetlen hajó, amelyik képes lett volna békés úton az átmenetet megoldani, ha '85-ben Gorbacsov jelentkezésekor nem visszafelé lépünk a reformoktól, hanem előre a reformok felé. Mindez nem vigasztal. Mert szomorú időszak lesz most hazánkban, és elképesztő világpolitikai átrendeződés és annak a hatása. Hiszen gondolj csak arra, hogy mit jelenthet a szomszédunkban, a Szovjetunióban, egy energiaválság, mit jelent a német egység Európára, sőt Amerikára! De külön tragikusnak tartom, hogy még mindig csak az önmarcangolással foglalkozó MSZP csődje miatt itt maradt – számításaim szerint – mintegy kétfélmilliónyi szavazó, aki balra szeretne szavazni, és nem talál ehhez pártot, parlamenti képviselőt nélkül vannak. Európában és hazánkban nem jó idők járnak balra, de úgy gondolom, te és nemzedéked megéri még ennek a reneszánszát. Én is örülök, és nagy élményt jelentett számomra összekerülésünk, emberséged, tisztességed. Örülök, hogy nemzedékednek vannak ilyen tagjai, mint te, természetesen vannak mások is. Oly korban élünk, amikor részvét és megértés nélkül a kaméleonok tülekedése miatt könnyen mizantropákká lehet az ember. Ez szörnyű volna. De hát nem akarom hosszúvá nyújtani levélbeli beszélgetésünket, remélem, rövidesen találkozunk, addig is szeretnék neked jobb ideget, jobb álló- és tűrésséget, elviselhetőbb új esztendőt kívánni kedves családdal együtt. Szeretettel és barátsággal: Aczél György.”

Ez, mint már említettem, 1989. december 13-án íródott. Nagyon fontos és jó levél, látszik belőle, hogy mennyire érett és tiszta társadalomképpel rendelkező politikus volt Aczél. Most képzelje el, én tizenegy hónapot töltöttem politikusként dolgozva. Rövid idő ez, de egy olyan átmeneti időszakban játszhattam politikai szerepet, amikor egyrészt le kellett

bontani a régi pártot a bonyolult viszonyrendszerével együtt, másrészt teret kellett engedni mindazoknak, akik addig megbújva, alámerülve, alábukva vagy más viszonyok között működtek. Ez alatt az egy év alatt le kellett rakni a pluralizmus és a többpártrendszerű demokrácia alapjait, úgy, hogy sehol sem csattanhatott el pofon. A rendőrök és az állambiztonsági szervek munkája – gondolom – visszafejlődött és mérséklődött, egy darabig takaréklángra állították. Ez egy nagyon izgalmas időszak volt. Amikor engem megválasztottak titkárnak, ott ült mellettem Aczél György. És ott ült Ormos Mária is, aki nem örült annak, hogy én lettem a befutó.

– *Ormos Mária ekkor milyen funkcióban volt?*

– Rektor, és azt hiszem, az MSZMP Központi Bizottság tagja is. Kiváló történész, jó politikus volt ő is, színes, összetett személyiség. Talán a legtalálébban egyszemélyes szimfonikus zenekarnak lehetne nevezni. Hihetetlen éleslátás és problémaérzékenység jellemzi ma is, legyen még sokáig egészséges, és tudjon dolgozni!

– *Tehát Ormos nem örült annak, hogy ön lett az MSZMP városi első titkára.*

– Nem. Aczél György gratulált, elbeszélgettem vele, és ezzel a kézfogással létrejött köztünk egy hihetetlen kapcsolat. Jólesett Aczél figyelme, ő mindig jelentős ember volt, nagy politikus; aztán egy fiatal egyetemi docens odakerül, és ő lesz a városi első titkár. Tizenkilencezer párttag volt a városban, képzelje el, azért elképesztő dolognak számított, hogy ennyi ember között első lehettem. Abban az időszakban egyre többet találkoztam vele, főleg akkor, amikor megindultak ellene a támadások. Úgy tűnt, visszahívhatják az országgyűlési képviselőségből, leválthatják a díszpolgári címről. Jópofa esemény volt például, amikor végimentünk Pécsre a Kossuth Lajos utcán, mert inni akartunk egy kávét – most Palatinusnak hívják azt a szállodát, ahova tartottunk. A Széchenyi tértől a Palatinusig száz méter a távolság, és ezen a rövid úton ismeretlen emberek jöttek oda, szorongatták a kezét, köszön-

tek neki. Egy rossz szó, atrocitás vagy tojásdobálás, semmi az égardta világon nem történt, az emberek örültek neki, hogy ott van, kezét fogtak vele. Később átmentünk a Művészetek Házába, ahol nagyon érdekes beszélgetésen vettünk részt. Ez volt a visszahívást követelő összejövetel, értelmiségiek, művészek részvételével. Ami azt illeti, elég durva hangnemű találkozás volt. Később még egy beszélgetést szerveztek ugyanoda, de Gyuri bácsi már nem jött el.

– *Maga szerint hogy képzelte az MSZMP a többpártrendszert? Nyilván nem úgy, hogy mellőzve van vagy kisebbségben marad.*

– Lehet, hogy úgy gondolták el, ahogy az NDK-ban is fennállt a többpártrendszer, de azért ennyire nem volt idióta az MSZMP politikai elitje. A többpártrendszer mindig arról szól, hogy a pártok szeretnék valamilyen módon megragadni a hatalmat. Vagy egy demokratikus és alkotmányos rendnek megfelelően, választások keretében, vagy erőszakos úton, diktatórikusan ragadják magukhoz az uralmat – persze ez utóbbit már nem hívják demokráciának. De elképzelhető, hogy a történelemben bizonyos időszakokban, bizonyos pártoknál ilyen is előfordult.

– *Önnek mint egyetemi tanárnak miért volt fontos a politizálás?*

– Ez nagyon érdekes dolog. A hatvanas évek második felében a társadalmi cselekvésnek, az aktivitásnak jó terepet biztosított a KISZ. Sokaknak a politikai karrierjét jelentette, én nem emiatt léptem be, hanem egyszerűen élveztem az ottani tevékenységet. A hallgatói érdekérvényesítés akkori vezetője voltam a Pécsi Tanárképző Főiskolán, és munkát is közvetítettünk. Ezután, már tanári diplomával, a Mecseki Szénbányák volt ösztöndíjasaként vállalati, azaz szakszervezeti népművelő lettem. Ez egy nagyon tanulságos időszak, remek iskola volt számomra. Alig dolgoztam a vállalatnál pár évet, hamar igazgatóvá választottak, én lettem a legfiatalabb művelődésiközpont-igazgató. 1972-től a főiskola Pszichológia Tanszékének vezetője meghívott, hogy tartsak szemináriumokat. Kezdként heti pár órában tanítottam, és

szemináriumot vezettem, utána persze meg kellett hozzá szereznem a szükséges papírokat is. 1973-ban, legnagyobb meglepetésemre, egyszer csak behívtak az akkori pártiskola igazgatójához, aki azt mondta, szívesen venné, ha odamennék. A felnőttoktatás és a pártpropaganda pedagógiáját és pszichológiáját kellene kutatnom, tanítanom a pártiskolán. Nem vacilláltam, mert kimondottan érdekelt a téma, valamikor ebből is írtam dolgozatokat. 1973-tól 1983-ig ott dolgoztam. Különösen érdekes volt speciális kurzusokat tartani, valamint kimondottan nagy kihívásnak éreztem Grastyán Endre minőségű értelmiségiekkel találkozni az órákon. Én egészen kezdő fiú voltam, Grastyán meg nagy tudós a másik oldalon. Így aztán fel kellett nőni a feladathoz, a tíz vagy tizenegy év alatt nagyon élveztem, és azt hiszem, meg is tanultam a felnőttoktatást.

– *Az andragógia megteremtése Magyarországon az ön nevéhez fűződik?*

– Nem. Nagy elődök Csoma Gyula, Zrinszky László, aki az én aspiránsvezetőm volt, Várnagy Mariann – isten nyugalomra, meghalt már –, Maróti Andor és Durkó Mátyás. Zrinszky Lászlótól örököltam az MTA Pedagógiai Bizottságának Andragógiai Albizottsága elnökségét, jelenleg is én vagyok ennek az albizottságnak az elnöke. A felnőttoktatás igencsak kurrens dolog lett, nagyon sokan vagyunk már a pályán, én pedig örülök annak, hogy a tudományág hazai fejlődésének egy bizonyos szakaszában meghatározó szerepet tölthettem be.

– *Úgy tudom, a felnőttképzésben a politikai nevelés is fontos volt Aczél idejében.*

– Igen, nálunk is, ugyanúgy, mint – a politikai berendezkedéstől függetlenül – a világ minden részén. A kandidátusi disszertációm harminc éve arról szólt, hogy a politikai felnőttoktatás milyen módon változtatja meg a véleményeket. Nem lehetett eldönteni, hogy ez szociálpszichológia-e, andragógiai szociálpszichológia vagy a szociálpszichológiai andragógia, esetleg milyen más tudományterületre sorolható

be. De nagyon érdekes vizsgálatokat és kísérleteket lehetett végezni az egypártrendszerű szocializmusban például arról, hogy a párt vezető testületeiben mit tudnak az emberek a pluralizmusról. Akkor, amikor még szó sem volt rendszerváltásról vagy többpártrendszerről, nagyon figyelemreméltó, hogy egyáltalán meg lehetett vizsgálni ezt.

– *Ön most milyen politikai nézeteket képvisel?*

– Úgy gondolom, nem változtam meg, a Szocialista Párt tagja vagyok.

– *Akkor nem számít nagy váltásnak az MSZMP-hez képest az MSZP-ben lenni?*

– Annyiban nem, hogy én az MSZMP-ből lógtam ki, nem az MSZP-ből. Az MSZMP-ben létezett egy reformszárny, Debrecenben Menyhárt Lajos történész képviselte, ő is egyetemi ember volt, adott pillanatban érvényesíteni tudtuk a saját véleményünket. Nem nevezném magunkat reformkörnek, inkább olyan szárnynak, amelyik másként gondolta a jövőt. Biztos vagyok benne, hogy ez az MSZP is nagyon sokszínű, sok változáson átmenő párt. Most rossz pozícióban van, de gondolom, ez nem eredményezheti, hogy a magyar politikai baloldal markáns pártja évtizedekre letörli magát a politikai palettáról...

– *Miért kellett annak idején kordában tartani a kultúrát?*

– Biztosan ön se most jött haza az emigrációból, gondolom, itt tetszett élni velem együtt évtizedeken keresztül. Ahhoz képest, ami a Szovjetunióban volt, Magyarország gulyásparadicsomnak számított, jóval sokszínűbb művészeti élettel, mint mondjuk Romániában, Bulgáriában vagy Csehszlovákiában. Ha a Szovjetunióhoz hasonlítom, akkor hazánkat paradicsomnak és a szabadság birodalmának nevezhetném. Persze, ha Ausztriával vetem össze az akkori szabadságunkat, látható volt akkor is, hogy itt rengeteg korlátot állított elénk a korabeli politika. Nem volt „világútlevelünk”, és alkalmazkodni kellett a világhatalom Szovjetunióhoz. Az ország politikai szuverenitása korlátozott volt. A legjelentősebb gazdasági

partner, energiaszolgáltató és minden valószerűség szerint a legnagyobb importőr. A legtöbb termékünk felvásárlójaként évtizedeken keresztül mindent képes meghatározni.

Visszatérve a témánkra, két héttel halála előtt még találkoztam Aczél Györggyel. Amikor meghalt, nem voltam Magyarországon, a temetésére pedig sajnos nem értem oda a hóihar miatt.

– *Őt tragikusan érintették az 1989-es események...*

– A politikai élet nagyon fontos szereplője volt, mindegy, hogy miniszterelnök-helyettesként, miniszterként vagy a Politikai Bizottság tagjaként. Ám ekkor kiesett ebből a szerepből, pontosabban kiejtették. Már az sem volt főszerep, hogy 1985-től az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetnek lett a főigazgatója, Lakos Sándor után. Ugyanakkor, ha megnézzük, hogy kik voltak akkoriban a Társadalomtudományi Intézetben, kitűnik, hogy bizony-bizony nagyon sokszínű intézmény lehetett, hiszen a mai politikai pártok igen fontos szereplői dolgoztak ott. Aczél György nagyon pontosan tudta, hogy kikkel munkálkodik együtt. Amikor megöregedett, szerette volna az egész életét valamilyen módon papírra vetni, és megírni. Nem tudom, hogy lett-e ennek valami eredménye.

– *Van egy hatvanoldalas írása, illetve 1989 és 1991 között készült vele egy életútinterjú is, amit az '56-os Intézet Oral History Archívumában őriznek.*

– Sajnos nem ismerem ezeket a szövegeket.

– *Mit gondol, mennyire volt őszinte ebben az időszakban?*

– Nézzze, ha egy politikus őszinte – ma is láthatjuk –, annak furcsa következménye van. A politika nem arról szól, hogy valaki önvallomásokot tesz. Aczél tudott nagyon őszinte lenni, és képes volt nagyon emberi módon megfogalmazni dolgokat. Az alatt a két év alatt, amikor intenzív emberi kapcsolatba kerültem vele, többször találkoztunk olyan társaságokban, ahol érdekes, fontos emberekkel voltunk együtt. Úgy éreztem, beemelt a barátai körébe. Itt találkozhattam például Vámos Tiborral, Marjai Józseffel, Pál Lénárddal, a

pszichológus Pataki Feri bácsival, aki nagyon fontos alakja volt a NÉKOSZ-nemzedéknek, aminek ő volt az országos elnöke. A magyar pedagógiatudomány jeles képviselőjeként a nevéhez fűződik a *Makarenko élete és pedagógiája* című szöveg, melyet, bár 1954-es, máig érdemes elolvasni, alapkönyvnek számít. A Népi Kollégiumok Országos Szövetségéről is írt egy kötetet, aki nem olvasta ezeket a műveket, az igazából nem ismerheti azt a felfogást, amit Pataki közvetített.

– *Popper Péter is ebbe a társaságba járt?*

– Ő Ágin és a feleségén keresztül került nagyon jó viszonyba Aczél Györggyel. Gyuri bácsi feleségét sajnos nem ismerem, mert már 1986-ban meghalt. Nagyon érdekes volt látni, hogy át sem rendezte a lakását a felesége halála után. Az ágya fölött egy ragyogó kép lógott, szerintem Varga Imre egyik nagyon szép grafikája, ami a feleségét ábrázolta. Észrevettem, hogy Aczél György és a családja között milyen intenzív és nagyon szép kapcsolat állt fenn. Ő nem vak imádatlaltal vagy elfogultsággal rajongott a lányaiért, hanem egy öregember szeretetével.

– *Milyen írásokat, cikkeket emelne még ki a gyűjteményéből, amikről úgy gondolja, hogy fontosak lehetnek, látványosan tanúskodnak a korszakról?*

– Sok minden van még itt. Eltettem például, amit a barátok írtak, amikor meghalt Gyuri bácsi. Aztán megőriztem azokat az írásokat is, amiket a hetvenedik születésnapjára készítettek. Biztos, hogy nem azoknak a szövegeit, akik úgy gondolták, hogy tönkretette az életüket, hanem azt, amit például Németh László írt. Aczél, ha jól emlékszem, miniszterhelyettesként megkérte Németh Lászlót, legyen kedves, írja meg, mit tenne a helyében. Ez egy negyvenoldalas, csuda izgalmas írás, *Ha én miniszter lennék* címmel jelent meg 1962-ben. Érdekes, hogy még kisgyermek koromban személyesen is találkozhattam Németh Lászlóval. Egyik rokonunknál volt, a felesége társaságában, vendégségben. Tíz- vagy tizenegy éves lehettem, magukkal vittek a belvárosba sétálni, s amikor

bementünk a könyvesboltba, nagy bolond voltam, mondta: válasszak ajándékkul könyvet. Én nem az ő könyvét kértem, amit dedikált volna nekem, hanem egy Asimov-regényt, mert az asztronauták foglalkoztatták akkor az agyamat. Vagy Illyés Gyula, akinek nagyon változott a megítélése, mert '56-ban nem biztos, hogy teljesen elköteleződött a megújuló baloldali vagy a kádári politika irányába. Vagy az a Déry Tibor, akit annak rendje-módja szerint leültettek, börtönbe csuktak.

Aczél élethosszig tartó békét kötött Németh Lászlóval és Déry Tiborral. Illyés Gyulával is nagyon sokáig élvezték egymás bizalmát, bár nem biztos, hogy mindenben egyetértettek. Vagy ott van Varga Imre, a Kossuth-díjas szobrász példája, akit lehet szeretni vagy sem, de én mindenképpen úgy gondolom, hogy Aczél és Varga kapcsolata nem az uralkodó és házi szobrászának viszonya volt. Varga Imrét a helyén kezelte, és olyan felkéréseket kapott, amelyekben jó szobrokat csinált, még akkor is, ha Lenin-szobrot készített Mohácsra.

– *Kinek a megbízásából csinálta ezt a szobrot?*

– Gondolom, valamilyen hivatalos szerven keresztül ment a megbízás. Tényleg jó szobor volt ez, de hát túl sok Lenin-szobrot állítottak akkoriban...

– *Lapozgassunk még egy kicsit a dokumentumai között, jó lenne, ha még beszélne ezekről.*

– Itt van például ez a kis papír, szerintem a *Népszabadságból* való, meg nem mondom, hogy mikori, Hódos György írta Aczélról, *Tárgyilagos megjegyzések egy nekrológhoz* címmel. Gondolom, a Molnár Gál Péter által írt nekrológra válaszolta Amerikából Hódos. Idézi is MGP-t: „Elképzelhető volna, hogy a nevéhez eltéphetetlenül kapcsolódó 32 év másképpen történjen meg. Úgy történt azonban, ahogy történt.” Erre Hódos György így replikázott: „Pedig másképp is történt, mert elsősorban neki volt köszönhető, hogy Magyarországon sokkal szabadabban lélegeztek írók, költők, művészek, mint bármelyik más szovjet csatlós országban. '49-ben az ÁVO átpolitizálta Aczél életét kommunistából imperialista kém-

mé. Szomorú, hogy 1991-ben egy szocialista arra használja fel a halálát, hogy ismét átpolitizálja őt, ezúttal rabtartó idomárrá.”

Itt van még a temetés időszakából Gyurkó Laci kemény szövege: „...a halottat a temetésen nem lehet gyűlölni, csak szánni benne a halandó embert.” György Péter pedig azt írja: „A magyar értelmiségnek előbb-utóbb szembe kell nézni önmagával, önmaga múltjával, viszonyítási pontnak ehhez keresve sem lehetne találni alkalmasabb embert és életművet. Illyés Gyula méretű költő tudná csak megírni az Aczélhoz és az Aczél-korszakhoz való értelmiségi viszonyt a maga teljes bonyolultságában. De aligha lesz, aki megírná azt az egy mondatot a zsarnokról, és azt, hogyan volt mindenki szem a láncban. Nemcsak a kegyelt, a fölemelt, a megjutalmazott, nemcsak a talpnyaló, hanem a börtönbe csukatott, elhallgat-tatott, kijátszott és ledorongolt is, hisz ők is részei voltak a nagy színjátéknak, és bizony sokszor össze is keveredtek a szerepek. Aczél György az ostor és mézesmadzag használatának nagymestere volt, és nagyon kevesen tudtak ellenállni neki. Az ostornak senki, mert hiszen diktatúra volt, mézesmadzag-nak se sokan, mert látni rajta, hogy nem ostor.” 1991-ben a *Magyar Hírlap*ban jelent meg. Jól látta ő is, de másként.

Aztán itt van egy korábbi szöveg, a *Képes Újság* cikke, nem tudom, ki emlékszik még erre a lapra. Ez az 1989. augusztus ötödikei példányszám, eltettem, mert ez az írás a születésnapomra jelent meg, *A Kádár-korszak utolsó mohikánja*, Aczél György *felvette a kesztyűt* címmel. Ekkor már megindult a visszahívási akció. Bajai Ernő István írta, aki szerintem akkoriban a *Reform* nevű lapnál dolgozott. Nagyon érdekes, a történet arról szól, hogy egy-két Pécssett élő vagy Pécsre települt művész hogyan igyekezett Aczélt visszahívni. Már csak azért is megőriztem, mert persze, mint mindennek, egy ilyen politikai szerepnek is van eleje és vége. Az is biztos, ha radikálisan kezdődik egy dolog, radikálisan is végződik. Minden valószínűséggel Aczél olyan helyzetbe pottyant, ahol még gyerekkor-

rában eldönthette, hogy mihez kapcsolódik, és ő a cionista mozgalomhoz sodródott. Sok barátjával együtt odakerült a baloldalhoz, a kommunistákhoz, és véleményem szerint ez jó döntés volt Aczél részéről. Nem lett tőle egyszerű az élete, hiszen az ÁVH Pécsről vitte el. Ha jól emlékszem, akkor éppen megyei első titkár volt, és szépen összezárták Fülei-Szántó Endrével, a kiváló nyelvészrel. Közös cellájukban franciául tanította Aczélt – eredményesen. Fülei egyébként hajdan a Kisgazda Párt ifjúsági tagozatának elnöke volt, jóval később pedig kollégák lettünk, hiszen ő is a pécsi egyetemen tanított. Egyébként az is Aczélnek köszönhető, hogy a pécsi bölcsészkar újra feléledt.

Amikor kijött a börtönből Aczél – hála istennek –, vissza-került a politikába. Szerintem nem volt ez egyszerű politikai periódus. Itt tartózkodtak a szovjet csapatok, a szuverenitásunk csak korlátozottan érvényesült, néha pedig egyáltalán nem. Ez azonban nem az országtól függött, a nagyhatalmak kiosztották a szerepet, és mi száz százalékgig szovjet befolyásolási övezetnek számítottunk, ennek megfelelően működött itt a politika. Egyszer valaki alaposan elemzi majd Kádár János szerepét, mozgásterét: vérontással kezdődött az ő hosszú politikai szerepe, ám amikor meghalt, sokan sajnálták. Én is. Érdekes Aczél György kultúrpolitikai funkciója Kádár mellett. Nagyon izgalmas, ahogy Aczél könyvei, írásai elkezdtek: általában írt egy rövid vázlatot, majd ezt kibővítve elmondta – kiváló előadó volt amúgy –, ezt felvették, gyorsították, Sárika legépelte, Aczél György átírta, végül egy egészen jól megfogalmazott írás lett belőle. Korábban már említettem, Aczél maga azt mondta, hogy megtanult gúzsba kötve táncolni. Tehát arra törekedett, hogy a magyar művelődéspolitikai miatt Moszkvából senki se vonhassa felelősségre Kádárt. Emiatt aztán nagyon sokan nem fértek bele: például Herczeg Ferenc, Wass Albert és sajnos Márai sem. A rendszerváltás után persze kiadták ezeket, hát hogyan is mondjam, Wass Albert összes művei nekem nem hiányoznának...

– *Márait sem sajnálja?*

– Nézze, aki igazán el akarta Márait olvasni, az megtehet-
te. Bizony-bizony, azért nálunk is volt Márai-könyv a családi
könyvespolcon, és aki Bécsbe ment IBUSZ úttal, és vissza is
akart jönni onnan, az kérem szépen eldönthette, hogy abból a
kevés pénzből orkáncabátot vásárol, vagy elmegy a könyves-
boltba, és vesz egy Márait.

– *Ön szerint mi történt volna, ha még Aczél idején kiadják
Márait?*

– Minden valószínűség szerint az égadta világon semmi
sem történt volna. Csurka István műveit is kiadták, és még-
sem rengett meg tőle a szocialista világrendszer.

– *Akkor mégis miért nem jelenhetett meg?*

– Azért, kérem szépen, mert a hatalom mégiscsak műkö-
dik, minden politikusnak megvan a maga politikai és hatalmi
eszközrendszere. Ez egy hatalmas kutatási téma: ahogy mond-
juk Napóleonnak, Nagy Katalinnak vagy Mária Teréziának
megvoltak a saját technikái a szellemi élet ellenőrzésére, úgy
Aczél is kialakított ilyeneket, melyek egy ideig nagyon jól mű-
ködtek. A nyolcvanas évek végén, amikor párttitkár lettem, a
pártnak már igazából sem hatalma, sem hatásköre vagy olyan
eszköze nem volt, amivel bárkit bármire kényszeríteni lehe-
tett volna.

– *Volt olyan helyzet esetleg, hogy meg tudta kérdezni Aczél
Györgytől, miért nem adták ki mondjuk Márait?*

– Nem, nem kérdeztem meg, mert nem érdekelt annyira.
Sokkal jobban érdekelt, hogy például Finácz Ernő kiváló
pedagógiatörténeti munkáját miért nem jelentették meg.
Ő volt az utolsó akadémikus pedagógiából. Aczél sem tud-
ta megmondani, miért nem láthatott napvilágot. Bizonyára
azért, mert a kiadóknak nem jutott eszébe, meg ott volt a sok
csinovnyik, akik rendszeren vigyáztak a saját állásukra, óvatos-
kodó politikát folytattak.

– *De azért baj, hogy így volt. Vagy nem így gondolja?*

– Persze, hogy baj. Nem elfogadható, ez nem volt „paradi-

csomi” állapot. Azt hittük, boldogok vagyunk, ha megjele-
nik nálunk két Zsigulival valamelyik fontos elvtárs, másnap
megreggelizik, majd szépen elmegy, hátul meg a csomagtartó-
jába tesszük becsomagolva azokat a neki szánt apróbb aján-
dékokat. Hála istennek, ma nem így van. Másrészt nagyon ér-
dekes és történetileg még nem teljesen feltárt a szocializmus
működése, az, hogy a harmincas–negyvenes évek végének az
államkapitalizmusából hogyan lett államszocializmus és ál-
lamkommunizmus, miként maradt meg ebben az országban
és itt, a keleti blokkban, a központi tervutasítás. Nagyon érde-
kes ez a történet, mely Imrédytól napjainkig tart. Visszatérve
Aczélra, biztos, hogy voltak olyan döntései, amelyek igaz-
ságtalanok lehettek, vagy nem mindenkinek tetszettek. Igaz,
hogy nem kaptak olyan megbízást egyes művészek, amelyet
szerettek volna, vagy egyes írók a könyvük után nem kapták
meg azt a honoráriumot, amit reméltek, esetleg mások nem
jutottak útlevéhez. De nem Aczél György osztotta az útle-
velet. Azt például nagyon pontosan tudom, hogy amikor az
oktatási vagy a művelődési minisztérium nem akarta kiadni
Sass Sylvia vízumkérelmét, úgy kaphatott mégis, hogy Aczél
György személyesen felhívta az illetékest, és ezután Sass oda
repült, ahova akart. Pedig nem vagyok meggyőződve arról,
hogy Sass Sylvia a szocializmus barátja volt, vagy bármifajta
pozitív érzelmeket táplált a rendszer iránt. Aczél Györgynek
megvoltak a maga működési terepei, amivel élni tudott, és
gondolom, megjelentek a jelentős világirodalmi művek, és
minden valószínűséggel nem jelentek meg a kevésbé fonto-
sak. Aztán felhígult, kommercializálódott az egész kulturális
élet. Ez már nem Aczél Györgynek köszönhető, de nem is an-
nak, hogy felengedett az általa gyakorolt kontroll.

– *Ezzel ugye nem azt akarja mondani, hogy Aczél György idejé-
ben csak a kevésbé jelentős művek nem jelenhettek meg?*

– Nem, persze, előfordult, hogy a nagyon jót sem adták ki.
A Szoltsenyicin-könyvek közül se mindegyik jelent meg.

– *Azt mondja, a rendszerváltás után felhígult a kulturális élet.*

– Nem utána, már előtte. Egy alkalommal a Művelődési Minisztérium Közművelődési Tanácsának ülésén Szinetár Miklós mellett ültem, a másik oldalamon pedig Bródy János foglalt helyet. Szinetár sziporkázóan szellemesen azt mondta: „Bizony-bizony a szocializmus olyan társadalom lett, ahol a Zsiguli alvázra ráépítették a Mercedes karosszériát, de megette a fene, mert nem működik.” Zseniális gondolat ez szerintem. Az ország termelési és gazdasági viszonyai között, államszocialista körülmények közepette, megtehették ezt a hatalmon lévők és a döntéshozók. Biztosan máshogy alakult volna, ha ez plurálisan történik, ha más is beleszólhat, ha mások is szét tudják osztani a javakat, ha mások ülnek a miniszteri székekben, a fekete vagy a kék autókban. Ez akkor úgy működött, ahogy, és meg kellett változtatni. Szerintem Aczél nagyon pontosan látta a rendszer hibáit, igyekezett, hogy a saját értékrendjén és a saját mozgási területén belül megváltoztassa a viszonyokat, ne legyenek többé ávosok, verőlegények.

– *A besúgóhálózat azért működött...*

– Biztosan ön is járt már külföldön. Tetszik tudni, amikor kiadják Nagy-Britanniában az egyetemi diplomát, ez kapcsolatot jelent az Intelligence Service-szel, Anglia hírszerző központi szervével. A világ minden részén van információszerezés, nálunk is működött, és ma is működik. Persze ez csak akkor lehetséges, ha vannak olyanok, akik megszerzik az információkat. Egy a lényeg, mindenki nézzen a tükörbe, tette- valamikor feljelentést egy másik emberről, vagy nem. Nagyon helyes, hogy az Állambiztonsági Iratok Levéltárából mindenki kikérheti a saját magáról szóló adatokat. Ha nem jelentetem senkiről semmit, akkor nyugodtan nézhetek a tükörbe. Ha Magyarországon mindenki nyugodtan nézne a tükörbe, akkor nem volt feljelentés. De már Edmund Veesenmayer, az SS-tiszt megírta, hogy Magyarországon volt a legtöbb névtelen feljelentés. Valószínűleg ez a nép hagyományos szokásrendszerének része. Tessék végiggondolni, ha a második világháború alatt tényleg a németek által megszállt Magyarországon

volt a legtöbb névtelen feljelentés, akkor ez elég furcsa történet. Az eljárás és a módszer bizony német és szovjet importcikk volt. Túlélte a módszer a Rákosi-korszakot, még a rendszerváltás után is lehet tradíció nálunk, mert volt kormány, amelyik olyan telefonvonalakat működtetett, amelyeken bárkit bármikor névtelenül fel lehetett jelenteni. Biztosan hallott erről, ugye? Ez nem csak Magyarországon volt így, bizony Hollandiában is megtörtént, tessék elképzelni. Mindig is undorodtam ettől az egésztől. Aczél György ideje alatt, a Kádár-korszak második periódusa idején, egész másfajta mentalitás vette itt kezdetét. Nyers Rezsőék létrehozták az új gazdasági mechanizmust, de nem lehetett végigvinni, mert a Szovjetunió megszorította a gyeplőt, és azt mondta, köszöni szépen, eddig, és ne tovább.

Emellett, a besúgásokra visszatérve, például azt gondolom, radikálisan máshogy láttam a világot, mint például az MGP, akinek az Aczél Györgyről írott nekrológját a dossziémban őrzöm.

– *Miben különbözött a kettőjük világképe?*

– Éppen abban, hogy én nem voltam besúgó. Azt hiszem, a világlátásunk alapvető különbsége ez...

– *De az is lehet, hogy az ő besúgásait Aczél György is használta. Arra nem gondolt?*

– Megvolt a maga útja az információs hálónak. Aczél György, mint a Politikai Bizottság tagja, gondolom, hozzáférhetett a jelentésekhez. De ennek megvolt a maga sajátos menete, ez az, amit én sok százezer párttag társammal együtt nem láttunk a hatalomból. Képzelje el, hiába voltam párttitkár, nem tudtam arról, hogy a pártapparátus egyik részlege közvetlen kapcsolatot tart a titkosszolgálattal.

– *Mikor vált a maga számára is nyilvánvalóvá, hogy ez így működött?*

– 1989-90-ben.

– *Erről sem beszélgetett Aczéllal?*

– Nem, igazából nem érdekelt ez a dolog. Foglalkozzanak

ezzel a filozófusok, politikatörténészek, politológusok, ez az ő dolguk. Biztos, hogy akik kapcsolatba kerültek ezzel, vagy elvitték apjukat-anyjukat Recskre, a Gulágra, azoknak, gondolom, egészen más volt erről a dolgról a véleményük. De az emberek nagyjából hallgattak erről, még a családokon belül is.

– *Éltélti MGP-t, mert besúgó volt?*

– Sok mindenkit el lehetne ítélni emiatt. Mindenesetre nem tartom úri gesztusnak, hogy sok egyetemi tanár és művész tette ugyanezt. Olyanok is, akiket most a gazdasági élet nagy szellemi figuráiként bámulunk, aztán meg kiderül, hogy a saját anyját is feljelentette.

– *De a rendszert fenntartani, működtetni sem volt úri gesztus...*

– Persze, hogy nem.

– *Van még valami a dossziéjában, amit fontosnak tart?*

– Van itt mindenféle. Ez például egy kimutatás, nézze meg: titkos, 1989. január 30-i keltezéssel. Kimutatás arról, hogy a politikai diktatúrának vagy a politikai rendszernek megfelelően kik és mihez tartoztak a PB hatáskörében. Nagyon érdekes emberek szerepeltek benne. Mondjuk például ez a fickó, aki miközben a megyei rendőrkapitányság MSZMP-titkára volt, a megyei állambiztonsági részleg vezetőjeként is tevékenykedett. Tehát ezek azok a vezetők, akik egy pártbizottsági hatásköri listába tartoztak. Ezenkívül pártonkívülieket is találhatunk itt, mint például Novák Zoltán, a pécsi KSH nyugalmazott igazgatója, aki soha a büdös életben nem volt párttag, és másokat is. Látja, így nézett ki egy hatásköri lista. Felsorolva, név szerint. A káderutánpótlás is kiemelt feladat volt, ez azt jelentette, hogy humánpolitikai szempontból kik a tartalékok, kit hová lehet rakni.

– *Ezen a listán maga hol szerepel?*

– A városi első titkárnak ott volt a helye. A megyei első titkár se szerette, hogy én vagyok a városi első titkár. Nézze, itt van például a listán Petrétai Jóska, aki igen kiváló miniszter lett. Nézzük meg, van-e a jegyzékben egy olyan KISZ-titkár, akire érdemes odafigyelni! Mondjuk van-e „Gy”-betűvel kez-

dődő első titkár vagy KISZ-titkár, mint például Gyurcsány Ferenc, mert ha jól emlékszem, akkor Feri még vagy ott volt Baranya megyében, vagy már a KISZ KB-ban, nem tudom. Nézzük csak: nincs rajta, tehát ebből aztán látszik, hogy Gyurcsány Feri kikerült a párt hatásköréből. Már akkor is, valószínűleg ebben az időben már a KISZ KB-ban lehetett.

Lássuk még a dossziét! Például van egy közös fényképem Grósz Károllyal, 1989-ben éppen Miloševicshez ment tárgyalni, és útba esett Pécs, ahol a Városi Pártbizottság első titkáráként fogadtam. Grósz amúgy valamikor a hetvenes évek elején ismertem meg, amikor még az MSZMP agitprop osztályán dolgozott, nagyon jól képzett és kiváló előadó volt. Szerencsétlen eset, ahogy egy mondatát '89 februárjában kikezdte a sajtó, amikor a fehérterror vízióját felvetette. Kiegyensúlyozott embernek ismertem őt. Aztán elkerült az agitprop osztályról, mert összefeszült Kádár János környezetével, akkor Miskolcra ment, és azt hiszem, Borsodban lett első titkár, majd onnan jött vissza a pártközpontba. Amikor Kádár Jánost azon az ominózus pártértekezleten leváltották, Grósz Károly jókor volt jó helyen, és ő lett a pártfőtitkár. Nem bántam, mert olyan embernek ismertem, aki progresszív, mást és jobbat akar. Nem hiszek azoknak, akik a hajdani politikai vezetés tagjaként most arról mesélnek, micsoda reformerek, belső ellenállók is voltak akkoriban. Mindenki olyan szerepet játszott, olyan csizmában, bádogrúhában járt, amiből rendkívül nehéz volt kilépni. Sokkal szabadabbak lehettek azok, akik mondjuk nem léptek be az MSZMP-be, de közben előfordulhatott, hogy hetente írhattak rövid kis leveleket valakinek. Leírhatták, mi történt a legjobb barátjukkal vagy a saját gyerekekkel – de már sokan megírták, hogyan is működött ez. Nem csodálom, hogy meglepődnek a fiúk, ha rájönnek, az apák micsoda levelező tagozaton működtek, és építették sokáig a család karrierjét. Biztosan tágitani lehetett a szerepeket, az ember el is határolhatta magát tőlük, ám egy politikai karriernek megvoltak a maga sajátos útjai. Annak

idején is ellenőriztek mindenkit, ahogy van állambiztonsági C-típusú vizsgálat mindazoknál, akik esetleg parlamenti képviselők lesznek, vagy magasabb állami beosztásba kerülnek – párttagságtól, világnézettől és meggyőződéstől függetlenül. Úgy gondolom, ez biztosan így volt a szocializmus éveiben is. Még olyan politikát nem láttam, amelyik a saját, fontosnak tartott embereit ne ellenőrizte vagy vizsgálta volna meg.

Visszatérve: ha végignézzük Aczél György ismeretségeit, bizony ő mindenkiel tudott kapcsolatot tartani, még azokkal is, akikkel egyáltalán nem értett egyet.

Nem tudom, beszélt-e már valaki arról, hogy nagyon jól vezetett autót, és mivel ő bizonyára diplomáciai útlevelet kapott, a lányokat és a feleségét időnként berakta az autóba, és elmentek Észak-Olaszországba meg Toscanába. Jópofa volt, ahogyan tanított, hogy mindig figyeljek arra, olyan helyen kell megállni, az út szélén enni, ahol sok teherautó vagy kamion parkol, mert ott biztosan olcsó, jó az étel, és sokat is adnak. Gyuri bácsi szépen végigjárta a világot, Amerikába többször is elment.

Aztán megőriztem a dossziében Gyuri bácsi kézírásával írt szövegét: ez annak a levélnek az első változata, amit visszahívási kísérlete idején a megyei választási elnökségnek írt. Azt mondja: „Arra az érvre, hogy passzív vagyok, csak azt tudom válaszolni, hogy nem feltétlenül az tesz többet a választóiért, aki az Országgyűlésen állandóan felszólal. Álláspontom egyébként más nyilvános rendezvényeken, az 1988-as pártkonferencián elhangzottakból a sajtóban is közölt KB-felszólalásaimból is ismert. A választókerületemért és Pécs városáért, egyetemi és kulturális centrummá válásáért igyekeztem mindent megtenni, ami szerény erőmből tellett. Ennek értékelése Pécs város vezetőinek és lakosságának joga.”

– Ezt önnek írta?

– Ezt megkaptam tőle, megbeszéltük, így készült el ennek egy végleges változata, és itt van a finomított, teljes végállapot. Ebben már a következő szerepel: „Több évtizedes sze-

mélyes kapcsolatunk alapján ismert, hogy sem általában az országban, sem szűkebb hazámban, Pécsen és Baranyában nemigen beszélek magamról. Most mégsem mulaszthatom el, hogy megemlítssem, külön szívmelegítő számomra, hogy a visszahívásomra azt az időpontot tartották a legalkalmasabbnak, jó stílusérzékről téve tanúbizonyságot, amikor pontosan negyven éve 1949. július 6-án reggel fél 8-kor, hat héttel képviselővé történt választásom után, Rákosi Mátyás három embere bilincsbe verve vitt el Pécsről. József Attilával mondom, nem csak a kín, hanem a módszerek is finomulnak.” Kérem szépen, ez egy stílus. Hozzá kell tennem, hogy az egyik embert, aki bilincsbe verve elhurcolta, Komlós Jánosnak hívták. Később aztán az egész ország végigröhögte azt a politikai kabarét, amit Komlós annak idején a Mikroszkóp Színpadon vezetett. De hát mindenki változik, így Komlós János is biztosan változott.

Az is mennyire érdekes volt a Központi Bizottság ominózus utolsó ülésén, amikor bezárt az MSZMP, és véget ért az egész. Aczél György is ott ült, de nem szólt hozzá. Hozzászólt azonban Borbély Sándor elvtárs, a munkásőrség országos parancsnoka. A fináléban megkérdezte: „És akkor, elvtársak, mi lesz velem?” Kit érdekelt, hogy mi lesz vele? Be kell zárni a munkásőrséget, menjen nyugdíjba! Gondolom, a mai napig tábornoki fizetést kap. Aczél György hamarosan kapott egy infarktust, és bekerült a Kútvölgyibe. A betegszobája iroda és társadalmi műhely lett, a végén már korlátozták, hogy ki mikor látogathatja. A telefont az ágya mellett tartotta, egy ormóttan doboz volt, hatvanassal kezdődött a száma. Kérem szépen, Gyuri bácsi betegszobájában egymásnak adták a kilincset a látogatók, nagyon fontos emberek tették nála tiszteletüket, olyanok, akik ma is ismertek.

– Kik?

– Például Németh Miklós, akinek a szerepét nem mindenki tartja pozitívnak, pedig békés átmenetet biztosított. Nem olyan régen halt meg Gyurkó László, aki Kádár életrajzát

megírta. Ott találkoztam kétszer is vele, gondolom, szeretett volna írni Aczélról is könyvet, nem tudom, mi lett ennek az eredménye. Agárdi Péter rakta össze Gyurkó hagyatékát. Ahogy változott a politikai helyzet, és amikor létrejött az új politikai berendezkedés, a plurális parlament, egyre csökkent a protokoll-látogatók mennyisége, több szabadideje lett Gyuri bácsinak.

Jól jellemzi a rendszerváltást a következő személyes történet is. Az MDF akkori pécsi elnöke Andrásfalvy Bertalan volt, egy szobában dolgoztunk az egyetemen. Két íróasztal egymással szemben, én ültem az egyik felén, velem szemben Berci. Június 16-án egyszer csak szól a telefon, magas rangú katonatiszt telefonált, nem engem keresett, mint ahogyan korábban szokta, hanem Andrásfalvy tanár urat. Ekkor a hely szelleméhez nem illően mondtam: „Berci, megtörtént a rendszerváltás, máától kezdve a te seggedet nyalják.” Átadtam a telefont, és a magam részéről tudomásul vettem, hogy a szocializmus bezárt. Azért szép, nem? Ő volt az MDF megyei elnöke, én az MSZP városi első titkára, és nagyon jól tudtunk beszélgetni egymással. Persze sok tekintetben nem értettünk egyet, főleg ami a politikát meg a magyar sorskérdéseket illeti, de mint kollégák, jól kijöttünk.

– *Érdekes, hogy az Aczél Györggyel kapcsolatos emlékeit stílszerűen ebben a két pártbizottsági káderdossziében őrzi.*

– Amikor a pártbizottságon bezártam a boltot, akit lehett, elhelyeztünk, másoknak meg odaadtuk a munkakönyvét. Annak rendje és módja szerint fogtam, és két darab ilyen szép dossziét üresen elhoztam. Gondoltam, jópofa dolog, aztán beleraktam ezeket a papírokat.

– *Csak ezt hozta el?*

– Hát mi mást hoztam volna még? Fogtam, leadtam. Nagyon érdekes, hogy a páncélszekrényben még olyan fontos papírok is heverték, mint a munkástanácsok vezetőinek, szervezőinek a teljes dokumentációja 1956 és 1957-ből. Eszembe sem jutott, hogy elolvassam vagy kivegyem. Vagy a

maoista összeesküvés és a maoista mozgalmak pécsi szereplőinek az ügye. Szegény Kemény Istvánt is összehozták az esettel nemrég. Sőt, az egyik osztálytársam lett az ügy egyik vádlottja. Képzelje el, ott voltak ezek az anyagok, meg mindenféle idióta ügyek, ugyanis a párt városi első titkára volt a Védelmi Bizottság elnöke is. Ez rendes, hidegháborús hagyomány. Akkor történt Grúziában egy szörnyű földrengés, és emberek százai haltak meg a romok alatt, mert nem volt, aki parancsot adott volna, ugyanis csak Tbiliszi városi első titkára adhatta ki az utasításokat. Hát, mókás nem? Azt is összeszedtem, hogy mi történt az alatt az egy év alatt, amíg betölthettem a nagyon rövid, szép szerepemet – ugyanis én lettem a szezon végén a kabinos. Az utolsó MSZMP városi első titkár voltam, 1988 decemberében megválasztottak, a következő év októberében pedig megszűnt a párt, így az én funkcióm is eddig tartott. December 16-án vagy 17-én lettem párttitkár, 1989. január 16-án Prágában brutálisan szétverték a tüntetőket, január 28-án Pozsgay Imre népfelkelésnek minősítette 1956-ot. Február 6-án lengyel nemzeti kerekasztal volt, február 10-én az MSZMP állást foglalt a többpártrendszer mellett, március 22-én színre lépett az Ellenzéki Kerekasztal. Nem írtam be, de március elején Németországban tartózkodtam egy delegációval. Itt Erich Honecker, az NDK vezetője nem fogadott bennünket, mivel nem volt kíváncsi ránk, a reformkommunistákra.

Berlinben elég furcsa körülmények jellemezték a szállodát. Civil egyenruhás emberek, mind egyforma kalapban és ballonkabátban, az előszobában, az ajtónk előtt is ott ültek. Érezni lehetett, hogy mindenhol változás lesz, még Németországban is, mert az NDK-sok nem tudtak mit kezdeni a pünkösdi, keresztény mozgalmakkal. A szokásos megoldásokat sem tudta Honecker megcsinálni, azaz begyűjteni, összekovácsolni a népet.

– *Maga ilyen változást akart, amilyen lett?*

– Bíztam a többpártrendszerben, de azt nem gondoltam

volna, hogy morzsáért vagy a világútlevélért eladjuk az országot, és a külföldi tőke nem mint működő tőke jön be, hanem finánciókéként, mely megpördül, megveszi a piacot, bezárja a termelést, és ha haszna van, marad, de a nyereséget viszi. El nem tudtam képzelni, hogy ez lesz. Bejöttek a multik, és amikor kiderült, hogy az országban még van a foglalkoztatottnak joga, még léteznek a szakszervezetek, igyekeztek kormányzati segédlettel semmibe venni, mert a kelet-európai privát gazdaságban igazából ezek nem működhettek. Láthatták, itt vannak munkavédelmi felszereltségek és kötelezettségek, üzemorvosi szolgálatok, munkaegészségügyi keretek vannak, bérfizetési kötelezettségek. Itt munkaszerződésekkel kellett az embereket foglalkoztatni, és be kellett tartani a szabályokat. Persze látszik, hogy naiv tanár vagyok, de egy pillanatig sem hittem volna, hogy amikor szorossá válik az inggallér, és adózni kell, a multi elmegy Romániába, és ha ott is megszorítják, akkor összecsomagol, és onnan is továbbáll. A politikai palettán meg mindenre gondoltam, de arra nem, hogy ha végigmegyek a Markó utcán, furcsa fekete egyenruhás társaság fog ott állni a bíróság és az ügyészség ajtajában. Nem akartam, hogy ilyen legyen. Egy normális rendszert el tudtam képzelni, ahol sok párt van, melyek közül néhány bekerül a parlamentbe, elindul a törvényalkotás, és a törvények minden valószínűséggel mások lesznek, mint korábban.

Biztos sokan úgy gondolják, hogy jópofa dolog elhallgatni és letagadni a szocialista múltat, de számomra semmi olyan nem volt benne, ami hallgatásra kényszerítene. Párttitkárságom alatt és később olyan embereket ismertem meg, olyanokkal kerültem egész jó kapcsolatba, akik nélkül nem úgy alakult volna sem a hatalommal kiépített viszonyom, sem a karrieremben való előrelépésem. Persze a szép politikai karriernek a levét is megittam. De nem kell panaszkodnom, igazából mindent elértem, amit egy tanár az életében elérhet.

– De azért fut a szekere, nagyon jól feltalálta magát ebben az új helyzetben is, nem igaz?

– Úgy is fogalmazhatunk, hogy feltaláltam magam, építettem a magam karrierjét, de azt is mondhatjuk, megfeleltem azoknak a követelményeknek, amit egy életúttal vagy egy szakmai karrierrel kapcsolatban elvárnak az embertől, vagy elvár saját magától az egyén. Ennyi. Köszönöm.

Utószó

„A felejtés hozzátartozik a túléléshez. Ha minden bűnünkre, alattomoságunkra, árulásunkra, kicsiségünkre emlékszünk, akkor az sem segítené, ha cserébe minden kiválóságunkat észben tarthatnánk. Másfelől meg: emlékezet nélkül nincs erkölcs. Nem szép, ha a csillagot is lehazudjuk az égről – sötét lesz akkor, és óhatatlanul beelépünk az éji tócsákba, átázik a cipőnk, meghűlünk, fölfázunk, és tele lesz az a szép nagy magyar fejünk takonnyal.”

(Esterházy Péter: A csillagos ég bennünk)

Több mint két évtizeddel járunk a rendszerváltozás után, felnőtt egy generáció, a mostani egyetemisták korosztálya már az államszocialista időszakot követően született, s nekik bizonyos nevek, fogalmak, események talán már csak szüleik, nagyszüleik történeteiből, a televízióból vagy a történelemkönyvekből lehetnek ismertek. Úgy tűnik azonban, hogy a közelmúlt nem vált még lezárt történelemmé, itt van velünk, feldolgozásra szorul, és időről időre beavatkozik életünkbe. Se szeri, se száma azoknak a csontvázaknak, amelyek a köz- és kulturális élet régóta csukva tartott szekrényeiből borulnak ki, a sebeknek, melyek időnként feltépődnek, de begyógyulni nem akarnak, problémáknak, melyek újra és újra előkerülnek, hogy mind kétségbeesettebben igyekezzenek-igyekezzünk a szőnyeg alá söpörni őket. Sorra derült és derül ki jelentős művészekről, közéleti figurákról, netán saját kollégáinkról is, hogy a hajdani rendszerben funkcionáriusként, ügynökként vagy más pozícióban, de az akkori győztes, hatalmi oldalon

játszottak. Gyermekeik, unokáik, rajongóik, tanítványaik pedig hüledezve próbálják megérteni és újraírni a múltat, átlátni azokat a bonyolult összefüggéseket, hatalmi játszmákat, kis- és nagyszabású stratégiákat, melyek történelmünket és kultúránkat működtették. Kínos és kényelmetlen a múlttal való szembenézés, és sokkal egyszerűbb lenne valamiféle határt húzni, mintha 1989 után egy másik világ kezdődött volna, más történelem, új szereplőkkel, s az elmúlt korszak csak annyiban lenne érdekes, amennyiben súlyos anyagi, gazdasági örökségét le kell küzdenünk, kulturális eredményeivel és problémáival számot kell vetnünk. Meg lehet próbálni radikálisan is, le lehet cserélni mondjuk az utcanévtáblákat, mindenki bizonygathatja magáról, hogy már akkor lázadó volt, esetleg áldozat, vagy ha szerencsés, kijelentheti, hogy életkora miatt már tényleg semmi köze az egészhez, legfeljebb úttörőként vagy kisdobosként lehetett tanúja a rendszer kimúlásának. Közben pedig újjáéledt a hajdani korszak iránti nosztalgia is: a retródivattól a korszakkal foglalkozó népszerű könyvekig számos példáját láthatjuk a jelenségnek. Néhány hónapja például egy butik kirakatában megdőbbenve vettem észre egy vörös színű pólót, melyen maga Kádár János látható, ezzel a felirattal: „Emlékeztek még rám?”

Szerencsére újra és újra megpróbálkozik a történettudomány, hogy a közösségi emlékezet problémáira valamiféle gyógyírt keresve szakszerűen, lehetőség szerint objektíven vizsgálja meg a korszak működését, bizonyos személyeinek életútját, a politikai döntések mögötti játszmákat, a kulturális élet mechanizmusait. Egyáltalán nincs könnyű dolguk, hiszen – ahogy több, a korszakkal foglalkozó kutató is leírta már – az anyag túlságosan bőséges és szűkös is egyszerre. Túl bő, hiszen annyian élnek még, akik szemtanúként, résztvevőként és/vagy áldozatként emlékeznek az eseményekre, rengeteg, szinte beláthatatlan mennyiségű dokumentumunk van, melyek feldolgozásához egy emberélet is kevés. Ugyanakkor túl szűk is, hiszen bizonyos dokumentumokhoz nehéz, vagy

(személyiségi jogok, az örökösök tilalma, esetleg egyéb okok miatt) egyenesen lehetetlen hozzájutni, fokozatosan derülnek ki olyan információk, melyek felülírnak sok, korábban biztosnak hitt tényt. Emlékszem például, hogy pár évvel ezelőtt szervezőként részt vettem egy konferencián, mely a Kádár-kor irodalom- és művészetpolitikáját vizsgálta, az irodalomtól, a filmen és a színházon át a rockzenéig. A meghívott előadók egyike nem jött el, majd néhány nappal később feledékenységre hivatkozva szabadkozott a lekésett esemény miatt. Aztán egy-két hét múlva felröppent a hír, hogy az illető hajdan III/III-as ügynök volt. Nem valószínű, hogy emiatt mondta volna le a tanácskozást, ám a hírt meghallva óhatatlanul eszembe jutott, hogy valószínűleg a konferencián olyanok is részt vettek, akikről ő írhatott és talán írt is jelentéseket. Egy ilyen információ magának az eseménynek a jelentőségét is átalakította, s apró, ám annál jelentőségtelesebb adalékul szolgált ahhoz, milyen erőteljes téttel bír maga a téma, s mennyire nehéz elfogulatlanul és objektíven beszélni róla, hiszen nem tudunk mindenről, fokozatosan derülnek ki adott esetben mindent más fénybe állító adatok.

Varga Ágota más utat választott, dokumentumfilmesként, saját eszközei és lehetőségei segítségével nemcsak a történelem, az objektív tények feltárására, hanem jóval inkább az emlékezet, a bennünk, köztünk élő múlt felvillantására tett kísérletet. Mint az *Előszóban* is olvashatjuk, *Leszármazottak* című filmje nyomán igyekezett az apák és fiúk közötti kapcsolatot, a múlt különböző nézőpontjai kérdéskörét továbbszólni és a szocialista időszakra kiterjeszteni. Ehhez egy olyan személy, Aczél György, életútját választotta, aki a kultúra egyszemélyes intézményeként hosszú évtizedekig meghatározta a magyar szellemi élet működését – és áttételesen, hatásai révén mind a mai napig befolyásolja. A családi szférán jócskán túlnyúló projekt interjúalanyai egyszerre beszélnek Aczélról, a vele való kapcsolatukról, saját életútjukról és a korszak kulturális életéről, melyet olyan döntően tudott ír-

nyítani a Kádár-kor „szürke eminenciása”. E kifejezés Aczél monográfusától, Révész Sándortól származik, pontosabban egy, a magyar történelem „szürke eminenciásait” összegyűjtő kötetből, ahol azonban a szerző meg is cáfolja e jelzőt, hangoztatva, hogy a hajdani kultúrpolitikusra sokféle tulajdonság és szín aggatható, de a szürke semmiképp sem, hiszen figurája pozitív és negatív irányba is nagyon heves érzelmeket váltott ki – és vált ki ma is.¹⁶ Ez az ellentmondásosság a jelen kötet interjúi is látszik, a közeli barátoktól és családtagoktól a tisztelőkhöz át a hajdan üldözött, de a rendszer működését és Aczél szerepét indulatok nélkül szemlélő, megérteni próbáló személyekig sokan megszólalnak. A film és a könyv remélhetőleg folytatódik majd, hiszen oly sok és sokféle vélemény és „Aczél-történet” van még, bizonyos politikai oldalak képviselői itt talán még nem jutottak szóhoz, s megszólaltatásuk tovább árnyalhatná a kortárs Aczél-képet.

E kép finoman fogalmazva nem teljes, és talán nem is a legélesebb. Persze erről nem az interjúalanyok vagy a kérdező tehetnek, hiszen mindenkinek máshogy szólt bele Aczél az életébe, mindenki más aspektusból, más érzelmi beállítottsággal, eltérő szakmai háttérrel beszél róla és önmagáról. Így a beszélgetésekben sok kérdés kerül szóba, bizonyos események több oldalról is megjelenítődnek, s Aczél életének, valamint a kor kultúrpolitikájának számos aspektusára fény derül – akár a hajdani események emlékeinek megidézésével, akár az azokról való elmélkedések, viták révén. Nagy szükség van erre, hiszen Aczél, mint egykori „szürke eminenciás”, talán ma már nem tartozik a korszak legeslegismertebb politikusai közé. Az interjúkban többször is felvetődik, legnyíltabban Jancsó Miklós mondja ki, hogy a mai fiatalok már egyáltalán nem értik a hajdani rendszer működését, az egyes személyek motivációit, sokan azt sem tudják, ki volt egyálta-

lán Aczél György. E kijelentésen felbuzdulva több egyetemi kurzusomon végeztem egy mini „közvélemény-kutatást”: magyar szakos hallgatóimat arra kértem, pár sorban írják le, mi jut eszükbe Aczél nevét hallva. Meglepő válaszok születtek: a kérdezettek túlnyomó többsége nagyjából jól pozicionálta Aczélt, Kádár-kori politikusként ismerték fel, sokan a 3T-elvét is hozzákapcsolták. Előfordult azonban a „Fogalmam sincs”, „Sosem hallottam ezt a nevet” válasz is, néhányan pedig kortárs írónak vagy képzőművésznek hitték. Semmiképp sem akarnám ebből azt a következtetést levonni, hogy Aczél ismert lenne a mai fiatalok körében, de azt sem, hogy tájékozatlanok e téren. Nyilván, aki bizonyos kurzusokat hallgat, az találkozik vele: aligha lehet például a hatvanas és a nyolcvanas évek közötti időszak irodalom-, film- és kultúrtörténetét megérteni nélküle – vagy csak igen felszínesen, a művészet világát a társadalomtól és a politikától teljesen elzárva. De oly sokszor fordul elő, hogy szóba kerül például néhány irodalmi vagy filmes fogalom, mondjuk a „termelési regény”, a „vörös farok”, a „magyar narancs” vagy akár a 3T, és kiderül, hogy ami sokunknak evidens, a kulturális emlékezet része, az többek számára már egyáltalán nem az. Jancsó egy másik példáját említve: a *Szegénylegények* „áthallásos” természete, ’56-parabolája egy mai fiatalabb nézőnek már éppannyira nem egyértelmű, mint az általa megidézett svéd filmrendező kollégájának. Másrészt pedig – ahogy a könyv interjúalanyai szintén többször hangsúlyozzák – mai kultúránk, közéletünk sokkal többel tartozik Aczélnek, mint gondolnánk – pozitív és negatív értelemben is.

Az interjúkat olvasva megismerhetjük az Aczél-legendárium legfontosabb elemeit, pontosabban azt, hogy a valóság mindig bonyolultabb, mint ami a legendákból, a felületes szemlélő számára, látszik. Csak a végletekre koncentrálna azt mondhatnánk, hogy két Aczél-kép él a köztudatban, legalább két Aczél-mítosz létezik. Rendkívül sarkítva az egyik az euro-péert jeleníti meg, aki Kádárral együtt próbált gúzsba kötve

¹⁶ Révész Sándor: Aczél György. In: Szentpéteri József szerk.: *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2003, 220–223. o.

táncolni, hogy olykor saját karrierjét, szovjetunióbeli reputációját is kockára téve igyekezett a magyar kultúra működését a lehetőségek szerint a legjobban biztosítani. A másik sarkos nézőpont szerint Aczél afféle démoni figura volt, aki kisszerű hatalmi játszmákba, „uram-bátyám” kapcsolatokba fullasztotta a kultúrát, együtt nézték a betiltott mozifilmeket Kádárral, s nagy otthoni vacsoráikon döntöttek az ország kérdéseiről. Az interjúkon tisztán látszik, hogy a beszélők ismerik e legendákat, sokszor megcáfolják őket, de ezzel együtt elfoglaltak valamilyen irányba, hiszen személyes sorsa révén mindenki óhatatlanul képvisel valamilyen álláspontot, Aczéllal szembeni viszonyt. De az is szembeűnő, hogy a legendárium egy része nem állja meg a helyét, mind a demonizáló, mind pedig a felmagasztaló szemléletmód szélsőségesen leegyszerűsít. A beszélgetők a legendák mögötti történeteket, saját emlékeiket felelevenítve világítanak rá, hogy mennyire bonyolult volt a korszak kultúrpolitikájának működése, s nincs egy Aczél-történet, hanem egymást keresztező, egymásnak olykor ellentmondó, máskor kiegészítő nézőpontok, történetek vannak.

A könyvet olvasva tehát nem feltétlenül lesz egyszerűbb, tisztább az Aczél- és a korszakképünk, de mindenképpen mélyebb, sokréteűbb. Így felvillan a fiatal csavargó, a cionista mozgalomból a kommunizmushoz sodródó Aczél, a háború alatti embermentő, a Rákosi-időszak sikeres politikusa, aki maga is a rendszer áldozata lett, a kádári konszolidáció alatti kultúrpolitikus, a sznob, a csalhatatlan ízlésű kultúrember, Kádár barátja, aki közben tart is az első titkártól, az írók, művészek pártolója és ellenőrzője, az apa, a nagypapa, a megtört öregember. Csak néhány Aczél-képet említettem itt, de talán ezekből is látszik, hogy az eltérőnek, egymást kizárónak tűnő szerepek mennyire jól megfértek egymás mellett – pontosabban az emlékezők külön-külön óhatatlanul egyoldalú, saját életútjukon átszűrt elbeszélései milyen módon alkotnak egy sokréteű, bonyolult, ám igen érdekes Aczél-portrét. Nem fel-

tétlenül tudjuk meg tehát, ki volt Aczél, nem jutunk el egy „végső igazsághoz”. De azt megtudjuk, hogy mennyire sok szerepe, funkciója és pozíciója van egy embernek, mennyire más tud lenni különböző oldalakról tekintve. Valamint azt is, hogy az elmúlt rendszer személyiségei, folyamatai bonyolultabbak, mint felületesen látszik, nem skatulyázhatjuk be őket. Nincsenek egyszerű igazságok, mert az igazság és a történelem leegyszerűsíthető ugyan, de ezzel csak távolabb jutunk tőle.

Talán a legérdekesebb a beszélgetésekben az utótörténet, annak a néhány évnek a históriája, amikor Aczél 1989 után, öregén és betegen szinte belehalt a rendszerváltásba, mivel – akárcsak Kádár – valóságos traumaként élte meg, hogy kihúzták lába alól a talajt, összeomlott az, amiért sok-sok éven át dolgozott. 1954-ben, a szocialista rendszer áldozataként, a börtönből szabadulva működött még az újrakezdés, az utópista elvek folytathatóak voltak, de három és fél évtized múlva, betegen és magányosan, a többpártrendszerű parlamenti demokrácia és a frissen születő kapitalizmus világában már nem. Persze nincs értelme olyan kérdéseket feltenni, hogy „mi lett volna, ha tovább él Aczél”, „megtalálta volna a helyét az új rendszerben” – mint ahogy sok fiatalabb, de az MSZMP-ben hajdan magas pozíciót elfoglaló politikus folytatni tudta, s az elvileg radikálisan megváltozott körülmények közt is érvényesülni tudott. Sokkal érdekesebb probléma, hogyan élt tovább az emléke és az öröksége, miként őrződött meg a már életében kialakult legendárium és az a kulturális szisztéma, melyet, ha nem is teljesen ő hozott létre, de működtetésében nagy szerepe volt. Az interjúalanyok közül többen is utalnak rá, hogy szellemi öröksége ma is funkcionál: van, aki szerint pozitív módon, hiszen lehetővé tette, hogy bizonyos szerzők publikálhassanak, s a diktatúra idején élő, más országoknál jóval kevésbé sematikus maradjon a magyar kultúra – így Aczél segítségével a kulturális értékek megszülethettek és megőrződhettek. Mások ennek némiképp ellentmondva a

tiltás és tűrés játéka, az öncenzúra szerepére és a politikai okból soha meg nem írt művek lehetőségére mutatnak rá. Olyanok is vannak, akik inkább abban látják az aczéli (és kádári) örökség hatását, hogy napjainkban kultúránk, sőt, mindennapi életünk is olyan radikálisan átpolitizált, ugyanazokat a hatalmi játékokat játsszuk ma is, mint hajdan, és még az alapvető játékszabályok sem igen változtak. Hogy kinek van igaza, ismét nézőpont kérdése, és az olvasóra vár, hogy a beszélgetések és saját emlékei, tapasztalatai alapján értelmezze magának az aczéli örökség működését, funkcióját (ebből a szempontból is jó és kíváncsú lenne a projekt folytatása, más, eltérő világ- és politikai nézetű emlékezők megismerése).

A másik, a beszélgetésekben radikálisan felvetődő téma az a már-már legendásan titokzatos archívum, az Aczél-hagyaték, mely többek közt a hozzá írt leveleket, dedikációkat is őrzi – s hosszú évekre titkosítva van. A beszélgetések, nyilván koncepciózusan, a kérdező érdeklődését és véleményét tükrözve, vissza-visszatérnek a témára, megtudhatjuk, hogyan jött létre a gyűjtemény, és halványan bár, de fogalmat alkothatunk az itteni szövegek természetéről is. Valószínűleg nem véletlen, hogy hajdan egymástól függetlenül több interjúalany is eszébe jutott a dedikációk publikálásának terve és igénye. Ahogy az is jelentőségteljes, hogy Aczél többszöri megfontolás után visszautasította ezt az ötletet. Hiszen Heller Ágnes szellemes megfogalmazása szerint Aczél afféle „Országos Széchényi Könyvtárként” (is) funkcionált, azaz íratlan szabályként mindenki küldött neki a könyvéből dedikált példányt – az, hogy mit írt bele, azonban már rajta, illetve az Aczéllal fenntartott (vagy tartani szándékozott) kapcsolatán múlt. Mivel ezek az ajánlások nem nyilvánosak, az olvasónak esetleg Örkeny egyik szellemes, *Egy magyar író dedikációi* című egypercese juthat eszébe, ahol Tá Dé Vé, a hajdani „nagy író” ajánlásai mindent elárulnak életéről, megalkuvá-

sairól, a különböző rendszerek iránti töretlen lojalitásáról.¹⁷ Nem állítom persze, hogy ugyanaz a történet, mindenesetre a hagyaték titkosítása és a levelek, dedikációk egy részét ismerő interjúalanyok finom utalásai mintha arra engednének következtetni, hogy talán e szövegek, ajánlások is beszédeselek, tanulságosak lehetnek. Ha másról nem is szólnak, de sokat elárulhatnak az értelmiség magatartásáról a rendszerváltás előtt és után, arról, hogy a könyvben oly sokszor emlegetett „tabula rasa” elmaradása (vagy lehetetlensége) milyen következményekkel járhat.

Néhány évvel ezelőtt megjelent egy sikeres regény, Csaplár Vilmos könyve, mely Kádár korszakát ironikusan, némiképp a népmesék és a szocialista időszak anekdota- és vicckultúrájának nyelvén mutatja be. Itt Kádár, mint afféle „modern Mátyás király” járja az országot, igyekszik kiigazodni, és a számára is szinte átláthatatlan hatalmi játszmák, visszaélések között igazságot tenni.¹⁸ A regényben Aczél figurája is szerepel, aki mindenkit ismer, mindenről tud, még a szocialista vezetők nagy vadászlakomáin is részt vesz. Igaz, a vadászaton kegyeletből, humánus elvei miatt nem lő semmit, hanem inkább magával hoz otthonról két fácánt, hogy a többiek azt higgyék, ő ejtette el ezeket. A regény jól mutatja a korszak ironikus emlékeztét: Aczél ott van az elvtársak között, de mégis kívülálló. Valahogy úgy, ahogy az egyik interjúban is szereplő Bernáth Aurél-féle *Munkásállam*-freskón: a sakkozó Kádár mellett állva kibicel. Az interjúkból e kép árnyalódik, a kor tipikus, ám mégis egyedi politikusa bontakozik ki, akire emlékezve lehet beszélni a periódus erővonalairól, a megalkuvás és a lázadás lehetőségeiről, egyén és történelem viszonyáról. A Kádár-kor elmúlt, de sok tekintetben ma is él: nemcsak bizonyos személyi folytonosságok, hanem a hatalmi struk-

¹⁷ Örkeny István: Egy magyar író dedikációi. In: Örkeny: *Egyperces novellák*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984, 321–325. o.

¹⁸ Csaplár Vilmos: *Igazságos Kádár János*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2001

túrák, játszmák révén is. Úgy él tovább, hogy közben folyton igyekszünk túllépni rajta, sokszor inkább megítélni akarjuk, mint megérteni. A hagyatékok lehetnek zártak, de a korszak hagyatékát mindannyian gondozzuk, s ha feldolgozni, érteni akarjuk, akkor muszáj faggatóznunk, kérdeznünk és meghallgatnunk egymás történeteit, hogy a különböző nézőpontokat, véleményeket összevetve számot vethessünk múltunkkal és jelenünkkel.

Kisantal Tamás

Kronológia

1917. augusztus 31.

Aczél György születése. Eredeti neve Appel Henrik, édesapja kocsis, majd hentessegéd, édesanyja, Weimann Aranka, zálogházi tisztviselő.

1919. március 21. – 1919. augusztus 1.

Létrejött, majd 133 nap után elbukott Magyarország szovjet típusú proletárdiktatúrája, a Tanácsköztársaság.

1919. november 16.

A nemzeti hadsereg fővezére, Horthy Miklós belovagolt Budapestre, majd nyolc nappal később Huszár Károly miniszterelnökletével kormány alakult.

1920. március 1.

A Nemzetgyűlés Magyarország kormányzójává választotta Horthy Miklóst.

1920. június 4.

A Versailles-hez tartozó Nagy-Trianon-kastélyban a magyar kormány követői aláírták az első világháborút lezáró békeszerződést. Magyarország területeinek több mint kétharmadát veszítette el.

1925

Édesapja halála után Appel Henrik előbb állami, majd zsidó árvaházba került.

1929

Appel az árvaházban töltött évek után hazatért (édesanyja újra férjhez ment), ezután bentlakásos kőműves inasnak adták. Sokat csavargott, gyermekbíróság elé is került, majd a pszichológus György Júlia vette pártfogásába. Az 1930-as évek elején a Somér nevű cionista ifjúsági mozgalom tagja lett.

1935

A Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja.

1936

Beiratkozott az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémiára, növendékként már az Aczél Henrik nevet viselte. Néhány évvel később a „Henriket” „Györgyre” cserélte, hivatalosan 1955-ben jegyezték be Aczél Györgyként.

1939. május

A parlament elfogadta a második zsidótörvényt, mely 6%-ban maximalizálta a zsidó származásúak arányát számos szellemi foglalkozásban, többek közt a színészet területén is. Aczél, bár hivatásos színészként nem helyezkedhetett el, a következő években számos darabban játszott és önálló estet adott.

1939 nyara

Megnősült, felesége Csathó Zsuzsa, ekkor tizenhat éves gimnazista. Apósa, dr. Csathó Gyula, ügyvéd.

1942 vége

Rövid ideig a keleti országrészben munkaszolgálatos.

1944. március 19.

Magyarország német megszállása, az ország miniszterelnökévé a németbarát Sztójay Dömét nevezték ki.

1944. július 12.

Aczél a zsidóüldözés miatt kikeresztelkedett, felvette a római katolikus vallást, keresztapja Radnóti Miklós volt.

1944. október 15.

Horthy sikertelen kiugrási kísérlete után Szálasi Ferenc vezetésével náci kormány alakult. A néhány hónapja egyre erőteljesebbé váló zsidódeportálások, a zsidó lakosság koncentrációs táborokba szállítása felgyorsult. Aczél a kommunista párt tagjaként teljesített illegális megbízásokat, legfőbb feladatai közé a cionistákkal való kapcsolattartás és embermentő akciók szervezése tartozott. Emellett színészi képességeit kihasználva, német egyenruhába öltözve egyéni mentőakciókat is végrehajtott.

1945. április

Az 1944 vége óta előrenyomuló szovjet haderő elől menekülve Magyarország területét elhagyták a német csapatok.

1945 tavasz – 1946 nyár

Aczél a kommunista párt különböző tisztségeiben dolgozott Budapesten.

1945. november 4.

A nemzetgyűlési választásokat elsőprő többséggel a Független Kisgazdapárt nyerte, néhány nappal később Tildy Zoltán vezetésével koalíciós kormány alakult, melyben kisgazda, kommunista, szociáldemokrata és parasztpárti miniszterek voltak.

1946. augusztus

Aczél kinevezték a kommunista párt Zemplén megyei titkárának. E tisztségében sikereket ér el, titkársága idején ugrásszerűen megnőtt a megyében a kommunista szimpatizánsok száma.

1947. augusztus 31.

Az országgyűlési választások a Magyar Kommunista Párt győzelmével értek véget. E diadal nagyban köszönhető a párt választási csalásának, az úgynevezett „kék cédulás” rendszerrel történő tudatos visszaélésnek. Aczélt is országgyűlési képviselővé választották.

1948. június

Aczélt a Baranya megyei pártbizottság vezetőjévé nevezték ki.

1948. június 12.

A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesült, létrejött a Magyar Dolgozók Pártja, melynek főtitkára Rákosi Mátyás lett. Megindult a többpártrendszer végső felszámolása.

1948. május 15.

Az országgyűlési választásokon az MDP a mandátumok 71%-át szerezte meg.

1949. július 6.

Aczélt Pécssett letartóztatták, az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) hírhedt székházába, az Andrassy út 60.-ba vitték, ahol hosszas kínvallatásnak vetették alá (többek közt beszakították a dobhártyáját, amitől egész életében nagyot hallott), később életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

1949. szeptember 24.

Népellenes bűntett vádjával halálra ítélték az egykori bel-, majd külügyminisztert, Rajk Lászlót.

1952. december

Életfogytiglanra ítélték Kádár János hajdani belügyminisztert.

1954. július 17.

A Sztálin 1953-as halálát követő enyhülési folyamat és rehabilitációs hullám hatására, még ügyének újratárgyalása előtt két héttel, megrendült egészségi állapota miatt Aczélt kiengedték a börtönből.

1954. november

Aczélt a 23. számú Állami Építőipari Vállalat igazgatójává nevezték ki.

1956. október 6.

A korábban rehabilitált Rajk László újratemetése.

1956. október 23.

A budapesti diákság tüntetéséből hamarosan az egész országra kiterjedő, kommunizmusellenes népfelkelés lett. Aczél ekkor egy társasutazáson Bécsben tartózkodott, csak 27-én tért vissza feleségével Budapestre.

1956. október 31.

Kádár János vezetésével megalakult a Magyar Szocialista Munkáspárt. Az alakuló ülésen Aczél is jelen volt.

1956. november 4.

A szovjet csapatok megtámadták az országot, és egy hét alatt jelentős túlerővel levertek a szabadságharcot.

1957. április

Aczélt kinevezték művelődésügyi miniszterhelyettesnek.

1957. augusztus 6.

Aczél a Politikai Bizottsághoz írt előterjesztésében fogalmazódik meg először az úgynevezett TTT-doktrína (támogatás, tűrés, tiltás), mely később a Kádár-korszak művelődéspolitikájának alapelvevé vált.

1957. november 14.

Ítélet született az ún. „nagy íróperben”: forradalmi tevékenységük miatt börtönbüntetésre ítélték többek között Déry Tibort, Hágy Gyulát, Tardos Tibort és Zelk Zoltánt.

1958. június 15.

A Legfelsőbb Népbíróság Tanácsa a forradalomban betöltött szerepe miatt többedmagával együtt halálra ítélte Nagy Imrét. A kivégzést másnap hajtották végre.

1958. december

Megjelent a *Tűz-tánc* címet viselő lírai antológia, amelyben jórészt a fiatal, az új rendszerhez lojális, kommunista költők versei láttak napvilágot.

1960. március

Közkegyelemmel kiszabadult többek között Déry Tibor.

1963. március

Az országgyűlés alakuló ülészakán Kádár bejelentette az általános amnesztiát, melynek hatására több mint négyezer, az 1956-os eseményekben való részvétel miatt raboskodó állampolgárt helyeztek szabadlábra.

1966. december

Az MSZMP IX. kongresszusán a Központi Bizottság tagjai közé választották Aczélt.

1968.

Bevezették az új gazdasági mechanizmust, mely számos területen enyhítette a szigorú tervgazdálkodást, nagyobb önállóságot biztosított a vállalatoknak.

1968. augusztus 21.

A Varsói Szerződés csapatai (köztük Magyarország) be-

vonultak Csehszlovákiába, hogy véget vessenek az ország liberális reformtörekvéseinek.

1969. március 8.

Aczél Györgyöt megválasztották az Agitációs és Propaganda Bizottság elnökének.

1969.

Elkészült Bacsó Péter *A tanú* című filmje, mely több évig dobozban maradt, később csak korlátozott számú mozi-
ban játszották. Hivatalosan 1979-ben mutatták be, amikor kiküldték a cannes-i filmfesztiválra.

1970. november 8.

Az MSZMP X. kongresszusán Aczélt beválasztották a Politikai Bizottság tagjai közé.

1971.

Aczél az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének az elnöke lett.

1973. február-március

Aczél előterjesztésére az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközössége vizsgálatot indítványozott hét filozófus (Bence György, Hegedűs András, Heller Ágnes, Kis János, Márkus György, Márkus Mária és Vajda Mihály) ellen. A vádlottak közül kizárták azokat, akik az MSZMP tagjai voltak, illetve mindegyiküket „alkalmatlanság” indokkal elbocsátották állásaikból. Az esemény „filozófusperként” vált hírhedtté.

1974. március 20.

Aczél kikerül a Központi Bizottság tagjai közül. Másnap a Minisztertanács elnökhelyettesévé nevezték ki. E pozíció

inkább látszatként számított, valójában Aczél politikai helyzetének gyengülését mutatta.

1974. szeptember

Elkészült Konrád György és Szelényi Iván közös könyve, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című mű kézirata.

1974. október 18.

A rendőrség letartóztatja Szentjóbby Tamás festőművészt, akinél Konrád és Szelényi kézirata volt. Két nappal később a szerzőket is őrizetbe vették. A letartóztatottaknak felajánlották a kivándorlás lehetőségét: a következő évben Szelényi és Szentjóbby emigrált, Konrád végül itthon maradt.

1977. január

Harmincnégy magyar értelmiségi aláírta a *Charta '77* elnevezésű csehszlovák politikai nyilatkozatot támogató felhívást.

1977. november 15.

Megnyitotta kapuit a kortárs művészetek rangos nemzetközi rendezvénye, a Velencei Biennálé. A találkozót a keleti blokk bojkottja kísérte, így Kelet-Európa művész- és értelmiségi világából jórészt csak a nyugati emigránsok jöttek el. Magyarországot Konrád György képviselte, aki ekkoriban ösztöndíjjal Nyugat-Berlinben tartózkodott. Az esemény „disszidensbiennálé” néven vált híressé.

1981. október

Szamizdatként megjelent a *Beszélő* című folyóirat, mely az egyik legfontosabb illegális sajtótermékként maga köré gyűjtötte a korszak demokratikus értelmiségijeit.

1982. június 23.

Aczél az MSZMP KB kulturális titkára lett.

1983. október:

A *Mozgó Világ* című folyóirat főszerkesztőjének leváltása, szerkesztőbizottságának lemondása. A folyóirat, mely korábban maga köré tömörítette a periódus fiatal értelmiségi író- és kritikusgenerációját, új szerkesztők irányításával fennmaradt, de ellenzéki szerepe megszűnt.

1984.

Létrejött a Soros Alapítvány.

1985. március

Aczél az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete igazgatójának nevezték ki.

1986. október

Aczél feleségének, dr. Csathó Zsuzsának a halála.

1988. május 20–22.

Az MSZMP országos értekezletén Kádár János helyére Grósz Károlyt nevezték ki a párt főtítkárának. Kádár az MSZMP elnöke lett, mely inkább szimbolikus, mint tényleges funkciót jelentett. Aczél kimaradt a Politikai Bizottságból.

1988. november 24.

Új kormány alakult Németh Miklós miniszterelnökletével.

1989. június 16.

Újratemették Nagy Imrét és több, a forradalom után kivégzett mártírt.

1989. június 27.

Az MDF Baranya megyei szervezete az országgyűlési képviselői posztjáról való lemondásra szólította fel Aczél.

1989. július 5.

Aczél a *Dunántúli Napló*ban megjelent cikkben utasította el a visszahívást. Ugyanezen a napon szívinfarkttal kórházba szállították. Az MDF Aczél egészségi állapotára hivatkozva felfüggesztette visszahívási akcióját.

1989. július 6.

Kádár János halála.

1989. ősz

Aczél az egyik orvosától megtudta, hogy gyógyíthatatlan, halálos betegségben, myeloma multiplexben szenved.

1989. október 5–9.

Az MSZMP kongresszusán megalakul az új párt, a Magyar Szocialista Párt. Elnöke Nyers Rezső, majd 1990 májusától Horn Gyula lett.

1990. április 8.

Az országgyűlési választások a Magyar Demokrata Fórum győzelmével érnek véget, egy hónappal később megalakul az új kormány Antall József miniszterelnökletével.

1991. december 6.

Bécsben elhunyt Aczél György.

Névmutató

Abody Béla 199	Bartók Béla 152	Csurka István 76, 82, 85, 87, 142, 340
Ács Károly 317	Békés Zoltán 32	
Ádám Ottó 218	Bence György 369	D'Alessandro Marinella 261
Ady Endre 201, 276	Bencsik Imre 222, 223	Dárday István (Hugó) 217
Agárdi Péter 88, 327, 329, 348	Berecz János 323	Demény Pál 122
Ahmatova, Anna 141	Berend T. Iván 91, 167	Demeter György 17, 20
Ananiás 146	Berija, Lavrentij Pavlovics 19	Demeter Györgyné 69
Ancsel Éva 59, 64	Bibó István 258	Déry Tibor 72, 73, 81, 119, 180, 255, 337, 368
Andics Erzsébet 134	Bíró Yvette 306, 310	Dési Huber István 32
Andrásfalvy Bertalan 328, 348	Borbély Sándor 347	
Andropov, Juri Vlagyimirovics 319	Bölling, Klaus 122	Eichmann, Adolf 7
Antall József 95, 272, 372	Brezsnyev, Leonid Iljics 182, 309	Endre László 7, 8
Apáczai Csere János 116	Brodskij, Jozsif 314	Endre Zsigmond 8
Arany János 86, 192, 276	Bródy Ferenc 134	Enzensberger, Hans Magnus 314
Arisztotelész 269	Bródy János 342	Eörsi István 108, 305
Asimov, Isaac 337	Brown, James Gordon 273	Eötvös József 93, 115, 116
	Burton, Richard 245	Esterházy Mátyás 149, 238
B. Nagy László 303	Bush, George W. 278	Esterházy Móric 238
Babits Mihály 271	Caesar, Julius 146	Esterházy Péter 238, 353
Bácskai Tamás 149, 150	Carroll, John 262	
Bacsó Péter 47, 48, 62, 104, 208, 326, 369	Carter, Jimmy 287	Fabri Zoltán 211, 218, 219
Bajai Ernő István 338	Ceausescu, Nicolae 182, 186, 199	Farkas Bertalan 80
Bajcsy-Zsilinszky Endre 233	Clinton, Bill 278	Fehér Ferenc 38, 109, 236, 252, 257, 262, 269
Balestrini, Nanni 230	Czine Mihály 92	Féja Géza 306
Bálint Endre 46, 89	Csaplár Vilmos 361	Fejtő Ferenc 94
Bálint György 89	Csathó Gyula 364	Fekete János 164
Bánfalvi István 91, 92, 145	Csathó Zsuzsanna 364, 371	
Bányai János 317	Csintalan Sándor 44	
Bárany Tamás 24	Csoma Gyula 333	
	Csoóri Sándor 304, 305	
	Csou En-laj 313	

Ferenc József 256, 271, 274	Haynau, Julius Jacob von 197	István Lajos 41
Ferenczy Béni 89	Hegedűs András 151, 152, 369	Jenci Jenő 214
Fináczy Ernő 340	Heller Ágnes 10, 38, 85, 109, 134, 142, 201, 236, 252, 263, 280, 282, 284, 298, 328, 360, 369	Jeremiás próféta 184
Földes László 224	Herczeg Ferenc 339	Jézus Krisztus 184
Földiák Gábor 161	Hermann István 252, 296	Kádár János 14, 22, 101, 110, 137, 149, 156, 157, 226, 256, 257, 259, 262, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 285, 339, 345, 354, 361, 366, 367, 371, 372
Földvári Tamás 296	Hermann Zsuzsa 297	Kardos György 318
Fülei-Szántó Endre 339	Hernádi Gyula 225, 227, 234, 236, 238, 239, 248, 308	Kassák Lajos 180
Füst Milán 123, 199, 205	Herskó Anna 208	Kasza László 315
Gábor Miklós 218	Herskó János 10, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 220, 230	Kemény István 349
Gazsó Ferenc 34	Herskó Kata 219	Kende János 242
Gelencsér Ágnes 284	Hitler, Adolf 8, 175, 181, 191	Kende Péter 317
Gerlóczy Ferenc 174	Hódos György 337	Keresztes Tibor 66
Gerő Ernő 127, 151, 243	Hofi Géza 175	Király István 281
Gertler Viktor 211	Honecker, Erich 349	Kis János 369
Gervai András 223	Horn Gyula 138, 169, 188, 299, 372	Kis, Danilo 317
Gobbi Hilda 18, 155	Horthy Miklós 257, 271, 274, 286, 363	Kiss Kálmán 95
Gorbacsov, Mihail Szergejevics 227, 228, 330	Horváth József 240	Klebsberg Kuno 93, 115, 116
Görgey Artúr 241	Horváth Zsigmond 304	Knicht, Eric 207
Grastyán Endre 333	Hunyady György 51	Knopp András 310
Grósz Károly 345, 371	Huszár Tibor 139	Koestler, Arthur 71
Grunwalsky Ferenc 217	Huszárik Zoltán 212	Koltai Dénes 10, 95, 320
Gruša, Jiří 315	Ihász Lászlóné Sárka 326	Koltai Gábor 77
Gyarmathy Livia 213	Illyés Gyula 49, 72, 76	Komlós János 347
Gyöngyössi Imre 45	Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra 33	Kondor István 211
Györe Imre 304	Illyés Ilka 49	Kósa Ferenc 106, 107
György Júlia 19, 33, 67, 89, 145, 364	Illyés Sándor 31	Kosáry Domokos 96, 134
Gyurcsány Ferenc 345		Köpeczi Béla 158, 289, 327, 328
H. Balázs Éva 51		Krencsey Marianne 46
Halász Mihály 217		Kuczka Péter 304
Hamvas Béla 73		Kulcsár Kálmán 290
Hárs György 304		
Hárs István 95		
Havel, Václav 199		
Háy Gyula 368		

Lányi András 216	Marosán György 211, 264	Odüsszeusz 266
Lázár György 135	Maróti Andor 333	Orbán Viktor 195
Lendvai Ildikó 158	Marx József 251	Ormos Mária 139, 322, 323, 324, 328, 331
Lenin, Vlagyimir Iljics 191, 213	Mátrai László 171	Óvári Miklós 155, 261
Levendel Júlia 314	Medve László 202	
Liehm, Antonin J. 314	Meir, Golda 212	Pál Lénárd 159, 335
Liska Tibor 308	Menyhárt Lajos 334	Pálffy György 284
Litván György 182	Méray Tibor 315	Páris György 155
Ljubimov, Jurij Petrovics 141	Merkel, Angela 139	Pásztor János 18, 22
Losonczy Géza 16, 22, 77, 152	Mészöly Miklós 230, 236, 305	Pataki Ferenc 39, 91
Lovász László 126	Mezei Anna 50	Patolicsev, Nyikolaj 164
Lukács György 80, 88, 95, 109, 119, 178, 252, 255, 258	Mezei Gyula 32	Pázmány Péter 116
Lukács József 178	Miloševics, Slobodan 345	Pécsi Katalin 30
Lukácsy Sándor 304	Moczar, Mieczysław 307	Pécsi Sándor 215
	Molnár Gál Péter 149, 337	Pekár Gyula 304
	Muráti Lili 155	Perczel Károly 127, 130
Madách Imre 317		Petőfi Sándor 276
Magyar Dezső 208		Petrétei József 344
Major Tamás 18, 303	Nagy Imre 57, 129, 130, 131, 141, 147, 151, 152, 157, 231, 271, 284, 322, 368, 371	Pilátus, Poncius 184, 249
Makai Mária 296	Nagy Katalin 340	Pilinszky János 306
Makk Károly 240	Nagy László 304	Pintér Georg 217
Makszimov, Vlagyimir 315	Napóleon, Bonaparte 191, 264, 340	Ponti, Carlo 230
Mandela, Nelson 275	Napolitano, Giorgio 190, 191, 230	Popper Péter 10, 39, 53, 58, 169, 200, 297, 336
Mann, Thomas 172, 315	Nemes Dezső 134	Pozsgay Imre 79, 233, 246, 322, 349
Mányai Lajos 317	Németh László 49, 72, 76, 77, 119, 121, 255, 336, 337	Pünkösti Árpád 312
Mao Ce-tung 199	Németh Miklós 160, 347, 371	Rács Attila 77
Márai Sándor 202	Novák Zoltán 344	Radics Katalin 167
Mária Terézia 340		Rajk Júlia 47, 48, 61
Máriássy Félix 213		Rajk László 260, 366, 367
Marjai József 45, 335		Rákosi Mátyás 206, 347, 366
Markó Iván 46		Reagan, Ronald 278
Márkus György 109, 261, 262, 289, 293, 369		Rényi Péter 211, 263
Márkus Mária 261, 262, 369		Révai Gábor 209
		Révai József 186

Révész Sándor 28, 61,
68, 145, 311, 356
Rolland, Romain 170
Roosevelt, Franklin
Delano 243
Rózsa György 91
Rózsa Gyula 142
Röder Edit 91
Ruttkai Éva 218

Ságvári Ágnes 148
Ságvári Endre 148
Saláta Kálmán 222
Sándor József 220
Sándor Pál 220
Sára Sándor 212
Sass Sylvia 341
Saul (Szent Pál) 184,
196
Schlanger András 294
Schmidt, Helmut 122
Shakespeare, William
146, 147
Siklós Margit 291
Simó Sándor 213
Sinkó Ervin 208
Sinkovits Imre 215
Somlai Péter 50
Somogyi Erzsébet 18
Sontag, Susan 150, 313
Soros György 131, 159
Sós Vilmos 260
Spinoza, Baruch 130
Strauss, Franz Josef 228
Surján László 35

Szabad György 134
Szabó B. István 231
Szabó István 104, 149,
282
Szabó Magda 211

Szabó Zoltán 317
Szabolcsi Bence 255
Szalai Györgyi 218
Szálasi Ferenc 206, 365
Szántó Piroška 172, 173
Szántó Zoltán 264
Szelényi Iván 261, 301,
305, 309, 310, 370
Szentjóbý Tamás 305,
309, 370
Szentpéteri József 356
Szerb Antal 67, 73
Szinétár Miklós 342
Szirmai István 254
Sztójay Döme 364
Szolzenyicin, Alexandr
294
Szomjas György 217
Sztálin, Joszif
Visszarionovics 69,
70, 71, 131, 191, 193,
204, 367
Szurdi István 220
Szurdi Istvánné 220
Szűrös Mátyás 44

Tabák András 304
Tar Sándor 149
Tardos Tibor 368
Taylor, Elizabeth 245,
246
Tétényi Pál 91, 153,
159, 161
Tevan Zsófia 127
Tildy Zoltán 365
Tito, Josip Broz 17, 18,
244
Tolsztoj, Lev
Nyikolajevics 266
Tordai Zádor 260

Újhelyi Szilárd 78, 139,
209, 220

Váci Mihály 304
Vajda Mihály 109, 262,
292, 369
Vámos Tibor 39, 91,
125, 289, 335
Varga Imre 336, 337
Varjú László 158
Várnagy Mariann 333
Vas István 172
Vas Judit 220
Vásárhelyi Miklós 138,
139
Vastagh Pál 322
Vecsenmayer, Edmund
342
Veres Árpád 161
Vézi Ágnes 134
Vézi Endre 134
Vitányi Iván 256, 271
Vitézy László 239
Vörösmarty Mihály 146

Wajda, Andrzej 233
Warhol, Andy 249
Wass Albert 339
Weber, Max 93
Weimann Aranka 363

Zelk Zoltán 368
Zentai Béla 127
Zrinszky László 333

Zsigmond Ede 17
Zsoldos Imre 29

*Képek a fiatal
Appel Henrikről/
Aczél Györgyről*

Feleségével és kislányával

Kislányával 1958-ban

Családi fotó 1962-ből

Családi kirándulás a Bükkben, '60-as évek eleje

1968, családi kör

Családi kör, 1974

Csathó Zsuzsa

Tóth Aladár és Fischer Annie ('60-as évek eleje)

Aczél és felesége

Aczél Ágnessel 1989-ben

Balatonarácson Aczélné Csathó Zsuzsa és Németh Lászlóné Ella

Péchy Blanka és Kovács Margit társaságában

Dési Huber Stefi

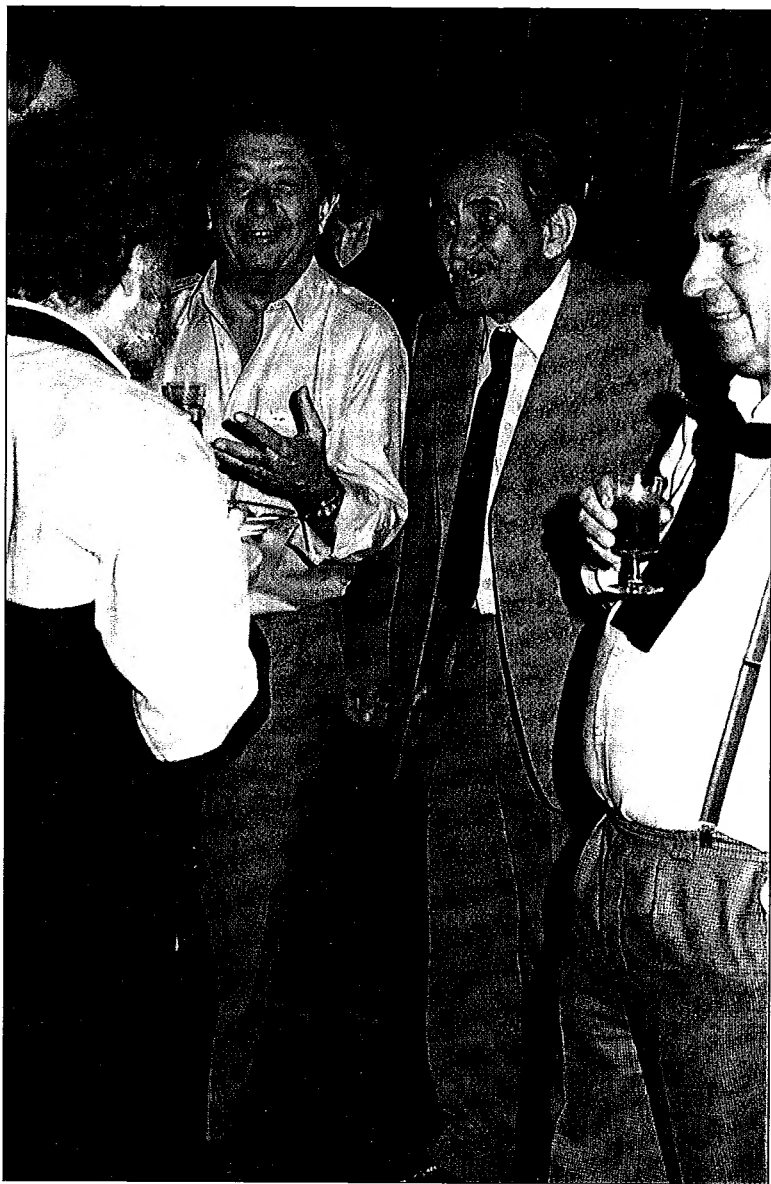
Aczél és Kibédi Ervin

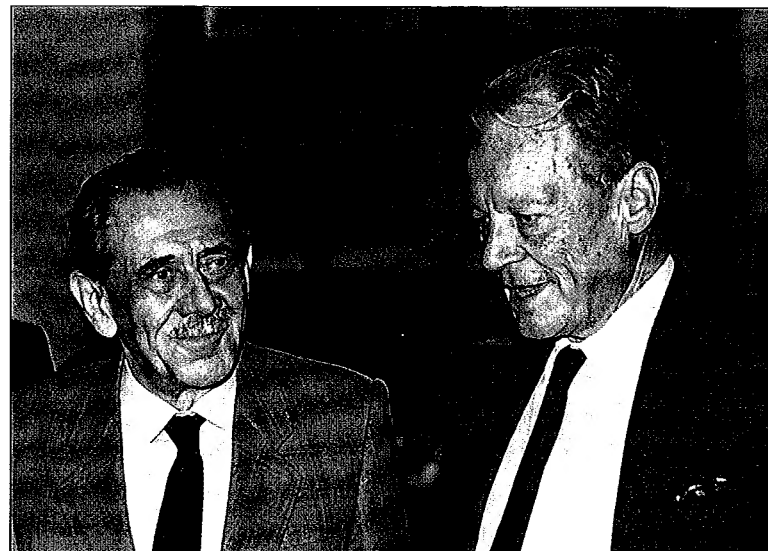
Az MSZP IX. kongresszusán 1969-ben

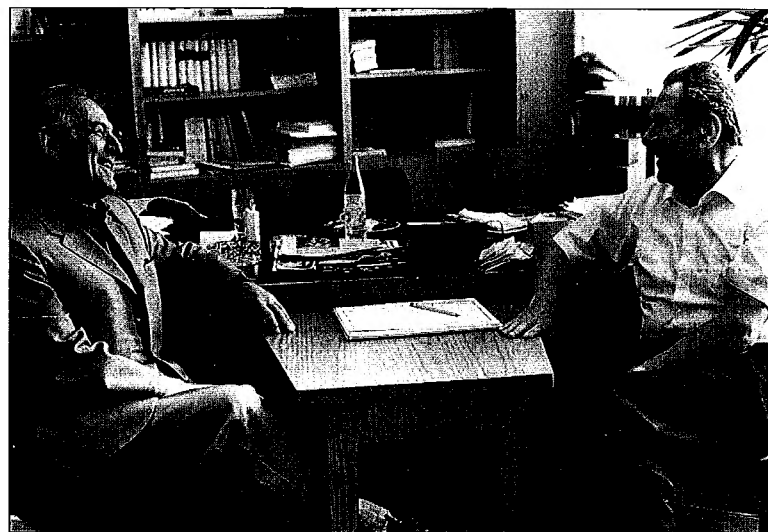
Ferenczy Béni emlékkiállítás-megnyitó, 1985., Simontornya (Sinkovits Imre)

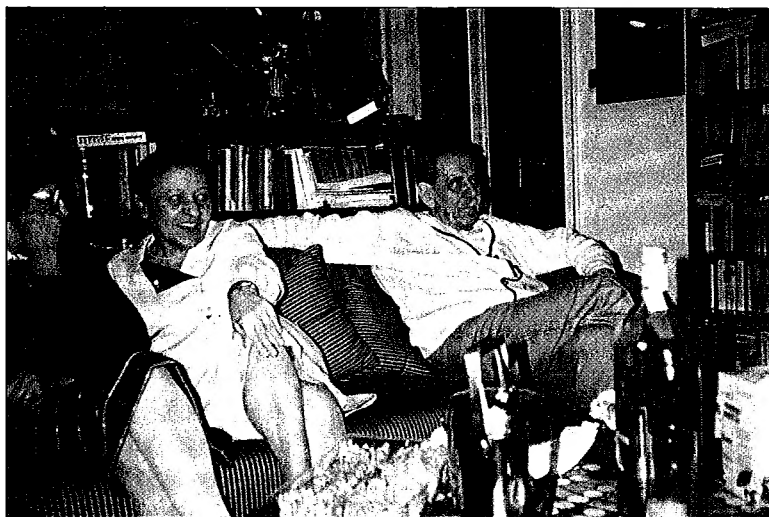
Makk Károlyval

Willy Brandttal

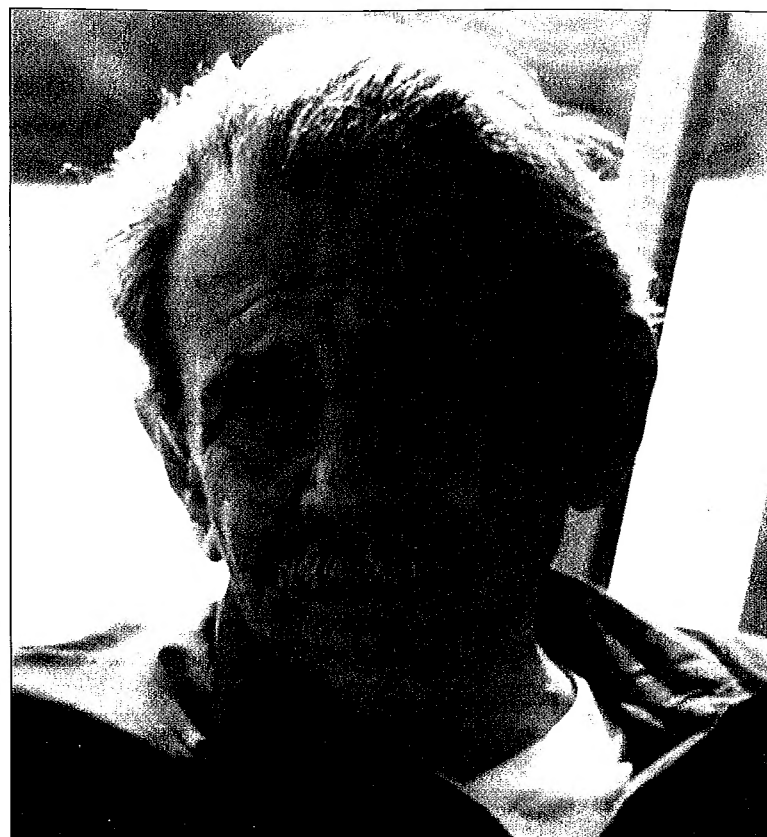
Nyers Rezsővel ('80-as évek)

Ancsel Évával 1990 körül

Czóbel Bélával ('70-es évek)

Aczél György (1917-1991)

György a Kádár-korszak kultúrpolitikájának egyik fontosabb figurája volt, akinek tevékenysége nagyban meghatározta a kor művészeti életét és könyvkiadását, és szerepe körül számos legenda kering, szemé-
lye a mai napig ellentmondásos, viták tárgya. A haj-
dani házi gyermek, aki a második világháborúban
mentő tevékenységet folytatott, a Rákosi-rendszer
áldozata, 1956 után egészen a rendszer-
váltásig a kulturális élet talán legfontosabb irányítója és
szervezője lett. A könyv beszélgetéseiben a hajdani poli-
tisztapoládtagjai, valamint a korszak kiemelkedő tudó-
sai, művészei vallanak Aczélhoz fűződő kapcsolatuk
mélyes életútjukról, valamint a korszak kulturális
csatározásairól. Aczél szerepének különböző
részleteiről egymásnak ellentmondó – értelmezései be-
pillantást engednek a nagy hatalmú politikus és az ember,
akinek a Kádár-korszak életébe, valamint a magyar történelem egy
meghatározó korszakának mindennapjaiba.

Az interjúk alanyai: Varga Ágota dokumentumfilm-rendező. Film-
műveinek között a *Szemünk fénye*, *Leszármazottak* és a
Vámos – Cigány holokauszt című munkákat) számos
magyar és külföldi elismeréssel jutalmazták. E könyv
mellette bemutatott *Aczél* című dokumentumfilmjé-
nek beszélgetéseit, kibővített anyagát tartalmazza.

Az interjúk alanyai:

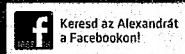
Aczél Anna, Aczél Ágnes, Szöcs Máté, Agárdi Péter,
Vámos Tibor, Tétényi Pál, Popper Péter,
Herskó János, Jancsó Miklós, Heller Ágnes,
Konrád György, Koltai Dénes.

963-357-141-5

33 571415

www.alexandra.hu
info@alexandra.hu
info.konyvnyagyker.hu

ALEXANDRA

VARGA ÁGOTA ACZÉL TörTéneTék

Beszélgetések tiltott, túrt és támogatott kortársakkal
Aczél Györgyről és a Kádár-korszakról

VARGA ÁGOTA ACZÉL TörTéneTék